

Е. ЗОЛЯ

твори

XVI

ПАРИЖ

*Державне видавництво
України*

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XVI

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

П А Р И Ж

Р О М А Н

Переклад з французької мови
А. ВОЛКОВИЧА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Обкладинка худ. Є. Глускіна

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Хартковому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Нижньої Палати.

Київський Окрліт № 2005.
Трест „Київ-Друк“
6 друк., вул. Леніна, 19.
Зам. 177 — 5.000 — 1930 р.
37^{3/4} арк.

КНИГА ПЕРША

I

Одного ранку, наприкінці січня, абат П'єр Фроман, що мав правити в церкві Св. Серця на Монмартрі, вже о восьмій годині стояв на горбку перед церквою. І перед тим, як увійти в церкву, хвилину дивився на Париж, що безмежним морем лежав під його ногами.

Після двох місяців страшеного холоду, снігу та льоду Париж потопає у похмурій і тремтячій відлизі. З широкого олив'яного неба спускався жалобою густий туман. Уся східня частина міста, квартали злиднів та тяжкої праці, здавалося, поринали в рудуватому димі, де можна було вгадати подих майстерень та заводів; а на захід, де були квартали багатства й розкошів, туман був ясніший — тут була вже тонка, непорушна запона з пари. Ледве позначалася кругла лінія обрію, безкрає поле будинків здавалося якимось кам'яним хаосом і на ньому то тут, то там видно було плями, ніби калюжі, що сповняли блідим туманом галявини, а на них ясно виступали гострі дахи будинків та високі вулиці, чорні, як сажа. Таємничий Париж, оповитий хмарами, немов похований під попелом якоїсь руїни, вже напів зник в стражданнях та в соромі всього того, що ховала його безмежність.

П'єр, худий, похмурий, у блаженській рясі, стояв і дивився на цю панораму, коли з-за кам'яних колон на паперті вийшов абат Роз, що, здавалося, ховався там, щоб вислідити П'єра.

— Нарешті, це ви, сину мій! Я хочу вас попрохати... Здавалося, він був стурбований, йому було чогось ніяково. Підозріло глянувши навкруги, він упевнився, що близько нікого нема. Потім, немов самотности тієї

було не досить, щоб цілком заспокоїтися, одвів П'єра набік за кілька ступенів просто під льодовий вітер, ніби не відчував його зовсім.

— Справа така: є тут, знаєте, один бідний чоловік, — мені про нього казали, — старий робітник-маляр, сімдесят років; звичайно, не має вже сили працювати й помирає з голоду в халупі на Вербовій вулиці... І от, сину мій, я відразу й подумав про вас, подумав, що ви згодитеся віднести йому від мене, оці три франки, щоб принаймні на кілька днів вистачило йому хоч на хліб.

— Але ж чому ви самі не однесете?

Абат Роз знову зніяковів і збентежено поглядав на всі боки.

— О, ні, ні, я не можу, не можу тепер—після всіх тих прикростей, що маю вже! Ви знаєте, за мною підглядають і знову буде догана, коли спіймають на тому самому, — на тому, що даю милостиню, не знаючи, як слід, кому саме. Та, правду вам кажучи, щоб дістати оці три франки, я мусів дещо продати... Благаю вас, сину мій, зробіть мені цю ласку!

Серце П'єрові стиснулося, із жалем дивився він на доброго, вже зовсім сивого, священика, на його великий, добрий рот, на ясні його дитячі очі, на кругле, добродушне лице.

Історія цього батька злидарів стала перед ним усією своєю гіркою дійсністю. Пригадав він, якого лиха зазнав цей абат через свою велику чистоту, чистоту святої милосердної людини. Його маленька оселя на Шаронській вулиці, що з неї він зробив притулок для злидарів, які не мають пристановища, спричинилася кінець-кінцем до величезного скандалу. Його непрактичність, його добросердечність використовував кожен, хто хотів, у його оселі робили всяку гидоту, — а йому й на думку це не спадало, він не знав про те. Туди приходили повії, коли не знаходили клієнтів, з священикової оселі зробили кубло мерзенних побачень, кубло страшної розпусти. Нарешті, одного разу вночі поліція зробила трус, щоб узяти тринадцятилітню дівчину за те, що забила свою дитину. Скандалізована церковна

влада обурилася й примусила абата Роз скасувати свій притулок, а його перевела з церкви св. Маргаріти до церкви св. Петра на Монмартрі, так само на вікарія. Це не була немилість, його просто забрали з місця. Оголосили йому догану й почали, як він сам казав, за ним наглядати. Абатові Роз це був великий сором, а так само й тяжко, що давати милостиню він міг тільки крадькома, наче якийсь марнотратець, що має червоніти за свої вчинки.

П'єр узяв три франки.

— Від усього мого серця обіцяю вам, мій друже, виконати ваше доручення.

— Ви підете туди по відправі, правда? Його звуть Лявев, живе на Вербовій вулиці, такий будиночок з подвір'ям, ще перед вулицею Маркаде. Та ви знайдете відразу... І, коли буде вже така ваша ласка, прийдете — розкажете мені про ваші відвідини сьогодні ввечері о п'ятій годині до церкви Мадлен, там я слухатиму духовну бесіду єпископа Марта. Він був добрий до мене... Та чому б і вам не послухати?

П'єр не сказав, чи буде, чи не буде... Єпископ Персепольський Марта, що здобув собі великий вплив у єпархії з того часу, як пощастило йому геніяльною пропагандою збільшити вдсятеро бюджет церкви Св. Серця, колись підтримав абата Роз; він і добився того, що абата залишили в Парижі й тільки перевели до церкви св. Петра на Монмартрі.

— Не знаю, чи зможу бути на духовній бесіді, — сказав П'єр. — Але неодмінно прийду, щоб побачитися з вами.

Вітер не стихав, і гострий холод пронизував обох на цій пустельній верховині серед туману, що з великого міста робив тьмянний океан. Почулося, хтось ішов, і абат Роз боязко глянув у той бік, — ішов якийсь дуже високий, кремезний чоловік, у гальошах, без капелюха, на голові густе, біле, низько-пострижене волосся.

— Здається, ваш брат? — спитав старий священник.

П'єр не ворухнувся й спокійно відповів:

— Так, брат Гільйом. Іноді, як іду сюдою до церкви, то здибаюся з ним. У нього є тут, зовсім близько, свій

будинок, де він живе, здається, вже більше, як двадцять років. Коли зустрічаємося, то здоровкаємося за руку. Але я ані разу навіть не був у нього... Вмерло все, що єдало нас, тепер не маємо нічого спільного, нас розділяють цілі світи...

На вустах у абата Роз знов з'явилась ніжна посмішка. І він повів рукою, наче хотів сказати, що не треба ніколи казати, що любов скінчилася. Гільйом Фроман, талановитий учений, хемік, що жив відлюдно, бо був проти всіх обурень,—тепер був його парафіянин; і абат Роз, напевно, весь час мріяв про те, щоб вернути Гільйома Фромана богові, а надто мріяв тоді, коли йшов поблизу будинку, де жив Фроман разом із трьома дорослими синами. У будинку тому завжди було чути гомін праці.

— Але, сину мій, — сказав старий абат, — я держу вас на цьому холоді. Ідіть собі правити службу. Бувайте! До вечора у церкві Мадлен!

Упевнившись, що ніхто їх не підслухає, він додав, як завжди, благаючи, ніби дитина, що розуміє свою провину:

— І ані слова нікому про маленьке це доручення. А то знову скажуть, що не вмію поводитися, не шаную себе.

П'єр дивився, як абат пішов до вулиці Корто, там у старого священика було вогке житло на першому поверсі й прикрашав його тільки маленький куточок садка. Сірий попіл, що засипав Париж, ніби ще густішав від бурхання льодового вітру. Нарешті, П'єр увійшов у церкву, і на серці йому було гірко від цього банкрутства милосердя, від цієї жахливої насмішки із святої людини, покараної за те, що вона робила добро, примушеної ховатися, щоб мати змогу робити його й далі. Ніщо не могло заспокоїти болю від рани, що знову відкрилася,—ані сумирне тепло навколо П'єра, ані німа врочистість великого та глибокого простору корабля, і врочистість наготи нового каменю, без образів, без будь-якої прикраси. Церква була ще наполовину перегороджена риштуванням, що закривало баню собору; її ще будували. Цієї вранішньої години, під

сірим світлом, що лилося крізь високі й вузькі вікна, вже на багатьох вівтарях правили служби, свічки перед образами палали глибоко в абсиді, і він поспішав до ризниці, щоб убратися в ризи й почати відправу в каплиці святого Вінцента.

І знову поринули спогади. П'єра охопила тривога— і в той самий час механічно виконував він обряди, робив професійні рухи. Відколи повернувся він з Риму, три роки він жив увесь у великій тузі, найгіршій, якої тільки може зазнати людина. Спочатку, щоб знайти знову втрачену віру, зробив він першу спробу: поїхав до Люрду шукати там наївну віру тієї дитини, що стає навколішки й молиться, примітивну віру молодих народів, що гнітить їх жахливий тягар їхньої темряви; ще більше обурив його величезний абсурд, приниження людського здорового розуму; він був певен, що спасіння, мир людей і народів сьогодні вже не можуть мати собі за ґрунт дитяче це нехтування розумом. Потім знов охопила його потреба любити, проте, скорившись суворому розумові, він піддав свій внутрішній мир ще раз на іспит: він поїхав до Риму, щоб побачити, чи можна відновити католіцизм, чи може ця релігія повернутися до часів та духу нового християнства, бути релігією демократії, вірою, що на неї сучасний світ, збентежений перед лицем смерти, чекає, щоб віджити й заспокоїтися; але П'єр знайшов там тільки руїну, тільки гнилий стовбур дерева, нездатного зацвісти новою весною; він почув тільки, як востаннє тріснула соціяльна будівля, щохвилини готова розвалитися. І тоді, втративши всяку віру, знову готовий усе заперечувати, вернувся він до Парижу, куди його кликав абат Роз—ради його бідних, повернувся, щоб забути про все, щоб дати себе на жертву, щоб вірити хоча в них, якщо вони тільки та жорстокі їхні муки лишилися йому: три роки він бачить ту руїну, те банкрутство самої доброти, кепкування з милосердя даремного й жалюгідного.

Оці три роки П'єр прожив у муках, щоразу дужчих, і в цих муках, нарешті, загинула вся його внутрішня істота. Його віра вмерла назавжди, вмерла навіть його надія використати віру юрби ради загального

спасіння. Він заперечував усе, він ждав тільки останньої катастрофи, неминучого заколоту, різанини, пожежі, що мали знищити злочинний засуджений світ. Священик без віри, повинний охороняти віру інших, виконуючи сумлінно й чесно свій обов'язок, без краю сумував він, бо не зміг подолати свого розуму, як подолав він свою плоть закоханого і свою мрію стати за спасителя народів, — але він стояв гордо, як і перше, перед тим, у своїй самотній, суворій величі. І цей чоловік, що вже доторкався до небуття й зневірився у всьому, лишався такий великий та поважний, від нього віяло таким щиросердям, що нельські парафіяни вважали його за молодого святого, улюбленця божого, і вірили, що молитва його творить чудеса. Він утілював у собі тільки статути, в нього були тільки рухи священика без безсмертної душі, це була порожня домовина, де не лишається навіть попелу надії; і сердешні жінки, парафіянки, божествили його, плачучи, цілували йому рясу. І зараз змучена мати, — її дитина лежала в колісці перед лицем смерті, — попросила його прийти до неї благати Ісуса, щоб зцілив він дитину, певна цілком, що Ісус допоможе їй у цій монмартрській святині, де палало любов'ю його серце.

Тим часом П'єр уже в ризі ввійшов у каплицю святого Вінцента, зійшов до віттаря й почав правити; коли повернувся, піднісши руки, щоб благословити народ, всі побачили його виснажене лице, лагідний рот, гірко стиснений від страждання. Це не був той молодий священик, що на лиці в нього палав вогонь віри, коли йшов до Люрду, чи апостольське надхнення, — як поїхав до Риму. Його подвійна спадщина, що завжди була в споквічній боротьбі сама з собою, — спадщина від батька, що від нього він узяв неприступну фортецю свого чола, і від матері, що дала йому свої вуста з виразом любови, — оці дві спадщини ввесь час боролися в ньому, являючи таке звичайне для людського роду змагання почуття й розуму. І це було видко на його лиці, такому виснаженому, що під час забуття відбивало хаос внутрішнього розпачу. На вустах ще можна було бачити незаспокоєну жагу кохання, жадобу віддати себе

й жити,—ту жадобу, яку, як П'єр добре це розумів, — ніколи не матиме він права задовольнити; а горде чоло, та фортеця, що була причиною його муки, вперто не хотіла здаватися під тиском помилок. Але ж він твердо стояв на ногах, ховав жах тієї порожнечі, що від неї знемагав, був гордий, робив рухи, казав слова, поведився як владар. І та мати, поміж кількох жінок, що стояли навколішках, та мати чекала, що він примусить найвищу силу втрутитися, гадала, що він розмовляє з Ісусом про її дитину,—і крізь свої сльози бачила вона, що лице його, як у янгола милосердя — посланця божественної ласки.

Після проскомідії, коли П'єр знову відкрив чашу, зневага до самого себе охопила його. Обурення було надто глибоке, він не міг не думати про це. Які дитячі ці дві його спроби в Люрді та в Римі, яка наївність бідної збентеженої істоти, що її кризе потреба любити й вірити! Сподіватися, що сила сучасного знання може погодитися в ньому з вірою давно минулих віків, а надто безглуздо сподіватися, що він, нікчемний священик, може навчати, переконає його стати святим і змінити лице світу! Йому було нестерпно соромно думати, як сміялися з нього. Червоніти примушувала і його думка про розкол. Він знову бачив себе в Римі, з мріями написати книгу, де з лютістю зречеться він католіцизму, щоб проповідувати нову релігію демократії, очищену людяну живу евангелію. Яке смішне божевілля! Розкол! Він знав у Парижі одного абата, людину великого серця й великого розуму, що спробував був здійснити ідею цього славного розколу, оголошеного й сподіваного. Бідна людина! Марна й смішна спроба серед загальної недовіри, льодової байдужості від одних, серед глузувань та образ від других! Якби прийшов тепер Лютер, то він напевно б скінчив своє життя десь на п'ятому поверсі в Батіньолі з голоду, і ніхто б не згадав про нього. Розкол не може мати реальних наслідків серед людей, що вже не вірують, цілком байдужі до церкви, і покладають свої надії зовсім на інше. Мусить бути знищений увесь католіцизм, навіть усе християнство, бо ж евангелія, окрім деяких моральних догм, не може

вже бути за соціяльний кодекс. І коли рясa тяжче давила йому плечі, коли він, нарешті, починав зневажати самого себе, — нестерпно мучив його оцей обов'язок, обов'язок виконувати отак божественне таїнство цієї відправи, що стала для нього обрядом тільки мертвої релігії.

П'єр налив пів чаші вина, вимив собі руки й знову побачив матір хворої дитини. Лице її палало невимовним благанням. П'єр подумав, що це для неї він, сповнений милосердного почуття людини, зв'язаної присягою, лишився священиком, священиком без віри, що годує хлібом ілюзії віру інших. Але ж ця героїчна думка, почуття свого високого обов'язку, що П'єр намагався в нього цілком поринути, — тільки дужче турбували його. Чи проказувала йому проста чесність скинути рясу, вернутися до людей? Його фалшиве становище сповнювало його іноді огиди до нікому непотрібного героїзму, — і він знову й знову питав себе: чи не підло, чи не безпечно залишати народ жити з усіма його забобонами? Звичайно, брехня про бога справедливого і невсипущого, про майбутній рай, де будуть покутувати всі муки тутешнього існування, довгий час здавалася потрібною допомогою бідним людям проти жахливих їхніх злиднів; але ж яка приваба, яка тиранічна експлуатація народів—оця віра! І наскільки мужніше було б керувати народами, хоча й жорстоко, але ж даючи їм мужність жити реальним життям, хоч би й у сльозах. Тепер уже вони одвертаються від християнства: чи не означає це, що вони потребують ідеалу більше людського, потребують релігії, здоров'я та радості, щоб не була вона релігією смерті? І в той день, коли ідея милосердя схибить, християнство впаде разом із ним, бо ж за підвалину собі воно мало саме це божественне милосердя, що виправляє несправедливість долі й дає надію на майбутню нагороду тим, хто страждав у цім житті. І воно падало, злидарі вже не мали колишньої віри, обурювалися проти цього брехливого раю, що, сподіваючись його, вони мусіли так довго терпіти, хоч терпець уже й уривався. Вони вимагали, щоб не клали їх завтра в домовину, мов тим вони здобудуть собі щастя. З усіх уст чути було зойк,

що вимагав справедливости, справедливости на цій землі, справедливости тим, хто голодує, і — помагати йому за вісімнадцять віків уже втомилося милосердя, — справедливости тим, хто ніколи не має, що їсти.

Спершися ліктями на віттар і переламавши над чашею причастя, П'єр випив її і почув, що ще більший розпач охоплює його. Тепер починався третій іспит — остання боротьба справедливости з милосердям. У цій боротьбі мали стати до бою його серце і його розум, що розгубилися у нетрях цього великого Парижу, зовсім засипаного попелом, повного грізної невідомости. Потреба божественного боролася ще в ньому проти владної сили розуму. Як задовольнити жадобу таємничого, що завжди живе в юрбі? Окрім небагатьох, — чи буде досить самої науки, щоб угамувати бажання, полегшити муки, дати волю мріям. І що буде з ним самим у цьому банкрутстві милосердя, що саме тільки підтримувало його три роки, даючи йому ілюзію діла, що наповняло всі його години, ілюзію саможертви на користь інших людей.

Земля відразу усувалася йому з-під ніг; він чув крик народу, цього великого німого, як той вимагав справедливости, як той ремствував і загрожував забрати свою частину всього, що взято в нього силою та хитрощами. Ніщо не могло відстрочити неминучої катастрофи, братовбивчої війни кляс, яка зруйнує старий світ, засуджений зникнути від тягару своїх злочинів. Щогодини, невимовно сумуючи, він ждав, що все завалиться, що Париж буде затоплений кров'ю і запалає. Холов увесь, бо ненавидів усяке насильство, але не знав, де знайти нову віру, таку, щоб вона могла запобігти небезпеці, — він добре розумів, що питання соціальні й питання релігійні — це одне й те саме, і головне в жахливій щоденній праці Парижу, пригнічений цим, поставлений осторонь від усього живого саном, увесь час вагаючись, він не міг сам собі сказати, де тут є правда, здоров'я, життя. Ах, коли б він міг бути здоровий, жити, задовольнити, нарешті, свій розум і своє серце, дати їм мир, просту чесну працю, що для неї людина на землю прийшла!

Відправа скінчилася. П'єр сходив із вівтаря, коли мати, що біля неї він проходив, уся в сльозах схопила тремтячими руками край його ризи і жадливо поцілувала, як цілують моці святого, що може дати порятунок. Вона дякувала йому за чудо, що він, певно, зробив, — вона була певна, що знайде свою дитину вже зцілену. Страшенно схвилювало його це почуття, оця палка віра і в цей самий час розпач ще з більшою силою охопив його душу, бо розумів, що він не той божий слуга, за якого вважає його ця жінка, віруючи, що він може виблагати милосердя в смерті, але ж одпустив її втішену, з надією, і звернувся з палкою молитвою до невідомої Сили, благаючи її, коли вона є, допомогти бідній істоті.

Коли П'єр зняв у ризниці ризу й вийшов на вулицю — перед церквою — знову подув зимовий вітер, і його охопив смертельний дріж, поки вдивлявся він крізь туман: чи не змів гуррикан гніву та справедливості Париж із лица землі, чи не сталася, нарешті, катастрофа, якої він ждав, що одного ранку поглине цей Париж під олив'яним небом, замість нього залишить тільки смердюче болото його руїн.

П'єр вирішив одразу ж виконати доручення абата Роз. Він пройшов вулицею Норвен, гребенем Монмартра, дійшов до Вербової і почав сходити крутим схилом, поміж замшілих мурів, по той бік Парижу. Три франки, що їх тримав він у кишені сутани, наповнювали його zarazом і зворушливою ніжністю, і глухим гнівом проти марного милосердя. Але ж, у міру того, як спускався він нижче, йдучи поверхами безконечних сходів, він бачив і тут, і там кутки злиднів—і безмежний жаль знову стискував йому серце. П'єр ішов новим кварталом — його ще будували, — уздовж широких вулиць, що з'явилися тут, як почали будувати велику будівлю—церкву Св. Серця. Високі, буржуазні будинки підносилися тут поміж покритих садів та пустирів, обгороджених ще палісадниками. І, обіч з їхніми розкішними, тільки но побіленими фасадами, ще похмуріші, ще бідніші здавалися вкриті якимись ранами старі, похилені будівлі, непевні шинки з темно-червоними

стінами, містечка страждань із чорних заразливих будинків, де, немов стадо тварин, жила скупчена біднота. Сьогодні, під низько навислим небом, поритий возами брук потопає у болоті. Відлига пронизувала мури холодною, як лід вогкістю, а від усього цього болота, від усього того горя віяло страшним сумом.

П'єр, що дійшов був до вулиці Маркаде, повернув назад. І, певний, що не помиляється, увійшов на подвір'я на Вербовій вулиці — це була не то казарма, не то лікарня, навкруги стояли три неправильні будівлі. Двір — це був справжній смітник, де за ці два місяці страшеного морозу зібралася сила-силенна різного бруду; тепер усе те тануло й неймовірно смерділо. Будівлі були напівзруйновані, сіни — немов якісь чорні ями, паперові латки різного кольору поналіплювані були на брудних вікнах, місцями маяли огидні ганчірки, немов прапори смерті. У кутку, в рундуку, що правив за приміщення воротареві, П'єр побачив якогось каліку, закутаного в неймовірно гидку шматину старої кінської попони.

— У вас живе старий робітник, його звать Лявев? На яких сходах? На якому поверсі?

Той нічого не відповів, а витріщив перелякані очі, мов заляканий ідіот. Напевно воротарка була тут десь поблизу. Священик почекав хвилинку, побачивши маленьку дівчинку на подвір'ї, зважився перейти навшпиньках цю помийницю.

— Чи не знаєш ти тут у цьому будинку старого робітника на ім'я Лявев?

Маленька дівчинка — худеньке її тільце було прикрите тільки шматтям якоїсь рожевої тканини — вся тремтіла, руки їй усі були в болячках від морозу. Підняла вгору тонке своє личко, рожеве від кусючого холоду.

— Лявев, — ні, не знаю, не знаю...

І несвідомим рухом справжньої жебрачки простягла йому бідну задубілу, спотворену ручку.

Коли він дав їй маленьку срібну монетку, дівчатко почало скакати, мов веселе козеня, в самому болоті, підспівуючи верескливим голосом.

— Не знаю, не знаю, не знаю...

П'єр вирішив собі піти за нею. Дівчинка зникла в якихось сінях, і він пішов слідком за нею, темними, смердючими сходами, напівполаманими, такими слизькими через порозкидувані лушпайки, що мусів вхопитися за масну віршовку й тоді вже зійти нагору. Двері скрізь були зачинені, даремно стукав він то в ті, то в ті, і тільки біля останніх почув він глухе гарчання, ніби там, за ними, сиділа зачинена якась люта тварина. Спустившись назад на подвір'я, хвилинку вагався, а потім пішов на інші сходи. Там оглушив його страшенний вереск, то кричала дитина, ніби її душили.

П'єр дійшов туди, звідкіля було чути крик, він опинився перед великою відчиненою кімнатою, і в ній побачив дитину саму, прив'язану до свого маленького стільця — напевно, щоб не впала, — і та дитина невгамовно кричала. П'єр знову спустився вниз, збентежений, відчуваючи, як холоне в ньому кров від таких злиднів і занехаяности.

Назустріч П'єрові йшла якась жінка і несла у фартусі три картоплини. Він звернувся до неї; жінка недовіжливо глянула на його рясу.

— Лявев... Лявев... не можу вам сказати. Коли б воротарка була тут, то вона може б і показала вам, де його знайти. Ви розумієте, тут п'ять сходів, не можна знати всіх; крім того, весь час люди в'їздять і виїздять... А проте, — ондечки там! Здійміться по тих сходах, — отам!

Ці сходи були ще огидніші: східці криві, стіни липкі, немов просякли потом. На кожній площадці чуто було страшенний сморід від убиралень, з кожної квартири було чути стогін, сварки, увесь жах та гидоту злиднів. Якись стукнули двері, показався чоловік, що тягнув жінку за волосся, а трое маленьких діток голосило. Поверхом вище П'єр побачив худу дівчину-матір з запалими грудьми, вона кашляла й люто заколисувала на руках дитину, щоб угамувати її, бо в неї не було вже молока. У суміжній квартирі промайнуло сумне видовисько: три ледве вкриті лахміттям істоти, чоловіки, чи жінки, молоді чи старі, — не можна було розібрати;

сиділи вони в зовсім порожній кімнаті, жадливо їли з одної миски якусь мішанину, що не їв би її й собака. Ледве підвели вони голови і щось прогарчали, не відповідаючи П'єрові.

П'єр уже хотів спуститися, коли аж на самій уже горі, входячи в якийсь коридор, він востаннє спробував ще раз постукати в двері. Відчинила жінка з розкуйовдженим сивуватим волоссям, хоч, напевно, їй не було більш як сорок років. Бліді вуста, погаслі очі на жовтому лиці показували безмежну втому, в очах видно було, що жінка ця втратила вже всяку людську гідність і тільки страшенно всього боїться. Побачивши рясу, жінка зніяковіла і з тривогою пробурмотіла:

— Зайдіть, зайдіть!

Але ж якийсь чоловік, що його П'єр відразу не помітив, робітник, теж років на сорок, високий, худий, лисий, з рудуватим волоссям, що вже вицвіло, з рідкими вусами та бородою, раптом обернувся, немов хотів викинути священика за двері. Але відразу заспокоївся і сів біля кривого столу й навмисне повернувся спиною до священика. Була ще тут білява одинадцяти чи дванадцятилітня дівчинка з довгим, тихим личком. Вигляд у неї був розумний, трохи пристаркуватий; такий вигляд буває в усіх дітей, що живуть у великих злиднях. Робітник покликав її до себе і поставив поміж колінами, безперечно для того, щоб не доторкнулася вона до ряс.

Від того боляче стиснулося П'єрові серце, хоч він і розумів усе нещастя цієї родини, безмежні її злидні в цій порожній, холодній кімнаті, її тяжкий розпач. Зважився спитати:

— Чи не знаєте ви, пані, в цьому будинку старого робітника на ім'я Лявев?

Жінка вся тремтіла тепер, що впустила священика, коли чоловік не хотів, полохливо спробувала залагодити справу.

— Лявев... Лявев... ні... Слухай, Сальва! Чуєш? Ти не знаєш такого?

Сальва тільки знизав плечима. А дівчинка не втрималася:

— Чуєш, мамо Теодор... А це не філософ?

— Він маляр, — казав П'єр, — хворий, старий, не здужає вже робити.

Тепер жінка відразу догадалася.

— Ага, так, так!.. Ми звемо його філософом. Це вже так, його тут прозвали. Але ж чому не зватися йому й Лявевом?

Піднявши вгору кулак, немов загрожуючи небу, Сальва, здавалося, протестував і проти людської, і проти божеської несправедливості, що дозволяє старим трудящим подихати з голоду, наче скаліченим коням. Але ж нічого не сказав і знову поринув у сувору, важку тишу, в якісь тяжкі думки свої. Він був механік і дивився тепер на свою торбину з начинням, на маленьку шкуратяну торбину, що лежала на столі й відстобурчувалась з одного боку. Безперечно, то була якась річ, і її треба було кудись віднести. Він думав, напевно, про довге безробіття, про те, що два останні місяці марно шукав роботи. А, може, думав він про близьку криваву помсту злидарів над тими, хто спричинився до тих злиднів. І ці думки запалювали ненавистю великі, сині очі. Раптом він помітив, що дівчинка взяла торбу й хоче побачити, що в ній. Сальва здригнувся й раптом почав говорити—вуста його стали добрі й якимось гірко скривилися, він раптом схвилювався, аж зблід.

— Селіно, облиш но! Я заборонив тобі доторкатися до начиння.

Узяв торбину й обережно поклав її позад себе біля стіни.

— То цей Лявев живе на вашому поверсі? — спитав П'єр у жінки.

Полохливо глянула та на Сальва. Вона думала так, що не слід грубо поводитися з священиками, коли вони турбуються й приходять до злидарів: іноді й копійка перепаде. І коли зрозуміла, що Сальва, знов поринувши в свої сумні думки, дає їй волю, відразу запропонувала свої послуги.

— Як хочете, пане абате, то я проведу вас. Це якраз на кінці коридору. Але ж іще кілька східців угору.

Селіні здалося це розвагою; вислизнула з батькових

колін і теж пішла за священником. І Сальва лишився сам у цьому житлі злиднів та страждання, несправедливості й гніву, без вогню, без шматка хліба, увесь поринув у свою жагучу мрію, знов утопив очі в торбу, ніби там, разом з начинням, було зцілення світу.

Справді, довелося переступити вгору кілька східців; і йдучи за пані Теодор та Селіною, П'єр пройшов на якесь тісне горище, під самим дахом, де було не більш як кілька квадратних метрів і де не можна було стати. Світло проходило тільки кватиркою, але ж сніг кватирку забив, і тому треба було залишити двері відчинені, щоб щось побачити. Сюди заходила й відлига і сніг, що танув, крапав крапля по краплі й заливав підлогу. Після цих довгих тижнів великого холоду чорна вогкість пройняла все, і все мерзло й тремтіло від неї. І тут, без жадного стільця, навіть без уламка дошки, у кутку в голій кімнаті, на купі гидкого, брудного дрантя лежав Лявев, наче тварина, що здихає на купі великої покиді.

— Гляньте, — сказала Селіна своїм співучим голоском, — ось він, філософ!

Пані Теодор нахилилася, щоб прислухатися, чи живий він ще.

— Так, дихає; здається, спить. Якби він мав щодня щось їсти, то й був би здоровий. Та що зробите, — а в нього немає жадної близької людини, а коли доживеш аж до сімдесяти років — як от він, — то далєбі краще вже втопитися. Він маляр-будівник, а в цьому реместві вже й у п'ятдесят років людина не може вже робити на драбинах. Спочатку він ще знаходив собі таку роботу, що можна було робити, стоячи на землі. Потім був за сторожа. А тепер край! Його скрізь звільнили і ось уже два місяці, як прийшов він у цей куток, упав, щоб уже не встати. Хазяїн ще не наважився вигнати його на вулицю, хоча й дуже хочеться йому це зробити. Звичайно, ми іноді приносимо йому трохи вина та скорінок хліба. Але ж, коли й сам не маєш, то як тут другому дати?

Вжахнувшись, дивився П'єр на це страховище й думав, що можуть зробити з людини п'ятдесят років

праці, злиднів та суспільної несправедливості. Поволі він звик до темряви, і побачив білу голову, нужденну, спотворену, з причавленим черепом. Це вже не було людське обличчя, а тільки безнадійна руїна того, що колись звалося людиною. Щоки позаростали розкуйовдженою бородою, щелепи скосило, як повипадали зуби, очі стали скляні, ніс загнувся над ротом. Лявев нагадував стару шкапину, виснажену неймовірною працею, знівечену, непридатну ні до чого, хібащо на шкуру.

— Бідний! — прошепотів священник, здригаючися. — І його кидають отак помирати з голоду, самого, без жадної допомоги, без жалю! І жадний шпиталь або лікарня не взяла його!

— Е, ні, — заговорила пані Теодор своїм жалісним і покірливим голосом; — лікарні, бачте, для хворих, а він не хворий. Він просто доживає свої останні дні, бо остаточно знесилився. Та ще й не так легко з ним до чогось добалакатися, — недавно приходили по нього, щоб узяти до шпиталю. Але ж він не хоче туди й грубо відповідає тим, хто його розпитує, та й погано про панів каже, вже швидко буде кінець його бідолашному життю.

Побачивши, що Лявев широко розплющив очі, П'єр нахилився до нього й почав говорити, що його прислала одна добра людина і він приніс трохи грошей, щоб Лявев купив собі найпотрібніше. Спочатку, коли старий побачив рясу, то мимрив якусь лайку; хоча й конав він — усе ще був міг утнути якусь штуку, як кожний паризький робітник.

— Ну, що ж, коли вже так, то я б охоче випив пляшку вина, — сказав він ясним голосом, — та й шматок хліба теж би ззів, якщо можна, бо вже два дні й рісочки не було в роті.

Селіна охоче взялася побігти, і пані Теодор послала її купити хліба та пляшку вина за ті гроші, що дав абат Роз. А сама тим часом розповіла П'єрові, як мали Лявева прийняти до притулку інвалідів праці, до благодійної установи дам-патронес, де за голову була баронеса Дювільяр. Але ж звичайне обслідування скінчилося, певно, нічим.

— Я знаю баронесу Дювільяр і сьогодні побуваю в неї,—крикнув П'єр; серце йому обливалося кров'ю.—Не можна надалі лишати людину в такому стані.

На цей час вернулася Селіна з хлібом, принесла й вина, утрюх посадили Лявева, підняли його на купі дрантя, напоїли й нагодували, потім поставили біля нього вино й поклали решту хліба, великі буханці по чотири фунти, порадили йому, щоб не їв усього відразу, бо може зашкодити, й пішли.

— Пану абатові слід лишити мені свою адресу—на той випадок, коли б довелось повідомити його про щось,—сказала Теодор, коли дійшли вони до її дверей.

П'єр не мав з собою карток і втрюх зайшли в кімнату. Сальва був тепер не один. Він стиха й дуже швидко розмовляв з молодим парубком років на двадцять, дуже близько стоячи коло нього, мало не доторкаючись ротом до його рота. Парубок був худий, чорнявий, з низько-постриженим волоссям, бородою, що ледве починала рости, з ясними очима, прямим носом, тонким ротом, з блідим, жвавим, розумним лицем у ластовинні. Він тремтів від холоду під своєю старою курткою; на виразно окресленому лобі видно було впертість.

— Пан абат хоче лишити мені свою адресу, це все ради філософа,—тихо пояснила пані Теодор; їй не подобалося трохи, що прийшов цей чужий.

Чоловіки глянули на священика, а потім суворо один на одного й раптом замовкли, немов замерзли від страшного холоду, що йшов із стелі.

Сальва дуже обережно взяв свою торбину, що лежала під стіною.

— То ти йдеш? Знову шукати роботи?

Сальва не відповів, тільки сердито махнув рукою, немов хотів сказати, що він кидає працю зовсім, бо так довго не може її дістати.

— Але ж принеси хоч щонебудь, бо в нас нічогосіньки немає... Коли повернешся?

Новий його рух, здавалося, показав, що повернеться він, як можна буде, а може й ніколи. Дуже він силкувався, але в його блудних, блакитних очах, де палало

полум'я, стали сльози; він схопив в обійми дочку Селіну, палко, шалено поцілував і пішов, тримаючи свою торбу під рукою, разом з молодим товаришем.

— Селіно,—почала пані Теодор,—дай твого олівця панові абатові, а ви, пане, сідайте тут, вам буде зручніше писати.

Коли П'єр сів до столу на стільці, на якому сидів перед тим Сальва, пані Теодор, очевидно, щоб перепросити за неввічливого чоловіка, додала:

— Він не злий, але ж йому дуже тяжко доводиться і через те в нього в голові не зовсім... А парубок, що ви бачили,—пан Віктор Матіс; про нього теж не можна сказати, щоб він був щасливий; він дуже добре вихований і освічений, а мати його вдова, ледве має на шматок хліба. Тож ви розумієте, правда, все це заповняє всі їхні думки, і вони тільки й балакають про те, як висадити в повітря увесь світ. Я не поділяю їхніх думок, але ж прощаю, та й дуже прощаю.

Схвильований, зацікавлений усім невідомим, усім жахливим навколо себе, П'єр не дуже поспішався писати адресу,—йому хотілося слухати; він хотів, щоб жінка ця від нього не таїлася.

— Коли б ви знали, пане абате, життя цього бідного Сальва. Зайда, без батька й матері, він оббігав усі дороги, мусів робити все, що тільки можна, тільки щоб жити. Потім він зробився механіком і дуже добрий був робітник, я вас запевняю, дуже спритний, працьовитий. Але ж з'явилися вже в нього ідеї, він сварився, силкувався добирати собі однодумців серед товаришів і через те його скрізь звільняли. Нарешті, вже маючи тридцять років, він зробив безглуздя,—поїхав до Америки разом з одним винахідником; той визискував його там і призвів до того, що через шість років він вернувся хворий і без однісінького су в кишені. Треба вам сказати, що він одружився з моєю молодшою сестрою Леонією, вона вмерла ще до того, як поїхав він до Америки, і лишила йому маленьку Селіну, їй був тоді один рік. Я була тоді за муляром Теодором Лябітом; я не хвалитимуся,—марно псувала я свої очі за шиттям, він бив мене до смерті. Нарешті, покинув мене, а сам

повіявся з якоюсь хльондрою, двадцяти років, — але скажу вам правду, я рада була з цього... І, зрозуміла річ, коли Сальва приїхав з Америки і застав мене саму з його маленькою Селіною, що звала мене мамою, ми оселилися разом, бо так склалося. Ми не вінчані, але, пане абате, це ж не однаково? Правда?

А проте, трохи зніяковіла й говорила далі, щоб довести, що в неї є поважні родичі.

— Мені не пощастило, але ж у мене є друга сестра Гортенсія; вона вийшла за чиновника, за Кретьєна, у них гарна квартира на бульварі Рошенізар. Нас було троє в матері від другого чоловіка: Гортенсія — наймолодша, Леонія, що померла, та я — найстарша, мене зовуть Поліна... А від першого чоловіка був ще брат, Ежен Туссен, старший від мене на десять років; він теж механік і працює від самої війни в одній фірмі на заводі Грандідьє, недалечко від нас, на вулиці Маркаде. Та ось лихо, недавно був у нього вдар. А я зовсім уже не бачу, бо десять годин на день безперестанку шила. Тепер не можу щось залатати, сльози не дають. Ходила я прибирати кімнати, але же тепер не можна й такої роботи знайти. Ми не маємо ані найменшого щастя і тому в нас нічого нема, живемо в тяжких злиднях, часто навіть не маємо по два й по три дні що їсти, живемо, як собака, що їсть де що трапиться; а крім того, подумайте, оці два місяці такі страшенно холодні... Ми замерзали, і здавалося, що, заснувши звечора, ми не прокинемося ранком... А що зробиш! Я ніколи не була щаслива, спочатку мене били, а ось тепер уже зовсім кінець прийшов. Сиджу собі в кутку й сама не знаю, нащо живу.

Голос їй почав тремтіти, червоні очі зробилися вогкі. П'єр добре відчув, як прожила вона своє життя. Жінка порядна, але слабкої вдачі, наче викреслена з життя, живе без кохання, бо так сталося.

— Я не нарікаю на Сальва, — додала вона. — Він гарна людина, тільки й мріє про те, щоб усі були щасливі; і він не п'є, працює, коли має роботу... Звичайно, якби він менше думав про політику, то працював би більше. Не можна сперечатися з товаришами, ходити

на зібрання й zarazом працювати в майстерні. А в нього це є таки, що й казати... Правда, він має право картати долю; не можна й уявити собі другу таку нещасливу людину, все повстало проти нього, розчавило його. Навіть і святий на його місці збожеволів би; і, зрозуміла річ, що такий бідолаха, такий нещасливий мав обуритися на всіх і на все... За ці два місяці він натрапив на одно тільки добре серце, на вченого,—він живе там нагорі,—на пана Гільйома Фромана; він дав йому невеличку роботу, іноді маємо змогу посьорбати гарячої страви.

Дуже здивований, почувши ім'я свого брата, П'єр хотів розпитати її докладніше, але соромливість та якийсь страх утримали його. Він глянув на Селіну, що мовчки слухала й сумно, але серйозно дивилася. Побачивши, як він посміхається до дитини, пані Теодор додала:

— Ви розумієте, думка про дитину дратує його найдужче. Він її любить, він забив би всіх на світі, коли бачить, як вона лягає спати не вечерявши. Дівчина така мила, така розумна, так гарно вчилася в школі. Але зараз у неї немає навіть сорочки й вона не може туди йти.

П'єр, нарешті, написав адресу, поклав дівчинці в руку п'ятифранкову монету; і, щоб не чути подяки, сказав:

— Ви знаєте, де мене знайти, коли буде треба для Лявева. Але сьогодні я поклопочуся і сподіваюся, що сьогодні ввечорі його заберуть.

Пані Теодор не слухала й усе дякувала П'єрові, а Селіна, побачивши в руці монету — 100 су, бурмотіла:

— Бідний татко пішов шукати су! Дожену, скажу, що на сьогодні нам вистачить.

І священник, уже в передпокої, почув, як казала мати:

— Ні, він, певно, далеко тепер. Але ж не турбуйся, незабаром він вернеться.

Коли П'єр ішов з цього жахливого, бідолашного будинку, в голові шуміло, на серці було тяжко,—і рап-

том він побачив Сальва й Віктора Матіса; вони стояли в кутку на величезному подвір'ї, недалеко від смердючого смітника. Вони прийшли сюди, щоб продовжувати свою розмову. Як і в кімнаті, балакали вони тихо й дуже швидко, притуливши рот до рота, очі палали лютим запалом. Почувши, що хтось іде, обернулись і пізнали абата. Відразу стали спокійні, холодні, мовчки стиснули один одному руки і Віктор пішов до Монмартру. Сальва вагався; здавалося, що хоче він спробувати свою долю. Потім, здавшись на волю темного випадку, випроставши свою худу постать втомленого й голодного робітника, повернув у вулицю Маркаде, тримаючи свою торбину з начинням під пахвою.

Відразу П'єрові хотілося побігти, закричати йому, що його кличе дочка там нагорі. Але ж знову охопило його те саме тяжке почуття соромливості й страху, почуття глухої певності, що ніщо вже не змінить того, чого хоче доля. Він і сам не чув уже спокійної, холодної, безнадійної туги, що охопила його зранку. Опинившись в холодному тумані на вулиці, він відчув, що його знову охоплює гарячка, що вогонь милосердя знов запалав у ньому, коли побачив страшні злидні скрізь навколо. Ні, надто вже багато страждань на світі; він хоче боротися і ще змагатися врятувати Лявева, дати хоч трохи радості стільком бідним людям! Цей Париж, що розлягався перед ним, укритий попелом, такий таємничий і повний такого хвилювання перед загрозою неминучої кари,—цей Париж тепер накладав на нього тягар нового іспиту. І він мріяв про велике сонце здоров'я й плодючості, що обернуло б це місто на величезне поле багатих жнив, де б виріс кращий світ завтрашнього дня.

II

Цього ранку, як майже щодня, у Дювільярів був інтимний сніданок, було кілька інтимних друзів, що приходили самі. І сьогодні, коли була така відлига й туман, розкішний будинок на вулиці Годо-де-Моруа, коло бульвару Мадлен, прикрашали найнезвичайніші

квітки — це була найбільша пристрасть баронеси; квіти ці з високих, розкішних кімнат, повних дорогоцінних речей робили запашні теплиці, де сумний, блідий паризький день ставав без краю м'який, такий ніжний.

Великі вітальні були на першому поверсі, їхні вікна виходили на велике подвір'я. Перед ними лежав маленький зимовий садок, що правив за скляні сіни,— тут увесь час стояли два льокаї, в темно-зелених з золотом лівреях. Славетна картинна галерія, що коштувала мільйони, забрала все ліве крило. Парадні сходи, такі багаті й розкішні, вели до покоїв, де звичайно перебувала сім'я — до великого червоного сальону, маленького срібно-голубого робочого кабінету — в ньому стіни були покриті старою шкурою,— в ідальню, обтягнену блідо-зеленою матерією з англійськими меблями; до них треба додати ще незчисленні спальні та вбиральні. Будинок, збудований за часів Люї XIV, мав усю величність доби переможного дворянства, що корився все гурманським смакам переможної буржуазії, що царювала вже століття, маючи всемогутні гроші.

Не було ще й опівдні, як барон Дювільяр перший увійшов у маленький срібно-голубий сальон. Це був чоловік шістдесяти років, високий, кремезний, з великим носом, з товстими щоками, з широким ротом, з вовчими, але кріпкими ще зубами. Він зарано почав лисіти й тому фарбував рудою фарбою своє рідке волосся й голив бороду й вуса, коли й посивіла борода. Сірі його очі показували відвагу, а сміх перемогу, і на всьому його обличчі видно було ту саму свідомість своєї сили, вираз величності бездоганного майстра, що вмів використати і зловживати тією владою, що взяла й цупко держить його каста.

Ступив він кілька ступенів і став перед чудовим букетом орхідей біля вікна. На коминку й на столі дишали ароматом пучки фіялок; він сів у глибоку саетову голубу фотелю, прикрашену сріблом, простягся й поринув у дримоту цих пахощів, цієї теплої тиші, що немов лялася від стін. Витяг з кишені газету й почав читати вдруге якусь статтю. Все навколо його говорило про величезне його багатство, про його владу,

не меншу за королівську, про всю історію віку, що ту владу йому дав. Його дід, Жером Дювільяр, син дрібного адвоката з провінції Пуату, прийшов до Парижу року 1788, маючи вісімнадцять років і служив у натаріуса за клерка; зажерливий, ненаситний на гроші, розумний, він заробив три перші мільйони, спочатку в ажіотажі з національним майном, а пізніше постачаючи провіант імператорському війську. Батько його, Грегар Дювільяр, Жеромів син, що народився 1805 року, справжня велика людина в родині, той, хто запанував перший на вулиці Годо-де-Моруа після того, як король Люї-Філіп дав йому баронський титул, — і надалі був героєм спекуляції через свої скандальні заробітки за липневої монархії та другої імперії, беручи участь в усіх славетних крадіжках, темних прибутках од біржових паперів, копалень, залізниць, Суезької афери. А він, Анрі, що народився 1836, взявся до серйозних справ тільки вже на тридцять шостому році, якраз як почалася війна, після смерти барона Грегуара, — але ж виявив таку нестримну жадобу набувати, що за чверть століття своє багатство подвоїв. Він був гнилизна, гієна свого віку, він псував, ковтав усе, до чого доторкався; це був спокусник, покупець продажних душ, — бо зрозумів суть нових часів, коли набрала сили демократія ненаситна, нетерпляча. Не такий дужий, як були батько й дід, жадливо накидався він на втіхи, менше схильний завойовувати й більше — до того, щоб не випустити те, що вже мав; але ж була це страшна людина, тріумфатор нахабний, що робив напевно, тяг до себе мільйони за кожним ударом лопатки, був за панібрата з представниками уряду, міг покласти в свою кишеню, якщо не Францію, то принаймні міністерство. За одно століття історії родини, за трое поколінь царственна влада втілилася в ній, але ж завтрашня гроза починала вже хитати її. І банкірова постать іноді росла, мов ріка під повідь, втілювала саму буржуазію, що за ділянини діла 89 року загарбала собі все, нажилася коштом четвертого стану й нічого не хотіла віддавати.

Стаття, що її перечитував барон у дешевій газетці,

цікавила його. „Голос Народу“ був галасливий листок, що, боронивши ніби скривджені справедливість і мораль, щоранку кидав у вічі новий скандал, щоб збільшити тираж. І цього ранку теж стояв заголовок, написаний великими літерами: „Справа з африканськими залізницями, хабар двадцять п'ять мільйонів, два продажні міністри, тридцять скомпрометованих депутатів та сенаторів“. Потім у статті, повній ненависти, головний редактор, уславлений Саньє, писав, що й він опублікує список тридцять двох депутатів, що їх купив барон Дювільяр, як голосували питання про африканські залізниці в обох палатах. До цього приплутував романтичну історію якогось Гунтера, що був у барона за фактора і втік. Барон дуже спокійно читав одну фразу по одній, зважаючи кожне слово, і, хоч був сам, знизував плечима, говорив голосно, як людина, що може бути цілком спокійна сама за себе, бо добре захищена й має надто велику владу, щоб її щось могло стурбувати.

— Йолоп! Він знає ще менше, ніж говорить!

Якраз на цей час прийшов перший гість, чоловік років на тридцять чотири, елегантно вбраний, гарний, чорнявий, з веселими очима, з тонким носом, з кучерявою бородою й волоссям; в постаті було щось легковажне, він не ходив, а наче літав, мов птах якийсь. Цього ранку він здавався знервований, стурбований, якимось полохливо посміхався. Це було незвичайне в нього.

— Це ви, Дютейль? — сказав, підводячися, барон. — Ви вже читали?

І він поклав йому „Голос Народу“, — він уже згортав його, щоб покласти в кишеню.

— А як же! читав. Це ж безглуздя!.. Як Саньє міг мати список? Отже, є якийсь зрадник!

Барон спокійно на нього глянув; його смішила прихована тривога в Дютейля. Сина ангулемського нотаря, майже бідного, але дуже чесного, — Дютейля, не зважаючи на його молодість через добре ім'я його батька, послали за депутата до Парижу від свого рідного міста. Із свого життя він зробив безперестанне свято,

жив серед лінощів та втіх, як тоді, коли був студентом; але ж парубоцька його квартира на вулиці Сюрен, його успіх вродливого муштини серед жінок коштували йому дорого, — і легко, весело, не оглядаючись, ішов він на всякий компроміс, на кожний моральний злочин, його сумління легковажної людини, гарного незасудимого хлопця дозволяло йому не зважати на такі дурниці.

— Та,—сказав нарешті барон, — чи є ж у Саньє той список? Я не думаю, щоб був, бо не було жадного списку. Антер досить розумний, щоб не зробити такого глупства, як друкувати список. А далі річ цілком звичайна, зроблено тільки те, що завжди робиться в такому ділі.

Вперше в житті стурбований, Дютейль слухав його, бо хотів, щоб його заспокоїли.

— А правда! — крикнув він. — Це те саме, що й я кажу, це ж таки справді дурниці, — і силкувався засміятись.

Він і сам не знав, як пришилися йому в цьому ділі десятків тисяч франків; йому дали їх не то в позику, не то на рекляму. Антер дуже спритно охороняв чистоту всякого сумління, навіть зовсім нечистого.

— Дурниці! — повторив Дювільяр. Його дуже змішила Дютейлева фізіономія. — А крім того, мій друже, відома річ, кішки вміють падати на лапи... Ви бачили Сільвіяну?

— Я зараз від неї, вона дуже сердита на вас... Цього ранку довідалася, що з Французької Комедії нічого не вийде.

Раптом хвиля гніву залила червоним баронове обличчя. Він такий спокійний, що міг так жартувати із скандалу, який загрожував йому в зв'язку з африканськими залізницями, ґрунт під ногами, — і вся кров кипіла в ньому, скоро заходило про цю жінку, останню, владну пристрасть його шістдесятих років.

— Як нічого не вийде?! Ще позавчора, в міністерстві мистецтв мені майже формально пообіцяли.

Це була примха Сільвіяни д'Оне, що досі мала на сцені успіх тільки як гарна жінка, а тепер вперто добивалася вступити до Французької Комедії, щоб дебютувати в ролі Поліни в „Поліевкті“, в тій ролі, що вчила її надто старанно кілька місяців. Це було безглуздя, увесь Париж глузував з цього, бо ця жінка вславилася неймовірною розпустою, усіма гріхами на кожний смак. Але ж вона нахабно виставляла себе, вимагала ролі, певна, що переможе.

— Міністер не схотів,—пояснив Дютейль.

Баронові дух забивало.

— Міністер, міністер, ось я викину його, цього міністра.

І замовк: у маленький сальон увіходила баронеса Дювільяр. Хоч їй було вже сорок шість років, але ж це була ще дуже гарна жінка. Висока, білява, трохи, правда, товстенька, вона мала ще чудові плечі й руки, тіло в неї досі було як шовкове, і тільки на лиці з'являлася іноді легенька червонявість; це мучило її, це був її щоденний клопіт. На єврейське її походження показувало трохи довге лице з чарівними голубими очима, похитливо ніжними. Вона була лінива, мов східня рабиня, ненавиділа кожен рух, навіть розмову; здавалося, була створена для гарему, щоб увесь час думати тільки про свою красу. Сьогодні вона була вся біла, в шовковому білому вбранні, простому й через чарівному.

Дютейль наговорив їй компліментів і поцілував руку.

— Ах, пані, ваш погляд робить у мені весну, мов промінь сонця! Париж сьогодні такий чорний, такий брудний!

Увійшов другий гість, високий, гарний, років на тридцять п'ять—тридцять шість, і схвильований барон скористався з цього, щоб зникнути. Він одвів Дютейля в кабінет, що був рядом, кажучи:

— Ходімо, мій дорогий. Я маю вам що казати... Пан де-Кенсак посидить з моєю дружиною.

Лишившись з новим гостем, що теж дуже ввічливо поцілував їй руку, вона мовчки, довго дивилася на

нього, і в її гарних, ніжних очах показалися сльози. У цій тиші, що від неї обом було трохи ніяково, сказала вона тихесенько:

— Жераре, яка я щаслива, що можу хоч хвилинку побути з вами на самоті. Ось уже більше як місяць ви не даєте мені цього щастя.

Шлюб молоді дочки Жюстюса Штайнбергера, багатого банкіра-єврея, став легендою. Як і Ротшільдів, Штайнбергів на початку кар'єри було четверо, — Жюстюс у Парижі, троє інших у Берліні, Відні, Лондоні, — і через те таємне їхнє товариство мало страшну силу, інтернаціональну, всемогутню владу на фінансових ринках цілої Європи. Жюстюс був не такий багатий, як інші, і він в особі барона Грегуара мав грізного конкурента, мусів боротися з ним за кожен велику здобич. І от, якимсь після одної страшної зустрічі, після того як захланно ділили вони один з одним свою здобич, спало йому на думку віддати свою молодшу дочку Єву за баронового сина Анрі. Досі Анрі всі вважали за гарного хлопця, що любить тільки коні та клуби, і безперечно Жюстюс думав так, що грізний барон незабаром помре, бо лікарі вже так і сказали, а він прибере до своїх рук його банк, коли супротивником буде тільки зять, бо його легко буде перемагати. І якраз на цей час Анрі неймовірно захопила білява красуня Єва. Її краса була якраз у повному цвіті. І захотілося йому одружитися з нею, а батько, знаючи свого сина, згодився, сам собі сміючися, на яку втратну справу йшов Жюстюс. І справді, цей шлюб зруйнував його, коли в Анрі, що досі ганявся тільки за втіхами, прокинувся хижак, яким був його батько, і коли він загарбав собі найбільшу частку з того, що хапала ненаситна буржуазна демократія, що нарешті до своїх рук прибрала все. Не Єва проковтнула Анрі, що сам став всемогутнім банкіром, бароном Дювільяром, що більш ніж хто був хазяїном ринку, — але ж барон узяв від неї все, що можна було. Коли менш, як за чотири роки Єва породила йому дочку, а потім сина, він відразу відійшов від неї, коли вагітна була сином, ніби огидна йому стала, — і це після того запалу, з яким до-

бивався її. Отак кидають плід, коли вже наїлись. Відразу вона здивувалася, було їй прикро, коли довідалася, що він повертається до свого парубоцького життя й кохає іншу. Але без найменшого докору, без гніву, навіть не спробувавши вернути його, вона теж завела собі коханця. Бо не могла жити без того, щоб її не кохали; вона ж народилася тільки на те, щоб бути гарною, подобатися, перебувати свої дні в обіймах, у коханні, в пестошах. Було їй двадцять п'ять років і вона взяла собі коханця. Більш як п'ятнадцять років була йому вірна, ніби чоловікові. І коли коханець помер, вона дуже сумувала, немов справжня вдова. Через шість місяців, зустрівши графа Жерара де-Кенсак, не могла вона перемогти жадобу кохання і віддалася йому.

— Мій милий Жераре, — казала вона далі, як коханка-мати, помітивши, що той ніби зник, — чи не були ви хворі, чи не ховаєте ви від мене щось прикре?

Вона була на десять років старіша від нього і з усього розпачу поринула в це останнє кохання, палко кохаючи цього красуня всією своєю істотою, обуреною проти старости, що невблаганно насувалася; вона буде боротися, але не віддасть його нікому.

— Ні, я нічого від вас не ховаю, запевняю вас, — відповів граф. — Просто весь цей час мати затримувала мене коло себе.

Єва все дивилася на нього з тривожною похиттю, милуючися з його породи, з правильних рис лица, з вищих, чорних вусів та волосся. Він належав до одної з найстаріших родин у Франції і жив з матір'ю, вдовою. Вона була колись багата, але чоловік своїми аферами призвів її до злиднів. Жили вони на вулиці св. Домініка, на першому поверсі й проживали найбільше тисяч п'ятнадцять франків на рік. Жерар де-Кенсак ніколи нічого не робив, відбув рік обов'язкової служби у війську і від дальшої військової кар'єри, так само й від дипломатичної, єдиної, яку вважав за пристойну, відмовився. Цілі дні байдикував, тобто робив те саме, що робило й багато паризької молоді. Мати, жінка пи-

хата, сувора, здається пробачала йому це, ніби була тієї думки, що за республіки людина його крови мусить бути осторонь від усіх, на знак протесту. Але ж її поблажливість, безперечно, мала і нтимніші, тривожніші, причини. Коли йому було сім років, Жерар ледве не помер з запалення мозку. Вісімнадцяти років він хворів на серце, і лікарі радили йому найменше турбуватися. Отже вона добре знала, яка хвороба ховалася за цією благородною внішністю знатного роду, за цим великим зростом, за цією гордовитою постаттю. Це був попіл раси, йому ввесь час загрожували хвороби та руїна. Глибоко у цій ніби мужності ховалася дівоча безпорадність; це була слабка й добра істота, здатна на всякі поступки. Зустрівся він з Євою вперше у притулку інвалідів праці, куди ходив разом із своєю матір'ю, дуже побожною жінкою. Віддавшись, Єва прибрала його цілком собі; він бував у неї поперше через те, що вона його вабила, а подруге — не знав як розлучитися; і його мати заплющувала очі на це незаконне кохання в такому оточенні, яке вона зневажала, як колись заплющувала очі на багато інших вибриків, пробачаючи, їх як хворій дитині. А крім того, Єва завоювала її вчинком, що здивував усе високе товариство. Раптом всі довідалися, що монсеньйор Марта повернув її до католицтва. Те, чого відмовила вона чоловікові, Єва відразу зробила ради Жерара, бо хотіла назавжди мати його прихильність. І ввесь Париж був ще схвилований чудовою церемонією в церкві Мадлен, коли христилася ця сорокап'ятилітня єврейка. Її врода й сльози страшенно всіх уразили.

Жерара вабило це велике, ніжне почуття. Але він уже втомився, він пробував пірвати з своєю коханкою, і як тільки міг уникав побачень; він добре розумів, чого вона благала, дивлячися на нього похитливим поглядом.

— Запевняю вас,—повторив він, уже піддаючись,—моя мати не давала мені жадного вільного дня. А я—звичайно, я був би такий щасливий...

Вона все благала його своїм поглядом, не кажучи ані слова, і сльози повиснули на її віях. Уже цілий мі-

сяць він не бачився з нею в маленькій тій кімнаті на вулиці Матіньйон, на подвір'ї, де вони зустрічалися. І тепер такий самий добрий і хисткий, як і вона, незадоволений, що їх лишили на самоті, він поступився, бо не мав сили відмовити.

— Гаразд! Сьогодні, коли ви хочете. О четвертій, як завжди.

Казав він це тихенько, але ж легенький шелест примусив його повернути голову, — і він здригнувся, наче піймали його на гарячому. В сальон входила Камілла, баронесина дочка. Вона нічого не чула, але ж із посмішки двох закоханих, із якогось тремтіння в повітрі, відразу зрозуміла: знову побачення, там таки, на тій вулиці, що вона підозривала й сьогодні. Усім стало ніяково, неспокійно, недобре глянули одне в одного.

На свої двадцять три роки, Камілла була маленька, дуже чорнява, напівкривобока, — ліве плече в неї було вище від правого. В ній не було нічого від її батька чи від матері; це був один із непередбачених випадків, що іноді трапляються в родинях, коли всі дивуються, як це могло статися. Єдині її гордощі були гарні чорні очі та напрочуд розкішне волосся, — вона казала, що волоссям своїм вона може обгорнути себе від голови аж до п'ят. У неї був довгий ніс, лице трохи скривлене на лівий бік, риси були гострі, таке саме й підборіддя. Тонкий, розумний, недобрий рот свідчив, що багато в неї зібралося жовчі, великий гнів був у серці в цієї поганенької дівчини, що лютувала на свою бридоту. Найненависніша в світі істота була їй мати, оця закохана жінка, що ніколи не любила дочки, ніколи не турбувалася за неї й від колиски віддала її на руки служницям. Отак поміж цими двома жінками постала й виросла справжня ненависть, — німа й холодна в одної, активна й захоплена в другої. Дочка ненавиділа матір, бо мусіла визнавати її вроду, і винуватила її за те, що не передала тієї вроди дочці. Щодня її мучили думки, що ніхто її не хоче, про те, що й досі всі хочуть її матір. Вона була гостра на язик і дотепна, її слухали, сміялися, але ж усі чоловіки, навіть наймолодші, — і надто наймолодші, — дивилися на ту, на матір, що не

хотіла старітисся. І Камілла поклала собі всією силою своєї жорстокої волі відібрати від матері її останнього коханця, одружитися з цим Жераром, бо його зради та не переживе. Камілла мала за собою п'ять мільйонів, женихів було багато; але ж це мало її тішило, і вона казала, сміючись своїм недобрим сміхом: „Ще б пак! З п'ятьма мільйонами вони взяли б жінку з Сальпетрієра!“ Потім і сама покохала Жерара, бо той був доброго серця і гарно ставився до цієї напівкаліки. Йому було дуже тяжко бачити, що вона така занехаяна і по волі піддавався він вдячній ласці; він красунь, був щасливий, що його мають за бога, що в нього така раба. Пробуючи порвати з матір'ю, що вже набридла, він думав, звичайно, й про те, щоб дозволити дочці одружити його з собою, нарешті це був би дуже приємний кінець, хоч цього й не казав він навіть сам собі; йому було соромно, на це не дозволяло його славне ім'я, всякі ускладнення, сльози,—а він їх передбачав.

Було тихо. Своім гострим, як ніж, поглядом Камілла показала матері, що вона все знає; гірким своїм поглядом показала Жерарові, що їй боляче. Щоб вернути рівновагу, він тільки й зумів, що сказав комплімент:

— Добридень, Камілла! Ах, цей тютюновий колір! Дивна річ, як до лиця вам такі трохи темнуваті кольори.

Камілла глянула на білу сукню на матері, потім на свою темну, що ледве показувала її шию та китиці рук.

— Так, — відповіла сміючись, — на мене можна ще дивитися, коли я не одягаюся, як молоде дівча.

Єва ніяковіла; думала про суперництво, почувала, що воно вже росте, але не хотіла ще йому вірити. Відразу перевела розмову на інше:

— Хіба твого брата немає вдома?

— Ні, він удома, ми разом спустилися.

Увійшов Гіяцінт, якийсь стомлений, стиснув руку Жерарові. Йому було двадцять років; як і в матері, було в нього русяве волосся, довге лице із східньою томністю, а від батька він узяв його сірі очі й товсті уста, що свідчили про безсоромні апетити. Вчився він

погано й давно поклав собі нічого не робити, однаково зневажаючи всі професії; випещений батьків мазун, він цікавився тільки поезією та музикою, крутився серед артистів, серед продажних жінок, зайдиголів та бандитів, вихвалявся й сам усякою розпустою, показував, що жінки йому гидкі, що ніби він поділяє найогидніші філософські та соціальні ідеї, кидався з однієї крайности до другої, удавав із себе колективіста, індивідуаліста, анархіста, песиміста, символіста, навіть содоміста, і в той самий час зостався католиком, щоб додержати вищого тону. А насправді це було просто придуркувате балакало. Протягом чотирьох поколінь здорова, ненаситна Дювільярова кров, давши трьох визначних хижаків, раптом ізсякла й породила цього недоноска-гермафродита, нездатного навіть на якийсь визначний злочин, або на велику розпусту.

Камілла була надто розумна, щоб не почувати цієї нікчемности свого брата, і завжди кепкувала з нього.

І тепер вона заговорила з ним, оглядаючи його по-стать, затягнену в довгий сурдут із зборками, як носили за романтизму, тільки перебільшено:

— Мама питала про тебе, Гіяцінте... Піди до неї, покажи свою спідницю. А з тебе вийшла б гарна дівчина.

Але він тихенько зник, нічого не відповівши. Він якось боявся своєї старшої сестри, хоч і жили вони якось неприродно інтимно, розказуючи все, не соромлячись, щоб здивувати одне одного. Зневажливо поглянув він на чудові орхідеї, як на застарілу моду, що стала вже буржуазною. Він не захоплювався вже й лілеями, а носив гвоздики, квітку крові.

Двоє, що мали ще прийти, увійшли майже разом. Спочатку судовий слідчий Амадьє, інтимний друг дому, маленький чоловічок сорока п'яти років; він недавно став популярний після однієї справи анархістів. У нього було плескате й правильне обличчя судді, з великими, руськими бакенбардами, він силкувався надати собі го-строного вигляду й носив монокль, а за ним око його так і блискало великим розумом. Але ж він був людина з товариства, належав до нової школи, був видатний

психолог і написав книгу, що заперечувала зловживання кримінальної психології, був дуже честолюбний, любив прилюдність, завжди шукав якоїсь справи, щоб прославитись. Останній увійшов генерал де-Безонне, Жерардів дядько через матір, високий та сухий дід; ніс у нього був схожий на орлиний дзюб і це відразу кидалося в очі. Недавно він пішов на відставку, знесилений своїм ревматизмом. Діставши після війни, за свою відвагу під Сен-Пріво, полковника, держався Наполеона III, хоча й був переконаний монархіст. Товариство вибачало йому цей військовий бонапартизм, бо він гостро картав республіку за те, що вона згубила армію. З нього була добра людина, він любив свою сестру, пані де-Кенсак,—і ради неї, немов слухаючись таємного її бажання, бував у баронеси, немов би для того, щоб Жерарові зручніше було завжди бувати в своєї коханки.

І з кабінету вже поверталися барон з Дютейль і дуже голосно сміялися, безперечно, щоб показати, що цілком спокійні.

Всі перейшли до їдальні; тут горіло велике полум'я в каміні, і веселі відблиски його, мов весняне проміння, сяяло поміж дорогих англійських меблів з ясно-червоного дерева, заставлених сріблом та кришталем. Кімната, ніжно-зелена, вабила якимись чарами в блідному світлі дня, і посеред неї стіл, багато прибраний, з блискучою білою скатертю й серветками, оздобленими венеціанським мереживом, немов чудом зацвів запашними великими чайними трояндами, незвичайними для цієї пори року.

Баронеса посадила генерала праворуч од себе, а Амадьє ліворуч. Праворуч од барона сів Дютейль, ліворуч Жерар. Діти сіли на обох кінцях столу—Камілла поміж Жераром та генералом, Гіяцінт поміж Дютейлем та Амадьє. Подали яешню з трюфелями, розпочалася розмова, фамільярна й весела, та розмова паризьких сніданків, де перебирають великі й дрібні події вчорашнього дня й сьогоднішнього ранку, правдиві й брехливі відомості звідусіль, фінансовий скандал, політичну пригоду, новий роман, нову п'єсу, такі історії, що їх можна говорити тільки на вухо, хоча й розповідають

їх голосно. Під легкими, дотепними жартами, під сміхом, що іноді звучав фалшиво, кожний ховав свою тривогу, своє внутрішнє горе, свою муку, що іноді недалеко від конання.

Байдуже, своїм звичайним тоном спокійної безсоромності барон перший заговорив про статтю в „Голосі Народу“:

— Слухайте, ви читали сьогодні статтю Саньє? Це одна з його влучних статтів; але ж який небезпечний маньяк!

Усім стало легше, бо якби ніхто не згадав про цю статтю, то б вона всіх давила.

— Знову панама!—скрикнув Дютейль.—Ну, вже ні, досить уже з нас!

— Але ж справа африканських залізниць ясна, як кринична вода,—казав далі барон.—Усі, кому погрожує Саньє, можуть спати цілком спокійно. Ні, розумієте, все це зроблено для того, щоб повалити міністерство Бару. Напевно, сьогодні в палаті буде інтерпеляція, а після неї добрий скандал.

— Ця преса дифамації та скандалу,—твердо сказав Амадьє,—приведе Францію до загибелі. Потрібні законодавчі заходи.

Генерал сердито відповів:

— Нащо ті закони, коли ні в кого немає мужности прикладати їх?

Стало тихо. Нечутно підійшовши, метр-д'отель подавав смажених окунів. У теплій, запашній атмосфері кімнати льокаї служили зовсім так тихо, що навіть не чути було, щоб дзенькотів посуд.

Раптом розмова перейшла на інше і чийсь голос запитав:

— То поновлення п'єси відкладено?

— Так,—сказав Жерар,—я довідався сьогодні ранком, що „Полієвкт“ не піде раніш, як у квітні.

Камілла, що мовчала досі, і силкувалася знову вернути собі юнака, глянула на батька й матір блискучими очима. Говорили про поновлення тієї п'єси, що в ній Сільвіяна вперто добивалася дебюту. Але ж барон та баронеса були цілком спокійні, бо давно вже знали

одне про одного все. Єва була така щаслива, що побачиться сьогодні з Жераром. Ні про що інше вона не думала, всі її думки були вже там, у гніздечку кохання; вона посміхалася до гостей, але посмішка та була зовсім несвідома. А барон — він думав тільки про те, щоб наробити галасу в міністерстві Мистецтв, щоб за всяку ціну здобути ангажемент Сільвіяні. Він тільки сказав:

— Як же ви хочете, щоб Французька Комедія могла добре поновляти п'єси? Адже в них немає акторок.

— О!—просто сказала баронеса.—Вчора, в цій п'єсі в театрі „Водевіль“, на Дельфіні Він'йо було чудове вбрання, а зачісуватися так вона тільки одна й уміє.

Тоді Дютейль, зважаючи на Каміллу, не надто вже грубо розказав історію Дельфіни з одним дуже відомим сенатором. Потім перейшли до іншого скандалу, до смерті одної з приятельок баронової родини, що померла під ножом у хірурга, — справа ця мало не потрапила до рук Амадьє. Генерал скористувався з нагоди й без жадного переходу гірко почав говорити про безглузду організацію сучасної армії. Старе бордо блищало мов кров у тонкому кришталі, трохи гострий дух від філе дикої кози з трюфелями мішався з ароматом троянд, що почали вже в'янути. Нарешті на столі з'явилася шпарага, —колись це дивина в цьому сезоні, а тепер нікого вже не дивувала.

— Тепер,—сказав барон розчаровано,—її можна мати всеньку зиму.

— Отже,—якраз спитав Жерар,—ранок у княгині д'Арт призначено на сьогодні?

Камілла відразу сказала:

— Так, сьогодні. Ви будете?

— Ні, я не думаю, я не зможу,—зніяковівши, відповів Жерар.

— Ах, ця маленька княгиня!—скрикнув Дютейль.—В неї справді таки жуки в голові. Ви знаєте, вона вдає з себе вдову. А насправді в неї чоловік—родовитий князь і родич одній династії й надзвичайний красунь, як кажуть, подорожує з якоюсь співачкою. Вона схожа лицем на розпусного хлопця й воліє царювати в Па-

рижі на авеню Клебер, у найдивнішому на світі ковчезі, де комашаться всякі люди з усього світу, справжній космополіс.

— Мовчіть ви, обмовче!—м'яко перебила баронеса.— Ми дуже любимо Розамунду. Це чудова жінка.

— Звичайно,—казала далі Камілла,—вона нас просила і ми поїдемо сьогодні до неї. Правда, мамо?

Баронеса, щоб не відповідати, вдала, ніби не чула. Дютейль, що здавалося, знав усе про цю справу, все глузував із княгині, і з цього ранку, де мала вона показати еспанських танцюристок з такою похитливою мімікою, що увесь Париж, заделегідь оповіщений, спокусився й збирався до неї. Дютейль додав:

— Знаєте, вона кинула вже малювати, тепер захопилася хемією. Зараз в її сальоні сила-силенна анархістів... Здається, вона бігає за вами, любий Гіяцінте!

Досі Гіяцінт не розтуляв вуст, ніби все йому було байдуже.

— Обридла вона вже мені до смерти,— зробив він ласку—відповів.—Як піду на її ранок, то щоб побачитися з молодим лордом Ельсоном; він писав мені з Лондону й призначив там побачення. Сказати правду,—це єдиний сальон, де бувають люди, з якими я можу поговорити.

— То ви тепер перейшли до анархії?—насмішкувато спитав Амадьє.

Спокійний, елегантний Гіяцінт відповів:

— Але ж, добродію мій, мені здається, що за наших часів загальної ницости да бридоти кожна хоч трохи порядна людина мусить бути анархістом.

За столом усі засміялися. З Гіяцінтом дуже панькалися й уважали його за великого оригінала. Батька зокрема смішило те, що він—він!—має сина анархіста, а генерал, розлючений, казав, що треба покласти край отаким порядкам у суспільстві, коли воно таке дурне, що дозволяє верховодити чотирьом негідникам. Тільки судовий слідчий, що силкувався зробити з себе спеціаліста на анархістські справи, почав сперечатися. Він боронив цивілізацію, а Гіяцінт нападав на неї і розказував страшні подробиці про цю, як він казав, армію

спустошення та різанини. Інші гості тільки посміхалися, поїдаючи надзвичайно смачний паштет з качиних печінок. На світі є стільки злиднів, ставитися треба до всього терпляче, треба все розуміти; а нарешті, якось то буде. Сам барон сказав примирним тоном:

— Воно, правда, щось можна було б зробити, але що? Ніхто цього як слід не знає. Я наперед приймаю всі розумні вимоги. Поліпшувати, наприклад, долю робітників, засновувати благодійні установи, як от наш притулок інвалідів праці, що з нього маємо повне право пишатися... Але ж не треба вимагати від нас неможливого.

Під час десерту раптом стало тихо, немов після тріскотливих балачок та доброго сніданку тривога й горе в кожного стиснули серце, і це відбилося на розгублених обличчях. Невиразна тривога знову помітна стала на обличчі в Дютейля—йому загрожував донос; неспокійним гнівом знову гнівався барон, — він питав себе, як йому заспокоїти Сільвіяну. Ця жінка була дошкульне місце в його міцній, твердій натурі, темна хвороба, що кінець-кінцем чого доброго підточить його й знищить. Але найвиразніше була помітна страшна драма на лицьох у баронеси, Камілли й Жерара—оте вороже змагання матері й дочки, що змагалися одна з одною за кохану людину. Позолочені ножі обережно чистили яблука, груші; золотисті виноградні грона, дивно свіжі, солодощі, тістечка, неймовірну кількість ласощів, не поспішаючи, поїдали ці пересичені люди.

Коли подали чашки, щоб виполоскати рот, і шкляночки, один з льокаїв нахилився баронесі до вуха і вона відповіла йому тихо:

— Гаразд, проведіть його в сальон. Я зараз прийду.

І вона, звертаючись до гостей, голосніше сказала:

— Прийшов абат Фроман і хоче, щоб ми його прийняли. Він не заважатиме нам,—я гадаю, що ви всі його знаєте. Це справжній святий, я дуже його люблю.

Посиділи ще кілька хвилин за столом, і пішли нарешті з їдальні, що пропахла вже смачними стравами, винами, плодами, трояндами, пішли з їдальні, надто нагрітої теплом з великих полін, що вже перегоріли в

камінні на жар; від блілого денного світла весело блищав кришталь та срібло на столі,—тепер вони стояли без жадного ладу й порядку.

П'єр стояв серед невеликого срібно-голубого сальону й ждав. Побачивши на одному столі тацю з кавою та лікерами, він уже шкодував, що так добивався, щоб прийняли його. Зніяковів ще більше, коли всі ввійшли з шумом, з блискучими очима, рожевими лицами. Але ж так розгорілося в ньому полум'я милосердя, що переміг у собі почуття цієї ніяковости. Він тільки не знав, як йому почати розмову про пережитий жахливий ранок злиднів, темряви й холоду, бруду й голоду тут, у цьому теплому, запашному житлі багатства й розкошів, через край повному всякої зайвини, нікчемности, серед цих людей, що здавалися такими веселими після доброго сніданку.

Баронеса підійшла разом з Жераром до абата, бо священика представив Дювільярам Жерар, а з його матір'ю П'єр познайомився на славетних христинах баронеси. П'єр просив вибачити йому, що прийшов у такий час, але ж Єва сказала:

— Та ви ж у нас завжди бажаний гість, пане абате... Ви мені дозволите поклопотатися коло моїх гостей? А потім я буду до ваших послуг.

І відійшла до таці, щоб разом з дочкою подати каву та лікери. Жерар лишився на місці й заговорив з П'єром про притулок інвалідів праці, де вони недавно зустрілися на закладах нового флігеля, що будували його на пожертву барона Дювільяра — сто тисяч франків. Досі готові були тільки чотири будинки, — а проект передбачав їх дванадцять — на великому пустирі, що подарувало місто, на півострові Женвільє; тому й збирали ще пожертви; і навколо доброго цього діла, навколо голосної цієї та рішучої відповіді лихим людям, які обвинувачували відгодовану буржуазію, ніби вона нічого не робить для робітників, здіймався великий галас. А насправді чудова домова церква, збудована посеред подарованої землі, поглинула дві третини зібраних грошей. Дамам-патронесам, що походили з різних кіл суспільства, баронесі Дювільяр, графині де-Кенсак,

княгині Розамунді д'Арт та двадцятьом іншим доручено підтримувати це добре діло за жертвами та благодійними базарами. Але ж головний успіх прийшов тоді, коли з'явилася щаслива думка звільнити дам-патронес від організаційної справи,—тоді, коли на головного адміністратора обрали головного редактора газети „Гльобус“, депутата Фонсега, надиво спритну людину. Газета безперестанку пропагувала, відповідала на напади революціонерів, вихваляючи невичерпану добротність вищих клас; і на останніх виборах цей притулок теж був за сильну виборчу зброю.

Камілла ходила по кімнаті, тримаючи в руці маленьку чашечку кави, що парувала.

— Чи не хочете кави, пане абате?

— Ні, дуже вдячний.

— Тоді чарочку шартрезу?

— Ні, спасибі.

Коли подали всім каву, баронеса вернулася до П'єра і привітно спитала:

— До ваших послуг, пане абате.

П'єр почав говорити, майже пошепки; йому забивався дух і билосся серце, він хвилювався:

— Я звертаюся, пані, до вашого доброго серця. Сьогодні ранком я бачив в одному жахливому будинку на Вербовій вулиці, за Монмартром, таке, що все серце в мене здригнулося... Ви не можете й уявити собі таких злиднів, такого страждання: цілі родини сидять там без палива, без хліба, чоловіки без роботи, матері не мають чим годувати своїх немовлят, діти, ледве прикриті ганчір'ям, кашляють і дрижать від холоду... І серед усього цього жаху, я побачив ще гірше, ще обурливіше—старого робітника, що втратив останні сили через старість; він помирає з голоду, лежачи на купі лахміття у такім закуті, де й собака не жив би.

Він намагався добирати слів наймякших і заразом сам жахався тих слів, які вимовляв, і тих речей, про які розповідав серед всієї цієї розкоші та багатства, серед цих щасливих людей, засипаних усім, що є найкращого в світі. Він добре почував, що його появ, що його слова тут негречний дисонанс. Як то спало йому

на думку прийти сюди на кінець сніданку, коли так приємно перетравлювати їжу, попиваючи ароматну гарячу каву. Але ж він говорив, нарешті підніс навіть голос, обурення перемогло його, він довів до кінця свою страшну доповідь, назвав Лявева, підкреслюючи суспільну несправедливість до його, в ім'я людського милосердя вимагаючи підтримати, допомогти йому. Всі підійшли ближче й слухали. Він бачив перед собою барона і генерала, і Дютейля, і Амадьє,—мовчки, без жадного руху, пили вони маленькими ковтками свою каву.

— Коротко, ласкава пані,—скінчив він,—я подумав, що не можна лишати навіть на годину цю стару людину в такому жахливому становищі, і що ви будете такі добрі, накажете сьогодні ж увечорі прийняти його до притулку інвалідів праці, де, я гадаю, він має право на місце перед усіма іншими.

Показалися сльози на гарних очах Єви. Її вразила ця сумна історія, така тяжка несподіванка в її радісному настрої, повному передчуття близького побачення з коханою людиною. Дуже млява, без жадної ініціативи, цілком заклопотана своєю власною особою, вона була згодилася головувати в комітеті тільки з тим, що все робитиме Фонсег.

— Ах, пане абате,—прошепотіла вона,—ви роздираєте мені серце. Але ж я нічого не можу зробити, абсолютно нічого, запевнюю вас. А крім того, мені здається, що ми вже розглядали справу цього Лявева.

— Ви знаєте, щоб вступити до нас, потрібні найсерйозніші гарантії. Призначаємо доповідача і він має подати нам усі потрібні відомості... Та чи не вам, пане Дютейле, доручали ми справу цього Лявева?

Депутат допивав чарочку шартрезу.

— Так, так, мені... Пане абате, цей молодець удав вам штуку. Він зовсім не хворий і, як ви лишили йому гроші, то, напевно, пішов уже тринькати їх після того, як ви вийшли; це ж безпросипний п'яниця, а до того ще й найпоганішої вдачі: під ранку до вечора галасує проти буржуа, що якби мав силу, то висадив би все в повітря... Він і сам не хоче йти до притулку, бо це

притулок,—він каже,—справжня в'язниця, де наглядачі священики примушують ходити до церкви, паскудний монастир, де ворота зачиняють о дев'ятій вечора. І таких, як він, сила-силенна і всі вони за краще вважають жити на волі, хоча й мусять помирати з холоду, з голоду. То хай же ці Лявеви подихають на вулиці, коли відмовляються від того, щоб бути в нас, мати накриття над головою й харч у наших притулках!

Генерал і Амадьє згоджуючись хитнули головою. Але Дювільяр показав себе милосерднішим.

— Ні, людина є людина, і треба їй допомогти, хоча б вона й не хотіла.

Єва впала в розпач, коли уявила собі, що це забере в неї весь день і почала всіма способами відмовлятися.

— Запевняю вас, в мене абсолютно зв'язані руки. Пан абат цілком вірить моєму доброму серцю, моєму бажанню допомогти. Але як же ви хочете, щоб я зараз скликала наш дамський комітет, бо без нього формально я не вирішу нічого, а особливо в такій справі, що її вже розглядали й обмірковували.

І раптом їй прийшла щаслива ідея.

— Все, що я можу порадити вам, пане абате,—це піти зараз до пана Фонсега, нашого адміністратора. В нагальній справі він один може вирішити, як сам знає, бо наші дами вірять йому цілком і ухвалюють усе, що він зробить.

— Ви знайдете Фонсега в Палаті,—посміхаючись додав Дютейль,—тільки засідання там має бути гаряченьке і я непевний, що вам пощастить побалакати з ним як слід.

П'єрові ще дужче стиснуло серце; він не хотів уже настоювати й вирішив негайно побачитися з Фонсегом і, хоч би там що, дістати ще до вечора дозвіл прийняти до притулку нещасного. Страшне Лявевове обличчя невідступно було перед ним. Але на кілька хвилин лишився ще тут,—затримав Жерар, що ласкаво радив йому, як переконати депутата, а саме—послатися на те, що така історія може справити дуже погане враження, як надрукують її на шпальтах революційних

газет. Тим часом гості вже почали розходитися. Прощаючись, генерал спитав свого небожа, чи побачиться він з ним сьогодні вдень у його матері, пані де-Кенсак, що сьогодні приймала; побачивши, що Єва з Каміллою дивляться на нього, Жерар не дав ясної відповіді. Після генерала пішов Амадьє, кажучи, що в нього важлива справа в суді. Останній вийшов Дютейль — йому треба було піти в Палату.

— Від четвертої до п'ятої в Сільвіяни, правда? — сказав йому барон, проводжаючи. — Приходьте, розкажете мені, що буде в Палаті через цю бридку статтю Саньє. Треба ж мені знати... я поїду в Міністерство Мистецтв, щоб полагодити цю справу з Французькою Комедією, а крім того мені треба побувати ще в кількох місцях, побачити підрядчиків та справити одну велику газетну справу.

І всі забули вже про Лявева, бідолаху, що помирав, і всі вже бігли до свого клопоту, гналися за своєю пристрасстю, знов потрапили в звичайне колесо на жорна, в той паризький струмок, що гарячкова течія несла їх усе далі й далі, зштовхуючи одного з одним, і кожний намагався досягти до мети раніше від іншого, перейти через його тіло, розчавити його.

— То ти повезеш нас, мамо, на ранок до княгині? — спитала Камілла, вдивляючись у матір і в Жерара.

— Так, зараз... Та тільки мені не можна буде ніяк лишитися там із вами, я дістала сьогодні зранку телеграму від Сальмона і мені неодмінно треба буде поміряти корсаж о четвертій годині.

Голос у неї трохи тремтів, і це переконало молоду дівчину, що мати бреше.

— Так? А я гадала, що міряти треба тільки завтра... Ну, тоді ми заїдемо по тебе до Сальмона від княгині.

— Ах, ні, моя дорога! Адже ніколи не знаєш наперед, коли вільна будеш. А крім того, коли матиму хоч одну вільну хвилинку, я заїду до швачки.

Глуха лють прокинулася в Камілли, її чорні очі запалали вбивчим полум'ям. Побачення буде напевно, але ж не могла, не наслідувалася надто вже далеко

заходити, щоб вигадати перешкоду, хоча й страшенно хотіла того. І марно силкувалася вона викликати жаль у Жерара,—той стояв, відвернувшись, збираючись іти. П'єр, що багато чого помічав, як став бувати у цій родині, з того, як тремтіли вони всі трое, почув, яка страшна драма відбувається в них.

Гіяцінт, що лежав у фотелі й догризував капсульку з етером,—єдиний лікер, що він дозволяв собі,—сказав:

— А я, знаєте, їду на виставку „Лілеї“. Увесь Париж тепер там. Між іншим, там один малюнок, його мусить побачити кожен, — згвалтована душа.

— Ну, що ж, я й не відмовляюся одвезти вас туди, — знову почала баронеса.—Перш, ніж їхати до княгині, можемо заїхати на виставку.

— Так, так, — жваво сказала Камілла. Звичайно вона дуже гостро кепкувала з художників-символістів, але ж тепер, мабуть, мала план затримати свою матір сподіваючись, що примусить пропустити побачення. І, силкуючись усміхнутися, додала:

— Може й ви зважиться піти з нами на виставку, пане Жерар?

— Ні, я ніяк не можу,—відповів граф.—Мені треба пройтися. Я проведу пана абата до Палати.

І попрощався з матір'ю й дочкою, поцілувавши їм обом руки. Щоб якось згаяти час до четвертої години, він вирішив піти на хвилинку до Сільвіяни, де завжди його добре приймали після того, як колись переночував у неї. Коли вийшли на порожнє урочисто-пишне подвір'я, він сказав священникові:

— Як приємно подихати трохи холодним повітрям. Там надто вже натоплено та й пахощі від тих квітів б'ють у голову.

П'єр ішов ніби в тумані, руки горіли, всі почуття були приголомшені тією розкішшю, що лишилася за ним, немов мрія ясного, ароматного раю, де живуть тільки обранці. Але потреба творити милосердя прокинулася ще дужче і він думав тільки про те, як дістати від Фонсега дозвіл і взяти Лявева до притулку. Він не слухав графа, а той з великою шанобою говорив йому про свою матір. Двері в будинку вже зачинилися, прой-

шли вони вже кілька ступенів, як раптом його вразило видовисько: на протилежному тротуарі стоїть і дивиться на ці монументальні двері, за якими ховається незчисленне багатство, робітник і немов чекає чогось, або шукає когось очима. Чи не Сальва це з його торбинкою з начинням, отой голодний, що ранком пішов шукати роботи?

П'єр озирнувся; його турбувала думка, що такі страшні злидні можуть існувати поруч з такими розкошами й із таким багатством. Але ж робітник,— тому що його сполошили, а може злякавшись, що його пізнали,— пішов геть, не поспішаючи. І тепер, дивлячись на нього ззаду, П'єр уже завагався й нарешті сказав собі, що помилився.

III

Підійшовши до Палати, абат Фроман згадав, що в нього ж немає квитка, і хотів уже просто вдатися до послуг Фонсега, хоч той і не знав його; коли раптом побачив у роздягальні Межа, депутата-колективіста, з яким познайомився колись давно, тоді ще, як захоплювався благодійними справами — помагав бідним Шаронського кварталу.

— О, й ви тут? Чи не збираєтеся проповідувати нам євангелію?

— Ні, я прийшов побачитися з паном Фонсегом, побалакати про одну нагальну справу, про одного злидаря, що потребує негайної допомоги.

— Не знаю, чи є вже Фонсег... Почекайте!

І звернувся до чорнявого маленького чоловічка, схожого на бистру мишку, що й біг якраз мимо.

— Слухайте, Массо! Це пан абат Фроман, він хоче побалакати з вашим патроном.

— Та патрона нема ще. Я тільки но лишив його в редакції, а роботи в нього ще на добру чверть години, але напевно тут буде.

Меж провів П'єра в залю для публіки, у велике й холодне приміщення, де стоять бронзові статуї Лаокоона й Мінерви; стіни були голі, бліде й сумне зимове світло проходило крізь високі скляні двері з саду. Те-

пер у залі повно було людей, і від гарячкового руху було в залі тепло; люди поспішно метушилися туди то сюди, кидалися в самий вир, спинялися купками. А надто багато було тут депутатів, журналістів та просто цікавих. Гамір дужчав, було чути чиїсь приглушені балачки, вигуки, сміх, всі вимахували руками.

Коли увійшов у залю Меж, здавалося, гамір став ще більший. Меж був високий, худорлявий, як апостол, недбайливо одягнений, уже старий і підтоптаний на свої сорок п'ять років,—але очі горіли ще молодим запалом і блищали крізь пенсне, що завжди сиділо на його тонкім носі, схожим на пташиний дзьоб. Безперестанку кашляв, говорив уривчасто і з запалом, жив тільки тому, що вперто хотів жити, здійснити палку свою мрію майбутнього суспільства. Він був син бідного лікаря з якогось північного містечка й ще за молодих років опинився на паризькій вулиці, за імперії працював у дрібних газетах, мав якісь нікому невідомі справи, але вславився, як перший промовець на публічних зборах; після війни, через свою палку віру та надзвичайну активність, властиву його темпераментові борця, став на чолі колективістської партії, потім дістав депутатське крісло. Завжди все знаючи, він боровся там за свої ідеї нестримно й уперто, як доктринер, що порядкує світом згідно з своєю вірою, поступово проводячи догмат колективізму. Відтоді, як почав одержувати депутатську платню, соціялісти, що не входили в Палату, вважали його за балакуна, по суті диктатора, що намагається тільки для того, щоб навернути їх на свою віру й керувати ними.

— Чи знаєте ви, що тут скоїлося? — спитав він у П'ера? — Як вам це подобається, ще одна брудненька історія?.. Та що ви хочете, ми сидимо в бруді по самі-сінькі вуха!

Познайомившись колись із цим священиком, він почув до нього справжню симпатію, бо бачив, який він добрий до всіх, хто страждає, як прихильно ставиться він до суспільного відродження. Священик і сам зацікавився цим владним мрійником, що твердо поклав собі зробити людей щасливими, не питаючи їхньої

згоди. П'єр знав, що Меж небагатий, живе тихо, має жінку й четверо дітей і любить їх.

— Ви розумієте, що я не спільник Саньє, — казав Меж далі.— Але ж коли він сьогодні сам підніс питання про це, погрожуючи опублікувати список імен усіх причетних, то ми не можемо вже терпіти, щоб нас і надалі вважали за співучасників. Треба сказати, вже давно підозрівали, що брудна історія з африканськими залізницями була за слушний привід до всякої мерзоти. А найгірше те, що всі ці напади спрямовано проти двох членів теперішнього кабінету, бо три року тому, коли в обох Палатах обговорювали Дювільярову справу, Барру саме був за міністра внутрішніх справ, а Монферран — за міністра громадських робіт. Тепер, коли вони повернулися знову, — один міністром внутрішніх справ, а другий міністром фінансів і крім того й головою ради міністрів, — то чи можна не примусити їх пояснити нам своє колишнє поводження навіть ради їх самих? Ні, вони не можуть більше мовчати; я оголосив, що сьогодні поставлю до них запитання.

Оця сама звістка про запитання, що мав поставити Меж, спричинилася до метушні в коридорах Палати — після грізної статті в „Голосі Народу“. І П'єра збентежила вся ця історія, що несподівано стала на перешкоді єдиній його справі врятувати нещасного від голодної смерті. Весь відданий одній цій думці, П'єр слухав, не дуже розуміючи, запальні пояснення депутата-соціяліста; гамір усе дужчав і починав уже лунати сміх, що цей депутат розмовляв із священником.

— Йолопи! — зневажливо пробурмотів Меж. — Вони, мабуть, думають, що я щоранку з'їдаю по священнику... Прошу вибачити мені, дорогий пане Фромане. Будь ласка, сідайте на цю лавку, коли хочете дождатися Фонсега.

А сам кинувся в метушню. П'єр зрозумів, що найкраще справді пождати. Оточення захоплювало його, цікавило його, і він уже забував Лявева, захоплений хвилями гарячки цієї парламентської кризи. Недавно тільки кінчилася жахлива панамська авантюра; за окремими її моментами він стежив з тяжким серцем, як

людина, що щовечора чекає дзвонів на сполох, тих дзвонів, що віщуватимуть останню передсмертну годину старого суспільства. А тепер розпочиналася нова маленька панама, було чути знову, як тріщить гнила будівля суспільства; це була історія, яка дуже часто трапляється в парламентах усіх часів, завжди, коли річ іде про великі гроші, — але ж цього разу величезної ваги надавали цій історії ті соціальні обставини, в яких вона спалахнула. Вся ця історія з африканськими залізницями, цей маленький куток розворушеного бруду, від якого дхнуло тривогою, того бруду, що раптом страшенно так схвилював Палату, так налякав її та так розгнівав, все це нарешті стало за привід до політичної війни, за той ґрунт, де мали запекло боротися хижацькі апетити різноманітних гуртків; по суті йшло про те, щоб повалити міністерство для того, щоб зараз замінити його на інше. Але ж за цим хвилюванням, за цією сутичкою окремих самолюбств була жалюгідна жертва — ввесь народ, з його злиднями, з його стражданнями.

П'єр помітив, що Массо, маленький Массо, як його звали, сів поруч з ним на лаві. Нашорошивши вуха, напруживши очі, він слухав усе, і все помічав, скрізь пролазив, мов миша; він був тут зараз не як газетний хронікер у парламенті; він просто пронюхав про важливе засідання і прийшов побачити, чи не знайдеться тут йому якогось матеріялу для статті. Священик, що опинився тут у самій гущі, звичайно, цікавив його.

— Майте трохи терпіння, пане абате, — сказав він люб'язно-веселим тоном, як людина, що їй байдужісінько, що тут робиться.— Патрон неодмінно тут буде, він знає, що тут завариться добра каша... А скажіть, ви не належите до виборців з департаменту Коррез?

— Ні, ні, я парижанин, я прийшов побалакати з ним про одного бідака, я хочу якнайшвидше примістити його в притулок інвалідів праці.

— Дуже, дуже гарно! Я теж дитина Парижу.

І засміявся. Справді, він був дитина Парижу: його батько був аптекар у кварталі Сен-Дені, сам він учився, — тільки дуже погано, — в лицей Шарлемань, але не скін-

чив. Як слід нічого не навчився, і кинувся в журналістику, маючи вісімнадцять років і ледве вміючи писати; і ось уже дванадцять років, як він сам каже, вештається скрізь, випитує одних, відгадує інших. Він бачив усе, мав огиду до всього, не вірив великим людям, казав, що на світі немає правди й живився з загальної лютости та глупоти. Він, звичайно, не мав жадного літературного честолюбства і навіть зневажав літературу. А нарешті він був не дурний, писав що завгодно в першій-ліпшій газеті, не маючи жадних переконань, нічому не вірячи, і спокійнісінько виставляючи своє право казати публіці все,—але з тим тільки, щоб це її цікавило або хвилювало.

— То ви знаєте Межа, пане абате? Ну, що ви скажете, як вам подобається такий тип? Правда ж, це велика дитина, химерний мрійник у шкурі найгрізнішого сектанта. Я довго вивчав його і можу сказати, що знаю його, як облупленого... Знаєте, він цілком певен,—і тим тільки й живе,—що менш, як через півроку матиме в своїх руках усю владу й за хвилину здійснить свою вславлену ідею колективістичного суспільства, що має прийти на зміну суспільству капіталістичному так само, як день приходиться на зміну ночі... Та от і тепер, знаєте, він певен, що сьогоднішнє його запитання повалить кабінет Барру і тим прискорить його чергу. Це його система—знесилювати своїх супротивників. Скільки разів чув я, як робив він свої розрахунки, знесилити того й того, а потім ще й того, щоб нарешті запанувати самому. І завжди не пізніше, як через півроку... Все нещастя в тому, що після тих відразу виростають інші, і його черга ніколи не приходиться.

Маленький Массо щиро тішився тим, що казав. Потім трохи тихше додав:

— А чи знаєте ви Саньє? Ні?.. Ось, бачите ви ондечки ту руду людину, шия як у вола, на різника схожий. Отой, що розмовляє в маленькому гуртку старих сурдутів.

Нарешті П'єр його помітив. В нього були великі вуха сторч, товсті губи, товстий ніс, великі, витрішкуваті очі.

— Можу сказати, що й цього знаю вздовж і впоперек. Я працював разом із ним у „Голосі Народу“ перед тим, як перейти до Фонсегового „Гльобусу“... Ніхто не знає напевно, звідкіля він. Він довго бабрався на самому дні журналістики, був нікчемний газетяр, жадливий, шанолубний. Ви, може, пам'ятаєте перший його гучний вибрик, оту досить нечисту історію нового Люї XVII, яку він спробував був, щоб наробити нею галасу, і став тим незвичайним роялістом, яким лишився й досі? Потім надумав боронити народню справу, перекинувся на католицького соціяліста-месника, засуджував вільну думку й республіку, почав викривати сучасні паскудства в ім'я справедливости й моралі, щоб зцілити їх. Він дебютував, спритно оперуючи портретами фінансистів, пускаючи мерзенніші наклепи, неперевірені, безпідставні, що повинні були б віддати його під догляд поліції доброзвичайности, але ж, зібрані в книжці, вони мали величезний успіх, — ви знаєте це. А він своє робив і робить досі в „Голосі Народу“, що висунувся наперед, під час панамі доносами та скандалами і тепер став справжнім отвором, що викидає сучасні помії. Та що там, — просто вигадує їх, як тільки зсякне потік, і тільки ради того, щоб був гамір, щоб був гвалт, бо тим живить він свою гордість і свою кишеню.

Маленький Массо казав цілком спокійно, без серця й знову почав сміятися; насправді під своєю безтурботною жорстокістю Санье він поважав.

— Це бандит, але ж спритна людина! Ви не можете уявити собі, до чого доходить його пиха. Недавно ви бачили, як гаряче вітала його на вулиці юрба. Це базарний король. Правда, він і сам уже зачепився на гачок удаваного друга справедливости, і, кінець-кінцем, думав, що рятує народ, що помагає чесноті... Що найбільше вражає мене, так це його неймовірна здатність писати доноси та робити скандали. Не буває дня, щоб він не викрив якоїсь нової мерзоти, щоб не віддав нових злочинців на ненависть юрбі. Ні, потік бруду ніколи не зсякне, він щоразу додає туди непередбачені паскудства й щоразу, як публіка починає почу-

вати огиду та втому, він подвоює свої страшні вигадки... Розумієте, пане абате, в цьому саме й полягає його геній, бож він знає напевно, що тираж його газети збільшується, коли він пускає, як от і сьогодні, погрозу все викрити, надрукувати ймення підкуплених та зрадників... І продаж газети на кілька день тепер певний...

П'єр слухав ці веселі, насмішкуваті слова і краще розумів тепер багато такого, чого раніше не міг збагнути. Нарешті й сам почав розпитувати Массо, здивований, що стільки депутатів ходило в коридорах, хоч засідання вже й почалося. Так, хоч на засіданні обговорювали найважливішу справу,—закон, що торкався всіх,—однаково всі члени Палати тікали від нього, стурбовані цією несподіваною погрозою запитанням, що може повалити міністерство. Зараз бушував тут стриманий гнів клієнтів теперішнього міністерства; вони боялися, що їх потиснуть, і що їм доведеться віддати місце іншим, але ж були тут і надії, хижацька готовність напасти в тих, що чекали дальших подій, у всіх клієнтів можливих міністерств завтрашнього дня.

Массо показав абатові голову кабінету Барру, що взяв собі портфель міністра фінансів, хоч це й не був його фах, а тільки щоб заспокоїти громадську думку своєю непідкупністю, бо всі визнавали її після панамської справи. Він балакав оддалік од усіх з міністром народньої освіти сенатором Табуро, старим університетським вихованцем, безбарвного й сумного виду; він був надзвичайно чесна людина, але ж зовсім не знав Парижу, бо був виписаний до центра з якогось провінціального університету. Барру був дуже огрядний, високий, з гарним голеним лицем і породу його псував тільки надто маленький ніс. Йому було шістдесят років, його кучеряве, біле як сніг волосся довершувало трохи театральну величність його зовнішности і він використовував її на трибуні. Він належав до стародавньої паризької родини й був дуже багатий; почав свою кар'єру з адвоката, потім, за імперії, став газетяром-республіканцем і прийшов до влади разом з Гамбет-

тою; це був чесний романтик, палкий промовець, трохи прищелепуватий, але ж сміливий і прямий, гаряче вірив у принципи великої революції. Як якобінець, він уже виходив із моди, робився предком, одним з останніх оборонців буржуазної республіки, з нього вже трохи кепкували нові люди, молоді політики з вовчими зубами. І під парадною зовнішністю, під високомовною балакучістю ховалася людина нерішуча, здатна розчулитися, плакати, перечитуючи Лямартінові вірші.

Потім підійшов Монферран, міністер внутрішніх справ, одвів Барру на бік і щось почав говорити йому на вухо. Було йому п'ятдесят років; це була, навпаки, маленька, кругленька людина, в його посмішці було щось батьківське; але ж за круглим, трохи вульгарним лицем, облямованим чорною ще бородою, був живий розум. Почувалося, що людина ця звикла керувати й здатна на всяку важку справу, людина з руками, що ніколи не випускають свою здобич. Колись він був мером у Тюллі, прибув до Парижу з департаменту Коррез, де в нього були великі маєтки. Це, безперечно, була сила. і сила ця росла й турбувала людей спостережливих. Говорив він просто, надзвичайно спокійно, свідомий своєї сили. Проте, в ньому не було зовнішнього шанобства, він удавав з себе людину цілком некорисливу,—але ж під цією зовнішністю кипіла хижацька жадоба до грошей. Саньє писав про нього, що він злодій, убивця, задушив двох своїх тіток, щоб дістати після них спадщину. У кожному разі вбивця це був незвичайний.

Прийшла ще одна дійова особа майбутньої драми, депутат Віньйон. Відразу всі гуртки захвилювалися. Обидва міністри глянули один на одного; відразу його оточили однодумці і він здалеку всміхався до Барру. Йому було не більш як тридцять шість років; тонкий, середнього зросту, білявий, з гарною, викоханою бородою. Народився він у Парижі, швидко зробив собі кар'єру, деякий час був префектом у Бордо, а тепер репрезентував у палаті молодість, майбутність. Він добре розумів, що політика потребує нового складу,

щоб здійснити найнагальніші з потрібних реформ; честолюбний, дуже розумний, визнав багато чого, мав свою програму й здійснити її, хоча б частками, був цілком здатний. Але зовсім не поспішав, обережний, хитрий, певний того, що колись прийде й його черга, і сильний тим, що нічим не був скомпромітований і мав перед собою вільну руку в своїй діяльності. По суті з Віньйона був тільки першорядний адміністратор, певний і ясний красномовець; його програма різнилася від програми Барру тільки поновленням формул, хоч міністерство Віньйона замість міністерства Барру всі взагалі вважали за велику подію. І саме про Віньйона Саньє писав, що мета його бути президентом республіки, і він перейде калюжі крові, щоб дійти до Єлісейського палацу.

— Цього разу,—казав далі Массо,—дуже можливо, що Саньє не бреше, і він справді знайшов список імен в Гунтеровій записній книжці, що могла потрапити йому до рук... Щодо мене, то я давно знаю, що в справі африканських залізниць Гунтер був за фактора в Дювільяра. Але ж, щоб зрозуміти, як воно було, треба спочатку знати спосіб, якого вживав Гунтер, змалювати його спритність, люб'язну делікатність, а вони в нього дуже далекі від брутальних підкупів та огидного торгу, про які кажуть. Треба бути Саньє, щоб вважати парламент за якийсь базар, де кожне сумління продається одверто, без сорому, пропонуючи себе кожному, хто схоче купити. Все було зовсім не так, і все це можна зрозуміти, навіть пробачити... Скажемо, стаття, головним чином ціляє в Барру та Монферрана,— хоч їх і не названо, але ж очевидно, що говориться саме про них. Ви повинні знати, що, коли голосували ту справу, Барру був міністром внутрішніх справ, а Монферран — громадських робіт; отже, їм закидають зраду інтересів країни, тобто наймерзенніший соціальний злочин. Не знаю, до якої політичної комбінації міг увійти Барру, але ж присягаюся вам, що він нічого не поклав у кишеню; це найчесніший серед людей. Щодо Монферрана, то це інша справа, він може взяти добрий шмат, а проте я був би дуже здивова-

ний, якби він тут помилився. Він не може зробити помилку, а надто таку безглузду, як узяти гроші й дати розписку.

Замовк і показав, хитнувши головою на Дютейля; збентежений, але всміхаючись, стояв він у гурті коло обох міністрів.

— Гляньте но на отого молодого, на того гарного, чорнявого з такою розкішною бородою.

— Я його знаю,—сказав П'єр.

— Ага, ви знаєте Дютейля! Ну, так я можу вам сказати напевно, що він хабара взяв. Але ж це жевжик. Він приїхав до нас з Ангулема, щоб весело пожити, і в нього не більше сумління та почуття відповідальности, ніж у милих посмітюшок на його батьківщині,—увесь час він тільки й мріє, що про кохання; напевно Гунтерові гроші він уважав за належну йому манну небесну, і навіть не подумав, що, беручи їх, він бруднить собі пальці. Будьте певні, що його навіть дивує, як можна надавати таким дрібницям хоч найменшої ваги.

Знову показав на одного депутата в тому самому гуртку, на людину років п'ятдесяти, якусь брудну й немов розгублену, високу як жердка; людину цю аж зігнула довга, наче кінська голова, жовтяве, рідке, пряме волосся, його обвислі вуса, вся його понура постать показувала великий розпач та боязкість.

— А знаєте ви Шеньє? Ні... Подивіться на нього й спитайте себе, чи не природна річ, що він тут ускочив?.. Прибув він сюди з Арра. Там у нього була нотаріяльна контора. Коли округа післала його сюди на депутата, його сп'янила політика; він спродав усе, що мав, сподіваючися забагатіти в Парижі й оселився тут із жінкою та з трьома дочками. Ви можете уявити собі цього бідолаху серед чотирьох жінок, що тільки мріють про вбрання. Ввесь час він тільки й робить, що бігає по крамницях, ходить з візитами, не кажучи вже про полювання на женихів, бо самі вони не йдуть до рук. Це страшне лихо, щодня в нього буває якась нова невдача, така природна в звичайного бідолахи, який

повірив, що, як депутат, він зможе багато заробляти,— і тепер він потопає, бо не вміє жити... І ви хочете, щоб Шеньє, якому завжди треба дістати десь п'ятсот франків, не брав хабарів! Я припускаю, що спочатку він не був безчесною людиною. Він став таким, от і все.

Массо розійшовся й малював далі серію своїх портретів, що думав надрукувати під загальним заголовком: „Продажні депутати“. Тут були наївні люди, що опинилися в ямі, божевільні честолюбці, підлі, що далися спокусити відчиненим скриням з грішми, сп'янілі ділки, що не встояли, маючи діло з дуже великими грішми. Массо охоче признавався, що їх, порівнюючи, не так уже й багато, і що таких паршивих овець можна знайти в парламентах на всьому світі. І тут він знову назвав Саньє, один тільки він,—думав Массо,— був здатний малювати французькі палати, як розбійницькі кубла.

Надто цікавила П'єра та буря, що вже починала здійснюватися й загрожувала міністерською кризою. Навколо Барру та Монферрана купчилися вже тільки люди, подібні до Дютейля та Шеньє, вони ходили бліді, почувуючи близький землетрус, і мимоволі питали себе: чи не доведеться їм сьогодні ночувати в Мазаській тюрмі. Тут були всі клієнти міністрів, всі ті, що дістали через них свої посади, мали вплив і знали, що, тільки но кабінет упаде, кінець буде й їхньому добробуті; скрізь можна було бачити тривогу в очах, полохливе чекання на олив'яно-блідих лицах, чути було шепіт, плітки, пояснення, що переходили від одного до другого. В другому гуртку, навколо Віньйона,—він був зовсім спокійний і посміхався,—зібралися його клієнти, що ждали вже загарбати владу, щоб дістати й собі вплив та теплі посади: їхні очі палали, в них можна було прочитати радість, непевні ще надії. Не відповідаючи на надто вже прямі запитання від своїх друзів, Віньйон тільки казав, що сам не втручатиметься. Очевидно, план його був виждати, поки Меж поставить своє запитання, що має повалити міністерство. Самому Віньйонові не було чого боятися, і, на

його думку, якби кабінет упав, то йому довелося б тільки підіймати портфелі, що випадуть із рук теперішніх міністрів.

— Так,—казав далі Массо.—Монферран — це такий молодець, що добре знає, звідки вітер віє. Я знав його, коли він був антиклерикалом. Тоді він міг,— як дозволите сказати, пане абате,— з'їсти живцем першого-ліпшого священика; а тепер,— не для того, щоб бути вам приємним, можу сказати по правді,— цілком помирився з богом... Принаймні, мені казали, що монсеньйор Марта, великий спеціаліст навертати грішні душі на правдиву путь, не розлучається з ним. Безперечно, це дуже приємно, а надто на наші часи, коли наука збанкрутувала й коли скрізь—у мистецтві, в літературі, в самому суспільстві—ми бачимо новий розквіт релігійного почуття в формі привабливого містицизму.

Він, як звичайно, глузував, але ж останню тираду сказав так привітно, що священик мусів ввічливо йому вклонитися. І тут якраз почалася страшена метушня: звідусіль чутно було, що Меж уже сходить на трибуну. Всі поспішали, депутати вернулися в залю засідань, в коридорах лишилися тільки цікаві та кілька газетярів.

— Дивна річ,— сказав Массо,— Фонсега ще й досі нема. Все, що робиться тепер, дуже його цікавить, але ж він такий хитрий, що, як не робить того, що зробив би кожний на його місці, значить має на те причину... Ви знайомі з ним?

П'єр відповів, що ні, і Массо почав знову:

— Це голова, яких мало. Так, Фонсеґ справжня таки сила. Я кажу прямо, не думайте, що через те я мушу його шанувати, а крім того з усіх тутешніх картонних блазнів найкраще знаю своїх власних патронів. Тому й показую вам їх найохітніше... Саньє цілком ясно натякає в своїй статті на Фонсега. А крім того відомо, що він побігун у Дювільяра. Безперечно, Фонсеґ узяв хабара, бо бере з кожного. Але ж він завжди вийде сухий із води, бо бере гроші на законній підставі: за оголошення й реклями, за комісію. Коли,

як мені здається, зараз йому трохи ніяково і він не поспішає сюди, щоб мати для себе моральне алібі, то це, напевно, перша необережність, яку зробив він за своє життя.

Далі розповів П'єрові всі таємниці про Фонсега. Фонсег теж народився в департаменті Коррез і за щось на смерть посварився з Монферраном. Був адвокатом у Тюллі і приїхав до Парижу, щоб завоювати його. І, справді, завоював столицю своєю великою ранішньою газетою „Гльобус“, де був за головного редактора. Тепер він живе в розкішному будинку на Авеню Бульонського лісу. Жадна значна фінансова або промислова справа не матиме ходу, коли не дати йому лєвової частки. Це справді таки геніяльний ділок, що вміє використати свою газету, як велику, невичерпану силу, на те, щоб бути повним владарем на ринку. Яку спритність та дотепність, яке стійке терпіння мусів він мати, щоб здобути нарешті сталу репутацію серйозної людини, що авторитетно редагує найсумліннішу, найчеснішу газету. Не віруючи по суті ані в бога, ані в чорта, Фонсег зробив із своєї газети підвалину порядку, власности й родини. Коли він сказав собі, що корисно бути консервативним республіканцем, Фонсег зробився ним, але лишився прихильником релігії спіритуалістичного відтінку, що цілком заспокоює буржуазію. Маючи визнану від усіх владу й пошану, він легко може брати з усіх скринь, де багато грошей.

— Отже, пане абате, ви бачите тепер, що дає преса спритній людині. Візьміть, наприклад, Саньє і Фонсега, спробуйте порівняти їх. Аджеж, по суті, це два чоботи — пара, в кожного своя зброя і кожен вживає її, як уміє. Але ж яка різниця в способах і в наслідках. Газета Саньє — справжній помийний риншток; напрямком він мусить керуватися, вона захоплює й його самого і тягне в кльоаку. А Фонсегова газета є справжній зразок найкращої журналістики. Її роблять дуже старанно й цілком літературно і тому вона є насолода для тих людей, що мають витончений смак, вона честь для людини, що нею керує... А по суті, і тут, і там самий однаковісінський фарс, — запевняю вас.

Це його самого тішило. Массо зареготав. Потім раптом спинився й сказав:

— А ось і сам Фонсеґ.

Все ще сміючись і зовсім не вагаючись, він представив священника своєму редакторові-видавцеві:

— Пан абат Фроман уже більш як двадцять хвилин чекає на вас, мій дорогій патроне... А я зараз піду гляну одним оком, що там таке. Ви знаєте, Меж ставить сьогодні запитання.

Редактора немов трохи струсило.

— Запитання?.. Ну що ж, чудово, піду послухати.

П'єр дивився на нього. Це був маленький чоловік років на п'ятдесят, худорлявий, жвавий, і все ще молодий, навіть без сивини в чорній бороді. Очі блищали, рот ховався під вусами і той рот багато кому був страшний. А взагалі вигляд був приємний і відповідав його репутації гарного співрозмовника; вся його постать, здавалося, повна з верхом аж до самого кінчика маленького гостренького носа, що нагадував ніс у породистого, мисливського пса, що завжди нюхає повітря, шукаючи собі здобичі.

— Пане абате, чим можу служити?

П'єр коротко сказав, чого прийшов, розказав, що ранком побував у Лявева, знайшов його в жахливому стані і доводив, що треба негайно його перевезти в притулок.

— Лявев? Здається ми ж його справу розглядали вже. Аджеж Дютейль доповідав нам про нього, і зміст доповіді був такий, що ми ніяк не могли взяти цього Лявева в наш притулок інвалідів праці.

Не перестаючи просити, священник сказав на це:

— Запевняю вас, добродію, що, якби ви сьогодні ранком побували разом зо мною в цього нещасного, то ваше б серце з жалю розірвалося. Навіть подумати не можна, щоб залишити старого ще хоч на годину в такому безпорадному жахливому становищі. Сьогодні ж ввечорі неодмінно треба перевезти його в притулок.

Фонсеґ енергійно запротестував:

— Ну, це вже вибачте, сьогодні ввечорі не можна,

ніяк не можна. Є всякі формальності й їх неодмінно треба виконати. А я, крім того, не можу брати на себе відповідальности, я не уповноважений. Я тільки адміністратор, що виконує накази комітету дам-патронес.

— Але ж, добродію, дозвольте сказати, якраз пані баронеса Дювільяр послала мене до вас. Вона сказала, що тільки ви маєте повновласть, щоб у виключних випадках дозволити негайно приймати до притулку.

— А, вас послала баронеса! О, в цьому я пізнаю її найкраще. Сама вона не може зважитися, бо надто вже думає про власний спокій, щоб брати на себе відповідальність. То нащо ж вона покладає всі неприємності на мене? Ні, ні, пане абате, пробачте мені, але я ніяк не можу дозволити собі ламати всі наші статuti й не дам наказу, щоб через нього довелось посваритися з усіма нашими дамами. Ви їх не знаєте, вони бувають страшні, коли зберуться всі разом на засідання.

Він казав це дуже весело, жартівливо, але ж твердо вирішивши ні в якому разі не поступатися. Тут якраз підбіг Дютейль; простоволосий, біг він коридорами й збирав депутатів, які цікавилися важливими дебатами, що вже розпочалися.

— Фонсеге, ви ще тут? Ви ж повинні бути на місці! Справа дуже серйозна.

І зник.

Але Фонсег зовсім не поспішав, немов би брудна історія, що так хвилювала всю палату, аніяк не торкалася його. Він посміхався, хоч повіки й тремтіли, мов у пропасниці.

— Пробачте мені, пане абате, ви бачите я мушу бути з друзями. Ще раз кажу вам, що я абсолютно нічого не можу зробити тому, за кого ви просите.

Але ж П'єр не хотів визнати цю відповідь за остаточною:

— Ні, ні, добродію, ідіть тепер у ваших справах, а я почекаю тут... Будь ласка, не вирішайте нічого, поки не обміркуєте того. Вас кличуть, і я бачу, що тепер ви не можете уважно слухати мене. А от коли

повернетесь, і коли увагу вашу ніщо не буде відвертати, я певен, що ви зробите, що я вас прошу.

Фонсеґ відходячи запевняв, що все таки нічого зробити не може, але священник уперто стояв на своєму й сів на лаву, вирішивши просидіти там, коли буде треба, навіть до вечора. Заля Нечутних Кроків, де він сидів, спорожніла й здалася тепер ще сумніша й холодніша з своїм Лаокооном та Мінервою, з голими стінами, що нагадували пасажирську залю на вокзалі, де ціле століття сновигають люди, не зогріваючи своїм диханням високої стелі. Крізь великі двері, за якими можна було помітити заснулий маленький садочок з зимовими газонами, в залю пробивалося бліде, тьмяне світло. Сюди не доходив найменший навіть відгук бурхливого засідання, що відбувалося близько. Із стелі цієї залі падала важка, мертва тиша, й немов пробігало приглушене тремтіння розпуки, що йшла, безперечно, звідкись здалеку — з усієї Франції.

Одна й та сама вперта думка важким гнітом гнітила П'єра. Перед ним розкривалася, немов напоказ, стара болячка, роз'ятрена, з усією своєю отрутою. Він бачив її перед собою таку, як вона дійсно була. Хронічна парляментська гангрена стала велика, поширилася на весь соціяльний організм. Правда, понад щоденними низькими інтригами, понад сутичкою особистого честолюбства точилася також вища боротьба, боротьба принципів. Історія йшла вперед, розчищаючи руїни минулого, намагаючися лишити майбутньому більше правди, більше справедливости та щастя. Але ж у дійсності видно було тільки огидну щоденну колотнечу, де розв'язувалися егоїстичні апетити, що походили з єдиної потреби розчавити сусіду, тріюмфувати самому! Окремі гуртки безперестанку боролися одні з одними за владу, за те, що вона дає. Всі численні відтінки партій: ліва, права, католики, республіканці, соціялісти, — все це були тільки ярлики, начеплені на ту саму нестримну жадобу керувати й панувати. Всі питання зникали перед єдиним питанням — знати, хто саме, той чи цей, загарбає Францію, щоб розкошувати, маючи владу, щоб розподіляти милості поміж своїми

прибічниками. А найгірше було те, що великі бійки в палаті точилися дні й тижні, мали тільки підготувати заміну одного другим, а другого третім, а призводили тільки до безглузлого тупцювання на одному місці, — бо всі три суперники були однакові й того самого варті, і різнилися один від одного ледве помітно. Тому новий хазяїн хазяйнував так, як і його попередник, примушений забути всі свої програми та врочисті обіцянки, тільки но влада переходила до нього.

Всі ці думки чередують проходили в П'єра, але ж увесь час він згадував про Лявева, що в передсмертнім своїм тремтінні гніву й смерті ніби панував над священиком. Що нещасному тому старому, який подихає з голоду на своєму лахмітті, що йому до того, що Меж повалить міністерство Барру і що влада опиниться в руках у міністерства Він'йона? Як ітиме так і далі, то треба буде кілька сот років, щоб було з чого жити по своїх халупах нещасним інвалідам праці, що тяжка праця зробила з них непотрібних шкапин. І хіба Лявев був один? За його спиною всі злидні, вся сила-силенна скривджених бідолах, що, конаючи, вимагають справедливості, — а Палата в той час у великому засіданні, страшенно хвилюється, хвилює її питання, хто накладе руку на країну, кому випаде право жертви її. Бруд заливав це місце цілими потоками, перед очима безсоромно розкривалася мерзенна, скривавлена рана й увесь час ширшала, все поїдала на своєму шляху, як пістряк, що добираючись до серця, вигризає орган по органу. Огідно було навіть дивитися на це і мимоволі хотілося бачити добродійний ніж, що, вирізавши гнілі частини зараженого організму, решті його дав би здоров'я та щастя.

П'єр не міг собі сказати, скільки часу він думав про це, як у залі знову почався галасливий гомін. Людей знову збиралося повно; вони жестикулювали, збиралися купками. І раптом майже біля себе, почув голос маленького Массо:

— Його ще не повалили, але ж ледве встояв. Я не дав би тепер і чотири су за нього.

Він казав про кабінет Барру. Прийшов новий ре-

портер, і Массо розповів йому все, що було в засіданні. Меж говорив чудово, він люто громив буржуазію, що загнила сама й заражує гнилизною все, до чого доторкається, Тут, як і завжди, надто вже він перебавив і перелякав Палату. Барру, після Межа зійшовши на трибуну, щоб вимагати відкласти обговорення питання на місяць, мав повну можливість висловити своє, проте цілком щире, обурення, повне величного гніву проти безчесних тих кампаній, що їх провадять деякі органи преси. Чи ж країна знов має пережити сором Панами? Хіба ж дозволить народне представництво знову залякати себе погрозами нових доносів? Кожен може бачити, що вороги республіки силкуються потопити її в цілій хвилі мерзенних помий. Але ж ні! Цього їм не дадуть зробити! Настав уже час щільніше стати й мирно працювати для загального добра, не дозволяючи охочим до скандалів порушувати загальний спокій. І палата, під впливом цієї промови, боячись, що через те море нечисти, яке вилівають на голову її членів, терпець у виборців увірветься, відклала обговорення на місяць. Але Віньйонова група, хоч сам він і утримався від безпосередньої участі в дебатах, голосувала проти міністерства і воно дістало тільки на два голоси більше—більшість дійсно таки смішна.

— Але ж тепер, — спитав чийсь голос у Массо, — вони напевно підуть на відставку?

— Так, є така чутка. А проте Барру—людина дуже вперта... В кожному разі, коли захочуть опиратися, то їх повалять не пізніше, як через тиждень,—тим більше, що Саньє, неймовірно лютий, сказав, що завтра опублікує список підкуплених осіб.

Якраз на цей час Барру з Монферраном, заклопотані, швидко пройшли з своїми стурбованими прибічниками. Пішла чутка, що зараз має зібратися весь кабінет, щоб обговорити становище й щось вирішити. Потім вернувся в залю Віньйон з своїми друзями. Такий радий, що аж сяяв, хоча й намагався сховати це,—він заспокоював своїх однодумців, бо не хотів передчасно тріюмфувати; але в очах у кожного з його банди

тріумф той було видно, і всі вони нагадували мисливських собак, що ось-ось кинуться на здобич. Тріюмував і Меж. Аджеж бракувало йому тільки двох голосів, щоб повалити міністерство. Барру зазнав дуже сильного вдару. Такого самого вдару зазнає і Віньйон, а після того він, Меж, запанує вже напевно.

— Чорти б його взяли! — пробурмотів маленький Массо. — Шеньє і Дютейль схожі на собак, що добре їх набили. Тільки патрон мій добре себе почуває. О, Фонсеґ—це штучка! Ну, прощайте, піду!

Він стиснув руку своєму колезі й пішов, хоч засідання ще й не скінчилося; правда, дальший пункт порядку денного, хоч був він і дуже важливий, обговорювали в Палаті перед порожніми лавами.

Шеньє із звичайним своїм плаксивим лицем, як у людини, що їй ніде й ніколи не щастить, притулився до величезної статуї Мінерви. Ніколи ще не почувалося в цій постаті, що зігнулася під тягаром вічного клопоту та розпуки, більшої тривоги за долю. Дютейль щось голосно розбалакував, з виглядом промовця, серед купки. Він силкувався вдати, що йому все байдуже, — але ж щось нервово сіпало його риси, перебігало носом, кривило рота. Все його гарне обличчя було перелякане. І справді, тільки Фонсеґ був спокійний і мужній, такий самий, як і завжди, так само блищали розумом його очі, і тільки ледве помітна тінь тьмарила їх, — він був невдоволений.

П'єр устав, щоб знову звернутися до нього, але ж Фонсеґ попередив його й жваво сказав:

— Ні, ні, пане абате, кажу вам, що я відмовляюся взяти на себе відповідальність за таке порушення наших статутів. У нас уже була доповідь і справу остаточно вирішено. Ви самі розумієте, що я сам не можу зламати те, що всі постановили.

— Пане,—з прикрістю сказав священник,—справа ж іде про старого, що голодує, мерзне, він безперечно помре, коли негайно не допомогти йому.

Редактор-видавець „Гльобусу“ зробив такий жест одчаю, ніби свідчився перед стінами й стелею, що нічого не може зробити. Безперечно, він боявся якихось

неприємностей для своєї газети, що зловживала під час виборів притулком інвалідів праці, як виборчою зброєю. А може через той страх, що охопив його на засіданні, не хотів він слухати про чуже горе.

— Я нічого не можу зробити, абсолютно нічого, — казав він. — Але, звичайно, мені було б тільки приємно, якби ви дістали дозвіл від дам нашого комітету. Вам уже пощастило переконати баронесу Дювільяр, то спробуйте, чи не пощастить вам і в інших.

Поклавши собі боротися до краю, П'єр побачив, що може ще спробувати, що надія ще є.

— Я знайомий з графінею де-Кенсак і можу піти до неї.

— От і добре! Побалакайте з графінею де-Кенсак, а потім беріть екіпаж і їдьте до княгині д'Арт. Вона дуже клопочеться тепер справами притулку і набуває чималого впливу... Дістаньте згоду від цих дам, верніться о сьомій до баронеси, візьміть від неї теж листа, щоб знімав він відповідальність з мене, і приїздіть до мене в редакцію. Тоді о дев'ятій ваш протезе буде вже в притулку.

Тепер у його словах була якась весела щирість; здавалося, він був уже певний, що все буде гаразд, з тої хвилини, як одхилив од себе небезпеку бути скомпрометованим.

Слухаючи його, священник теж почав надіятися:

— Ах, пане, дякую вам від усього серця, — сказав він, — ви справді зробите добре діло.

— Та ви ж розумієте, я й хочу зробити все, що від мене залежить! О, як би добре було, коли б ми мали змогу одним нашим словом зцілювати злидні, насичувати голод та спрагу! Але ж поспішайте, вам не можна тепер гаяти час.

Стиснули один одному руки, і П'єр пішов. Але вийти з залі було зовсім не легко. Народу зійшлося багато більше, бурхливі пристрасті й тривога від засідання неясно хвилювали всіх, як камінь, кинений у болото, розвертає намул, що осів на дні, і примушує спливати на поверхню ті елементи, що розклалися, але були непомітні. Священникові довелося працювати

ліктями, щоб проробити собі шлях крізь цю людську кашу, де одні тремтіли, охоплені жалюгідним страхом, другі нахабно лізли наперед. Один заражав одного в цій мішанині, і зараза йшла далі й далі. Але ж П'єр вийшов з новою надією. Йому здавалося, що, коли йому пощастить цього дня врятувати людське життя й зробити хоч одну людину щасливою, то це вже добрий буде початок спокутування, і через те добре діло може буде прощено гріхи всього цього світу егоїстичних хижаків політики.

У роздягальні на хвилину затримав П'єра несподіваний інцидент. Там зчинився переполох через сварку поміж парляментським сторожем та якоюсь людиною, що хотіла ввійти в палату, а він її не пустив, бо, глянувши на перепустку, помітив, що вона стара, і число на ній підчищене. Чоловік з квитком спочатку грубо вимагав, щоб його пустили, а потім замовк, наче чогось злякався. І здивований П'єр у цій погано-вдягненій людині пізнав робітника Сальва, що ранком пішов з дому шукати роботи. Це справді був Сальва, високий, худорлявий, виснажений, з мрійними очима, що зловісно блищали на його блідому, худому лиці. Він не мав уже з собою торбини з начинням, його подертий піджак був застьобнутий на всі гудзики. З лівого боку було помітно якусь гулю, — то, напевно, засунув він туди окраєць хліба. Сторожі вигнали його і Сальва тихо пішов туди, де був міст Згоди і йшов як людина, що не знає, куди йде.

IV

У старій, полинялій залі, з сірими дерев'яними панелями в стилі Люї XVI сиділа на своєму звичайному місті, біля каміну, графиня де-Кенсак. Висока, струнка, вона була надзвичайно схожа на сина. Підборіддя в неї було трохи гостре, чорні очі ще й досі були гарні, тонке, біле як сніг волосся зачісане так, як була мода за її молодих років. Графиня, хоча й була горда, холодна, але ж уміла бути й люб'язною та привітною.

Після довгої тиші звернулася вона з ледве помітним

жестом до маркіза де-Моріньї, що сидів по той бік каміну в фотелі, що давно-давно вже стоїть там для нього.

— Так, мій друже, ви маєте повну рацію: добрий бог забув про нас за грішних цих часів.

— Так, ми з вами пропустили щастя, — поволі сказав він, — і тут і ваша, і моя вина.

Сумно посміхнувшись жестом, вона примусила його замовчати. Знову настала тиша, жадний шум не доходив з вулиці до цього сумного приміщення на першій поверсі будинку далеко на подвір'ї, на вулиці св. Домініка, майже на розі Бургонської вулиці.

Маркізові було вже сімдесят п'ять років; він був на дев'ять років старіший від графині. Маленький, сухорлявий, він проте виглядав велично, бо його чисто виголене лице з глибокими зморшками свідчило про його родовитість. Він належав до одної з найстаровинніших французьких родин і був один з останніх могоканів легітимізму. Він мав високі й чисті принципи монархізму, хоча й бачив, що монархія вже не воскресне. Він мав дуже багато грошей, напевно кілька мільйонів, але ж усе його багатство було немов паралізоване — він відмовлявся віддати свої капітали в загальний вир сучасної економічної діяльності. Було відомо, що він мав таємне почуття до графині ще за життя її чоловіка. Коли той помер, графиня, маючи років сорок, переїхала в це вогке приміщення на першому поверсі, щоб жити на п'ятнадцять тисяч франків щорічної ренти, — це було все, що пощастило їй врятувати з колишнього багатства Кенсаків. Маркіз запропонував їй тоді свою руку. Але ж вона надто любила свого сина Жерара, — тоді йшов йому десятий рік і був дуже слабкого здоров'я. Якесь суворе материне почуття та забобонний страх загубити дитину, коли внесе в своє життя іншу любов, інші обов'язки, примусило її всю себе віддати синові. Маркіз з великою пошаною вислухав її відповідь і любив її далі тихою вірною любов'ю. Так само шанував він її й тепер, як і того вечора, коли вперше її побачив, хоча з того часу минуло вже чверть століття. Увесь час він вірний був їй, відданий, не маючи за те навіть жадного поцілунка.

Побачивши, що вона сумна, й гадаючи, що він тут щось винен, маркіз сказав:

— Мені хотілося, щоб ви були щасливіші, але ж я не зумів так зробити і, безперечно, винний тому тільки я... Чи не Жерар вас турбує?

Заперечливо хитнула вона головою, а потім відповіла:

— Коли вже визнали ми те, що існує, то не маємо права скаржитися, мій друже, поки все ще так, як було.

Вона говорила про те, що було поміж її сином і баронесою Дювільяр. Графиня завжди потурала своїй єдиній дитині; адже так важко було виховати сина. Тільки вона знала, яке виснаження, яке виродження раси ховалося в ньому під чарівною зовнішністю аристократизму. І через те графиня терпіла його лінощі, його байдикування, а також і те, що через них відмовився він від військової і від дипломатичної кар'єри. Все його життя було життя людини з вищого товариства. Скільки разів доводилося вже матері замазувати гріхи молодого графа, платити його дрібні борги, мовчати и відмовлятися від допомоги друга-маркіза, що, нарешті, навіть і не наслідювався вже пропонувати свої мільйони, бо вона вперто хотіла жи'и тільки з рештків колишнього свого багатства. Так само заплющувала вона очі на скандальне кохання її сина з заміжньою жінкою. Вона ясно уявляла собі, як це сталося. Жерар попався несвідомо, як людина безвільна, а баронеса, як жінка, віддаючись коханцеві, тим самим не відпускає його від себе. Щождо маркіза, то він простив Жерарові це кохання тільки тоді, як Єва Дювільяр вихристалася.

— Ви ж знаєте, друже мій, який добрий мій Жерар. У цьому сила й бесилля його вдачі. А крім того, як ви хочете, щоб я його лаяла, коле він лє сльози разом зо мною? Рано чи пізно, жінка ця йому обридне.

Де-Моріньї похитав головою й сказав:

— Вона ще дуже гарна... А крім того має дочку. Справа буде далеко серйозніша, коли Жерар одружиться з цією дівчиною.

— З цією калікою!

— Так, і крім того, розумієте, всі говоритимуть: один з Кенсаків одружився з цією потворою ради її мільйонів.

Отакий кінець лякав обох їх. Вони добре знали все, що робилося в Дювільярів. Вони знали про ніжну дружбу поміж нещасною Каміллою та красунем Жераром—про ту зворушливу ідилію, що ховала в собі найтяжчу драму. І вони протестували проти цього, обурені до глибини своєї істоти.

— Ну ні, ні, цього вже не буде! — скрикнула графиня. — Щоб мій син поріднився з такою родиною! Ні за що в світі не дам я на те свого дозволу.

Якраз на це увійшов генерал де-Безонне. Він дуже любив свою сестру й заходив до неї приймального дня, бо добре знав, що знайомих у неї щоразу стає все менше. І справді, тільки дуже небагато входило в її сірий, сумний сальон, де можна було думати, що сидиш за кілька тисяч кілометрів від сучасного Парижу.

Щоб розважити сестру, генерал почав розказувати, що тільки но снідав у Дювільярів, назвав усіх гостей, що там були, не забув сказати й про Жерара. Він знав, що робить приємність сестрі, одвідуючи цю родину, це ніби надавало Дювільярам шляхетности. Графиня була задоволена, бо була в курсі всього, що робилося в тому домі та й генерал не нудьгував уже в Дювільярів, бо давно помирився з духом часу й поблажливо ставився до всього, що не зачіпало безпосередньо інтересів військового міністерства.

— Сердешна Камілочка так любить Жерара, — сказав він. — За столом очей з нього не зводила.

Маркіз де-Моріньї сказав серйозно:

— Оце й найбільша небезпека. Такий шлюб був би найдивовижніший з усякого погляду.

Генерал навіть здивувався трохи:

— Чому так? Правда, не можна сказати, щоб вона була красуня, та хіба ж одружуються тільки з красунями. Знов же таки її мільйони... Аджеж наш милий хлопець якнайкраще використає їх... Правда, тут ще

історія з матір'ю, та за наших часів це така звичайна річ!

Маркіз, обурений, зробив жест найвищої огиди. Та й нащо витрачати слова, коли навколо все розвалюється? Що відповідати де-Безонне, останньому живому представникові старовинного славетного дворянського роду, коли він дійшов до того, що вибачає мерзотні звичаї республіки; адже він ще зрікся короля й служив Бонапартам. Він тепер ще з щирою любов'ю згадує про часи імператорів. Тепер і сама графиня обурилася:

— Що ви кажете, брате? Ніколи я не піду на такий скандал. Я допіру присягалася!

— Будь ласка, не присягайтеся, сестро! — скрикнув генерал. — Щодо мене, то я хотів би тільки бачити нашого Жерара щасливим, от і все. Бож треба признатися, що великого толку однаково з нього не буде. Я ще розумію, що він не схотів служити в армії, бо військова справа тепер зовсім занепала. Менше розумію, чому не пішов він у дипломатію та взагалі чому уникає він будь-якої роботи. Безперечно, воно дуже гарно ляяти сучасні порядки й казати, що людина з нашого кола не може взятися ні до чого, не закалявши собі руки. Але ж треба зважити й те, що тепер кажуть це тільки самі ледарі. Єдине, чим може виправдуватися Жерар, це те, що він не здатний робити діло, що йому бракує енергії та волі.

На графиніних очах з'явилися сльози. Вона весь час тремтіла за сина й добре знала, який він крихкий, хоча — глянути на нього, то такий огрядний. Досить було застудитися — і цей здоровий на вигляд красунь загине. І чи не був він символічним втіленням французького дворянства, що має такий гордовитий і величний вигляд, — тоді як під цим ховається зотлілий тільки попіл?

— Треба не забувати, — казав далі генерал, — що йому вже тридцять шість років. Не можна ж йому вічно висіти на шиї в матері, час уже йому, нарешті, подумати про себе.

Примусивши брата замовкнути, графиня звернулася до маркіза:

— Хіба ж неправда, друже мій, що треба поклатися на бога? Він напевно нам допоможе, бо ж я ніколи його не ображала,

— Ніколи! — ствердив маркіз, укладаючи в одне це просте слово всю свою ніжність і відданість, всю свою любов до цієї жінки, яку кохав стільки років так свято й непорочно.

На цей час увійшов ще один старий друг; розмова перейшла на інше. То був заступник голови суду де-Ляронбардьер, високий, худорлявий і лисий дід, шістдесят п'ятьох років; лице в нього було чисто виголене й тільки облямоване рідкими сивими бакенбардами. Його сірі очі, тонкі вуста, що були далеко від носу, і вперте чотирикутне підборіддя робили його суворим. Головне нещастя його було, що через трохи дитяче сюсюкання він не міг показати, як треба, свої здібності красномовця, — а він уважав себе за великого оратора. Оце приховане страждання й робило його похмурим. У ньому втілювалася стара роялістська буркотлива Франція, що тільки проти волі служила республіці; це був зразок колишнього особистого складу міністерства юстиції, суворого й недоступного жадним поступовим змінам, абож новому погляду на людей та світ. Сам він належав до дрібного дворянства — з чиновників, був легітиміст, приєднався до орлеанізму й уважав себе за представника розсудливих людей із здоровим та логічним світоглядом — у цій залі, де честолюбству його дуже приємно було зустрічатися з маркізом.

Розмова зайшла про останні події. Проте політичні теми швидко вичерпалися, бо співрозмовники тільки гірко немилосердно картали і людей, і події, що сталися. Усі троє однаково вважали республіканський лад за мерзенний, за негідний. А насправді вони самі були майже мертвими представниками померлих уже партій, цілком знесилених і безпорадних.

Маркіз був суворо непримиренний і до смерти вірний тому, що вже ніколи не вернеться, — це був один з останніх представників усе ще багатого, гордовитого, впертого дворянства, що вмирало на своїх позиціях. Чиновник судовий мав про запас не менш, як одного

претендента на французький престіл, і жив тільки надією на чудо, що неодмінно станеться, бо коли чуда не буде, на Францію спадуть ще більші лиха і в найближчий час зникне вона зовсім з Європейської мапи. Щодо генерала, то він жалкував тільки за величезними війнами, що були за двох імперій. І тепер, не маючи вже ніякої надії на реставрацію бонапартів, він казав, що республіка, знищивши колишні армії імперії декретом про обов'язкову службу й покликавши до зброї весь народ, убила війну, а разом з нею й почуття патріотизму.

Коли льокай спитав у графині, чи хоче вона прийняти абата Фромана, графиня, трохи ніби здивувалася й спитала:

— Чого йому від мене треба? Просіть його сюди.

Графиня була дуже побожна й не раз уже бачила, як щиро турбувався він за тих, хто потребував допомоги; зворушувало її й те, що говорили про священника парафіянки з Нельї, що вважали молодого священника за справжнього святого.

Хоч абат увесь горів, але, ввійшовши в залю, відразу почув, що торопіє. Спочатку не міг нічого зрозуміти. Йому здалося, що ввійшов він у царство суму й жалоби і все навколо зливалося в щось невиразне, де навіть звукголосів був приглушений. Побачивши, нарешті, присутніх, почув, що ще чужіший він оцим людям. Усі вони здавалися такі сумні, такі далекі від того світу, звідки він прийшов сюди й куди мав повернутися. Коли графиня посадила П'єра поруч себе біля каміну; мимоволі притишуючи голос, він розповів їй жалісну історію Лявева й просив підтримати його, щоб перевезти того каліку в притулок інвалідів праці.

— Так, знаю, це той притулок, що в справах його я беру участь, бо так хотів мій син... Але ж, пане абате, майте на увазі, що я ні разу ще не була на засіданнях комітету. Я не маю там жадного впливу й не розумію, чому ви покладаєте на мене надію в цій справі, — промовила графиня.

Перед її очима знову встали Жерар і Єва, бо коханці вперше зустрілися саме в цьому притулку. І хоч

їй було шкода, що згодилася вона дати своє ім'я для одного з показних благодійних підприємств, хоч діяльність його їй і не подобалася і вона не мала охоти особисто втручатися в його справи, — але ж, маючи власне материне горе, мимоволі співчувала й чужому.

Священик казав:

— Пані, мова йде про нещасного старого, що помирає з голоду. Благаю вас, майте до нього милосердя.

Хоч говорив він і тихо, генерал почув і, підійшовши, спитав:

— Ви, я бачу, все ще клопочетеся про вашого старого революціонера? То вам не пощастило з директором притулку... Правда, важкенько таки мати ніжне почуття до молодців, які одверто кажуть, що змели б нас із лиця землі, якби тільки мали силу.

Панде-Ляронбардьер, хитнувши підборіддям, ствердив його слова. Кілька часу він уперто думав про одне й те саме, про те, яка велика небезпека для сучасного суспільства оті анархісти.

П'єр знову почав своє зворушливе заступництво за знедолених. Він розповів про жахливі злидні, про голод, про дітей та жінок, що дрижать від холоду, про батьків, що блукають по брудному холодному Парижу, щоб дістати своїй родині шматок хліба. Він просить графиню написати хоч одне слівце на візитовій картці, ту картку він понесе до баронеси Дювільяр, щоб та мала змогу порушити статuti притулку. В його словах чутно було сльози, але ж марно падали вони одно по одному в цій сумній залі, — немов здалека доходили сюди й губилися в цьому мертвому світі, нездатному до найменшого співчуття.

Пані де-Кенсак обернулася до пана де Моріньї. Здавалося, його зовсім не цікавили ці розмови. Він пильно вдивлявся в полум'я й удавав людину, що ставиться цілком байдуже до тих речей та людей, що серед них доводиться їй жити через якусь помилку історії. Відчувши на собі погляд коханої жінки, він підвів голову. Їхні очі зустрілися, в них світилося безкрає сумне почуття взаємної героїчної самовідданої ніжності.

— Ваше преподобіє, — сказала графиня, — я знаю, скільки добра ви робите, і не дозволю собі тепер відмовити вам.

На хвилинку вийшла з залі й вернулася з візитовою карткою, де написано було, що графиня де-Кенсак від усього серця цілком поділяє прохання абата Фромана. П'єрові аж руки дрижали, так хвилювався, подякував графині й, надзвичайно радий, пішов із залі. Немов виносив він із собою нову надію на врятування суспільства й залишив тут той світ, що вже своє оджив і зараз помирав. І хвиля п'єтми й німої тиші поглинула стару графиню й небагатьох її друзів, що збиралися ще в її сальоні.

Вийшовши на вулицю, П'єр почув, що йому легше стало. Узяв фіякр і наказав візникові їхати до княгині д'Арт на авеню Клебер. Безперечно, все буде гаразд, як пощастить йому дістати й від неї допомогу. Але ж на мосту Згоди була така сила людей та екіпажів, що візник мусів їхати тихо. П'єр побачив на тротуарі Дютейля. Гожий, чарівний, як і завжди, з цигарою в зубах, красунь посміхався юрбі, як безтурботна та пташка. Він був щасливий, що знову бачить блакитне небо та сухі тротуари після тривожного засідання палати. Дивлячися на цю веселу, живорадісну людину, П'єр раптом відчув якесь надхнення й сказав собі, що йому неодмінно треба перетягти Дютейля на свій бік, — бож Дютейлева саме доповідь про Лявева пошкодила йому.

Фіякр якраз мусів спинитися і священник побачив, що депутат пізнав його й усміхається.

— Куди ви, пане Дютейль?

— Та близько, до Єлісейських полів.

— Мені теж туди, і ви зробили б мені приємність, коли б дозволили підвезти вас і побалакати з вами. Сідайте, будь ласка.

— З великою охотою, пане абате. А не турбуватиме вас моя цигара?

— О, зовсім ні!

Виїхавши на вільне місце, фіякр переїхав майдан і почав підійматися вгору, до Єлісейських полів. Зміркувавши, що має всього кілька хвилин, П'єр негайно

почав розмову з Дютейлем, щоб за всяку ціну перетягти його на свій бік. Але ж як він здивувався, — бо знав, як погано Дютейль ставився до Лявева, — коли молодий депутат перебив його. Якраз виглянуло на небі сонце й лице в Дютейля повеселішало і він ласкаво сказав:

— А, ви знов про того старого п'яницю! Та хіба ж ви не скінчили тоді з Фонсегом? Чого саме ви хочете? Щоб його сьогодні взяли в притулок? Щодо мене, то ви знаєте, я нічого проти не маю.

— Як, а ваша доповідь?

— Моя доповідь? Чи ж варто про неї говорити? Хіба ви не знаєте, що погляд на кожну справу міняється, коли змінити точку погляду. І коли ви вже так захопилися цією справою, я дуже охоче допоможу вам.

П'єр дивився на нього схвильований, почувуючи велику радість, що йому навіть не довелося багато доводити та просити.

— Ви не так взялися до справи, — казав Дютейль, довірливо нахилившись до священника. — Барон у себе в домі повновладний хазяїн — через що, ви, безперечно, знаєте. Баронеса, не сперечаючись, робить те, що він скаже. Отже цього ранку, замість того, щоб дарма їздити туди й сюди, вам треба було відразу звернутися до нього, тим більше, що він був тоді, здавалося, в найкращому настрої. І баронеса негайно б зробила все.

Дютейль зареготався, а потім додав:

— А знаєте, що я придумав? Слухайте, я зараз хочу перетягти барона на ваш бік. Мені самому треба бути в тому домі, де він зараз — в цей час його завжди можна там застати.

Зареготався ще дужче й додав:

— Може ви й самі знаєте це місце, пане абате? Коли він там буває, наперед можна бути певним, що він зробить усе, що попросите... Обіцяю вам примусити його присягтися, що сьогодні ввечорі він матиме від жінки наказ, щоб вашого старого негайно взяли в притулок. От тільки, чи не буде вже запізно?

Раптом промайнула в нього щаслива думка.

— Та чого б не зайти вам разом зо мною до

барона? — спитав він. — Ви дістанете від барона згоду, не-гайно, не барившись, підете шукати баронесу. Ага, догадуюся, напевно, вам трохи ніяково зайти туди? Це природно, але ж ви можете побачитися там тільки з самим бароном. Ви почекаєте його в маленькій залі внизу, а я вам його туди викличу.

Ця пропозиція дуже насмішила самого Дютейля, а П'єр був приголомшений і вагався, що йому доведеться побувати в Сільвіяни д'Оне. Звичайно, там йому не місце, — але ж він пішов би й до самого чорта ради доброго діла. Вкупі з абатом Роз уже не раз бували вони в найжахливіших вертепах, як тільки знали, що можуть тим полегшити долю якогось бідолахи.

Дютейль, помиляючися щодо П'єрових думок, сказав, для найбільшої конфіденціальності, ще тихшим голосом:

— Хіба ви не знаєте, — адже він платить там за все. Ви сміливо можете йти туди зо мною.

— Звичайно, я піду, — згодився священник, — і теж не міг не всміхнутися.

Маленький будинок Сільвіяни д'Оне, де велика розкіш нагадувала витончену й трохи еротичну розкіш поганського храму, стояв на авеню д'Антен, близько від авеню Єлісейських полів. Жриці цього святилища, де гаптовані золотом вишиванки старовинної парчі блищали під червоними відблисками різноколірних шибок, недавно тільки пішов двадцять шостий рік. Маленька й струнка, ця чорнявка справді таки була гарна. Увесь Париж знав її чарівне лице, подібне до лица Мадонни своїм ніжним і довгим овалом, тонким носом, маленьким ротом, невинними щічками та наївним підборіддям. Своє чорне волосся вона заплітала в товсті коси й клала їх на невисоке чоло.

Вславилася вона цим якраз здивованим виглядом непорочної дівчини, — її сині очі сяяли, коли вона хотіла, небесною* святістю. Але треба було знати, яка страшна була протилежність між цією зовнішністю невинної дівчини та тим, що насправді була Сільвіяна, з неймовірною тією розпустою, якої вона не тільки не ховала, але пишалася й скрізь показувала. Розпусні такі істоти виростають завжди на смітниках по великих містах.

Найдивовижніші речі розповідали про її неймовірні вигадки та смак. Інші казали, що вона була дочка воротаря, інші — що лікаря. Так чи так, вона мала певну освіту й виховання, бо при нагоді вмiла показати й розсудливість та гострий розум, а вмiла й поговорити, вмiла й поводитися. Починаючи вже з десяти років, Сільвіяна переходила із одного дрібненького театру до другого й скрізь і завжди діставала оплески за свою вроду. Нарешті, почала грати непогано ролі молодих чистих дівчат та жінок, що люблять і безневинно страждають. Але ж коли зайшло про те, щоб узяти її в труп Французької Комедії й дати їй там роль Поліни в „Полієвкті“, — то інші сміялися, а інші обурилися — надто вже недоречна була така пропозиція й надто вже не відповідала вона величності класичної трагедії. Щождо Сільвіяни, то вона спокійно й уперто стояла на своєму й вимагала цього, певна, що дістане згоду, як нахабна дівчина, якій ні в чому й ніколи не могли відмовити чоловіки.

Сьогодні вже від третьої години, Жерар, не знаючи, де перебути до побачення з Євою на Матіньйонській вулиці, надумався зайти до Сільвіяни. Вона була давня примха в молодого графа і він ще й досі завжди одвідував її в маленькому будинку, а коли красуня нудьгувала, то сидів у неї й довгенько. Цього разу в неї був лютий настрій, і Жерар, задовольняючись з ролі друга, сидів у вітальні з позолоченими меблями на старовинний стиль. Лежачи в глибокій фотелі, він слухав скарги молодої господині. Вона стояла перед ним у такому білому вбранні, як була Єва на сніданку, і говорила так захоплено, що, кінець-кінцем, переконала його, бо його підкупали чарівна молодість та врода, — він мимоволі порівнював її з другою. Тому й не дуже охоче думав про сьогоднішнє побачення. Він так утомився фізично й морально, що волів би зовсім не покидати цієї фотелі.

— Розумієш, Жераре, — скрикнула нарешті Сільвіяна; вона так захопилася, що почала говорити своєму гостеві „ти“. — Я нічогісінько не дозволю йому, тобто ані крихточки, доки не дістане він мені ангажементу.

Якраз увійшов барон Дювільяр. Вона зараз стала холодна, як крижина, і привітала його, як молода королева, що відчуває образу і чекає на пояснення. Передбачаючи бурю, тим більше, що він приніс відомості надто неприємні Сільвіяні, Дювільяр почував себе дуже погано й силувано посміхався. Ця жінка була дошкульне місце в цього чоловіка, такого міцного й дужого, хоч раса його вже й вироджувалася. Вона була йому за початок правосуддя й кари. Вона повними пригорщами брала від Дювільяра назбиране золото і жорстоким своїм поведженням помщалася за тих, що мусіли через нього терпіти голод і холод. Навіть жалько було дивитися, як цей чоловік, якого всі боялися, якого всі улещували, перед яким тремтіли на парламентських засіданнях, тепер стояв блідий, ніяковів перед Сільвіяною, покірно схилявся і, раптом охоплений хтивістю, робив дурниці, як старий, що зійшов на дитячий розум.

— Моя дорога, якби ви знали, скільки мені довелося бігати сьогодні! — белькотів він. — У мене сила-силенна найнудніших справ. Треба було побачити кількох підрядчиків, уладнати важливу справу з пресою. Я боявся, що мені й не пощастить уже сьогодні забігти до вас, щоб поцілувати ручку.

Сільвіяна дозволила йому поцілувати руку, але зараз же холодно й байдуже взяла її назад і мовчки дивилася на нього, чекаючи, що він їй скаже. Дювільяра це так бентежило, що в нього аж чоло спітніло. Увесь час шукав потрібного слова й не знаходив. Він казав:

— Ви ж розумієте, я про вас клопотався, був у департаменті Мистецтв, там давно вже мені формально обіцяли... Вони ще й тепер дуже прихильно ставляться до вас, там, у департаменті! Та, розумієте, отой йолоп, міністер Табуру, колишній провінціяльний професор, зовсім незнайомий з нашим Парижем, категорично проти вашого призначення. Він каже: доки влада в його руках, ви не матимете дебюту у Французькій Комедії.

Сільвіяна, що весь час стояла просто і суворо поглядала на барона, спитала:

— А далі?

— А що ж, моя дорога, зробіть? Не можна повалити міністерство тільки для того, щоб ви мали ролю Поліни.

— А чому б і ні?

Він удав, що сміється, але ж лице його налилося кров'ю, а велике тіло здригалося, так було неприємно.

— Не хвилюйтеся, моя маленька Сільвіяно, будь ласка!—благав він.—Ви ж така мила буваєте, коли схочете... Киньте думати про цей дебют. Аджеж це великий риск, бо, коли б не було успіху, то яка б то була прикрість! Ви неодмінно б почали плакати, вилили б ціле море сліз... А, крім того, хіба не можете ви попросити в мене чого іншого, а я,—ви ж знаєте,—я буду щасливий зробіть все, що скажете. Ну от, зараз, скажіть тільки, чого ви хочете, і зроблю, не сходячи з цього місця.

Ніби жартуючи, він хотів узяти її за руки. Сільвіяна відхилилася від нього з величним виглядом і, кажучи йому „ти“, як перед тим Жерарові, вимовила:

— Ти розумієш, мій миленький, що не матимеш від мене нічого, тобто ані крихточки, доки не матиму я ролі Поліни.

Дювільяр зрозумів, зрозумів якнайкраще. Це означало, що двері її спальні для нього зачинені, і навіть найневинніші ласки заборонено, не можна навіть цілувати її в шийку. Він добре знав цю дівчину, щоб розуміти, як суворо додержить вона свого слова. Здушило горло і він не міг нічого вимовити, тільки якийсь рик чутно було. Але ж силкувався обернути все на жарт.

— О, яка вона сьогодні злючка!—сказав він до Жерара.—Що ви їй зробили, що вона така лиха?

Щоб не оббризкали його брудною лайкою, Жерар мовчав.

Тоді Сільвіяна дала собі волю.

— Що він мені зробив!—кричала вона.—Йому жалько стало мене, отщо, жалько, що я залежу від такої людини, як ви,—від такого егоїста, що спокійно собі слухає, як мене ображають, як мене ганьблять. Хіба не

вам першому треба було відчутти якнайглибше ті образи та обуритися? Чи не повинні були ви ради власної чести вимагати мого дебюту в Комедії? Хіба ви не розумієте, що й вас самих тут ображено? Зрозумійте ж, що не даючи мені грати на сцені Комедії, ображають не тільки мене, а й вас!.. Що ж то, мене вважають за повію? Ну, то й ви, і ви теж скажіть те саме, скажіть, що я повія, яку треба гнати в шию з кожного дому, де є порядні люди.

Вона все кричала й нарешті дійшла до найгрубіших слів, до мерзенних лайок; коли вона гнівалася, мерзенні ті слова завжди вилітали з її чарівних уст, що здавалися такі чисті.

Барон, добре знаючи, що єдиного його заперечення буде досить, щоб полився на нього цілий потік ще огиднішої лайки, дивився на графа благаючи. Правда, любивши тишу та спокій, Жерар іноді мирив барона з Сільвією, але тепер зовсім не втручався, почувавши себе для того надто апатичним. Якраз Сільвія й сама перестала лаятися й знову почала говорити на „ти“ з бароном і, немов сокирою відрубуючи будь-яку можливість замирення, сказала:

— Так от, голубчику, роби, що знаєш. Дістань мені дебют, або... ти розумієш: ти нічого від мене не дістанеш, анічогісінько! Навіть і кінчика мого мізинця...

— Добре, добре, якось то буде!—мимрив Дювільяр, силкуючись жартувати, хоч насправді не знав уже, що й робити.

Якраз увійшов льокай і сказав, що пан Дютейль унизу й просить пана барона спуститися в курильню. Барон дуже здивувався, бо Дютейль завжди почував себе тут, як дома, але потім подумав, що напевно, депутат, побувавши в засіданні палати, заїхав тепер, щоб переказати йому якісь важливі відомості, і крім того віч-на-віч. Дювільяр пішов за льокаєм, лишивши Жерара з Сільвією в залі.

У курильні, що відділена була від передпокою портьєрою, тепер відкиненою, стояли П'єр із Дютейлем. Св'ященик зацікавлено оглядав усе навколо. Надто вражав його величний, майже релігійний стиль входу в

цей будинок. Важкі драпрі, містичне світло, що лялося крізь кольорові шибки, античні меблі, — все це, здавалося, було оповите напівтемрявою храму, повного пахощів міри та тиміямю.

Дютейль, у веселому настрої, постукуючи кінцем своєї палиці об низьку канапу, що однаково могла бути й за ліжко для кохання й за місце відпочинку, спитав священика:

— Правда, в неї гарненьке гніздечко? О, ця дівчина чудово знає своє діло!

В курильню увійшов барон, все ще приголомшений і стурбований. Не помітивши відразу священика, він спитав:

— Що таке? Невже таке вже важливе?

— Меж поставив своє запитання й вимагав, щоб його негайно розглянули, бо сподівався повалити міністерство Барру. Можете собі уявити, що він говорив.

— Ну, звичайно, кидав громи на буржуа, на мене, на вас. Завжди одне й те саме.. А далі?

— Правда, запитання негайно не розглядали, а відклали; але ж уряд, хоч Барру й боронився, як ніколи, дістав більшість тільки на два голоси.

— Тільки на два голоси? Це погано, це означає, що Барру провалили й що вже на тому тижні в нас буде міністерство Віньйона.

— Та й усі такої думки.

Барон, насупивши брови, здавалося, зважував, скільки саме доброго й поганого буде для всіх із цієї події, — а потім, незадоволений, сказав:

— Міністерство Віньйона... Та чорти б його забрали, воно ані на крихітку не буде краще від міністерства Барру! Ці молоді демократи люблять вдавати з себе добродійних героїв, і за Віньйона моїй Сільвіяні навряд чи пощастить мати дебют на сцені Французької Комедії.

Тільки це побачив він спочатку в тій катастрофі, що струснула ввесь політичний світ. Депутат мимоволі показав, що боїться за себе:

— Ну, а що з нами, що буде з усіма нами?

Ці слова примусили Дювільяра більше замислитися над тим, що сталося, і з новим, величним уже жестом, високодумно й самовпевнено промовив:

— Що? з нами? звичайно, для нас ніщо не зміниться. Я гадаю, що нам і хвилинку ніщо не загрожує. Щодо мене, то я цілком спокійний. Хай там собі Саньє публікує свій уславлений список, коли це його тішить. Коли ми давно вже не купили й цей список, і самого Саньє, то тільки тому, що Барру—людина дуже чесна, а я не маю охоти кидати гроші на вітер... Кажу вам ще раз, боятися нам нічого.

Нарешті, Дювільяр помітив абата Фромана, що стояв осторонь і його не видно було. Дютейль пояснив баронові, якої ласки сподівається від нього священник. Барон, схвильований, змучений суворістю своєї Сільвіяни, напевно сподівався, що може добре діло принесе йому щастя, і негайно згодився допомогти священникові. Вийнявши з своєї записної книжки візитову картку й олівця, підійшов до вікна й сказав:

— Щодо мене, то зробимо все, чого ви хочете, пане абате, я дуже радий допомогти вам у цьому доброму ділі... Ось що я пишу: „Моя дорога, зробіть про що просить пан абат Фроман, щоб примістити цього бідолашу в притулок,—наш друг Фонсеґ жде від вас одного тільки слова, щоб дати наказ“.

І тут якраз П'єр крізь відчинений просвіток побачив Жерара,—Сільвіяна проводжала його до передпокою. Вона вже заспокоїлася і, безперечно, надзвичайно цікавилася, чого прийшов і що тут робить Дютейль. Молода жінка невимовно вразила священника,—такою милою й доброю, немов зодягненою в сяйво непорочної чистоти, здалася вона. Ніколи, навіть у мріях не уявляв він собі розкішнішої й невиннішої лілеї в Едемі.

— Коли ви хочете,—додав Дювільяр,—передати зараз цю картку моїй жінці, то вам треба буде поїхати до княгині д'Арт,—у неї саме зараз музичний ранок.

— Я й сам хотів туди заїхати, пане бароне.

— Тим краще... Ви напевно зустрінете там мою жінку, вона мала відвезти туди дітей.

Барон замовк, він тільки но помітив Жерара й покликав його до себе.

— Скажіть, будь ласка, Жераре, правда ж, моя жінка казала, що вона буде сьогодні там, на музичному ранку? Ви певні, що пан абат знайде її там?

Жерар, що вирішив уже піти на квартиру на Мартиньйонську вулицю, щоб ждати там Єву, впевнено відповів:

— Коли його преподобіє поспішить, то я певен, що там її знайде, бо вона справді хотіла туди заїхати перед тим, як поїде до Сальмона.

І, поцілувавши руку Сільвіяні, пішов із звичайним своїм байдужим і простодушним виглядом красуня, якому набридли вже втіхи.

П'єр трохи ніяковів, але все ж таки мусив дозволити Дювільярові представити його господині дому. Він мовчки вклонився, а Сільвіяна, також мовчки, відповіла на його уклін з невинною стриманістю й відповідним тактом. І такої стриманості й такого такту наряд чи змогла б показати акторка навіть на сцені Французької Комедії. Як барон проводжав священника до дверей, Сільвіяна вернулася з Дютейлем у залю. Тільки но спустилася за ними запона, Дютейль обняв її за стан і хотів поцілувати в губи. Але ж вона не давалася, бо знала його легковажність, а крім того не любила задарма робити комусь ласку.

Коли П'єр, уже певний тепер, що все буде гаразд, під'їхав до будинку княгині д'Арт на авеню Клебер, несподівано натрапив на перешкоду. На вулиці було повно екіпажів гостей, що з'їхалися на музичний ранок. На парадному ганку висів якийсь тент із червоними оксамитовими кигицями. Йому здалося, що ніяк не можна пробратися до ганку крізь величезний натовп гостей. Та й як увійти йому туди в своїй сутані? Чи своєчасно буде турбувати тепер княгиню й добиватися хоча б хвилинку перебалакати з баронесою Дювільяр? Неймовірно схвильований, він зовсім забув про це. Він уже зважився дійти до дверей пішки й питав себе, як йому це зробити, коли хтось весело покликав його. П'єр озирнувся.

— Як, і ви тут, пане абате? Отже нам судилося зустрічатися, і сьогодні вже вдруге!

Це був репортер Массо. Із службового обов'язку за день він бував на десятку вистав: на парламентському засіданні, на похороні, на весіллі, на якомусь святі чи жалібній церемонії, коли, як він казав, доводилося йому розродитися другого дня хронікою.

— Як, пане абате, ви теж прийшли до нашої милої княгині, щоб побачити, як танцюють мавританки?

Він трохи жартував, бо ці мавританки були трупою шести еспанських танцюристок, що палкою похитливістю своїх поз притягали тоді увесь Париж в залю Фолі-Бержер. Тут, у княгининому сальоні вони були ще принадливіші, бо в сальонах ці дівчата зовсім уже відкидали найменший сором і виробляли такі штуки, що їх ніколи б не дозволили в жадному театрі. І велико-світні пани юрбами линули туди, де господині були досить ексцентричні і дивакуваті, як от княгиня, щоб показати своїм гостям який завгодно атракціон.

П'єр пояснив репортерові, що він усе клопочеться за Лявева, і Массо дуже услужно запропонував провести його. Він дуже добре знав помешкання і провів священика заднім ходом. Коридором пройшли вони до передпокою, і Массо довів П'єра аж до самих дверей у залю. Високі зелені рослини, що прикрашали передпокій, майже зовсім ховали абата від чужих очей.

— Пождіть тут хвилинку, дорогий абате. Я спробую знайти княгиню, і вона вам скаже, чи вже приїхала баронеса Дювільяр,—сказав репортер і зник.

П'єра надто дивувало, що будинок був старанно зачинений. Віконниці були позачинювані, і найменші щілинки в них позатикані, щоб денне світло аніяк не могло пройти в кімнати, а замість нього тут надзвичайно ясно сяяло світло від електричних ламп. Було надзвичайно душно. А крім того, гострі пахощі квітів та жінок сповняли повітря якимсь тяжким ароматом. Світло засліпило П'єра, пахощі забивали дух, здавалося, ніби він у розкішному вертепі розпусти, в Едемі похитливості, що мрію про нього здійснив Париж на солоди. Ставши навшпиньки, він міг бачити крізь від-

чинені двері в залю спини жінок, що вже сиділи на місцях, цілі ряди білявих та чорнявих потилиць. Мавританки, очевидно, вже танцювали свій перший танок. Він не бачив їх, але ж міг догадуватися про похитливі пози цього танку з того, як дрижали ці голови, наче від великого вітру. Потім почув сміх, справжню бурю оплесків і приглушений гомін захоплення.

— Ви знаєте, неможлива річ дістатися до княгині, треба ще трохи пождати, — сказав священикові Массо, повернувшись. — Я зустрів Янцена і він обіцяв мені привести її сюди... Ви знайомі з Янценом?

І він почав переказувати священикові пльотки, — він любив поплескати язиком, бо така вже була професія. Княгиня була одна з його приятельок. Торік, коли приїхала вона до Парижу й оселилася в цьому будинку, Массо написав про її першу прохану вечірку. А насправді він знав про неї стільки, скільки можна було взагалі знати. Напевно, вона була багата, бо тратила силу-силенну грошей; треба було думати, що вона була замужем і навіть за справжнім князем. Вона звала себе вдовою, але ж її чоловік, вродливий, як янгол, певно, був ще живий і мандрував десь з якоюсь співачкою. Але що можна сказати напевно таке, чого б ніхто не наважився заперечувати, так це те, що це була велика зайдиголова, здатна на всякі вибрики. А проте була дуже розумна, завжди чимось без краю захоплена й від одного переходила до другого. Нездатна захоплюватись надовго, вона ні на чому не спинялася. Були часи, коли вона захопилася малюванням, потім кинула, почала вивчати хемію. Тепер цілком вдалася в поезію.

— То ви незнайомі з Янценом? — казав Массо. — Це через нього княгиня й зацікавилася так хемією, зокрема вивчає вибухові речовини. Ви, я гадаю, розумієте, що хемія чарує її тим, що має спільне з анархізмом... Я гадаю, що вона австріячка, хоч, правда, не можна вірити тому, що вона каже. Щодо Янцена, то він зве себе росіянином, але я гадаю, що він німець... О, це найпотайливіша, найзагадковіша людина в світі, без певного місця житла, може, навіть без імени. Це страш-

на людина з невідомим минулим, ніхто не знає про її життя нічого. В мене є дані, які примушують думати, що він брав участь у жахливому барсельонському замахові. Так чи так, а ось уже мало не рік я бачу його в Парижі, де за ним, безперечно, слідкує поліція. І ніщо в світі не виб'є в мене з голови думки, що він згодився стати коханцем нашої шаленої княгині тільки для того, щоб обдурити приставлених до нього шпигунів. Він удає, що живе тут тільки для розкошів—і в той самий час увів до княгині надзвичайно дивних людей, анархістів різних національностей та відтінків. Ось вам оцей гладкий веселун Рафанель, француз, що його слід би стерегтися товаришам. А ось другий — Бергас, здається, еспанець, належить до тутешніх біржових зайців. Гляньте на товсті похитливі його губи,—правда, є щось непевне в його постаті? А крім того, скільки інших авантюристів, пройдисвітів, що зібралися сюди звідусіль! Оці чужоземні колонії в Парижі! Хоч тут і є кілька бездоганно чистих імен та справжніх багатств, зате скільки тут і всякої наволочі!

Те саме можна сказати й про Розамундине оточення. Сюди приходили люди з голосними титулами і справжніми мільярдами — але можна було зустріти й найдивовижну мішанину людей під брехливими машкарами і просто інтернаціональних пройдисвітів. І П'єр думав про цей інтернаціональний, космополітичний зліт чужоземців, що все густіше осідає в Парижі. Звичайно, чужоземці приїзять сюди, щоб шукати тут пригод та втіхи й морально ще дужче його псують. Але ж невже це псування фатально зв'язане з життям усіх великих столиць, що будь-коли правила світом? Невже всі огидливі пристрасті, вся похоть і гнилизна повинні збиратися якраз там, де з усією пишнотою краси й розуму розцвітає найкраща квітка цивілізації?

Якраз підійшов до них Янцен, високий, худорлявий чоловік років на тридцять, білобровий, з холодними ясно-сірими очима, з гострою борідкою, довгим кучерявим волоссям і бліде його лице, немов оповите якимось туманом, здавалося ще довше.

Він говорив тихо, без жадних рухів і досить пога-

ною французькою мовою пояснив, що княгині не можна знайти, він оббігав скрізь і не знайшов її. Може, хтось не подобався і вона пішла в свою кімнату, зачинилася там і лягла, лишивши своїх гостей напризволяще, щоб вони самі, як знають, шукали собі розваги?

— Та ось, ось вона!—раптом скрикнув Массо.

Справді, Розамунда була тут, у передпокої, немов стежила, чекала на когось. Маленька, тоненька, вона була, краще сказати, пікантна, ніж гарна. Тонке лице, очі зелені, мов морська хвиля, маленький, нервовий ніс, трохи гострий та надто червоний рот, а за ним ховалися чудові зуби. Цього разу вона була в голубому вбранні із срібними блискітками, на руках мала срібні браслети й срібний обруч на попелясто-сірому волоссі, що розсипалося кучерями, локонами й окремими пасмами, немов її зачіска розліталася від вітру.

— Я згодна на все, чого ви хочете, пане абате,— сказала вона П'єрові, довідавшись, чого він прийшов.— Коли вашого старого не візьмуть у наш притулок, то пошліть його до мене, я вже сама подбаю за нього й покладу його тут у себе.

Княгиня не відводила очей від дверей; було очевидно, що вона хвилюється, ждучи когось. І коли священник спитав, чи приїхала вже баронеса Дювільяр, вона скрикнула:

— Ні, ще! Це мене й дивує. Вона мала привезти сюди обох своїх дітей. Гіяцінт учора формально обіцяв мені бути сьогодні.

Саме він, Гіяцінт, був остання її примха, вона й хвилювалася так, що його нема. Якщо поруч із захопленням хемією було ще в ній місце новій прихильності до символістської поезії декадентів, то якраз через нього. Одного вечора, розмовляючи з Гіяцінтом про окультизм, вона відкрила в нього самого незвичайну вроду— астральну вроду мандрівної Неронової душі. Принаймні, запевняла, що всі ознаки того вона бачить.

Раптом покинула П'єра.

— Нарешті!—прошепотіла радо й кинулася назустріч Гіяцінтові, що якраз увіходив у передпокій разом зі своєю сестрою Каміллою.

Але вже на порозі він зустрів приятеля, що ради нього, власне, й приїхав, молодого лорда Ельсона, ніжного блідого юнака, з довгим, мов у дівчини, волоссям. Гіяцінт тому й ледве звернув увагу на ніжне Розамундине привітання, бо твердо додержувався тієї думки, що жінка це нечисте, низьке створіння, що близькість з нею бруднить і душу, і тіло. Засмучена такою неласкою, княгиня пішла за обома молодими людьми, і разом увійшли в ароматну атмосферу пишно освітленої залі.

Массо був такий услужний, що затримав Камілла й підвів її до П'єра; від перших її слів він упав у розпач.

— Як, панночко, ваша мати не приїхала з вами?

Молода дівчина, одягнена своїм звичаєм у темний костюм, цього разу в блакитний, відтінку павиного пір'я, здавалось, була дуже знервована. В очах у неї миготіли люті вогники, а в голосі було чути якесь шипіння. Обурена, випросталася вона на весь свій маленький зріст і через те ще потворніша стала,—було видно, що ліве плече в неї набагато вище від правого.

— Ні, вона не могла з нами приїхати, — вимовила Камілла. — Їй треба було поїхати приміряти вбрання. Ми надто затрималися на виставці й мама прохала, щоб ми завезли її до Сальмоса, а потім поїхали сюди.

А насправді сама Камілла, сподіваючись якось перешкодити побаченню на Матіньйонській вулиці, всіма способами затримувала її на виставці. Дівчину найбільше обурювало те, як спокійно й легко мати позбулася її, вигдавши оте примірювання.

— Але ж,—наївно спитав П'єр,—коли я зараз поїду до Сальмона, може мені пощастить передати їй мою візитову картку?

Камілла пронизливо зареготалася, така смішна здалася їй ця думка.

— Навряд, чи знайдете ви її там! В неї ще призначене інше побачення в якихось справах, і вона, певно, поїхала туди,—заспокоївшись, відповіла вона П'єрові.

— Ну, що ж, хіба я не можу почекати її тут? Адже, вона заїде сюди по вас?

— По нас? О, ні. Я ж сказала вам, що в неї сьогодні ще інша справа, інше дуже важливе побачення. А по брата й по мене пришлють екіпаж.

Хвороблива іронія молодої дівчини щодалі ставала гіркіша. Запитання цього наївного священника повертають ніж у її серці, невже ж він анічогісінько не розуміє? А він мусів би знати те, що знає вже кожне.

— Яка шкода, яка шкода! — казав далі П'єр, такий засмучений, що ледве не плакав. — Мені знову треба було б побалакати з вашою матір'ю про того нещасного, що за нього клопочуся з раннього ранку. Я маю передати їй кілька слів від вашого батька, і пан Жерар мені сказав...

Тут він зніяковів, бо раптом зрозумів усе, в його розумі, що знав тільки одне почуття милосердя й зовсім не знав світу, промайнула здогадка.

— Так, я щойно бачив вашого батька і пана де-Кенсак, — додав він,

— Знаю, знаю, — сказала Камілла мученицьким і глузливим тоном дорослої дочки, що знає все про своїх батьків. — Розумієте, пане абате, коли вам пощастило спіймати батька й здобути від нього записку до матері, то все таки ви мусите пождати, поки вона скінчить свої справи... Іноді вони забирають у неї багато часу. Проте, зайдіть до нас годині о шостій, та тільки я не дуже то певна, що ви застанете її вдома, як вона там, де я гадаю.

Каміллині очі блищали, мов ніж в убивці. Кожне її слово це було нещадне глузування, удар кинджалом, що охоче б устромила вона матері в груди, такі чарівні ще й досі. І, справді, ще ніколи вона не почувала такої ненависти до своєї матері, ніколи не заздрила так її вроді, живорадісності, її щастю знати, що її кохають. Люта іронія, що виходила з уст цієї дівчини, коли розмовляла вона із простодушним священником, приховувала потік бруду, в якому дочка силкувалася втопити рідну матір.

Якраз захоплена своїм поривом, повернулася Розамунда й повела з собою Каміллу, скрикуючи:

— Ах, моя дорога, ідіть но мерщій! Подивіться, як

вони танцюють. Надзвичайне, чарівне видовисько, просто п'янить!

Янцен з маленьким Массо пішли слідом за княгинею. Гості збігалися з сусідніх кімнат, тиснулися в дверях, щоб швидше ввійти в залю, почувши, що мавританки знову починають танок. Цього разу, напевно, танцювали гальоп, що про нього говорив увесь Париж, — божевільний танок, коли вони стрибали й іржали, немов кобили, охоплені похитливістю. П'єр, принаймні, бачив, як крутилися й коливалися ряди голів, — здавалося, мов міцний вітер гойдав усі ці русяві та чорняві потилиці. Двері в залю були зачинені, лампочки ясно горіли, немов багаття димилося й пахло м'ясом. Крізь зачинені двері було чути захоплені, немов божевільні, вигуки, регіт, „браво“ й оплески. Це була справжня оргія найбезсоромнішої розпусти.

Опинившись знову на вулиці, П'єр одну хвилину стояв приголомшений. Повіки його моргали, здивовано якось дивився він на вулицю, залиту денним світлом. Вдарило пів на четверту. Треба ще ждати майже дві години, поки зможе він піти до будинку на вулиці Годо-де-Моруа. А що робити до того часу? Молодий священник заплатив візникові, вирішивши пройти Єлісейські поля не поспішаючи, бо було досить вільного часу. А крім того така прохідка могла б заспокоїти його, вгамувати те збудження, що від нього П'єрові горіли руки, те збудження, що спричинило його палке почуття милосердя та жалости. Охопивши його з самого ранку, це почуття розгорялося все дужче, як натрапляв він перешкоди, що поставали одна по одній. Зараз П'єр думав тільки про те, як би довести до кінця добре діло, і він був певен, що скінчиться воно добре.

Силкувався йти тихше, немов справді прогулювався цим чудовим авеню. Ясне сонечко підсушило вже вулицю і нею рушила весела юрба й походжала під блакиттю ясного знову весняного неба.

Доводилося гаяти цілі дві години, а в цей час може кінчається бідолаха Лявев там, в своєму кутку, ледве прикритий дрантям. Раптові нестримні пориви обурення

Й нетерпіння прокидались у П'єра, примушували його поспішати, щоб знайти баронесу Дювільяр і негайно дістати від неї наказ і врятувати старого. Він догадувався, що вона тут десь близько, в одній із тутешніх тихих вуличок. Його хвилювало, дратувало й приводило до розпачу те, що треба чекати в такій справі, як урятування людського життя, доки баронеса скінчить свою справу, про яку дочка її говорила з такою убивчою насмішкою. Йому все здавалося, що він чує страшний, зловісний тріск та хруст, як розвалюється буржуазна родина, що доживає останні дні: батько — в повії, мати — з любовником, і все це знають діти; син уже майже слабоумний став з розпусти, а дочка, розлютована, тільки й мріє про те, як би відбити від матері любовника й женити його на собі. Екіпажі котилися чудовою алеєю ристю під гору, розкішно одягнена весела юрба лилася потоками вздовж доріжками з того і з другого боку і всі ці люди й не думали, що там десь спереду зяє вже безодня, де всі вони мають загинути.

Зійшовши з гори, приблизно на рівень Літнього Цирку, П'єр дуже здавувався, побачивши знов Сальва, — той сидів на лаві. Робітник, безперечно, тут сів після того, як довго й даремно шукав роботи, знесилений голодом та втомою. Під його піджаком все ще було щось, — мабуть, окраєць хліба, що він його ніс додому. Притулившись до спинки й поклавши руки на коліна, своїми очима захопленого мрійника Сальва дивився на маленьких дітей, що гралися біля нього. Діти старанно робили лопаточками маленькі гірки з піску, а потім руйнували їх і розтоптували ногами. Почервонілі повіки в Сальва були мокрі від сліз, а на його мученицьких, блідих губах була безмежно-добра посмішка. Цього разу П'єр, тривожно чогось побоюючись, хотів уже підійти до Сальва й розпитати його. Але недовірливий робітник швидко встав і пішов до Цирку, де вже кінчався концерт. І там почав ходити взад і вперед перед дверима цього монументального будинку, призначеного для свят, де сиділо тепер дві тисячі щасливих і з приємністю слухали музику.

Підходячи до майдану Згоди. П'єр раптом згадав, що абат Роз призначив йому побачитися коло четвертої години в церкві Мадлен Заклопотавшись, П'єр зовсім забув про це. Було вже трохи пізно, і він поспішив, радіючи, що тепер є чим заповнити вільний час і заспокоїти своє хвилювання.

Увійшовши в церкву, він здивувався, що в ній уже зовсім темно. Горіло всього кілька свічок і вони давали так мало світла, що весь головний корабель церкви потопав у темряві. І в цій півтмї було чути дужий ясний проповідників голос і слова лилися нестримною хвилею. Спочатку не можна було побачити численних його слухачів, тільки видно було невиразну купу голів, що немов завмерли, повні зосередженої уваги. З церковної катедри говорив свою третю проповідь про нового духа церкви єпископ Марта. Дві перші його проповіді дуже зацікавили товариство. Тепер у церкві Мадлен зібрався весь Париж: дами з товариства, люди політики й літератори. Всіх захоплювало мистецтво промовця, його палке, художнє красномовство, а також і сценічна ефектність його рухів.

П'єр не хотів порушувати цієї зосередженої уваги, цієї тремтячої тиші, де лунали тільки проповідникові слова. Замість того, щоб відразу шукати абата Роз, він став коло одної колони. Останнє проміння денного світла, що падало навскоси крізь вікно, саме на проповідника, освітлювало його високу й огрядну постать у білій рясі. Єпископові пішов уже шостий десяток, але в його тільки де-не-де було сиве волосся. Він був дуже гарний, чорні бистрі очі, правильні, величні ніс, рот та підборіддя надавали йому енергії та влади. Але ту владність пом'якшував вираз жалости та найвищої доброти й вабив усіх.

П'єр знав Марта ще з давніх часів, коли єпископ був ще простим священиком в церкві св. Кльотільди. Він напевно був італієць з походження, але народився в Парижі й дуже добре скінчив семінарію св. Сюльпіція. Це був чоловік надзвичайного розуму та често-

любства. Він розвивав таку енергійну діяльність, що навіть це вже непокоїло найближчих його начальників у церковній єрархії. Висвячений на єпископа Персепольського, на деякий час виїхав з Парижу й прожив п'ять років у Римі. Невідомо було, що саме він робив там, але, повернувшись, він захоплював Париж своєю вдалою пропагандою. В нього була сила-силенна найрізноманітніших справ, і його дуже любили в архієпископстві і з часом він став там всемогутній. Дивний успіх він мав, коли почав клопотатися, щоб збільшити вдсятеро пожертви на закінчення базиліки Св. Серця. Тут не відступав він ні перед чим. Він їздив у далекі подорожі, читав публічні лекції, говорив проповіді, звертався до міністрів, балакав з євреями та навіть з масонами. За останній час Марта ще поширив свою діяльність. Тепер силкувався він погодити науку з католицизмом і всю християнську Францію помирити з республікою. В своїх проповідях він твердо додержувався політичної програми Лева XIII, що мала дати остаточний тріумф церкві.

Єпископ здається шукав приводу, щоб зійтися ближче з молодим священиком, але ж П'єр не дуже любив цього солодкого впливового єпископа: якщо й був йому вдячний, то тільки за те, що той призначив доброго абата Роз на вікарія в церкву св. Петра на Монмартрі. Але ж зробив він це, очевидно, щоб уникнути скандалу, щоб не звільнити старого священика, тільки за велику благодійність. І дивлячись тепер на єпископа, слухаючи його проповідь з катедри в храмі Мадлен, де пропаганда його мала такий великий успіх, П'єр мимоволі згадав, як він бачив його тієї весни в Дювільярів, де монсеньйор Марта, надзвичайно здібний місіонер, навернув баронесу Єву на католицизм,—це був один з найблискучіших його тріумфів. Баронесу христили саме в цій церкві. Церемонія була надзвичайно пишна й урочиста, немов якась вистава-галя, тут була звичайна публіка всіх найважливіших паризьких подій. Жерар, що ввесь чав стояв навколішках, схвильований був, аж плакав, а барон тріюмував, як добрий чоловік, щасливий тим, що навернув дружину на католицьку віру

й через те встановив, нарешті, повну гармонію в своїй родині. Присутні розповідали, що Євині рідні, а надто старий батько, Жюстюс Штейнбергер, не дуже сердився, що вона перемінила віру. Кепкуючи, він казав, що знає свою дочку досить добре, щоб побажати їй найгіршому своєму ворогові. Аджеж у кожного банкіра серед цінних паперів є такі, що він волів би бачити їх у портфелі своїх суперників.

Мара зникла. Голос єпископа Марта могутньо лунав, вихваляючи дуже уважним слухачам добродіяння нового духу, що мав, нарешті, принести спокій Франції, повернути їй її колишню могутність і місце серед держав. Хіба ж не було скрізь наявних ознак цього відродження? Новий дух виявлявся у воскресінні ідеалу, в загальному протесті сил душі проти низького матеріалізму, в перемозі спіритуалізму над колишнім брудом та нечистю в літературі. Така сама характерна ознака, здавалося, було й замирення науки з релігією. Науку ставили на належне місце, а вона не претендувала на право втручатися в царини релігійних переконань. А до всього церква, як добра мати, приймала собі в обійми ідеали легітимістичної республіки й оголошувала її своєю улюбленою дочкою. Почувався подих ідилії, церква розкривала своє серце всім своїм дітям. Мир і згода пануватимуть тепер скрізь, скоро народ, скорившись новому духові, віддасть себе богові любови так щиросердно, як віддавав себе колись своїм королям, і визнає над собою єдину владу бога, найвищого владаря тіл і душ.

Уважно прислухаючись, П'єр питав себе, де саме він чув уже майже ті самі слова. І раптом згадав. Йому здалося, що він знову в Римі й чує монсеньйора Нані, з яким балакав востаннє перед від'їздом із Риму. І там, і в цій проповіді єпископа Персепольського П'єр бачив той самий ідеал папи-демократа, що зрікається скомпрометованої монархії, щоб тим привернути до себе народ. Коли імператорську владу повалено, чому б не здійснити папі ту мрію, що в ній кохалося папство цілі століття, — бути імператором і первосвященником, єдиним представником всемогутнього всюдисущого бога?

Аджеж і сам він мріяв про це, коли, наївно захоплюючись ролею апостола гуманности, писав книгу „Новий Рим“. Ознайомившись з справжнім Римом, він зцілився від цього захоплення, всі його ілюзії грубо зламані. Тоді він упевнився, що політика пап є політика брехливого лицемірства. Ця політика тривала цілі століття, й була надзвичайно вперта. Хитро йшла вона до єдиної мети — до влади над усім світом і, щоб досягти цього, не гребувала нічим. А яка еволюція католицизму з'являлася тепер очам! Церква йшла назустріч науці, демократичним гаслам і духові республіки, бо була певна, що поглине всіх, як тільки дадуть їй досить часу. Так, уславлений новий дух релігії був насправді тим самим колишнім духом властолюбства, що весь час повертається до своїх постійних хижацьких намірів підкорити собі весь світ, мати над ним неподільну владу.

П'єрові здавалося, що серед присутніх він пізнає деяких депутатів, що перед тим бачив у палаті. Хіба не Монферранів прибічник оцей високий чоловік із русявою бородою, що так побожно прислухається до того, що каже єпископ? Казали, що й сам Монферран, хоч колись вславився як найгірший ворог духовенства, тепер кокетував з ним. Взагалі в духовних сферах починали поволі й нишком міняти методи діяльності, — з Риму йшли нові таємні накази, і їх передавали один одному. План був такий: пристати до сучасного уряду, обплутати його і проковтнути. Франція все ще була старшою дочкою церкви, — єдина велика надія, досить здорова, досить могутня, щоб поновити, — коли їй це спаде на думку, — світську владу папи. Отже треба мати її на своєму боці, — хоч вона й була республіканська, проте вигідно було одружитися з нею. У жорстокій цій боротьбі егоїстичних інтересів і самолюбств, поміж дипломатами і світськими, і духовними, єпископ використовував міністра, а міністер, здавалося, сподівався спертися на єпископа. Все було в тому, хто з них перший проковтне другого. Яку ж роль відігравала в усьому цьому релігія? Вона була за виборчу зброю, за спосіб дістати більшість голосів, і тим щоб здобути

або втримати міністерський портфель. Божественний її елемент зникав зовсім...

І П'єрові гірко стало, коли пригадав він недавню смерть кардинала Бержеро, останнього з великих праведників, з чистих душ серед французького єпископату. Після нього, здавалося П'єрові, лишилися тільки самі інтригани та дурні.

Духовна бесіда вже кінчалася. Монсеньйор Марта в палкій промові, де малював базиліку Св. Серця вже на Монмартрі на святій горі Мучеників, що на своїй верховині підносила над Парижем рятівний символ хреста, — він розгортав перед слухачами картину Парижу, що знову став християнським. Тепер, через моральну всемогутність, що надавав йому божественний подих нового духу, Париж мав бути владарем усього світу. Авдиторія не плескала, але захоплений якийсь шепіт перебігав по церкві, слухачі раділи з такого чудового розв'язання питання, воно заспокоювало разом і сумління, і матеріальні інтереси. І монсеньйор Марта велично зійшов з катедри, в церкві почався великий шум од стільців, і це зламало тишу похмурого склепіння, ледве освітленого кількома свічками, що блищали там, немов перші зірки на вечірньому небі. Юрба линула з церкви хвилею неясних тіней, і тіні ті пошепки розмовляли між собою. Лишилися тільки жінки й усе молилися, стоячи навколішках.

П'єр, не сходячи з свого місця, ставав навшпиньки, шукав очима абата Роз, як хтось доторкнувся до нього рукою. Він ще здалеку побачив П'єра й підійшов до нього.

— Я був там коло катедри й дуже добре бачив вас, сину мій, але переждав, щоб нікого не турбувати... Яка гарна промова, як чудово говорив монсеньйор!..

Старий, здавалося, був справді дуже зворушений. Але в ясних, дитячих його очах і на добрих вустах, що звичайно посмішкою освітлювали його добродушне кругленьке лице з білим волоссям, можна було прочитати глибокий сум.

— Я боявся, що ви підете звідси, не побачившись зо мною. А мені треба з вами побалакати... Це про

того бідного старого, ви знаєте, до нього я посилав вас сьогодні ранком і просив поклопотатися. Так от, вернувшись додому, я застав одну даму, що іноді приносить мені трохи грошей для моїх бідних. Тоді мені спало на думку, що три франки, які я передав вам, така дрібниця, що бідолаха Лявев навряд чи матиме з них якусь користь. Це мене мучило, гризло сумління й я вже не міг перемогти себе й пішов після обідів на Вербову вулицю.

Абат казав це тихим голосом, шануючи місце й силкуючися не порушувати глибокої могильної тиші в церкві. А заразом він ніяковів і запикувався, бо глухо почував сором, свідомий того, що знову зробив свій звичайний гріх необережного сліпого милосердя, за яке мав уже догану від начальства. Скінчив майже шепочучи й тремтячи всім тілом:

— Уявіть собі, сину мій, як мені було гірко, коли, прийшовши з своїми п'ятьма франками, я знайшов бідолаху вже мертвого.

Від такої тяжкої несподіванки, П'єр здригнувся всім тілом. Відразу розум його не хотів навіть розуміти.

— Як мертвого? То старий помер? Лявев помер?! — отямившись трохи, скрикнув він.

— Так, помер, і, крім того, серед яких страшних злиднів! Помер, як якась стара тварина, що здохла в своїй норі, на купі лахміття. Коли він помирав, не було при ньому нікого, жадного сусіда. Старий просто повернувся до стіни й кінчився. А навколо яка пустка, який холод! Всі його забули, який жах почував він, цей бідолаха, помираючи отак, навіть без доброго слова! Немов ножем хтось серце пробив, коли я побачив його, та й тепер воно обливається кров'ю.

Це так приголомшило П'єра, що тільки міг жестом показати своє обурення проти безглуздої жорстокости сучасного суспільства. Може той хліб, що поклав він коло нещасного, став йому за найближчу причину смерті, — кілька день нічого не ївши, занадто вже накинувся старий на нього й через те помер? А, може, це просто був неминучий кінець неймовірно тяжкого життя, і доконали його робота та злидні? А проте, яке

це має значіння — з чого саме він помер? Так чи так, смерть прийшла до нього, як визволителька.

— Та не його мені шкода, — тихо сказав П'єр, — шкода мені нас усіх, що бачимо це й причетні до цієї неймовірної мерзоти.

Добрий абат Роз покірливо вже схилявся перед тим, що сталося, він думав тільки про всепрощення, про те, що сподівається виблагати померлому небесне милосердя.

— Ні, ні, сину мій, це великий гріх обурюватися проти волі божої. Ми справді всі винні і нам треба благати бога, щоб одпустив він нам наші гріхи. Я просив вас прийти сюди, сподіваючися почути від вас добру звістку, а замість того сам сказав вам жахливу річ... Що ж, тепер ми тільки можемо принести наше каяття й помолитися разом.

І він став навколішки на церковних плитах, за жінками, — вони все ще молилися й чорні постаті їхні не можна вже було побачити в п'їтмі. Сива голова покірливо схилилася, він молився довго й щиро.

П'єр не міг молитися, вся душа його кипіла. Навіть не схилив колін і стояв, тремтячи, мов у пропасниці. Він почував неймовірні моральні муки, але ж на очах не з'являлося жадної сльози. То Лявев лежав уже мертвий, простягшися на купі свого гнилого лахміття із скрюченими руками й уперто силкувався задержати своє мученицьке життя, тоді, як він, П'єр, палаючи вогнем милосердя, апостольською любов'ю, бігав по всьому Парижу, щоб дістати для цього старого на вечір чисте ліжко, де б міг він відпочити. Яка жорстока іронія волі в усьому цьому! Напевно, П'єр був саме в Дювільярів у теплому розкішному срібному сальоні, був у голубій залі тоді саме, як помирав старий; а потім уже ради цього жалюгідного трупа бігав він у Палату депутатів, до графині де-Кенсак, до Сільвіяни й Розамунди Лявев уже звільнився від бідолашного свого життя, де довелося йому витерпіти стільки муки, а П'єр надідав стільком людям, порушував егоїстичний їхній спокій, турбував їх і псував їм утіху. Нащо ж було бігти з парламентського вертепу в холодний сальон,

де стигнув порох давно минулого, нащо після буржуазної розпусти треба було йому бачити інтернаціональні екстравагантні вибрики, коли весь його клопіт був даремно, коли він спізнився і прийшов рятувати людину, як вона вже вмерла! Хіба не смішно було знову захопитися християнським милосердям, востаннє запалитися великодушністю й після того почувати в собі замість душі самий попіл? Цього разу П'єрові справді здалося, що він помер, що він тільки порожня домовина.

І страшна та порожнеча безодні, що він почув її ранком після відправи в базиліці Св. Серця, ще страшніша стала тепер, зробилася цілком безнадійна. Коли милосердя — тільки ілюзія, ніхто з нього не має жадної користі, тоді все мусить розвалитися — і євангелія і релігія. Після багатьох століть упертих спроб визволення через Христа не справдилось. Треба було знайти для людей інший шлях порятунку, бо все дужче й дужче вимагали справедливості обдурені та знедолені люди. Вони вже не хотіли й чути про рай після смерті, брехливими казками про нього заколисували в них почуття соціальної нерівності, люди вимагали своєї частини щастя тут, на землі. Як же задовольнити ці вимоги? Чим замінити релігію? Як погодити релігійне почуття з потребою шанувати життя, всю його силу й радічість? Тут був початок найгіршого неспокою, страшне це питання мучило П'єра; він губив голову, а надто тому, що, як католицький священник, він дав обітницю безженности, і сам, як перший слуга цього 'безглуздя, стояв далеко від усіх інших людей.

І П'єру робилося ще страшніше, — він губив уже віру, що милостиня щось важить. Благодійности здавалося йому вже не досить. Перш за все потрібна справедливість. Тоді не буде страшних цих злиднів, і благодійність стане непотрібна. Адже й тепер людей не бракує, їх досить є в грішному цьому Парижі. Благодійних закладів щоразу стає більше, вони ростуть, як зелений лист після перших теплих весняних днів. Є притулки для всіх, і для старих, і для молодих, для всіх нещастя, для всіх нещасливих. Дають допомогу на-

віть дитині, що має ще народитися, дбаючи за його матір. Крім того, є ясла та притулки для сиріт усіх клас. Не задовольняючись тим, що допомагає молодим, благодійність допомагає людині протягом усього життя, а надто піклується за старих; для них буде вона притулки, шпиталі, лікарні. До занехаяних, до знедолених, навіть до злочинців звідусіль простягаються руки допомоги. Всякі є гуртки, щоб захищати слабких, запобігати злочинам, будинки для тих, хто схибив, але хоче поправитися. Проповідь добра, патронати, врятування тих, хто гине, допомога тим, хто її потребує, всякі інші заклади та установи постають щогодини. Дуже й дуже багато сторінок треба, щоб перерахувати тільки всі плоди тієї благодійности, що виростає на камінні паризького бруку, ті поривання, що в них сердешна добрість мішається з пустославністю. А милосердя ж усе викупляє, все очищає. Але який страшний аргумент — абсолютна нікчемність цієї благодійности! Вона просто смішна, така безсила. Після стількох століть діяльності християнства, жадна рана не загоїлася, людські злидні все більшають, нещасливі тепер уже дійшли до лютости. Соціальна хвороба, все загострюючися, дійшла до того, що стала остаточно-нестерпна, бо очевидно, що соціальна несправедливість і тепер така сама, як і була, її не зцілено, навіть не зменшено. А проте, чи не досить смерти хоч одного старого з холоду та голоду, щоб попадали всі підвалини соціальної тієї будівлі, що стоїть на благодійности? Одна тільки така жертва — це наявний доказ, щоб засудити такий соціальний лад.

П'єрові до того стало гірко, що він не міг уже стояти далі в церкві, де п'ятьма поволі густішала, затопляючи собою образи та бліді великі фігури Христа' розп'ятого на хресті.

Все зникало в тій п'їтмі. П'єр чув тільки, як шепотіли молитви, що вже завмирили, сумні скарги жінок, що, стоячи навколїшках, молилися тут, майже невидимі.

Але ж не хотів він і піти звідси, не побачившись ще раз та не сказавши хоч слово абатові Роз, що його

самовіддана і наївна віра всі надії на людське щастя та спокій поклала на божу волю. Але ж не хотілося їй турбувати старого абата, і П'єр уже мав виходити, як абат сам підвів голову, попрощався їй і сказав ще:

— Ах, сину мій, як це тяжко бути одночасно й розсудливим і добрим. Монсенйор Марта знову дорікав мені, і якби я не мав надії на безмежне милосердя боже, то мені б довелося дуже боятися за спасіння моєї душі.

На хвилину П'єр спинився під портиком церкви на високому ганку. Звідси, крізь ґрати, можна було бачити увесь майдан. Просто перед собою він бачив Королівську вулицю, вона йшла до майдану Згоди, де підносилисяobelіск і два фонтани, звідки вода біла вгору. Трохи далі колонада Палати Депутатів замикала обрій. Сутінки вже застидали поволі ясне небо. Вулиці ширшали, пам'ятники відсувалися далі й сутінки покривали їх прозорим серпанком мрії. Цей виднокруг дійсно був надзвичайно величний. Немає на світі іншої столиці, щоб прикрашала її химерніша розкіш та грандіозніша пишнота—пізнього вечора, коли через ніч, як вона насувається, міста здаються чарівним сном і розростаються без краю.

Стоячи нерухомо перед безкраїм простором, що розстилався на всі боки, П'єр питав себе: куди йому тепер дітися,—аджеж усе, чого з таким запалом хотів добитися, починаючи від сьогоднішнього ранку, раптом розвалилось. Невже йти все таки до Дювільярового будинку на вулиці Годо-де-Моруа? Він не знав, чи йти йому туди, чи ні. Дратуючи його своєю жорстокою іронією, увесь час повставав у нього той самий спогад. Нащо турбувати людей, коли Лявев уже помер? Нащо марнувати час і ногами пішоходи обтирати, доки єуде шоста? Що в нього є житло, куди б найпростіше було вернутися, про це навіть і не подумав. П'єрові бдавалося, що він має зробити ще щось дуже важливе, хоча їй не міг сказати, що саме. Це немов було скрізь навколо, а їй заразом дуже далеко, воно було таке неясне, так важко було його зробити, що йому, звичайно, ніяк не розв'язати цього завдання. Ноги здавалися

важкі, мов налиті оливом, а в голові плуталися різні думки й гнітили його. Повний цього почуття, зійшов він з паперти. Йому захотілося пройти Квітковим ринком, де, хоч був кінець зими, зацвітали примерзлі азалії. Якись пані купували фіялки й троянди, привезені з Ніцци. Він подивився на них, ніби зацікавився цими ароматними, ніжними, делікатними речами розкошів, але ж відчувши раптом огиду до них, пішов з ринку на бульвар.

Він пішов просто перед собою, не знаючи, куди йде й чого. Вечірні сутінки все густішали й дивували його, немов бачив він явище природи незвичайне. Знявши очі до неба, він дивувався, що небо покраєне все тонкими чорними цівками димарів, поволі блідніє, стає дуже ніжного кольору. Дивували його й великі золоті літери на вивісках на всіх бальконах і він придивлявся, як на них умирає денне світло. Ніколи ще не впадали йому так ясно в вічі різних кольорів фасади, розмальовані вікна й ролети в крамницях, реклями на вивісках, чарівні виставки в крамницях, що без сорому розкривали перед усіма, мов сальони та алькови, свою середину, освітлену яскравим світлом. На шосе, уздовж тротуарів, поміж колонами та кіосками, блакитними, червоними, жовтими—скільки людей, екіпажів, яка надзвичайна тіснота! Екіпажі котилися, колеса гуркотіли, немов хвилі великої ріки. І скрізь юрбу фіякрів перерізували великі омнібуси й, важко рухаючись у цьому живому тісті, нагадували розкішні кораблі. Хвиля пішоходів невпинно лилася по обидва боки вулиці в далечінь, щоразу вдираючися поміж колеса екіпажів, нагадуючи войовниче хвилювання в розворушеному мурашнику. Звідки прийшли всі ці люди, куди летять усі ці екіпажі? Дивлячись на все це, П'єр був немов приголомшений і збентежений.

Він ішов усе вперед, машинально, немов не сам ішов, а несли його сумні думки. Вже насувалася ніч, уже починали запалювати перші газові ріжки. Це був справжній час паризьких сутінків, той час, коли ще немає повної темряви, і електричні лихтарі палають у світлі дня, що зараз згасне. Скрізь у вікнах блищали

лямпочки, крамниці починали освітлювати свої вітрини. Незабаром на бульварах позаймалися живі зірки численних екіпажів, наче небесна дорога, поміж двома тротуарами палали лихтарями, освітленими вітринами та канделябрами. Розкіш їхнього світла засліплювала очі, як південне сонце. У вигуках візників, у тиску пішоходів можна було почути ту метушню Парижу, що кінчає свою денну гарячкову діяльність, тривожний галас пристрастей та гонитви за грішми, нещадну боротьбу за кохання й за гроші. Жорстокий день скінчився, Париж утіхи освітлювався, щоб розпочати нічне свято. Кафе, винниці, ресторани блищали в сяйві електричних ламп. Крізь високі суцільні дзеркальні вікна можна було бачити відшліфовані металеві конторки, білі мармурові столики й кошики з чудовими плодами, з устрицями; вони привабливо стояли біля дверей і спокушали перехожих. І цей Париж, освітлений першими газовими ріжками, охопила вже радість утіхи, його вже охопила жадоба взяти геть усе, що продається.

П'єра мало не збили з ніг: ціла зграя продавців газет раптом кинулася на переріз юрбі, на весь голос викрикуючи вечірні газети. Надто оглушливий галас, що покривав собою гуркіт коліс, зняли продавці вечірнього видання „Народнього Голосу“. Один починав, а інші хрипкими голосами вигукували з правильними перервами: „Купіть „Народній Голос“! Новий скандал з африканськими залізницями! Поразка міністерства! Тридцять два продажні депутати в Палаті та в Сенаті“. Все це можна було прочитати, надруковане величезними літерами в заголовках газет, що ними вимахували продавці, немов прапорами. Але ж юрба все сунула наперед і на ці вигуки не зважала, звикла вже до цього бруду й була пересичена цими мерзенними помями. Дехто тільки, спиняючися, купував газету. А всякі жінки, що повиходили із своїх кутків шукати обіду, вижидали, заметаючи своїми спідницями тротуари, коханця, що принесе його випадок, і скося поглядали на тераси кафе. І ці ганебні для країни крики продавців газет, що забризкували її брудом і били її по щоках, здавалися похоронним дзвоном, що закінчу-

вав день і віщував загибель нації — на початку ночі втіхи, що йшла змінити день.

І тоді П'єр ще раз пригадав усе, що пережив зранку. Перед його очима знов з'явився той страшний будинок на Вербовій вулиці, де було стільки злиднів і стільки страждань. Знову побачив він перед собою подвір'я брудне, немов помийниця, смердючі сходи, занехаяні, запаскуджені житла, непалені, обшарпані, де цілі родини билися одне з одним за ту їжу, що її не схотіли б їсти навіть собаки. Він побачив матерів з виснаженими грудьми, що колисали немовлят, а ті вили по-собачому з голоду; побачив старих, що лежали по темних кутках, немов знесилена худоба, і помирали в бруді. А поруч перед ним стало й інше видовисько цього дня, вся пишнота, безтурботність, і насолода життям в тих сальонах, де довелося йому побувати й побачити весь розбещений блиск фінансового Парижу, Парижу політичного та великосвітського. І все це кінчалося тепер у сутінках цим Парижем Содому й Гомори, що так розкішно освітлив себе на ніч саме для того, щоб під захистом ночі, що її тонкий попіл поволі сипався на океан дахів, чинити всяку мерзоту. Страшна потворність такого беззаконства немов кричала до блідого неба, де вже блищали перші чисті, тремтячі зірки.

П'єр здригнувся всім тілом, коли уявив собі це страшне нагромадження несправедливості й скорботи, злиднів і злочинства, що існує у найнижчих колах суспільства, саме через те й тільки через те, що найвищі кола потопають у багатстві та розпусті. Захопивши владу до своїх рук, буржуазія не хоче нічим поступитися з того, що загарбала, а, просто сказати, вкрала, — тоді, як народ, що завжди буває в дурнях і завжди тільки мовчить, стискує свої кулаки і гарчить, вимагаючи належної, законної своєї частки. Страшна несправедливість, що почував він її весь час, сповняла хмарами гніву ту пільму, що насувалася. З якої з цих хмар, що нависли темною купою, впаде блискавка? Багато вже років П'єр чекав на неї, — тієї грози кари, що віщували її глухий гуркіт грому по всіх кінцях обрію. Колись молодий абат написав книгу, повну щирих, на-

ївних надій, колись він з таким самим наївним почуттям їздив до Риму, — і все це, щоб якраз відвернути страшну катастрофу. Але ж остання надія тепер умерла в його серці, він розумів, що грози не можна уникнути, і ніщо тепер не може затримати катастрофи. Ніколи ще не здавалася вона йому така близька, як тепер, коли одні, багаті, безсоромно розкошують, а другі не мають нічого, повні одчаю та обурення. Так, грозові хмари збираються, і гроза, напевно, вибухне над цим Парижем, безсоромним і нахабно-розпусним, що вже засвічував свої вечірні блискучі вогні. Виходячи на майдан Опери, П'єр, знесилений утомою та хвилюванням, збентежений і приголомшений, глянув на те, що було навколо. Куди саме привели його ноги? Здавалося, що тут, на цьому величезному майдані билосся серце великого міста, немов кров далеких кварталів з усіх боків текла сюди чудовими авеню. Він вдивлявся в далечінь, де на обрії було видно просвіти авеню Опери, вулиць Миру й Четвертого Вересня, ще ясних від рештків денного світла й численних нічних вогників, що вже починали блимати. Бульвар перетинав майдан своєю багатолюдною рікою, де стискалися людські струмки з сусідніх вулиць. Людські хвилі то припливали, то відпливали, і через те з цього перехрестя була найнебезпечніша в світі безодня. Даремно поліціянти намагалися додержати тут хоч найменшого розумного ладу, — ріка перехожих виходила з берегів, колеса екіпажів чіплялися одне за одне, коні ставми ставали, а навколо широко розливався гомінкий прибій людської юрби, такий самий бурхливий, такий самий невідступний, як гудіння океанської бурі. Окремою плямою впадала П'єрові в вічі ізольована купа будинку Опери й поволі потопала в сутінках, величних і таємничих, немов якийсь символ. Аполон із своєю лірою підносився над тією купою, освітлений від останніх денних відблисків на тлі блілого неба. Вікна у всіх фасадах сяяли. Якась своєрідна радість життя текла від цих тисяч ламп, що засвічувалися одна по одній. Питьма все густішала, а разом з нею поширювалася все далі й далі потреба скинути з себе тягар денних умовностей, щоб

віддатися на волю безмежній похитливості. Тут і там запалювалися великі електричні лихтарі; вони здавалися дисками нічних місяців, що мали освітлювати паризькі ночі.

Чого він тут? Розлючений, не знаючи сам, як відповісти собі, П'єр спинився на майдані. Лявев помер. П'єрові не лишалось нічого, як тільки вернутися додому, сховатися в своєму кутку, позачиняти вікна й двері, бо тепер він істота нікчемна, без віри, без надії. Він тільки ждатиме, як остаточно все розвалиться. Від майдану Опери до маленького будиночка в Нельї було далеченько. Хоч він і падав від втоми, але не схотів брати візника й повернув назад, до церкви Мадлен і пішов тією самою дорогою, якою йшов звідти, і знов опинився серед юрби на тротуарах, серед страшного гуркоту екіпажів, що мчали бруком. Він почував непереможну потребу щоразу дужче роз'ятрювати свою рану, впиватися обуренням та гнівом. Може, якраз на розі цієї вулиці, наприкінці цього бульвару й розкриється безодня, куди мусить провалитися цей гнилий світ... Йому здавалося, що на кожному кроці він чує, як тріщить будівля старого суспільства, засудженого на загибель.

Він переходив вулицею Скріба; ріка пішоходів, що несла його, раптом спинилася. Перед розкішним кафе два високі хлопці, погано вдягнені й дуже брудні, по черзі кричали про „Народній Голос“, про скандал з африканськими залізницями, про продажних депутатів Палати та сенаторів. Вони так кричали своїми голосами, подібними до тріснутої міді, що біля них починали збиратися перехожі. І П'єр несподівано побачив Сальва; він ходив у юрбі так, ніби не знав, куди йому йти, потім підійшов до розкішного кафе й почав пильно дивитися крізь дзеркальні вікна. Цього разу зустріч ця дуже здивувала П'єра й викликала в нього підозру, і він теж став, вирішивши наглядати за робітником. П'єр не думав, що Сальва ввійде в кафе й сяде до одного з маленьких столиків під теплим, веселим сяйвом електричних ламп, бо надто вже жалюгідний вигляд був у робітника з тим окрайцем хліба, що опухом випинався

під старим, подертим піджаком. П'єрові довелося ждати тільки з хвилину. Він побачив, як робітник повільно втомлений відійшов від вікна, немов кафе, майже порожнє, не сподобалося. Але ж чого шукав він? Чого тинявся по місту від самого ранку, самітний, мов мисливець-дикун, що шукає собі здобичі в самій гущавині Парижу, що потопає у багатстві та втіхах, а самого його мучить нестерпний голод і жене все далі й далі? Тепер він ледве сунув ноги, здавалося, весь запас його енергії, сили й волі виснажився. Сумний, переможений підійшов Сальва до одного з кіосків і на хвилину притулився до нього, але зараз же випростався й пішов далі, ніби чогось або когось шукав.

Тоді сталося таке, що остаточно схвилювало вже П'єра. Здоровий, кремезний чоловік, виходячи з Комартенської вулиці, побачив Сальва і підійшов до нього. І коли той чоловік, зовсім не соромлячись, стискував руку робітникові, священник після деякого вагання, пізнав його: то був рідний брат Гільйом. Справді, це був він, це було його густе, пострижене низько волосся, біле, мов сніг, хоч йому ледве сповнилося сорок сім років. У великих дуже темних вусах не було ще жадної сивої волосинки, — і через те величне його лице з високим чолом було енергійне й нагадувало могутню башту. Так само, як і П'єр, він дістав від батька це чоло, з міцним виразом впертої, твердої, логічної думки. Але нижня частина лица в старшого брата була виразніша, ніс більший, підборіддя та рот ширші, енергійнішого рисунку. Білий шрам, слід старої рани, перерізував ліву скроню. І на цьому лиці, здавалося, такому серйозному, суворому, й замкненому, світилася мужня добрість, коли на ньому з'явилася посмішка й показувала зуби, білісінькі ще й досі.

П'єр пригадав собі те, що казала йому ранком сьогодні пані Теодор. Брат його Гільйом, зворушений злиднями Сальва та його родини, знайшов собі для Сальва маленьку роботу на кілька днів. Тому й зрозуміло, що Гільйом з великим зацікавленням розпитує про щось слюсаря, а той, зніяковівши, чогось мнеться, немов поспішається знову почати сумні свої розшуки.

Одну хвилину здалося, що Гільйом помітив збентеження в робітника, — мабуть тому, що він ледве відповідав. Гільйом відійшов від Сальва, але зараз же обернувся й глянув услід слюсареві, як той ішов крізь юрбу втомленою, але впертою ходою. Гільйом очевидно подумав щось дуже серйозне й турботливе, бо раптом повернув назад й почав здалека стежити за Сальва, немов хотів упевнитися, куди саме робітник цей іде.

Стурбований ще дужче, П'єр дивився на цю сцену. Нервові чекання якогось невідомого і страшного лиха, підозра, викликана багатьма незрозумілими зустрічами з Сальва, здивовання, коли священик упевнився, що Гільйом якось тут причетний, — все це його стурбувало; він сказав собі, що неодмінно треба довідатися, допомогти, або може, навпаки, не попустити чогось. І вже не вагаючись, обережно пішов за ними обома.

Схвилювався він знову, коли спочатку Сальва, а потім і брат Гільйом раптом повернули в вулицю Гододе-Моруа. Яка доля знову приводила його на цю вулицю, куди гарячково поспішався він, — але ж тепер, коли Лявев помер, зовсім не було потреби йти. Ще дужче він здивувався, коли на хвилину спустив Сальва з очей і знову побачив на тротуарі проти Дювільярового будинку. Абатові здавалося, що ранком він уже бачив Сальва на тому самому місці. Тепер ворота на подвір'я були розчинені, бо лагодили брук під їхньою аркою. Робітники вже пішли, широкий вхід на подвір'я був вільний і нічні сутінки вже сповнювали його. Вузька вулиця, що виходила на залитий світлом бульвар, потопала в блакитних сутінках і де-не-де блищали в них газові ріжки. Ішло кілька жінок. Сальва зійшов з тротуару, щоб вони пройшли, і зараз після того знову пішов тротуаром з недокурком цигари в роті, — недокурком цей, очевидно, він підняв десь під столиком у кафе, — потім став і стояв нерухомо й терпляче перед будинком, мов на варті.

П'єр, уже й так схвилюваний сумними думками, дуже перелякався; він питав себе, чи не слід йому піти до Сальва й заговорити. Але ж спиняв його брат, що, — це він бачив, — сховався під аркою сусідніх воріт,

наглядаючи, щоб допомогти, коли треба буде. Отже П'єр стояв і тільки не зводив очей з Сальва, а той собі пильно дивився на ворота; іноді він поглядав на бульвар, ніби ждав, чи не покажеться звідти щось або хтось. І справді, в кінці вулиці показалося запряжене парою чудових коней у гарній збруї Дювільярове ляндо з кучером і льокаєм у темно-зеленій лівреї з золотими галунами. Звичайно під цей час приїздили додому баронеса або барон, але тепер у ляндо були тільки діти, Камілла з Гіяцінтом. Вони верталися від княгині д'Арт, і, зовсім не соромлячись, а навпаки, силкуючись здивувати одне одного своєю безсоромністю, розмовляли:

— Жінки мені гидкі. Від них завжди смердить, мов від чумного хворого. А крім того, коли зв'яжешся з ними, то завжди можеш мати таку мерзоту, як дитина, — казав юнак.

— Ну, голубе, все таки приємніше мати діло з ними, ніж з твоїм Жоржем Ельсоном, що повинен був би родитися жінкою. Крім того, ти надто вже вихваляєшся своїми успіхами. А тобі слід би було улаштувати ці справи хоча з княгинею, бо ж вона просто помирає, чекаючи тебе.

— Е, ще й княгиня ця! Набридла вона мені, як гірка редька, навіть гірше. Нащо вона мені!

Гіяцінт почав обмірковувати сексуальне питання, заперечуючи, що для нього потрібні чоловік і жінка. В його томній позі почувалося бажання здивувати всіх і все своїми надто вже надзвичайними поглядами. Камілла тремтіла, розлючена й розмовляла з ним у якійсь гарячці. Після павзи спитала:

— Аджеж ти знаєш, мати тепер з ним разом.

Їй не треба було казати ясніше, її брат цілком розумів, про що йде мова, бо часто розмовляли вони одне з одним, ані трохи не соромлячись, про материні авантури.

— Як тобі подобаються її штучки з сьогоднішнім примірюванням у Сальмона? — казала вона далі. — Правда, все це білими нитками шите... Вона ввійшла в одні двері, а вийшла з других — і тепер, напевно, разом з ним.

— Ну, а тобі що, коли й справді розважається вона із своїм любовником?—спокійнісінько запитав Гіяцінт. Помітивши, що сестра аж підскочила, він додав:

— Невже ти все ще його кохаєш і хотіла б, щоб він був твій?

— Так, хочу, щоб він був мій,—і він буде мій!

У цьому вигуку можна було почути всю люту ревність дівчини, що знає своє каліцтво, все страждання позбавленої кохання дочки, яка знає, що її мати, така ще гарна, краде в неї можливість утіхи.

— Ну що ж, може він і буде твій, може й буде,—сказав Гіяцінт, щасливий, що трохи може помучити свою сестру, якої він боявся,—може й буде, як він схоче.. Адже він тебе не любить.

— Ні, любить,—розлютовано скрикнула Камілла.— Він дуже добре ставиться до мене, а мені й цього досить.

Гіяцінт злякався похмурого сестриноного погляду, її маленьких ручок каліки, що корчилися, немов пазури. Трохи помовчавши, він спитав:

— А що каже тато?

— О, хіба ти не знаєш — татові однаковісінько, аби можна було йому щодня від четвертої до шостої бувати в своєї мадамочки.

Гіяцінт зареготався. Вони називали це батьковою „закусочкою“. Камілла теж добродушно сміялася з неї кожного разу, окрім тих днів, коли матері спадало на думку теж десь закушувати.

Ляндю з зачиненими дверцями в'їхало в улицю і запряжені в нього породисті коні мчали дзвінкою ристю. Якраз на цей час білява вчениця з кравецької майстерні, років на шістнадцять чи вісімнадцять, швиденько перебігала з картонкою вулицю, щоб убігти на подвір'я, перше ніж туди в'їде екіпаж. Вона несла баронесі нового капелюха й давно вже мала прийти, але ж надто затрималася на бульварі. Це була дуже гарненька молода дівчина з очима, як барвінок, з рожевим носиком і ротиком, що завжди сміявся, освітлюючи найгарніше на світі личко.

І саме в цей час Сальва, востаннє глянувши на

ляндю, що наближалось, стрибнув у ворота, але майже зараз вийшов звідти, кинув недокурок цигари,—він ще горів,—у ринву й тихо пішов собі. Через короткий час він потонув у сутінках, що спускалися вже на вулицю.

Що ж саме сталося? Пізніше П'єр пригадав собі, що ломовик, що віз щось із станції Західньої залізниці, став поперек вулиці й на хвилину затримав ляндю, якраз тоді, як молода дівчина з картонкою вже входила в ворота. Невимовний біль стиснув йому серце, коли він побачив, що його брат Гільйсм теж кинувся на подвір'я—видно було, що раптом він про щось догадався. Не розуміючи, П'єр почував, що зараз станеться щось страшне. Але ж думаючи все, що треба бігти, що треба кинутися на допомогу, він не мав сили зійти з місця, як прибитий цвяхами до тротуару, якась залізна рука стиснула йому горло,—не мав сили крикнути. Раптом ударив грім, стався страшенний вибух, немов земля розкрилася, щоб поглинути розкішний будинок. Усі вікна в сусідних будинках повилітали й посипалися на брук, ніби град застукотіли. Пекельне полум'я на мить охопило вулицю, сповнивши її такою курявою та димом, що засліплені перехожі вили з жаху, чекаючи, що ось-ось погинуть у цьому нещасті.

Вибух і полум'я, що спалахнуло, ніби все освітили П'єрові. Він пригадав бомбу, що випиналася опухом у Сальва з торбини з начинням, з порожньої, непотрібної безробітному торбини. Він догадався, що та сама бомба була під подертим піджаком і випиналася немов окраєць хліба, що його Сальва знайшов десь на вулиці й ніс додому жінці й дитині. Бомба мандрувала по всьому щасливому веселому Парижі, загрожуючи всім і всьому загибеллю, і, нарешті, вибухнула тут, загреміла, як грім, біля входу в один з палаців владної буржуазії, що забрала собі все золото.

Спочатку П'єр міг думати тільки про свого брата Гільйома і кинувся у ворота, де розкрилося немов вулканове жерло. Спочатку нічого не міг побачити, чорний їдкий дим покривав усе. Потім побачив стіни з розколинами, вительбушений вибухом верхній поверх, поритий увесь в уламках брук. На вулиці ляндю, що

мало в'їхати на подвір'я, було цілісіньке, коні не потерпіли зовсім, екіпаж не було навіть ніде здряпнено. А на подвір'ї горілиць лежала молода дівчина, білявенька красуня, учениця з кравецької майстерні. Вибухом розірвало їй живіт, і вирвало всі нутроші, але ж чарівне личко було ціле, очі сяяли, як і перед вибухом, на рожевих вустах завмерла здивована посмішка, що була на них, як сталася катастрофа. Біля забитої дівчини лежала картонка, з неї спала покришка й через те вивалився капелюх, ніжний, ламкий, рожевий. Всі квіти на ньому були цілі.

Гільйом, що дивно якось зостався живий, підвівся на ноги. З лівої тільки руки лилася кров — уламками пробито кетяг. Вибух обпалив йому вуса, повалив на землю й так струсонув, що він був мов мертвий і тремтів усім тілом, як під великий мороз. Але ж пізнав брата і навіть зовсім не здивувався, що побачив його тут. Це завжди буває зараз після катастроф, коли цілком незрозумілі факти здаються наперед вирішені від зверхньої волі. Гільйомові здавалося цілком природним, що брат, якого він дуже давно вже не бачив, з'явився перед ним саме тут, тепер, бо так було треба. І, тремтячи мов у страшній гарячці, він крикнув П'єрові:

— Забери мене, забери мене!.. Забери мене до себе додому в Нельї!

Замість щось пояснити, він додав, очевидно, про Сальва:

— Я так і думав, що він украв у мене набій, на щастя, тільки один, коли б не один, то висадив би в повітря цілий квартал.. Несчасний! А мені теж не пощастило добігти своєчасно, щоб розтоптати гніт ногами й запобігти вибухові.

У голові в П'єра раптом промайнула слухна думка, така ясна, як буває іноді тільки тоді, коли загрожує небезпека: він відразу пригадав, що Дювільярів будинок має ще один вихід, ззаду, на Він'йонську вулицю. І негайно, зрозумівши тяжку небезпеку для брата, коли б виявилось, що він причетний до цього вибуху, не кажучи й слова, не гаючи ані хвилини, П'єр повів його в темну Він'йонську вулицю, перев'язав йому руку

своєю кишеньковою хусткою й наказав тримати поранену руку під піджаком, притискуючи її до грудей.

— Забери мене,—казав усе Гільом, увесь тремтячи, немов пригнічений якоюсь упертою думкою,— забери мене, але не до мене, а до себе, в Нельї!

— Так, так, я так і зроблю, не хвилюйся. Пожди хвилинку, я візьму візника,— відповідав йому П'єр.

Отак дійшли вони вже до бульвару, П'єр хапливо почав шукати візника. Страшний грім від вибуху перелякав увесь квартал. Коні ставали на диби, а візники, немов збожеволіли, били їх, гнали, і фіякри мчали щосили. На місце вибуху вже збіглася поліція. За нею слідом побігла юрба й загатила вихід на вулицю Гододе-Моруа, де було темно, немов у безодні, бо всі лихтарі погасли. На бульварі один з продавців „Голосу Народу“ вперто викрикував, як і раніше: „Новий скандал з африканськими залізницями! Тридцять два продажні депутати й сенатори! Близько повалять міністерство!“

П'єр якраз найняв візника,— коли почув, як один чоловік, пробігаючи повз нього, сказав до другого:

— Ну, ні! Міністерство тепер зостанеться. Ця бомба йому дуже до речі. Вона рятує його.

Обидва брати сіли в фіякр і негайно поїхали. Невгамовний гомінкий Париж обгорнула ніч, чорна й нещадна, і зірки її потопали в пільмі злочинств та лютого гніву, що лиховісним туманом повиснув над дахами. Було чути владний голос правосуддя в страшному шуркотінні крил, що зліталися з усіх кінців обрію, як це здавалося колись мешканцям Содому й Гомори.

КНИГА ДРУГА

I

У далекій глухій вулиці передмістя Нельї, де, як смеркне, не можна зустріти нікого, маленька оселя П'єра Фромана спала вже міцним сном під покровом чорної ночі. Всі віконниці були позачинювані і крізь них не пробивався жадний промінь світла. Здавалося, що й там обгорнув усе глибокий спокій і тиша, і в ній потопає маленький, порожній, мертвий садочок, що застиг в обіймах зимового холоду. Вертаючися додому разом з пораненим братом, П'єр багато разів боявся, що Гільйом ось-ось упаде непритомний, Притулившись, безсилий, до спинки в екіпажі, поранений увесь час мовчав, і це була страшна мовчанка, повна запитань і відповідей, але питати й відповідати було б не до речі й важко,—це розуміли обидва. Священика дуже турбувала братова рана, і він питав себе, якого лікаря покликати на допомогу. Розуміючи, що брат неодмінно хоче сховати свою рану, П'єр мусів знайти певну й віддану людину, щоб можна було їй сказати таємницю.

Ніхто з них не промовив і слова аж до Триюмфальної арки. Тільки вже там Гільйом ніби прокинувся після тяжких своїх думок і сказав:

— Чи ти знаєш, П'єре,—краще перебутися без лікаря. Ми й самі дамо собі раду з раною.

П'єр спочатку хотів був сперечатися, але потім зробив тільки жест, який показував, що не зважатиме він на брата, коли треба буде зробити не так. Але ж щодалі він турбувався більше і тільки тоді легше стало, як візник спинився, нарешті, перед будинком і

брат досить бадьоро вийшов з екіпажу. Мерщій запла-
тивши візникові, П'єр з великою радістю помітив, що
близько нікого не було, навіть жадного сусіди. Відім-
кнувши двері своїм ключем, — він завжди мав його
при собі, — П'єр, підтримуючи пораненого, поміг йому
переступити три східці до ганку.

Ледве помітний вогник горів у передпокої. Зараз, як
зашаруділо біля дверей, вийшла з кухні абатова служ-
ниця Софі. Це була стара жінка, років на шістдесят,
маленька, худорлява й смуглява. Вона жила в цій
оселі більше вже як тридцять років, колись служила
в матері, а тепер у сина. Вона знала Гільйома ще з
молодих його років. Безперечно, вона пізнала його те-
пер, хоча й минуло десять років з того часу, як він
востаннє був тут. Але ж не показала, що здивувалася
і, здавалося, вважала за цілком природне те, що він
отаким, по-незвичайному, знову з'явився тут: вона по-
становила собі за правило не втручатися зовсім в ха-
зяйські справи й зайвого не балакати. Живучи, мов
справжня пустельниця, вона говорила тільки тоді, коли
вимагала того її служба.

Так і тепер, вона сказала тільки:

— Пане абате, уже чверть години в кабінеті чекає
на вас пан Бертеруа.

Гільюм відразу віджив:

— То Бертеруа й досі тут буває? Мені буде дуже
приємно побачитися з ним! Це найкращий та найшир-
ший розум наших часів. Він і досі мій учитель.

Колишній друг їхнього батька, славетного хеміка
Мішеля Фромана, Бертеруа був тепер теж один з най-
славетніших людей у Франції. Хемія завдячувала йому
величезні ті успіхи, що зробили з неї могутню творчу
науку, — і завдання тієї науки відновити світ. Бувши
членом інституту, вшанований від усіх, він завжди лю-
бив П'єра. Іноді заходив до священника перед обідом,
щоб трохи розважитися, як казав він.

— Коли ти посадила його в кабінеті, ми теж туди
підемо, — сказав священник служниці; він завжди казав
їй „ти“. — Засвіти лампу, і віднеси в мою кімнату, наготуй
там для брата моє ліжко, щоб він міг зараз же лягти.

Доки Софі, не показуючи жадного здивовання, мовчки виконувала цей наказ, обидва брати пішли в колишню лябораторію їхнього батька, що з неї священник зробив собі робочий кабінет. Крик здивованої радості вилетів з вуст ученого, коли побачив, що вони йдуть разом і один підтримує другого.

— Як! разом!.. Ах, дорогі мої діти, ви не могли б подарувати мені більше щастя! Я так часто оплакував давніше непорозуміння поміж вами, що примусило вас розійтись.

Ученому було сімдесят років; це був високий і худий з гострими рисами чоловік. Жовта вже шкура нагадувала пергамен і щільно облягала гострі кістки вилиць та щелепів. Він зовсім був невидна людина й більше нагадував старого аптекаря. Але в нього було гарне високе чоло, а під білим розкуйовдженим волоссям ще й досі вогнем блищали очі.

Помітивши, що одна рука в Гільома перев'язана, Бертеруа скрикнув:

— Як, Гільйоме, вас поранено?

П'єр мовчав, щоб брат розказав про рану так, як схоче. Гільйом подумав, що треба сказати правду, окрім деяких подробиць.

— Так, я поранений під час вибуху, і, здається, в мене зломлена китиця руки.

Пильно вдивляючись, Бертеруа помітив на лиці в Гільома припалені вуси та остовпілий погляд, де ще був жах від катастрофи.

Не випитуючи, учений замислився, і лице його стало серйозне.

— То стався вибух... — сказав він нарешті. — Дозвольте мені оглянути рану. Ви ж знаєте, перед тим, як захопився хемією, я вивчав медицину й трохи розуміюся на хірургії.

П'єр не міг стримати себе й від усього серця скрикнув:

— Так, так! Будь ласка, подивіться його рану... Це велике щастя, що ви тут! Я ніяк цього не сподівався. Я так хвилювався.

Пильно дивлячись на священника, учений якнай-

краще зрозумів серйозність того, що від нього ховали. Гільйом блідий, безсилий, усмішкою показав свою згоду. Перш за все, Бертеруа наказав, щоб пораненого поклали в ліжку. І як служниця прийшла й сказала, що ліжка готове, всі перейшли в сусідню кімнату; там пораненого роздягли й поклали на ліжку.

— Посвітіть но мені, П'єре! Ви тримайте лампу, а Софі хай принесе повну миску води та кілька чистих шматин, — сказав учений.

Обережно обмивши рани, додав:

— Ах, біс його матері. Кितिця хоч і не зламана, але справа дуже погана. Боюсь, що ушкоджено кістку... Здається, м'ясні пробиті цвяхами.

Не діставши відповіді, він замовк. Щоразу дужче дивувався він, в міру того, як пильно оглядав руку — вона чорна була від полум'я. Щоб краще зрозуміти, він почав, нарешті, нюхати рукав у сорочці. Очевидно, він пізнавав наслідки вибуху одної з тих нових вибухових речовин, що сам цілком і всебічно вивчив та навіть, можна сказати, створив. Але все таки до деякої міри його збивали деякі невідомі йому ознаки та нові прикмети. Він так зацікавився, що не міг навіть стримати себе й спитав:

— Напевно, це в лябораторії стався вибух, і ви таке собі наробили. Та яке саме нове диявольське надіб'я ви фабрикували?

Хоча й страшенно боліла рана, Гільйом, помітивши, як уважно Бертеруа вивчає її, почав ніяковіти, хвилюватися. Ніби справжня таємниця, яку найбільше він хотів зберегти, якраз і був рецепт тієї вибухової речовини, що перша спроба з нею завдала йому такої шкоди. Щоб далі не розпитували, Гільйом, глянувши просто в вічі Бертеруа, сказав, стримуючи палке почуття:

— Будь ласка, вчителю, не розпитуйте мене. Я не можу вам відповісти, але знаю, що ви досить шляхетна людина, щоб подбати за мене, вилікувати мене й любити мене, як і перше, не вимагаючи від мене сповіді.

— Ви маєте рацію, мій друже! — вигукнув Бертеруа. — Можете не говорити вашої таємниці. Як ви

щось винайшли, — воно ваше; я знаю, що ви людина здатна використати свій винахід на найкраще. Але ж ви мусити мене знати, знати, що я досить високо ставлю істину й ніколи не дозволяю собі робити висновки про чиїсь вчинки, хоча б які вони були, перше ніж довідаюся про всі мотиви тих вчинків.

Бертеруа жестом ніби докінчив свої слова, що свідчили про широку терпимість його владного розуму, вільного від забобонів, — того розуму, що дозволяв йому, не зважаючи на численні ордени, яким його обвішали, не зважаючи на всі пишні університетські та академічні титули офіційного вченого, необмежено-сміливо думати вільно. Одно його захоплювало — скрізь шукати істини, як він казав.

Він не мав з собою потрібних хірургічних інструментів, а старанно тільки перев'язав рану, впевнившись спочатку, що в ній не лишилося жадного уламка чужорідного тіла. Нарешті, пішов, обіцяючи другого дня знову прийти раненько. Священик провів його аж до дверей на вулицю, і вчений заспокоїв його, запевняючи, що, коли кістку не дуже ушкоджено, все буде гаразд.

Вернувшись у спальню, П'єр побачив, що брат сидить на ліжку. Гільйом, напружуючи останні сили, щоб заспокоїти близьких, хотів написати їм, щоб не турбувалися. П'єр мусів дати братові папір і олівця, а потім узяти лампу й світити, поки поранений писав. На щастя, права Гільйомова рука була зовсім ціла й неушкоджена. Тому й міг він сповістити свою тещу, пані Леруа, що, як умерла дочка, лишилася в зятя хазяйнувати та виховувати трьох онуків. Він писав, що не вернеться додому. П'єр знав, що, крім того, в брата жила ще молода дівчина, двадцять п'яти чи двадцять шести років, дочка старого Гільйомового друга й приятеля. Він узяв її до себе, як помер батько, і мав з нею незабаром одружитися, хоч і був він багато від неї старший. Молодий священик завжди вдавав, що він не знає про відносини між Гільйомом та його вихованкою, намагався не думати про них, бо ті відносини ображали його почуття порядности.

— Отже, ти, певно, хочеш, щоб цей лист зараз же однесли на Монмартр?

— Так, негайно! Тепер, мабуть, тільки сьома, отже на восьму він може бути там... Зрозуміла річ, його треба відіслати з певною людиною.

— Найкраще буде, як поїде Софі. Вона не викаже, на неї можна покластися цілком... Пожди но, зараз я це зроблю.

Покликали Софі, і вона, відразу все зрозумівши, обіцяла сказати, коли її розпитуватимуть, що пан Гільйом прийшов увечорі до брата й зостався ночувати, а через що, вона не знає. Не кажучи нічого зайвого, вона додала:

— Обід для вашого преподобія вже готовий; на столі є все, треба тільки принести бульйон та печене з плити.

Повернувшись знову до братового ліжка, П'єр побачив, що Гільйом упав на спину, і, дуже втомлений, блідий у гарячці лежить головою на двох подушках. Лямпа, м'яко світила, далеко від ліжка. Спокій був такий глибокий, що можна було почути, як стукає стінний годинник в сусідній їдальні. Якийсь час було тихо-тихо — після того, як брати, після стількох років розлуки, знову були вкупі. Потім поранений простяг на край ковдри здорову руку, священник схопив і з ніжним почуттям стиснув у своїй. Обидві руки по-братерському міцно стискували одна одну.

— Дорогий мій П'єре, — ледве чутно промовив Гільйом, — пробач мені, що я так несподівано, нахрапом вдерся до тебе. Завдаю тобі клопоту, лежу на твоєму ліжку, не даю тобі обідати...

— Будь ласка, мовчи, не втомлюйся без потреби, — перервав його П'єр. Де ж тобі й бути, коли скоїлося лихо, як не тут, у мене?

Рука пораненого, що палала від гарячки, ще міцніше стиснула руку П'єрові, і на очах показалися сльози.

— Дякую тобі, дорогий П'єре! Ти такий самий добрий і повний любови, як і колись. Ти не можеш собі уявити, як приємно тепер мені знати, що ти зовсім не перемінився.

В очах у священника теж стояли сльози. Серед цієї глибокої тиші й щасливого спокою, що прийшов на зміну недавньому щасливому хвилюванню, обидва брати відчували велику втіху, що знову вони вкупі в тому домі, де минуло їхнє дитинство. Тут, у цьому домі померли їхні батьки. Батько загинув трагічною смертю: його несподівано забив вибух, що стався в лабораторії. Мати, дуже побожна жінка, померла, навпаки, так покійно, як свята. Тоді, після материної смерті, П'єр теж мало не вмер, і Гільйом так само доглядав його. П'єр лежав тоді в цьому самому ліжку, де лежав тепер Гільйом. Всі ці спогади хвилювали їх, сповняли їхні серця любов'ю. Допомогали цьому непередбачені обставини, те, як вони зустрілися: страшна катастрофа, що зворушила їх, також таємність, — багато чого, що було в них нез'ясоване. І в цьому трагічному зближенні після такої довгої розлуки, в них обох, природно, повставали їхні спільні спогади. Навіть старовинний будиночок і той нагадував обом братам про їхнє дитинство, про давно померлих батьків, відживляючи минулі дні, коли вони там любили й страждали. Вікно із спальні було в сад, що тепер застиг у зимовому холоді, а тоді був заллятий соняшним сяйвом і повний радісних дитячих вигуків, коли хлопці гралися. Ліворуч була тоді лабораторія, велика кімната, де батько учив їх читати. Праворуч, в їдальні, здавалося їм, вони знову бачать матір, що готує їм хліб з маслом та м'ясом. То була лагідна добра жінка, у великих її очах видно було захоплення вірою. І тепер свідомість того, що вони зараз тут у рідному домі, бліде сонотне світло лампи, глибока, німа тиша, що віяла від саду, від дому й від усього минулого, — все це сповняло їхні душі надзвичайною любов'ю, а проте було в них і гірке почуття.

Вони хотіли б по-братерському розмовляти, вилити один одному серце, але ж про що розмовляти? Хоч їхні руки все ще міцно стискували одна одну, але, не зважаючи на це, хіба не лежала між ними найглибша в світі безодня? Принаймні, вони були цілком певні того. Гільйом був певен, що П'єр щиро вірує, христи-

янин, священник, весь відданий релігії, без найменшого вагання, — і через те П'єр не може мати нічого спільного з ним, ні щодо думок, ні щодо практичного життя. Наче сокирою відрубало їх одного від одного, і вони жили ніби на різних планетах. П'єр уважав Гільюма за деклясований елемент з дуже непевним поведженням. Навіть не одружився він по-церковному з жінкою, хоч від неї мав трое дітей, а тепер збирався одружитися з дівчиною, надто молодого для нього, що прийшла до нього невідомо звідки. Крім того, вчений мав надто радикальні погляди; він став революціонером, що заперечував усе, співчував найгіршим, найзлочиннішим революційним насильствам. може, навіть підбурював до них. Хто знає, може Гільюм уже став якимось страховищем анархії? Тоді на якому ґрунті могли б знову зійтися брати, коли упереджені вони один проти одного, бачать один одного на протилежному краю безодні й свідомі того, що через безодню ту не можна перекинути найтоншої дощечки? І все таки наболілі їхні серця страждали неймовірною мукою, що не можуть вернути вони колишні братерські почуття.

П'єр дуже добре знав, що Гільюм уже раз мало не був скомпрометований в якійсь анархістській справі. Він не розпитував його, але ж його мучила думка, що Гільюмові не треба було б ховатися отак у брата, якби не боявся, що його заарештують, як співучасника. Невже він таки й справді був співучасник Сальва? П'єр тремтів, коли думав про це, бо не мав підстав, щоб зробити певний висновок, окрім тих слів, що вилетіли в брата зараз після катастрофи, коли ними Гільюм обвинувачував Сальва, що той украв у нього набій. За доказ був і героїчний порив, коли Гільюм кинувся на Дювільярове подвір'я, щоб потушити гніт. Але ж скільки ще було таємного й незрозумілого. Як украли в нього набій такої страшної вибухової речовини, хіба ж це не означало, що взагалі виготовляє він і має в себе таку речовину? Безперечно, з пораненою рукою він хоча й не був би співучасником, мусів тікати, бо справедливо думав, що коли його затримують тут пораненого, він, уже скомпрометований рані-

ше, не міг би довести свою непричетність. Так чи так, подію покривала глибока таємниця, і під неї міг бути який завгодно злочин. Все це разом надзвичайно лякало П'єра.

Мокра від поту П'єрова рука в Гільомовій тремтіла, і Гільом, безперечно, догадувався про ту душевну кризу, що переживав П'єр. Приголомшений своїм здогадом, коли його ствердила цілком катастрофа, він, справді, був тепер порожньою домовиною, з якої вимели навіть порох, що був там досі.

— Бідний мій П'єре, — силкуючись проговорив після довгої тиші Гільом, — пробач мені, що я тобі нічого не розповідаю. Я не можу тобі нічого казати... А крім того, до чого б це призвело? Краще будемо мовчати, задовольнимся з радости, що ми вкупі, не зважаючи ні на що будемо любити один одного!

П'єр звів очі вгору, і брати пильно дивилися один, на одного.

Нарешті, П'єр промовив:

— Ах, яке це все страшне!

З одного братового вигуку Гільом зрозумів усе, що переживав брат, усе, про що П'єр хотів його спитати. Гільомові очі відповіли, вони не одвернулися, а, навпаки, запалали чистим полум'ям:

— Я нічого не можу тобі сказати, але, дорогий мій П'єре, це не перешкодить нам любити один одного.

І П'єр відчув тоді на мить, що старший брат вищий за будь-які низькі особисті страхи та тривоги, що говорить у ньому зовсім не страх винуватого, який тремтить за самого себе. Неясно він розумів, що тут є безмежна Гільомова відданість якійсь великій меті, чесне бажання, не виказуючи таємниці, дати можливість великій ідеї здійснитися. На нещастя, було це одну коротку хвилину. Тільки промайнула в голові в П'єра неясна надія на спокутування неправди й перемогу справедливості, — як уже знов усе потонуло в пільмі підозри та сумніву, бо він не знав.

Раптом згадавши страшне те обурливе видовисько, П'єр знову засмутився від душевної муки і ледве чутно промовив:

— Чи бачив ти, мій старший брате, чи бачив ти там у воротах, під аркою, ту біляву дівчинку, що лежала горілиць з розірваним животом й здивовано посміхалася своїм милим личком?

Гільйом здригнувся і з великою напругою відповів глухим голосом:

— Так, так, я бачив її. Бідна, нещасна істота! Які страшні помилки доводиться іноді робити правосуддю...

Понятий жахом від усього, що сталося, охоплений ненавистю до насильства, П'єр почув, що він зовсім як побитий. Не маючи більше сили стримувати себе, він упав лицем у ковдру на краю ліжка й голосно заривав. Ця несподівана криза зробила з нього слабку, безпорадну дитину, що обливалася слізьми. В нього в цій хвилині сліз, що їх не можна було спинити, немов виливалися всі ті страждання, що збиралися в нього, починаючи від ранку, безмежна скорбота, бо бачив він несправедливість та загальні муки. Гільйом, і сам схвилюваний, поклав руку на голову молодшому братові, щоб заспокоїти його так, як гладив колись його дитяче волосся, — але мовчав, не знаходячи в себе для П'єра таких слів, що могли б загоїти його душевну рану. Він уважав за природний і можливий вулканічний той вибух, що завжди міг статися, страшний раптовий катаклізм, що може завжди вибухнути в повільному поступовому ході природної еволюції. Але ж, яка жахлива доля жде тих нещасних, що мільярди їх спопелить вулканічна лява! І з Гільйомових очей у глибокій тиші ночі теж полилися сльози.

— П'єре, — лагідно сказав він, — тобі треба пообідати... Іди пообідай. Спусти абажур на лампі, я хочу побути сам. Я заплющу очі й, може, мені буде краще.

П'єр мусів зробити так, як хотів брат. Але, вийшовши в їдальню, він не причинив за собою дверей до спальні. Він ледве держався на ногах від втоми, хоч здавалося, навіть не помічав цього. І тепер, нашорошивши вуха, стояв він і прислухався, чи не кличе його брат, чи не погіршало йому. Але нічого не було чути, навпаки, тиша, здавалося, ще стала глибша. Увесь бу-

диночок немов поринув у меланхолічні спогади минулого.

Приблизно о пів на дев'яту Софі вернулася з Монмартру. Хоч і силкувалася вона ступати якнайтихше, Гільйом почув, і схвилювався, хотів дізнатися, як стоїть справа. П'єр поспішив сказати йому все:

— Будь ласка, не турбуйся. Стара дама, що їй Софі передала листа, прочитала його і сказала: „Добре“. Вона навіть ні про що не спитала і була цілком спокійна, не виявила й найменшої цікавості.

Гільйом, почувачи, що брат здивований тим надзвичайним спокоєм, теж цілком спокійно сказав:

— Бабуся тепер знає і цього цілком досить. Вона знає, що як я не вернувся додому, то тільки тому, що не міг вернутися.

Але не міг він і заснути, хоч абажур і був спущений. Він щоразу розплющував очі, обдивлявся навколо і немов прислухувався до чогось, що діялося поза будинком, в напрямку до Парижу. П'єрові довелося покликати служницю й розпитати її, чи не помітила вона, йдучи до Монмартру, чогось надзвичайного. Вона наче була здивована й відповіла, що абсолютно нічого не помітила. Але її фіякр їхав зовнішніми бульварами, на той час майже нікого там не було. Спускався легкий туман і вулиці потопали в льодовій вогкості.

О дев'ятій годині П'єр зрозумів, що його брат не засне, поки не довідається про те, що його турбувало й непокоїло. У пораненого починалася вже гарячка, а на серці тривога більшала. Його мучило непереможне бажання дізнатися, чи заарештували Сальва і що саме говорив він на допиті. Він не признавався, що хоче це знати і, здавалося, зовсім не хвилювався за себе. Безперечно, так воно й мусило бути; але ж Гільйома просто душила велика його таємниця. Він тремтів, коли думав, що такий грандіозний план, що на нього витрачено стільки праці й стільки надій покладено, залежав від робітника, що збожеволів від злиднів і мріяв воскресити справедливість вибухами бомб. П'єр даремно намагався переконати брата, що такої пізньої години

не можна ні про що дізнатися. Він бачив, що Гільйом щохвилини турбується дужче, і через те зважився зробити все, що від нього залежало, щоб заспокоїти хворого.

Але куди ж саме йти, в які двері стукати? Міркуючи, де саме міг знайти собі притулок Сальва, Гільйом назвав, між іншим, Янцена, і на мить йому спало на думку послати до нього. Але відразу зрозумів, що як Янцен знає вже про вибух, то він не така людина, щоб сидіти вдома і ждати там поліцію.

— Я з великою охотою піду куплю тобі вечірні газети, — казав П'єр; — але ж там, безпечно, нічого ще немає. Тут, у Нельї знайомий я майже з усіма, але ні в кого не буваю, окрім Баша.

Гільйом перебив його:

— Як, хіба ти знайомий із муніципальним радником Башем?

— Так, нам часто доводилося з ним разом бігати в справах благодійних установ тутешнього кварталу.

— О, це дуже добре! Бо, розумієш, Баш — це один з моїх старих друзів, і я не знаю людини певнішої від нього. Піди зараз до нього й приведи його, будь ласка, сюди.

Через чверть години П'єр уже вернувся додому разом з Башем, що жив на сусідній вулиці. Та й не тільки Баш прийшов разом з ним: здивований П'єр знайшов там у муніципального радника також і Янцена. Як Гільйом цілком правильно сказав, Янцен, обідаючи в княгині д'Арт і почувши про вибух, побоявся вернутись на ніч до себе в свою маленьку квартиру на вулиці Мучеників, де поліції могло спасти на думку зробити засідку. В поліції добре знали, з ким знайомий Янцен, йому було відомо, що за ним ввесь час стежать, і що, як чужоземець та ще й анархіст, він живе під загрозою арешту або вислання поза межі держави. Тому він і вирішив піти попросити на кілька днів притулку в Баша, людини прямодушної і дуже послужливої. На Баша він цілком міг покластися. Янцен ніколи в світі не zostався б у Розамунди, цієї чарівної але легковажної жінки, що вже цілий місяць афішувала його, як

нову свою знахідку. Янцен дуже добре зрозумів небезпеку від її безглузких вибриків.

Гільйом надзвичайно зрадив, побачивши Баша з Янценом, і хотів сісти на ліжку, але ж П'єр вимагав, щоб він лежав тихо, головою на подушці, а надто щоб якнайменше говорив. Янцен спочатку мовчав і не сідав, а Баш відразу взяв стільця, сів біля хворого і почав подружньому розмовляти. Баш був здоровий чоловік років на шістдесят з широким повним лицем, великою сивою бородою, з довгим сивим волоссям. Маленькі лагідні його очі були мрійні, а великий рот посміхався добродушною посмішкою надії, що все колись вийде на найкраще. Його батько, палкий сен-сімоніст, виховав його в культурі цієї нової релігії. А згодом він і сам, хоча й шанував її, захопився ідеями Фур'є, бо до цього його штовхала особиста потреба ладу та авторитетності. Отже в ньому немов об'єдналися в одне дві соціальні ті доктрини. А коли було йому років тридцять, він захопився спиритизмом. Маючи невеликі, але ж достатні прибутки, він жив тихо, без жадних подій, аж до того часу, коли року 1871 вибухнуло повстання Паризької Комуни; він узяв участь у ньому, сам не знаючи, як і чому це зробив. Засуджений позаочно до кари на смерть, не зважаючи на те, що був у лавах поміркованої партії, він увесь час після того жив у Бельгії, аж доки не оголосили амністію. І тоді, пам'ятаючи його колишню діяльність, Нельї обрало Баша на муніципального радника не стільки, щоб показати пошану до жертви буржуазної реакції, скільки, щоб нагородити чудову людину, що здобула собі пошану й любов від усього кварталу.

Щоб дізнатися швидше про те, що його цікавило, Гільйом мусів сказати обом їм правду, розповісти про бомбу, що кинув Сальва, про втечу Сальва та про те, як його самого поранено, коли хотів потушити гніт. Янцен слухав цілком спокійно, нагадуючи своїм худорлявим обличчям статую русявого Ісуса з кучерявою бородою та волоссям. Нарешті, вимовив лагідним голосом з чужоземним акцентом, що примушував його затинатися майже на кожному слові:

— Ах, так це Сальва... Я, правду сказати, сподівався чогось такого швидше від маленького Матіса... А Сальва мене дивує. Здавалося, що він ще не зважувався на це.

Коли Гільйом із тривогою запитав, як на його думку, чи признається Сальва на допиті, Янцен спочатку заперечив:

— Ні, аніяк він цього не зробить!

Але ж потім додав із деякою зневагою, що з'явилася в його ясних, мрійних, а разом із тим і немилосердних очах:

— А проте, хто його зна... Сальва дуже сантиментальна людина.

Баш, страшенно стурбований цим вибухом, відразу почав розмірковувати, як визволити Гільйома, якби був донос. Він щиро любив Гільйома. Гільйом бачив Янценову зневажливу холодність; йому було боляче, бо дехто міг подумати, що він так боїться за себе, що хоче врятувати власну свою шкуру. Але ж як сказати їм, як пояснити іншу високу думку, що від неї він палав, як у гарячці, і разом не сказати їм тієї таємниці, яку ховав навіть від рідного брата?

Тут якраз увійшла Софі й сказала П'єрові, що прийшов пан Теофіль Морен разом із другим. Дуже здивований, П'єр вийшов у сусідню кімнату до цих пізніх гостей. З Мореном він познайомився, як приїхав з Італії й допоміг йому щодо перекладу та ухвали для італійських шкіл чудово складеного коротенького збірника підручників з усіх галузів знання згідно з програмами шкільних закладів. Морен був із Франш Конте, Прудонів земляк, знався з його небагатою родиною в Безансоні. Сам син робітника-годинникаря, Морен виріс цілком відданий Прудоновим ідеям і був щирим другом усім нещасним, почував інстинктивний гнів та ворожість проти багатства та власности. Переїхавши згодом до Парижу на невеличку вчительську посаду, він захопився наукою і всіма силами свого розуму вивчав Огюста Конта. Але ж під зовнішністю палкого позитивіста в Морені жив колишній прудоніянець, в ньому було обурення бідної людини проти несправедливих

та ненависних злиднів. А проте він держався наукової тільки сторони позитивізму і, ненавидячи будь-який містицизм, зрікся Конта, що під кінець життя надумався проповідувати якусь нову релігію. У чесному одноманітному та безрадісному Мореновому житті був єдиний тільки роман, коли він, захопившись, пристав до Гарібальді і бився в Сіцилії, брав участь у легендарній епопеї Гарібальдійської „Тисячі“. Після того Морен вернувся до Парижу на колишню свою посаду і, як і перед тим, тяжкою працею заробляв собі нещасний шматок хліба.

Вернувшись у спальню, П'єр схвильований сказав братові:

— Морен привів Бартеса, якому, він гадає, загрожує небезпека, і просить притулку.

Гільйом скрикнув:

— Ніколя Бартес, та це ж герой, це ж справжня антична душа! Я знаю його особисто, пишаюся ним і люблю його... Перед ним треба навстіж відчинити весь дім.

Баш і Янцен, посміхаючись зирнулися один з одним, а потім Янцен, не поспішаючись, як і завжди, холодно-іронічним тоном промовив:

— Чого ж ховається пан Бартес? Багато хто вважають його вже за мертвого, а виходцями з того світу нікого вже тепер не налякати.

Бартесові було сімдесят чотири роки, із них мало не п'ятдесят років просидів у в'язниці. Це був вічний арештант, герой волі, якого всі французькі уряди тримали або в тій або в тій фортеці. Ще замолоду захоплювався він мрією про загальне братерство, запекло бився за ідеальну республіку, що має за підвалину собі правду й справедливість, і завжди кінчав тим, що потрапляв до в'язниці, де йому доводилося розробляти до кінця під потрійними замками свої мрії про майбутнє людське щастя. Бувши карбонаром, республіканцем на колишній зразок, а до того ж ще й сектантом-евангелістом, він завжди й скрізь був змовник, що не втомно боровся з усякою владою. Коли у Франції настала республіка, що ради її висидів він стільки ро-

ків у в'язниці, вона ж посадила його за ґрати, і таким чином до вже пережитих років без сонця й волі додала ще нових. Як і раніше він і тепер був мучеником волі, все прагнув її, але ніде й не знаходив.

— Ви помиляєтеся, — сказав Гільйом; його вколов глузливий Янценів тон.— Тепер знову думають про те, якби позабутися Бартеса, бо непримиренна його чесність мулить нашим політичним діячам. Тому він дуже добре робить, коли вживає належних заходів обережності.

Ніколя Бартес, що зараз увіходив у спальню, був високий, худорлявий, старий дід з орлиним носом. Очі в нього ще й досі горіли з-під навіслих густих і зовсім уже сивих, довгих брів. Беззубий рот, з тонкими колись рисами, немов губився в сніжно-білій бороді, а велична грива волосся, що блищало сріблом, падала кучерями на плечі. За ним тихенько йшов Теофіль Морен, з його бакенбардів та з короткоостриженого волосся визирала вже сивина. Через окуляри, жовте, втомлене лице, він здавався учителем, що постарівся на своїй катедрі. Ні його, ні Бартеса, здавалося, зовсім не здивувало, що Гільйом лежить у ліжку з пораненою рукою, і не ждали жадних пояснень. Ніхто нікому не рекомендувався. Знайомі тільки один до одного усмінулися.

Бартес нахилився до пораненого й поцілував його в обидві щоки.

— Знаєте що, — сказав Гільйом майже весело, — побачивши вас, я ніби почув, що до мене вертається мужність.

Нові гості принесли цікаві відомості. На бульварах надзвичайне хвилювання. Звістка про вибух облетіла вже всі кафе. Скрізь один в одного виривали спізнілі видання одної газети, де розповідалося про вибух з неймовірними подробицями, що не мали, звичайно, абсолютно нічого спільного з дійсністю. Взагалі, ніхто ще нічого не знав, як саме сталася катастрофа.

Побачивши, що Гільйом блідне, П'єр примусив його знову лягти й хотів був попросити гостей із спальні, але поранений благав:

— Ні, ні, хай всі зостануться тут! Обіцяю тобі, що лежатиму тихенько, навіть слова не скажу. Зоставайся тут, будь ласка, панове, балакайте собі, тільки тихо. Запевняю вас, що мені багато краще не бути тепер на самоті і слухати ваші розмови.

І під дрімотним світлом лампи почалася тиха розмова. Старий Бартес не вірив у революційну пропаганду за допомогою бомб і засуджував її, говорив про бомби, як герой легендарної боротьби за волю, що повернувся до життя за нових часів і абсолютно нічого в них не розуміє. Невже ж завойованої нарешті волі все ще не досить, щоб задовольнити всі потреби людства? Хіба може бути інше соціальне завдання, крім того, щоб збудувати справжню республіку? Коли заговорили про Межеву промову в Палаті Депутатів, то Бартес нещадно почав лаяти колективізм, заявляючи, що це одна з найгірших демократичних форм деспотизму. Теофіль Морен, хоча й заперечував колективістський план підпорядкувати всі соціальні сили найсуворішій дисципліні, як і Бартес, якнайдужче повставав проти суворих тих насильницьких заходів, що вживали їх анархісти. Справжній поступ суспільства здавався йому можливим тільки через еволюцію, а тому він досить байдуже ставився до політичних комбінацій, які мали здійснити майбутній суспільний лад, що ґрунтуватиметься на наукових підвалинах. Баш, здавалося, теж не дуже любив анархістів, хоча й зворушувала його ідилічна їхня мрія та гуманні надії, що робили з них таких лютих руїників дійсності. Але ж запально говорив він і проти Межа, що мов цей соціяліст, як попав у Палату Депутатів, став простим балакуном та теоретиком, мріє сам бути диктатором. В Янцена на блідому, холодному лиці застигла іронічна посмішка. Він слухав їхні розмови, притулившись до стіни, і тільки іноді кидав коротенькі слівця, що різали мов бритвою. У цих слівцях він подавав власний свій світогляд, анархістичний світогляд і доводив нікчемність відтінків для сучасного соціялізму, бож, на його думку, спочатку треба було остаточно зруйнувати все, щоб потім усе знову збудувати.

Сидячи біля братового ліжка, П'єр слухав усіх з однаковою, напруженою увагою. Коли в ньому самому розвалилися всі колишні вірування й після себе лишили тільки страшну порожняву, ці люди, що заступали тут чотири протилежні світогляди цього століття, обмірковували грізну проблему нової соціальної релігії для демократії майбутнього віку, проблему, що завдала йому такої великої муки. В його думках проходили, починаючи від безпосередніх попередників цих ідей, починаючи від часів Вольтера, Дідро та Руссо, ті хвилі ідей, що йшли одна по одній, одна з одною стикалися, одна одну породжували й розбивалися в хаотичній бурі, де важко було щось побачити. Звідки саме дув вітер? Куди йшов рятувальний корабель? На яку гавань держати курс? Ще перед тим П'єр гадав, що треба було підсумувати рух соціальної думки цього століття, що, вивчивши спадщину від Руссо та інших попередників соціального руху, треба ознайомитися також з ідеями Сен-Сімона, Фур'є та навіть Кабе, а також Огюста Конта, Прудона й Карла Маркса, щоб уявити собі увесь пройдений шлях і вяснити, до якого саме перехрестя дійшли вже. Хіба це не була щаслива нагода, коли випадково зішлись тут люди, що були живими представниками супротивних теорій?

Обернувшись до брата, П'єр побачив, що Гільйом дужче зблід і лежить з заплющеними очима. Невже й у нього, що так палко вірує в науку, заворушився сумнів через такі суперечності поміж різними соціалістичними теоріями? Чи не виникла в нього гірка думка про те, що боротьба за правду в дійсності збільшує тільки помилки?

— Ти, здається, не дуже добре себе почуваєш?— спитав стурбований священник.

— Так, не зовсім добре. Спробую заснути.

Усі розійшлися, мовчки стиснувши братам руки. Лишився тільки Ніколя Бартес; він ліг спати в кімнаті на другому поверсі, де Софі постелила йому. Щоб не розлучатися з братом, П'єр ліг подрімати на канапі. І маленький будиночок знову поринув у глибокий спокій, у зимову тишу самотнього передмістя, де обидва

брати почували меланхолійний подув спогадів про їхнє дитинство.

Ранком, скоро вибило сьому, П'єр пішов по газети. Гільйом погано спав, була велика гарячка. Але ж він примусив П'єра прочитати вголос всі безконечні газетні статті про вибух. То була неймовірна мішанина правди з брехнею. Точні, фактичні відомості потопали в найдивніших вигадках. А надто вже перестаралася газета Саньє „Голос Народу“ своїми багатьма галасливими заголовками та підзаголовками; надруковані великими літерами, всю цілком заповнювали репортерські замітки про вибух, нагромаджені абияк. Цілком зрозуміло, Саньє відклав на слушніший час опублікування вславленого списку тридцять двох депутатів та сенаторів, ніби скомпрометованих у справі африканських залізниць. Зате подавав найменші подробиці про вигляд в'їзду на Дювільярове подвір'я після вибуху. Докладно малювала газета зруйнований брук, розповідала, як завалилася стеля другого поверху і як зірвало ворота. Далі повідомляла газета, що чудом урятувалися баронові діти, про те, що ляндю навіть не пошкоджено, що барон з баронесою не встигли повернутися додому, бо слухали таку навчальну проповідь монсеньйора Марта. Ціла шпальта газети говорила про єдину жертву катастрофи — про гарненьку русяву дівчину, швачку, що вибух вирвав їй усі нутрощі. Хто ця дівчина, не пощастило в'яснити, хоч ціла хмара репортерів встигла вже полетіти спочатку на авеню Опери, потім до модної крамниці, нарешті до глухого кутка на передмісті Сен-Дені, де, як казали, жила її бабуся. У „Гльобусі“ з'явилася серйозна стаття, очевидно, інспірував її сам Фонсеґ. Тут закликали до патріотизму Палату, щоб запобігти міністерській кризі, зважаючи на ті сумні події, що переживає в цей час країна. І справді, за таких обставин можна було напевно сказати, що міністерство продержиться ще кілька тижнів, і крім того майже цілком спокійно.

Гільйома зацікавила з усього цього одна тільки подробиця: хто вчинив злочинний замах невідомо. Очевидно, Сальва ще не заарештували і на нього навіть

не мали ще жадної підозри. Навпаки, розшуки йшли, здавалося, неправдивим слідом. Хтось із сусідів присягався, що бачив модно вбраного, в рукавичках, пана; він увіходив у будинок майже тоді, як стався вибух. Гільйом начебто почав трохи заспокоюватися, коли брат прочитав замітку з іншої газети; там сповіщали про набій, що, напевно, спричинив катастрофу. То була порівнюючи зовсім невелика бляшанка з-під консервів, уламки її розкидано на всі боки на місці вибуху. І Гільйом знову почав турбуватися, коли почув, що всіх дивує, як невеличка така річ могла зробити таку страшну руїну. Отже, є гадка, що в бляшанці була якась нова невідома досі вибухова речовина, незмірно дужча, ніж усі інші.

О восьмій знову прийшов Бертеруа; не зважаючи на свої сімдесят років, він був такий бадьорий, такий швидкий, як молодий студент, що забіг до приятеля зробити йому маленьку перев'язку. Він приніс з собою корпію, бинти, всі потрібні хірургічні інструменти. Він серйозно таки розсердився, коли побачив, що в пораненого така гарячка. І, справді, Гільйом почервонів, кожний нерв у його тілі тремтів.

— А, люба дитино, ви дуже нерозумно поводитися,—скрикнув він.—Надто багато балакали, рухалися й хвилювалися.

Уважно дослідивши рану зондом, він почав її перев'язувати, кажучи:

— Знайте, що кістку у вас пошкоджено. Отже я не беру на себе жадної відповідальності, коли ви не будете обережніші. Майте на увазі, що всяке ускладнення неодмінно призведе до ампутації.

П'єр здригнувся, а Гільйом тільки знизав плечима, наче хотів сказати, що, коли все навколо розвалюється, то чому б і йому не позбутися при цьому руки. Бертеруа сів у фотелю, і сидів так з хвилину біля ліжка хворого, й дивився то на того, то на того брата своїми гострими очима. Тепер, знаючи про злочинний замах, Бертеруа, безперечно, зробив уже всі належні висновки.

— Моя дитино, — як завжди щиро казав він далі, — я цілком певен, що ви аніяк не причетні до безглуздої

цієї мерзоти, що сталася на вулиці Годо де-Моруа. Але ж я гадаю, що ви були під час вибуху десь близько... Ні, ні, будь ласка, не відповідайте мені і не виправдуйтеся! Я нічого не знаю, і нічого не хочу знати, не хочу знати навіть і формули цього чортового пороху, що лишив сліди на рукаві вашої сорочки та наробив стільки лиха.

Здивовані й стурбовані дивилися обидва брати на нього і він мусів додати, зробивши красномовний жест:

— Ах, любі мої, коли б ви знали, яке нікчемне, на мій погляд, кожне таке діло, нікчемніше ще ніж злочинне! Я не почуваю нічого окрім зневаги до політичних злочинів, однаково — чи вчинили їх консерватори чи революціонери. Хіба ж не досить самої науки, хіба ж не вона тільки може привести до сталих наслідків? Нащо намагатися прискорити хід часу, коли один ступінь науки більше наближає людство до царства правди й справедливості, ніж ціле століття політичних вигадок та соціальних заколотів? Зрозумійте, нарешті, що сама тільки наука руйнує забобони, перекидає нікчемних богів, освітлює людей світлом розуму та щастя... Так, я вважаю, що єдиний, найгрізніший революціонер тепер — це я, член Французького Інституту, обвішаний всякими орденами, забезпечений великою рентою.

Сказавши це, він зареготався, і Гільйом почув добродушну іронію. Шануючи в особі Бертеруа великого вченого, він уболівав, що цей представник науки так по-буржуазному впорядкував своє життя, дозволив обплутати почесними посадами, нагородами та орденами. Бертеруа був республіканець за республіканського режиму, але ж, очевидно, він був цілком готовий служити науці за кожної іншої форми правління. А проте виявлялося, що цей опортуніст, учений, що мав таку високу посаду в ієрархії сучасного суспільного ладу і не гребував брати з будь-яких рук гроші й пошану, був спокійний і грізний еволюціоніст, певний того, що саме його праця, його діяльність повалить усе, що існує, і відновить світ.

Бертеруа підвівся і пішов, сказавши:

— Я ще зайду, а ви, покищо, будьте умники й любіть один одного.

Брати лишилися в спальні на самоті, і П'єр знову сів біля Гільйомового ліжка. Їхні руки знову міцно стиснули одна одну і в тому потиску вилилася вся душевна їхня тривога. Навколо них і в них самих було стільки невідомого, тривожного й грізного! Крізь вікно в спальню входило вже бліде світло зимового дня. Можна вже було побачити в садку чорні дерева, а маленький будиночок все ще поринав у тремтучій тиші. Порушували її глухі тільки відгуки кроків над головою. То ходив Ніколя Бартес, героїчний коханець волі; він прокинувся при першому промені сонця, і ходив по кімнаті взад і вперед, як лев у клітці, бо звик до цього по в'язницях.

Обидва брати випадково глянули в розкриту газету, що лежала на ліжку. На ній чорніла якась пляма, малюнок пером, що зробив репортер на місці катастрофи. Можна було пізнати труп маленької модистки, з розірваним животом, біля нього лежала розкрита коробка, а біля неї жіночий капелюх. Це було таке жахливе, таке мерзенне видовисько, що з П'єрових очей знову впали дві великі сльози, а Гільйом замутненими очима вдивлявся в далечінь, силкуючись побачити майбутнє.

II

Тиха оселя праці на Монмартрі, де стільки років жив Гільйом із своєю родиною, у блідому світлі зимового дня спокійно ждала свого господаря.

Після сніданку Гільйом, приголомшений усім, що сталося, подумав, що ради обережності тижнів три йому не можна буде вернутися додому й найкраще буде послати туди П'єра, щоб розповів і пояснив усе, що треба.

— Слухай но, брате, ти мусиш зробити мені цю послугу. Треба, щоб ти поїхав до мене й розказав там усю правду. Перекажи моїм, що рана в мене не дуже тяжка, що я прошу їх не одвідувати мене тут, боюся, що їх можуть вислідити й пізнати, де я. Той лист, що я послав учора ввечорі, може їх дуже стурбувати, коли тепер не дам про себе звістки.

Потім, ідучи за думкою, що одна тільки з учорашнього вечора засмучувала його, додав:

— Візьми мій жилет, там у правій кишені маленький ключик... Так, цей самий... Віддай його моїй тещі, пані Леруа, і скажи їй, щоб, коли б щось сталося зо мною, вона зробила те, що треба. Цього буде досить, вона зрозуміє тебе з першого слова.

Хвилину П'єр вагався. Але помітивши, як це втомило брата, молодий абат перервав його:

— Будь ласка, нічого не кажи більше! Заспокойся й лежи тихо. Я зараз поїду заспокоїти твоїх, коли хочеш, щоб я сам виконав твоє доручення.

П'єрові було так тяжко зважитися на це, що спочатку йому спало на думку послати на Монмартр замість себе Софі. Всі його колишні забобони прокидалися в ньому; йому здавалося, що він дитина й мусить іти до людоїда в лігво. Скільки разів чув він, як його мати, говорячи про ту жінку, що з нею жив так, без шлюбу, її старший син, називала її „ця паскуда“. Ніколи б вона не хотіла бачити трьох синів, що народилися від цього вільного шлюбу. А надто була обурена вона проти їхньої баби, цієї пані Леруа; вона допускалася до того, що жила в грішній родині своєї дочки, щоб виховувати онуків. Ці спогади мали таку силу, що й досі молодий священник кожного разу, як ішов до базиліки Св. Серця, непевно якось дивився на братів будинок і обминав його, як непорядний дім, оселю гріха й розпусти. Правда, мати трьох, тепер уже дорослих, нешлюбних синів Гільйомових померла вже більше, як десять років тому, але ж хіба не заступила її друга така сама, ота молода дівчина, сирота, що її Гільйом узяв до себе і мав з неї тепер одружитися, не зважаючи на те, що був аж на двадцять років старший від неї? П'єрові здавалося, що все це непорядне, ненормальне; воно обурювало його. Він уявляв собі братів будинок, як якесь огидне кубло, де панує моральне й матеріальне безладдя, бо там жили без закону, тобто життям, що суперечило звичайній моралі. Щоразу він тремтів, як тільки згадував про це. Так йому було огидно.

А проте П'єр поклав собі виконати братове дору-

чення й уже виходив з кімнати, як Гільйом покликав його знову до себе.

— Поясни пані Леруа, що, якби я помер, то ти зараз же її повідомиш, щоб вона неодмінно зробила все, як треба.

— Добре, добре, заспокойся, прошу тебе. Не хвилюйся більше, я скажу їй усе. Софі буде коло тебе, поки я не вернуся.

Наказавши служниці, що треба робити, він вийшов із дому й сів у вагон, маючи намір вийти з нього на розі Рошуарського бульвару, і зійти пішки нагору.

Дорогою, коли важкий вагон спокійно котився й заколисував своїх пасажирів, П'єр пригадав те, що знав про життя старшого брата. Знав він тоді тільки дещо, а про всі подробиці довідався пізніше. Молодий гімназіяльний учитель Леруа, що приїхав року 1850 до Монтобану з палкими переконаннями щирого республіканця, одружився там з Агатою Даньян, молодшою із п'яти дочок незаможної протестантської родини, з Севенського департаменту. Молода пані Леруа була вже вагітна, коли після державного перевороту її чоловік, щоб його не заарештували за надруковані в одній з місцевих газет гострі статті, мусів тікати до Швейцарії й шукати притулку в Женеві. І там, 1852 р. жінка породила йому дочку Маргаріту. Спочатку це була дуже квола дитина. Сім років, аж до амнесії 1859 року, родині Леруа довелося жити у великих злиднях. Батько давав лекції, та й їх було не багато, і заробіток був мізерний. Мати майже весь час поралася коло дочки, що часто була хвора. Потім, коли Леруа повернулися до Франції, до Парижу, стало ще гірше. Колишній учитель даремно пробував дістати знов якусь посаду десь у гімназії. Йому скрізь відмовляли через непевні його політичні погляди. Довелося знову шукати заробітку від приватних лекцій. Нарешті, пообіцяли місце вчителя, коли наче блискавкою його спаралізувало. Віднялися обидві ноги і від того часу й до смерти він уже не сходив з фотелі. Тоді почалися дні найгіршої скрути. Леруа доводилося брати першу-ліпшу, хоча б і найдешевшу роботу. Він писав статті в енциклопе-

дичні словники, переписував папери та бандеролі для газет, але все це були мізерні тільки заробітки, на них ледве могла існувати його родина, що жила в маленькій квартирі на вулиці Принца.

Там і минули молоді Маргаритині роки. Батько її, обурений проти несправедливості та довгих своїх страждань, прорікав, що республіка помститься за всі безглуздя та беззаконства імперії. Він був певен, що республіка буде царством науки, знищить облудні релігійні забобони про жорстокого бога. Його жінка, Агата, що за своє перебування в Женеві остаточно перестала вірити в протестантство з вузькими, безглуздими його ідеями, зберегла в собі тільки закваску його традиційного протесту. У родині вона була і голова, і руки, шукала роботи, здавала її, зробивши сама більшу її частину, господарювала, виховувала й учила дочку. Маргарита не вчилася в жадній школі, всього, що знала, навчилася від своїх батьків; при цьому ніколи не зачіпали вони питання релігійного. Під впливом свого чоловіка позбувшись будь-якої релігії, пані Леруа, що дістала в спадок від своїх протестантських предків звичку критично ставитися до всіх релігійних питань, виробила собі своєрідний сумирний атеїзм, поєднаний з високою ідеєю обов'язків. Вона вважала за обов'язкові гуманність та справедливість і намагалася мужньо виконувати ці обов'язки, не зважаючи на те, як звичай велить. Беззаконство, що від нього стільки терпів її чоловік, незаслужене лихо, що спіткало його й відбилося й на дочці, дали їй незвичайну стійкість і самовідданість, зробили з неї найенергійнішу та найбагороднішу порадицю та суддю.

Гільйом познайомився з родиною Леруа після франко-прусської війни, коли йому довелося жити в одному будинку з ними на вулиці Принца. Їхні кватири виходили на одну площадку. Гільйом жив там в одній великій кімнаті й захоплено вивчав хемію. Спочатку сусіди віталися одне до одного. Сусідки поводитися дуже серйозно й згорда, немов хотіли сховати своє злиденне життя. Але згодом взаємини стали приязніші. Молодий хемік дістав колишньому вчителеві роботу —

редагувати кілька статтів для нової енциклопедії. Але раптом сталася катастрофа. Одного вечора, саме коли дочка пересувала батькову фотелю від столу до ліжка, Леруа помер. Обидві жінки впали в розпач, — не мали навіть за що його поховати. Вся таємниця їхніх страшних злиднів вилилася з очей потоками сліз. Вони му- сіли дозволити Гільйомові робити, що він знав, і з того часу він став їм за друга, без нього не могли вони вже обійтися. І те, що мало статися, сталося якнайпростіше, якнайприродніше, — порив почуття і все. І сама мати не протестувала, бо, чесно зневажаючи те суспільство, де добрі, хороші люди помирали з голоду, не хотіла визнавати, так званих, законних зв'язків. Про шлюб не було навіть і мови. Гільйом, — йому було двадцять три роки, — став чоловіком Маргаріті, що мала двадцять ро- ків. Обоє були гарні, здорові й сильні люди, одне од- ного любили, щиро працювали й повні були найкра- щих надій на майбутнє.

Відтоді почалося нове життя. Гільйом, порвавши з матір'ю, мав після батька маленьку ренту — на 200 фран- ків щомісяця. Це був забезпечений, хоча й невеликий шматок хліба, — але ж Гільйом заробляв ще таку суму, як хемік. Він робив аналізи, наукові хемічні до- сліди й практично вживав хемії в промисловості. Мо- лоде подружжя оселилося на Монмартрському горбу, на самому шпилі, в маленькому будиночку, і платило на рік по 800 франків. Будинок був дуже зручний для Гільйома, бо мав маленький садочок, де згодом можна було в дерев'яному хлівчику зробити лябораторію. Пані Леруа, не вагаючись, оселилася разом з дочкою. Вона помагала господарювати, і їм не треба було брати другу служницю; вона сказала, що робить це, сподіваючись онуків, а потім буде їх виховувати. Онуки й справді народжувалися, акуратно щодва роки. То були здорові, сильні хлопці: Тома, Франсуа й Антуан. Як спочатку віддала себе своєму чоловікові й дочці, а потім зятеві, так тепер Агата присвятила всю себе трьом онукам і зробилася для них, як її звали, бабусею. Бабусею вона була й для всього дому, всі, і молоді, і старі, так її й звали. Це була розсудливість, розум та бадьорість, —

вона дбайливо доглядала господарства й усім заправляла. І з нею всі завжди радилися, слово її було закон. Вона була тут державна владарка, мати, зверхність її визнавали всі.

П'ятнадцять років отак вони жили; то було життя повне впертої праці, обвіяне тихою любов'ю, в небагатому маленькому будиночку, де додержували найсуворішою економії і тому вистачало на всі потреби. Через кілька років померла Гільйомова мати, і він, діставши спадщину, міг, нарешті, здійснити своє давнє бажання, а саме—купив будинок і в садку в кутку збудував собі лябораторію. Збудував її на два поверхи і навіть цегляну, а не дерев'яну. Після того стало їм легше жити. Аж ось нове горе спіткало: Гільйомова жінка Маргаріта заслабла на тифус і за вісім день померла. Їй було тоді тридцять п'ять років, а старшому синові Томасу минав п'ятнадцятий. Гільйом мав тоді тридцять вісім років і зостався з трьома синами. Жінчина смерть приголомшила його. Привести якусь нову незнайому жінку в це замкнене родинне коло, де всі серця об'єднала така щира любов,—про це огидно було йому навіть думати. Гільйом сказав собі, що ніколи вже вдруге не одружиться. Наукова праця захопила його майже цілком і він уважав, що зможе прожити без кохання. На щастя, бабуся, як і перед тим, була здорова й бадьора, а тому в господі була господиня й керувала всім, та й дітям вона виховниця тим краща, що сама вона виросла в тяжкій школі злиднів та героїської самовідданости.

Так минуло два роки. І родина несподівано збільшилася: цілком випадково до неї вступила молода дівчина Марі Кутюр'є, дочка одного Гільйомового приятеля. Кутюр'є був винахідник, геніяльний безумець, що пропустив досить велике багатство на всякі свої чудернацькі проекти. Його жінка, хоча й була дуже побожна, проте не змогла спокійно знести родинну руїну, і з горя померла. Кутюр'є надзвичайно любив свою дочку, пестив її, обсипав подарунками щоразу, як бачився з нею, проте бувало це дуже рідко. Спочатку він оддав її в гімназію, а потім послав погостювати до бідної родички,

там вона й зосталася. Помираючи, він згадав про дочку і благав Гільйома взяти її до себе й видати потім заміж. Саме на цей час родичка Марі, що мала пральню, збанкрутувала, і дев'ятнадцятилітня дівчина зосталася ні при чому, без єдиного су, але з неабиякою освітою, міцним здоров'ям та бадьорою мужністю, щоб боротися з життям. Вона могла б давати приватні лекції, але Гільйом не хотів того і лишив її вдома помагати бабусі, що почасти втратила вже свою колишню бадьорість. Сама бабуся згодилася й була дуже задоволена, що молодість та веселість цієї дівчини звеселить хоч трохи їхню оселю, дуже сумну після Маргарітиної смерті. Поклали собі так, що Марі буде за старшу сестру хлопцям, — вони ще ходили тоді до гімназії, — і, як доросла вже дівчина, вона зовсім їм не заваджатиме. Працюючи в цьому домі, де в кожного було своє діло, вона буде дуже корисна родині, отже житиме аж до того часу, коли не здибає та не покохає путящої людини й одружиться з нею.

Минуло п'ять років, а Марі все ще не хотіла покинути ту родину, де почувала себе цілком щасливою. Добра освіта впала на гарний ґрунт діяльного розуму. Вона знала багато й такого, що не кожна дівчина знає, але була чиста й непорочна, навіть трохи наївна. Через цю наївну простодушність, разом з дівочою чистотою було в ній і досить жіночости. Вона вміла до лиця одягтися, майже нічого не витрачаючи на своє вбрання, була завжди весела, задоволена й життєрадісна. Завжди додержуючись практичного ґрунту дійсності, не захоплюючись мріями, вона завжди щось робила і вимагала від життя тільки того, що воно могло їй дати. Її зовсім не цікавило, що буде далі, після смерті. Вона ніжно згадувала свою матір, побожну жінку, що обливалася слізьми, коли її дочка вперше йшла до причастя, бо вірила, що тим відчиняє молодій дівчині райські двері. Але, зоставшись сиротою, Марі якось перестала ходити до церкви, зовсім забула про релігію. Її здоровий розум обурювався проти поліційного догляду, щоб моральності її доглядав якийсь піп. Вона визнавала такий догляд за небезпечний, бо не дає він

жити простим та здоровим життям. Як і стара Агата, вона виробила в собі мирний, майже несвідомий атеїзм. Проте вона була хороша й здорова дівчина, що довго жила в злиднях, але не дуже через те терпіла. Вона вірила тільки в те, що треба енергійно працювати, і була певна, що чесно прожите нормальне життя неодмінно приносить щастя. Душевний спокій, що ґрунтувався на таких поглядах, ніколи не зраджував її, завжди вів її правдивою дорогою, не давав їй помилитися. Дівчина охоче йшла в життя за своїм здоровим інстинктом і, весело посміхаючись, казала, що це в неї найкращий радник. Двічі вже вона відмовляла хлопцям, що її сватали. І другого разу, коли сам Гільйом умовляв її навіть згодитися на пропозицію, вона здивовано спитала: невже вона вже зайва в його домі? Вона почуває себе тут дуже добре і гадає, що певною мірою й корисна. Чого ж їй іти звідси, чого шукати щастя під іншою стріхою, коли не кохає нікого?

Поволі виникла, немов сама собою, думка, що Марі може одружитися з Гільйомом. І думку цю згодом визнали обоє й за доречну, й за корисну. Справді, що могло бути розумніше й краще для всіх? Якщо досі Гільйом не женився вдруге, то тільки ради своїх синів, тільки через те, що боявся взяти чужу, невідому їм жінку, що могла б чого доброго, порушити спокійну радість та сердешну згоду в цьому домі. А тепер була тут таки жінка, що ставилася до хлопців як рідна мати, нарешті розворушила серце батька чарівною своєю пишною молодістю. Гільйом був ще бадьорий і енергійний, і завжди був тієї думки, що не добре бути чоловікові самому, хоча й цілком поринув він у науку. Деяка перепона була — це роки; і він героїчно тримався осторонь, шукаючи молодій дівчині чоловіка молодшого. Але сини, що вже підросли, та й бабуся, всі разом почали дбати за його щастя. Вони хотіли цього одруження, бо воно мало зміцнити всі колишні родинні зв'язки й принести їм ніби нову весну. Щодо Марі, то вона була дуже зворушена, дуже вдячна Гільйомові за його поводження протягом усіх п'яти років, і, скорившись своїй власній щирій приязні, де, здавалося їй,

була також і любов, вона відразу згодилася піти за нього. Дівчина була певна, що цей шлюб буде для неї найрозумніший, що найпевніше забезпечить він щастя всього її життя. Вже з місяць тому питання про шлюб всебічно обміркували й остаточно вирішили. Гільйом і Марі мали одружитися найближчої весни, наприкінці квітня місяця.

Вийшовши з вагону й зійшовши безконечними сходами на вулицю Святого-Елетера, П'єр знову трохи збентежився, думаючи, що треба йому вступити в брудний цей лютерський вертеп, де все, звичайно, дратуватиме його й ображатиме моральне його почуття. Крім того, всі, безперечно, страшенно схвильовані після листа, що привезла напередодні Софі, про те, що господар не вернеться. А проте, переступаючи останні сходи взвозу і стурбовано підіймаючи голову, П'єр бачив перед собою будиночок, який на самому шпилі гори здавався йому під ясным сяйвом зимового сонця, що ніжно пестило землю ясным промінням, надзвичайно тихим, веселим, привітним.

Хвіртка в старовинному мурі навкруги саду виходила просто на вулицю Святого Елетера, майже проти широкого проходу до базиліки Св. Серця. Але, щоб потрапити до будинку з парадного ходу, треба було обійти навкруги і зійти на гору аж до Тертрового майдану, куди виходив головний фасад. На майдані, що мав форму квадрата, як це буває по маленьких провінціальних містечках, діти гралися під маленькими деревами. Навкруги майдану стояли непоказні крамнички з городиною, бакалійна та пекарня. На лівому розі стояв Гільйомів будиночок; його фасад, побілений минулої весни, мав п'ять вікон. Але ті вікна були мов мертві, бо все життя в будинку було на другому боці, що був у садок, звідти був чудовий вид на Париж.

Набравшись духу, П'єр подзвонив. Мідник гудзик від дзвонка блищав, як золотого. Далеко, весело задзвонило, але відчинили не зразу. П'єр хотів уже подзвонити вдруге, як двері широко відчинилися й він побачив коридор уздовж усього дому. Протилежні двері з коридору були теж відчинені й у ясному просвіті можна

було бачити Париж, безмежний океан дахів. І тут, у цій рямці, на тлі ясної безмежності стояла дівчина років на двадцять шість в простенькій, чорній шерстяній одежі, до половини прикритій великим синім хвартухом. Рукава були закачані аж поза лікті, а на швидку обтерті руки були ще вогкі.

Через хвилину молодий священник і дівчина стояли трохи здивовані і зніяковівши. Молода дівчина, що прибігла з веселим лицем, щоб відчинити двері, відразу стала поважна, побачивши особу в рясі, що дивилася на неї якось вороже. Священник зрозумів, що йому слід назвати себе:

— Я абат П'єр Фроман, — сказав він.

На лиці дівчини відразу з'явилася привітна посмішка.

— Пробачте, пане абате, я мусіла б одразу пізнати вас. Я бачила колись, як ви привіталися з Гільйомом.

Це була, очевидно, Марі; тільки вона могла знати про його родинний зв'язок з Гільйомом. П'єр, здивований, дивився на неї, — вона була зовсім не така, як він уявляв. Вона була не дуже висока, але міцно збудована, широка в крижах і в грудях з міцною шиєю. Почувалося в ній здоров'я, міцні м'ясні — про це казала її проста, легка хода з чарівною грацією жінки в повному розквіті сили та вроди. Чорнява, з надзвичайно білою шкірою, вона мала на голові немов важку каску чудового чорного волосся, зачісаного без жадного кокетування. І під цим темним волоссям, ясне, розумне чоло, тонкий ніс та веселі очі сяяли радістю життя, а трохи важкувата нижня частина лица, повні вуста й серйозні риси підборіддя свідчили про її спокійну добрість. Це була, безперечно, жінка землі й одночасно подруга, здатна до найніжнішої самовідданості.

Але П'єр цього разу бачив у Марі тільки надто вже здорову та впевнену в своєму спокої. Розкішне волосся в дівчини здалося йому надто густим, а її чудові руки надто вже заголеними. Вона йому не сподобалася, вона збентежила його, як істота зовсім іншої породи, що лишалася через те для нього зовсім чужа.

— Мене послав до вас саме мій брат Гільйом.

Дівчина знову здивувалася, лице її знову споважніло. Хапливо попросила П'єра увійти. Потім, зачинивши двері, сказала:

— То ви принесли нам відомості про нього? Я прошу вас пробачити мені, що вас так приймаю. Наші служниці якраз перуть білизну, а я доглядаю. Пробачте мені, коли я попрошу вас зайти на хвилинку сюди. Може, все ж воно буде краще, як я знатиму про все перша.

Вона провела його коридором ліворуч, повз кухню, до кімнати, де прали білизну. Там стояв казан з милинами, милини текли з білизни, що лежала на дерев'яних перечках.

— Так що таке Гільйомові? — спитала вона.

П'єр цілком щиро розповів їй усю правду, сказав, що брата поранено в китицю руки, що він сам майже випадково був свідком цього випадку, що після того брат зараз же приїхав у Нельї й побажав, щоб його лишили там спокійно лікуватися та навіть не заходили до нього.

Розповідаючи про все це, П'єр пильно дивився на Марі, щоб побачити, як впливають ці слова на неї. І на ньому позначилися жах та співчуття, а потім було видно, що вона силкується спокійно зважити те, про що довідалася. Нарешті, сказала:

— Учора ввечорі його лист дуже налякав мене, я була певна, що сталося якесь нещастя. Але треба було тримати себе в руках, і не показувати свого страху іншим... То ви кажете, що йому поранено китицю руки? Це не така вже серйозна рана? Правда?

— Воно так, а проте потребує серйозного догляду, Марі дивилася просто священникові в очі своїми великими ясними очима, ніби силкувалася прочитати в них усе, що могло бути в нього на думці. І було очевидно, що дівчині дуже тяжко не спитати про те, що саме просилося їй на уста.

— То це й усе? — сказала вона. — Гільйома поранено через нещасливий випадок?.. А він не доручав вам розказати нам про все докладніше?

— Ні, він тільки просив, щоб ви не турбувалися.

Шануючи Гільйомову волю, вона задовольнилася з того, що переказав той через П'єра, щоб заспокоїти всіх удома, і не розпитувала про щось інше. Як і напередодні, почувуючи таємний страх після одержаного листа, примусила вона себе взятися до щоденної своєї роботи в господарстві, так і тепер вернула вона собі зовнішній спокій, тиху посмішку, ясний, мужній погляд, повний спокійної певности.

— Гільйом, — почав П'єр, — крім того, доручив мені ще одну маленьку справу — передати оцей маленький ключик пані Леруа.

— Гаразд, — просто відповіла Марі. — Бабуся тут, а крім того треба, щоб і діти вас побачили... Я проведу вас до них.

Заспокоївшись, пильно придивлялася вона тепер до П'єра і не могла сховати свого прихильного зацікавлення з відтінком певної жалости. Свіжі, білі її руки, що пахли ароматом молодости, були ще голі. Не поспішаючись, просто відкачала вона рукава. І, знявши великий синій хвартух, стояла перед П'єром, вся сяючи красою стрункого свого тіла, що дихало здоров'ям. В простенькій чорній сукні була вона по-хатньому мила, Молодий священник дивився на неї, — не зважаючи ні на що, вона зовсім йому не подобалася, щось обурювало його, і він почував неприязнь до неї. Він і сам не міг сказати, що саме не подобалося йому в цій, такій здоровій, такій натуральній, милій дівчині.

— То ходімо, пане абате? Сюдою, просто садом, — сказала Марі.

В будинку на другому боці коридору, навпроти кухні та пральні, були дві кімнати: бібліотека, що виходила на майдан, та їдальня, — двоє вікон з неї були в сад. У чотирьох кімнатах на другому поверсі були спальні батька та трьох синів. Садок і раніше був невеликий, а тепер, коли збудували в ньому велику лабораторію, що зайняла цілий кут, тут було невеличке подвір'ячко, посипане піском. Але зосталося кілька старих дерев — саме, дві величезні сливи, із старими, товстими вузлуватими стовбурами та великий кущ бузку, що навесні зацвітав пишними гронами. Перед цим ку-

щем Марі зробила широку грядку й сама посадила кілька троянд, левкої та резеду.

Показавши рукою на зовсім ще чорні дерева та кущі бузку й троянд, де ледве пробивалися перші зелені бруньки, — ознака, що весь цей маленький куток природи ще спав зимовим сном, — дівчина сказала:

— Перекажіть Гільйомові, щоб він швидше видужував і неодмінно вернувся сюди на той час, коли почнуть розпускатися бруньки.

Помітивши, що П'єр пильно дивиться на неї, вона вся почервоніла, зашарілася. Так бувало їй іноді, отак раптом мимоволі червоніла вона від найневинніших слів, — і це доводило її до розпачу. Вона вважала, що смішно хвилюватися отак, наче маленька дівчинка, коли знаєш, що в тебе мужнє серце. Але ж у чистій її жіночості весь час була витончена делікатність, повна соромливості, такої природної, що вона не мала над нею влади. Безперечно, і тепер Марі почервоніла тільки тому, що дозволила собі при молодому священикові натяк на її весілля, що мало бути навесні й вона ніби хотіла його прискорити.

— Будь ласка, пане абате! — додала вона. — Діти якраз тут усі троє.

За цим словом вона ввела його в лябораторію.

Це була дуже велика заля, вища як п'ять метрів заввишки; підлога була цегляна, а стіни голі, сіро-жовті. Ціле море світла лилося крізь величезні скляні вікна, що виходили на південь, і затоплювало своїми теплими хвилями найдальші закутки. І влітку, в спеку, доводилося спускати дерев'яні жалюзі, щоб пом'якшити те світло. У вікна ті видно було весь неосяжний Париж.

Вся родина жила в цій залі від ранку й до вечора, працюючи бадьорою, щирою громадою. Кожен міг вибрати собі місце, спокійно робити свою роботу. Половину залі займала батькова хемічна лябораторія. Тут була піч, столи для дослідів, полиці на хемічне та фізичне приладдя, вітрини та шафи; там стояла сила-силенна різних пляшок, слоївків. Обік з цією лябораторією старший син Томас зробив собі маленьку кузню, тут

стояли ковадло, лещата та повний припас інструментів, потрібних слюсарю-механікові, яким він хотів бути, склавши іспит за середню школу. Він хотів вивчити це ремесло, щоб не розлучатися з батьком, бути йому за вірного співробітника, робити металеве приладдя для деяких дослідів. У другому кутку два молодші брати, Франсуа й Антуан, мирно працювали—один на одному кінці, другий на другому кінці великого столу поміж незчисленних папок, шахов з шухлядами та поворотних етажерок на книжки. Франсуа, скінчивши з нагородою середню школу, перший вступив за конкурсом до нормальної школи і тепер готувався до випускного іспиту. Антуан, що, починаючи вже з третьої класи гімназії, почув огиду до класичної освіти й захопився малюванням, тепер цілком поринув у різьлярство. А перед вікном, де було найясніше, саме проти безкрайого обрію, стояв робочий стіл бабусин і Марі. Тут вони шили, вишивали. Крім цього стола, в них був ще інший куток, де лежали матеріяли для рукоділля, шматки матерії; цей куток відразу вирізнявся серед реторт, слюсарного приладдя, величезних книг, скрізь понавалюваних.

Увійшовши в залю, Марі крикнула спокійним голосом, силкуючись надати йому радісного та впевненого тону:

— Діти, сюди, сюди! Тут пан абат; він приніс нам відомості про батька.

„Діти!“ Яке молоде, чарівне материне почуття вклала вона в це слово, звертаючись до здоровенних, дорослих хлопців. Адже довгий час вважала вона себе за їхню старшу сестру. Тома, уже бородатий велетень, мав уже двадцять три роки; це був викапаний батько: таке саме високе чоло, енергійне обличчя. Найголовніша риса в його вдачі була якась повільність фізичних рухів, так само повільно працювала його думка. Мовчазний, він немов цурався людей, був найвідданіший син, щасливий, що може робити так роботу, як простий робітник, що виконує накази майстра. Франсуа був молодший на два роки, в нього були тонші риси, але ж на зріст він був майже такий самий, як і брат. У нього

було таке саме чоло, так само твердо означений рот; так, як і в браті, влучно сполучалися в ньому здоров'я та сила. Витончений розумовий розвиток та захоплення наукою можна було помітити в яскравішому полум'ї, що сяяло в очах. Третій, молодший брат, Антуан, що йому минав тільки вісімнадцятий рік, як і старші брати, був гарний сильний та здоровий юнак, і незабаром мав бути такий самий високий, як і брати. В нього було русяве волосся та сині очі від матері, очі, повні безмежної любови та мрійности. Коли всі три брати вчилися в лицей Кондорсе, їх ледве можна було відрізнити одного від одного, хіба тільки на зріст, поставивши в ряд старшого, середнього і молодшого. А проте ще й тепер часто помилялися. Тільки коли були вони всі вкупі, можна було бачити різницю, що з часом більшала.

Коли П'єр увійшов, усі три брати так уважно працювали, що навіть не почули, як відчинилися двері. Для молодого священика була нова несподіванка — оця дисципліна та твердість, що він помітив її вже в Марі, і що примушувала братових синів працювати, як і завжди, не зважаючи на те, що дуже турбувалися за батька. Тома, у блюзі, старанно випилював у лещатах якусь маленьку мідяну річ; руки його, трохи зашкарублі, працювали дуже спритно. Зігнувшись над пюпітром, Франсуа писав щось великими твердими літерами, а на другому кінці столу Антуан тоненьким різакон кінчав різьбити кліше для ілюстрованого журналу.

Ясний голос Марі примусив їх підвести голови:

— Є звістка вам від батька, діти! — закричала вона.

Всі троє відразу кинули роботу й підійшли до Марі. Стоячи в ряд, старший, середній і молодший, один на одного схожі, здавалися велетнями, що народилися в якійсь могутній багатирській родині. Тепер, коли мова йшла про їхнього батька, почувалося, що всіх їх цікавить одне, спільне, що одне серце б'ється в їхніх широких грудях.

Тоді далеко в лябораторії відчинилися двері й увійшла бабуся; вона спустилася з верхнього поверху, де жила разом з Марі. Їй треба було взяти міток ниток у

майстерні. Побачивши священника, стара не спускала з нього очей, не розуміючи, чого він прийшов.

— Бабусю, — мусіла пояснити їй молода дівчина, — це абат Фроман, Гільйомів брат; він прийшов до нас з дорученням від Гільйома.

П'єр теж придивлявся до сімдесятилітньої старої жінки, здивований, що вона навіть не зігнулася, що в ній чувається ще цілком енергійне, свідоме життя. На довгастому її лиці помітні ще були сліди колишньої вроди. Карі очі блищали ще вогнем молодого енергії, рот, вуста хоча й поблідлі, але так само були енергійні, всі зуби були на місці і блищали, як молоді. В чорних косах — їх вона носила по-стародавньому — можна було помітити всього кілька срібно-білих волосин. Щоки, правда, ніби висохли й у симетричних глибоких зморшках, — через те лице було величне, поважне, владне, як у господині-матері. Худорлява й висока, завжди в чорному шерстяному вбранні, вона завжди була велична, навіть коли робила найчорнішу роботу в господарстві.

— То Гільйом доручив вам зайти сюди, пане? — сказала вона. — Напевно, його поранено? Правда?

П'єр, здивований тим, що вона догадалася, удруге розказав, що сталося, і додав:

— Так, пані, йому поранено китицю руки, але будь-яких серйозних ускладнень не сподіваємося.

П'єр почув, як усі три сини разом здригнулися, немов хотіли кинутися на допомогу батькові, боронити його. Для них саме й силкувався тепер П'єр знайти слова надії, заспокоїти їх.

— Брат тепер у мене, в Нельї. Доглядатимуть його, як треба, і, звичайно, він за короткий час одужає. Він послав мене сказати, щоб ви про нього не турбувалися.

На лиці в старої не можна було прочитати найменшого страху. Вона була цілком спокійна, немов ще до П'єра знала всю правду. Насправді їй легше стало, бо вона дуже турбувалася, тільки нікому не говорила.

— Коли він у вас, пане, то йому, звичайно, найкраще бути й надалі у вас, — згодилася вона. — У вас

йому безпечно. У його вчорашньому листі він не пояснив нам, що його затримало, і здивував нас і ми таки дуже злякалися... Але тепер цілком спокійні.

І ані бабуся, ані три Гільйомові сини, так само, як і Марі, не вимагали від П'єра жадних пояснень. На одному столику П'єр помітив купу вранішніх газет; вони були розгорнені; звичайно, їх перечитали. Було очевидно, що прочитали все про катастрофу. Зрозуміла річ, Гільйомові сини боялися, щоб їхній батько не був скомпрометований у цій жахливій справі. А що могли знати ці юнаки? Навряд чи знали вони Сальва і тому не могли зрозуміти, як батько зустрівся з цим робітником і як його поранено. Безперечно, бабуся знала багато чого, але ж вони, три сини та Марі, нічого не знали, не наслідувалися розпитувати. Яка ж велика сила пошани й любови була в непорушній цій довірі до батька, що вони заспокоїлися, тільки но Гільйом прислав сказати, що нема чого турбуватися!

— Пані, — знову почав П'єр до старої жінки, — Гільйом сказав мені передати вам цього ключика, і нагадати, щоб ви зробили, що він хотів, як несподівано станеться якесь нещастя.

Рука, що брала ключика від П'єра, ледве помітно здригнулася, але пані Леруа відповіла так спокійно, немов говорила про найзвичайніше бажання хворого:

— Добре, перекажіть Гільйомові, що все буде зроблено. Але ж сідайте, пане, будь ласка!

П'єр, справді, ввесь час стояв. Але тепер, хоч почував себе гірше, ніж спочатку, все таки мусів узяти запропонованого стільця. П'єрові не хотілося показати, що йому важко, неприємно в цьому домі, де все ж таки він був серед рідних. Марі, що не могла й хвилину посидіти без роботи, знову почала вишивати, — вона вишивала щось тендітне на замовлення великої торговельної фірми готового приданого для наречених та білизни для немовлят. Сміючись, дівчина казала, що хоче заробити собі на дрібні видатки. Бабуся теж почала знову церувати панчохи. Це була її вічна робота і для неї якраз потрібні були нитки і вона прийшла сюди по них: вона не могла поки-

нути свою звичку, навіть коли бували гості. Франсуа з Антуаном вернулися обидва до робочого стола й робили далі свою роботу. Один тільки Тома стояв обпершися на свій верстат. Це був немов коротенький відпочинок під час роботи. У великій залі, залитій теплим соняшним сяйвом, запанував мирний дружній спокій близьких людей, яким приємно працювати разом.

— Завтра всі одвідаємо батька, — сказав Тома.

Перше, ніж П'єр устиг щось відповісти, Марі підвела голову й сказала:

— Ні, ні, цього не можна! Батько заборонив будькому з нас одвідувати його, бо коли за нами стежитимуть, то можуть дізнатися, де саме він тепер перебуває. Чи ж не так, пане абате?

— Ваша правда, найкраще було б почекати, доки він сам вернеться. А це буде тижнів через два чи через три, — сказав П'єр.

Бабуся відразу потвердила:

— Безперечно, так буде найрозумніше.

Три Гільйомові сини не вимагали. Вони згодилися на таємну тривогу, з якою доведеться жити й мужньо відмовлялися від одвідин, що дали б їм стільки втіхи, бо розуміли, що треба послухатися батькового наказу й розуміли, що від того залежить батькова безпечність.

— Пане абате, — почав Тома, — у такому разі, будь ласка, перекажіть батькові, що поки його не буде і через те праця тут у нас припиниться, я хочу повернутися на завод; мені там зручніше робити ті досліди, що обох нас цікавлять.

— Про мене, — сказав Франсуа, — перекажіть йому, щоб він не турбувався про мої іспити: все йде, як треба, і я певен, що все буде гаразд.

П'єр обіцяв, що не забуде цих доручень. Марі, посміхаючись, глянула на Антуана, що, немов поринувши в мрії, мовчав.

— Ну, а ти, малий, нічого не попросиш переказати батькові? — спитала вона.

Юнак, немов раптом прокинувся, засміявся й сказав:

— А я прошу переказати батькові, що ти дуже

його любиш, і я особисто прошу його повернутися якнайшвидше, щоб ти змогла зробити його щасливим.

Всі засміялися, і сама Марі. Нікому зовсім не було ніяково, всі серця були повні спокійної радості й певності майбутнього. Очевидно, поміж Гільйомовими синами та майбутньою їхньою мачухою була найдружніша і найніжніша приязнь. Бліді старечі вуста бабусині теж привітно та серйозно посміхалися. Вона теж вітала те щастя, що, здавалося, обіцяло життя всій родині.

П'єрові захотілося побути тут ще кілька хвилин. Почалася розмова і молодий священник дивувався ще більше. Щоразу вражало його в цьому домі щось несподіване. Ідучи сюди, він, гадав, що знайде тут безладдя й моральне, і матеріяльне, що немає тут жадної життєвої дисципліни та пристойности. А виявилось, що в цьому домі в усьому панує спокій, любов з суворою дисципліною, що це б був монастир, якби суворість тут не пом'якшувала атмосфера молодості та веселощів. Велика зала повна була діяльного спокою, зогрітого ясним соняшним світлом. А особливо дивувало П'єра добре виховання небожів, прямодушна, чесна вдача, їхній розум і серце. Гільйомові сини не дозволяли собі виявляти особисте своє почуття, а тим більше судити батькові вчинки. Їм було досить того, що він переказав їм, і терпляче, мовчки чекали на дальші події й робили, як і перед тим, щоденну свою роботу. Не могло бути нічого чеснішого й простішого. Дивував П'єра й благодушний героїзм бабусин та Марі. Вони спали над самою лябораторією, де випробовували найстрашніші вибухові речовини, і обом завжди загрожував жахливий вибух.

Але ж хоч моральна ця мужність, лад та почуття власної гідности в Гільйомовій родині дивували П'єра, проте не зворушили його серця. Звичайно, він не мав щось закинути їм; прийняли його хоча й не так ласкаво, як належало б близьким родичам, але ж цілком гречно. Це вже він винен, що вони ставляться до нього як до священника, а крім того, як до такої людини, що цієї родини не визнає. Власне кажучи, він ще й досі вороже

ставився до Гільйомової родини; йому прикро було, що ніхто в цій родині не почував та навіть не думає про ті муки, що мучили його. Як же ці люди, що не вірують у бога, а вірують у саму тільки науку, можуть бути спокійні й щасливі перед таким страховищем, як Париж, це безмежне море мерзотних злочинів, море, що починало вже грізно гриміти, здіймати свої хвилі, збурене злиднями, тими наслідками соціальної несправедливості?

Повернувшись до величезного вікна, П'єр глянув на це море паризьких будівель, де невтомно кипіло могутнє життя величезної столиці. Саме в цей час, під скісним промінням післяпівденного зимового сонця, Париж був усіяний яскравими блисками, немов якийсь невидимий сіяч, що ховався в сяйві промінного світила, розкидав повними жменями зерна світла, і вони падали скрізь золотими хвилями. Безконечний хаос дахів, монументів здавався величезною нивою, де якийсь велетенський плуг поробив борозни. І П'єр, схвильований, почував непереможну потребу надіятися й мимоволі питав себе: чи не бачить він наочно перед собою добре сім'я? Йому здавалося, що божественне сонце правди засіює Париж тими іскрами свого світла, що в майбутньому виростуть з них великі жнива тієї істини й справедливості, що він був думав ніколи вже не запанують на землі.

П'єр устав, попрощався, обіцяючи негайно зайти знову, якби Гільйомові хоч трохи погіршало. Марі провела його до дверей на вулицю. Там її щічки раптом знов зашарілися, зовсім як у маленької дівчинки, — це їй завжди було досадно. Вона мимоволі почервоніла, бо теж хотіла послати теплий привіт пораненому. Але ж весело та щиро дивлячись на священника, мужньо промовила ті слова, що рвалися з вуст.

— Щасливо, пане абате. Скажіть Гільйомові, що я його люблю й жду його!

III

Минуло ще три дні. В маленькому будиночку в Нельї Гільйом лежав у гарячці, прикутий до ліжка.

Щоранку, скоро приходили газети, він щоразу дуже хвилювався, ніяк не міг дождатися газети. Даремно П'єр поспробував не давати братові газет. Він побачив, що Гільйом тоді хвилюється ще дужче, і П'єр сам мусів читати йому вголос, що писали в газетах про замах на Дювільярів будинок. Усі паризькі газети були повні подробиць.

Ніколи ще такий потік найрізноманітніших вигадок не заливав пресу. Газета „Гльобус“, що звичайно така обережна, така стримана, така серйозна, цього разу, слідом за всіма, стала теж божевільна й писала казнащо. Проте їй далеко було до таких безсоромних газет, як „Голос Народу“, що, більше за всіх використовуючи загальну гарячку, залякував вулицю вигаданими подробицями, щоб збільшити свій тираж та продаж. Щоранку друкувала газета якусь нову вигадку, якусь нову жахливу фантастичну історію, щоб ще дужче схвилювати публіку. Були чутки, ніби барон Дювільяр щодня одержує брутальні листи з погрозами, що буде забито його жінку, дочку й сина, що самого його заріжуть, висадять у повітря його будинок, і через те його будинок вдень і вночі охороняє сила агентів поліції, переодягнених на буржуа. Вигадували ще, що близько церкви Мадлен анархістам пощастило пролізти в сітку міських підземних каналів, що ними тече всяка нечисть, і вони, ніби, позакладали міни під усім кварталом і начинили їх цілими бочками вибухового надіб'я. Коли б усе це вибухнуло, то половина Парижу зникла б у вогненному вулкані. Писали також, ніби поліція натрапила на слід величезної змови, що має вчасників по всій Європі, починаючи від найдальших місць Росії аж до заходу Іспанії. Гасло мають дати із Франції, і тоді почнеться різанина й триватиме три дні. Мітральези чисто повиметают усі паризькі бульвари, а Сена почервоніє від хвиль крові. Отаке дуже гарне та розумне поводження преси цілком тероризувало столицю, налякані чужоземці масами тікали з готелів. З Парижу стала величезна божевільня, де вірили найбезглуздішим, найдурнішим страхіттям.

Але це хвилювало та турбувало Гільйома. Ввесь час

думав він про Сальва. Його цікавили нові сліди, куди кидалися газетні писаки, силкуючись догадатися, хто саме кинув бомбу. Сальва ще не заарештували і навіть не можна було прочитати жадної звістки про те, що поліція натрапила на його слід. Але швидко П'єр натрапив у газеті на замітку, що примусила пополотніти пораненого.

— Ну так! Здається, що серед уламків під Дювільярівими воротами знайшли інструмент, зубило, і на ньому вибите ім'я Грандідьє, власника відомого великого машинового заводу. І сьогодні цього Грандідьє викликають до слідчого.

Гільйом з розпачу махнув рукою.

— Ну, все пропало; цього разу вони натрапили на правдивий слід. Зубило, безперечно, загубив Сальва. Він працював, до речі, у Грандідьє, а потім кілька днів у мене... Через Грандідьє вони довідаються про все, що їх цікавить, і тоді підуть далі за цією провідною ниткою.

П'єр пригадав той завод. Грандідьє, що про його він чув, коли відвідав родичів на Монмартрі. Старший його небіж Тома вчився на цьому заводі слюсарства, іноді й тепер робив там дещо. Але П'єр не зважувався розпитувати брата, почувавши, що Гільйомові побоювання високі й серйозні, що в них немає жадного низького почуття страху за себе особисто.

— До речі, — знову почав Гільйом, — ти мені казав, що Тома, доки мене немає вдома, думає працювати на цьому заводі над новим двигуном, що він, можна сказати, вже майже винайшов його. І от, подумай, його покличуть, — чи розумієш ти, що з ним буде, коли його допитуватимуть! Я ніби бачу, як він відмовляється відповідати, бо боїться за свою професійну таємницю... Треба його попередити й то зараз!

П'єр відразу запропонував зробити все, не примушуючи Гільйома сказати точніше.

— Коли хочеш, я сьогодні після обідів поїду на завод до Тома. Може, побачу там пана Грандідьє, і від нього довідаюся, що було в слідчого, та взагалі як стоять справи.

Гільйомові на очах навернулися сльози, і він подякував братові, ніжно стискуючи руку:

— Так, так, дорогий мій! Ти зробиш мені тим велику послугу.

— А крім того, — казав далі священник, — знаєш, я й сам хотів сьогодні побувати на Монмартрі... Ввесь час мучить мене одна думка, — про неї тобі я нічого не казав. Коли Сальва втік, то, очевидно, жінка й дитина zostалися зовсім без грошей. Ранком того дня, коли був вибух, я бачив такі страшні їхні злидні й таку бідність, що в мене й зараз розривається серце, коли я подумаю про них, бідних, покинутих напризволяще; може, тепер помирають вони з голоду... Певна річ, коли немає чоловіка, жінці й дитині хоч помирай.

Гільйом, що все тримав П'єрову руку в своїй, стиснув її ще дужче й голосом, що тремтів від хвилювання сказав:

— Так, так, це буде гарний, чесний вчинок... зроби це, брате мій, неодмінно зроби.

Будинок на Вербовій вулиці, цей страшний притулок злиднів та страждання, вривався П'єрові у п'ямять, як мерзенна помийниця, де конає паризька голота. І, сьогодні, прийшовши туди знову, П'єр знайшов той самий страшний липкий бруд, що й того разу. Подвір'я так само залите було всякою нечистю, сходи були такі самі чорні, вогкі й смердючі. Як і того разу, видно було, що люди живуть тут занехаяні, в злиднях, у нещасті. Взимку будинки по заможних центральних кварталах сохнуть, їх миють і чистять, а по кварталах голоти, як тут на Монмартрському передмісті, навпаки, будинки ввесь час похмурі й брудні, бо на подвір'ях, на сходах безперечно топчуться нещасні мешканці цих огидних будинків.

Знаючи, якими сходами треба було йти до Сальва, П'єр зійшов ними серед дитячого крику та плачу, що раз-у-раз обертався на виття, а потім раптом замовкав, і ввесь будинок був немов у могильній тиші. Мимоволі П'єр згадав старого Лявева, що помер тут сам, немов собака, що всі його відцуралися. Кров застигла йому в жилах, навіть затремтів, коли, зійшовши на

саму гору і постукавши в двері, не дістав відповіді. Здавалося, в квартирі нікогісінько немає. Все було тихо...

П'єр постукав знову, ніхто не відповів. Він подумав, що там ніхто вже не живе. Може Сальва вернувся, щоб узяти з собою жінку і дочку, і, напевно, поїхали вони десь в інше місце, за кордон, і оселилися там у такому самому смердючому кутку. Але це дивувало П'єра, бо він знав, що злидарі не переїзять з квартири на квартиру, а помирають там, де мучились. Тихо постукав ще раз, утретє.

У глибокій тиші, нарешті, почув він легеньке тупотіння, тупотіли маленькі ніжки, а потім тихенький дитячий голос злякано спитав:

— Хто такий?

— Священик.

Знову стало тихо, за дверима ніхто не ворухився. Очевидно, дитина вагалася, не знала, що робити.

— Той самий священик, що вже колись сюди приходив.

Останні П'єрові слова, очевидно, заспокоїли дитину: двері напіввідчинилися й маленька дівчинка, Селіна, впустила священика.

— Пробачте мені, пане абате, мама Теодор вийшла й сказала нікому не відчиняти.

Хвилину П'єр думав, що Сальва, безперечно, десь тут. Але, оглянувши всю кімнату, де містилася родина, він зрозумів, у чому справа. Напевно, пані Теодор боялася поліції, а через що—вона знала сама.

Цікаво, чи бачилася вона після того, що сталося, з Селініним батьком, чи знала вона, де він ховається? Та взагалі чи заходив він побачитися з ними та заспокоїти їх?

— А твого татка, моя маленька, теж немає? — спитав П'єр.

— Немає, пане абате, він пішов з дому в якихось справах.

— Як пішов?

— Та так, пішов, та й годі! Не вернувся ночувати, і ми навіть не знаємо ще й досі, де він.

- Може, він знайшов собі десь роботу?
- Ну, ні, бо тоді б напевно прислав нам грошей.
- Тоді він десь поїхав?
- Не знаю.
- Напевно, він писав щось мамі?
- І цього я не знаю.

П'єр перестав її розпитувати. Трохи було соромно, ніяково було випитувати цю одинадцятилітню дитину, заставши її саму в кімнаті. Можливо, що вона справді нічого не знала, що Сальва з обережності й справді не давав про себе жадної звістки. А крім того добре, розумненьке личко білявої дівчинки надто вже було правдиве. Але на ньому застиг уже той своєрідний вираз, що буває в тих дітей, яким доводиться жити у великих злиднях.

— Дуже шкода, що пані Теодор немає вдома, мені б хотілося з нею побалакати.

— Але, пане абате, може ви її пождете? Вона пішла до мого дядька Туссена, на вулицю Маркаде і має незабаром повернутися, бо вже година, як її немає.

Кажучи це, дівчина звільнила П'єрові один із стільців, на якому лежала маленька купка трісок, зібраних на якомусь пустирі.

У холодній, порожній, нетопленій кімнаті, очевидно, не було й хліба. Почувалася відсутність чоловіка, відсутність того, в кому втілюється воля й сила, відсутність того годувальника, що на нього покладаються навіть під час безробіття, хоч би тривало воно кілька тижнів. Чоловік, хоча й зостався без роботи, іде з дому, вибиває міські тротуари і, нарешті, приносить додому найпотрібніше, кілька су, і за них можна купити шматок хліба, його з'їдять і він рятує від голодної смерті. Але ж, коли він пішов, коли про нього вже немає жадної звістки, родині приходить кінець. Жінка з дитиною застаються без підтримки й підмоги на голод та розпуку.

Сівши на стілець, П'єр дивився на цю маленьку бідну істотку з ясними, блакитними очима, з великим ротиком що, нарешті, почав посміхатися. І він не міг стримати себе й спитав:

— Ти, здається, дитино моя, не ходиш до школи?
Селіна трохи почервоніла й відповіла:

— У мене немає черевиків.

П'єр і справді помітив, що в неї на ногах були тільки старі, подерті панчохи, і в дірки визирали маленькі почервонілі пальчики.

— А крім того,---казала далі дівчинка,---мама каже, чого ходити до школи, коли немає чого їсти?.. Вона спробувала робити, але не змогла, бо, бачите, в неї зараз же починають горіти й плакати очі... Ми тепер не знаємо, як будемо. З учорашнього дня в нас нічого немає, і нам прийде кінець, якщо дядько Туссен не позичить мамі кілька су.

Селіна все ще посміхалася несвідомою посмішкою, хоч на очах і блищали дві великі сльози. Гірко й тяжко було дивитись на цю замкнену в порожній кімнаті дівчинку, що не мала права відчинити двері і через те, здавалося, була немов відокремлена від щасливих та багатих.

Схвильований, засмучений священник почув, як прокидається в ньому лютий протест та обурення проти злиднів та непереможна потреба соціальної справедливості. Тепер, коли всі його вірування впали, одна тільки думка й надія на таку справедливість могла ще давати йому запал та енергію.

Почекавши хвилин десять, він почав хвилюватися, коли згадав, що йому треба ще зайти на завод до Грандідьє.

— Дуже дивна річ, що мами й досі немає,---кілька разів казала Селіна.---Напевно, зустрілася з кимсь та й балакає.

Потім їй спало щось на думку і вона сказала:

— Коли хочете, пане абате, я проводжу вас до мого дядька Туссена. Це зовсім недалечко. Треба тільки за ріг завернути.

— Але ж у тебе немає черевиків, моя дитино?

— То байдуже, я можу й без них.

П'єр підвівся й сказав:

— Ну, гаразд, справді, так буде краще, проведи мене. А я тобі по дорозі черевики куплю.

Селіна вся аж зашарілася. Як кожна добра господиня, вона дбайливо замкнула двері на ключ, хоч у кімнаті анічогісінько не було, і швиденько пішла слідом за священником.

Перше, ніж зайти до рідного брата Туссена, й попрохати в нього позичити кілька су, пані Теодор спало на думку спробувати щастя в молодшої своєї сестри Гортенсії, що була за чиновником Кретьєном й жила в квартирі з чотирьох кімнат на бульварі Рошуар. Але ж пані Теодор треба було примусити себе зайти до сестри і вона аж здрігалася. Зважитися примусило її те, що Селіна нічого не їла від учорашнього дня й сидить тепер у порожній кімнаті.

Старшому братові пані Теодор, слюсареві механічного цеху, Туссенові, було вже п'ятдесят років. Він був од першого чоловіка. Його батько, як овдовів, одружився вдруге з молоденькою швачкою й мав від неї трьох дочок: Поліну, Леонію та Гортенсію. Старша сестра Поліна була на десять років, а менша Гортенсія на вісімнадцять молодша від Туссена. Коли батько помер, на Туссеновій шиї лишилися всі три сестри й мачуха. А найгірше було те, що крім них у нього була ще й жінка: з нею він одружився ще дуже молодим і мав дитину. Добре ще, що мачуха, енергійна та розумна жінка, добрала способу, як жити. Вона вернулася знову в швацьку майстерню, куди вже вступила учитися й Поліна, а потім віддала й Леонію. Отже вдома лишилася тільки молодша, Гортенсія. Її всі любили вдома, всі пестили, бо була найкраща й найрозумніша з усіх. Тому мати й подбала, щоб вона скінчила школу. Згодом Поліна вийшла за муляра Лябітта, а Леонія за слюсара Сальва. Гортенсія, вступивши за прикащицю в кондиторську на вулиці Мучеників, познайомилася там із чиновником Кретьєном. Закохавшись у гарненьку дівчину, що не згоджувалася стати полюбовницею, він одружився з нею. Леонія померла молодою, через кілька тижнів після матері; обидві померли з тифу. Поліна, як покинув її чоловік, жила із зятем Сальва, і його дочка звала її матір'ю. Жити їм було дуже погано, обидві мало не вмирили з голоду. І тільки Гор-

тенсія щонеділі вбиралася в дешевенький шовк, жила в новому будинку, коротко сказати, жила по-буржуйському, але ж ціною неймовірних злиднів, і через те не життя в них було, а справжнє пекло.

Поліна добре знала, що завжди в сестри під кінець місяця скрутно з грошима. Тому їй нелегко було йти до Гортенсії просити грошей. А крім того, Кретъен з часом узлився на свою долю через службові невдачі,—ввесь час він був незначним чиновником і зовсім не поступав наперед; тепер він завжди сварився з жінкою,—її врода почала марніти. Він не хотів більше бачити її родичів, закидав їй, що не поступає він на службі саме через цих жінчиних родичів, що вони зіпсували йому службову кар'єру й життя. Туссен був, принаймні, гарний робітник, але ж пані Теодор, що жила із своїм зятем на очах у його дочки, на його погляд, була пляма на всій родині. Ну, хто такий Сальва? Робітник, що не міг працювати в жадній майстерні, був якийсь божевільний вільнодумець, жадний хазяїн не хотів його держати. Ця гидота, злидні та спроби протесту, що на них зважувався Сальва, нарешті, роздратовало гонористого дрібного чиновника, що надто дорожив своїми привилеями належати до „порядного суспільства“ й був розлютований тяжкими умовами життя. Він категорично заборонив Гортенсії приймати сестру.

Проте, сходячи по засланих килимом сходах у будинку на Рошуарському бульварі, пані Теодор з гордістю казала собі, що її рідна сестра живе в таких розкошах. У сестри була квартира з вікнами на подвір'я і платили вони за неї сімсот франків за рік. Служниця, що приходила о четвертій годині варити обід, була вже на кухні. Вона знала Поліну в лице й тому впустила її, хоча й показала своє здивовання та майже обурення, що та зважується приходити сюди в такому поганому одязі. На порозі в маленький сальон пані Теодор стала,—так її вразило те, що побачила: вона побачила, що її сестра Гортенсія в розпачі лежить, ридючи на одній з оббитих блакитним рипсом тих фотелів, що ними так пишалася.

— Що таке, що сталося?—спитала Поліна.

Гортенсія, хоч їй недавно тільки минуло тридцять два роки, не була вже така гарна, як колись. Правда, вона й досі ще була подібна до високої тоненької білявої лялечки з гарненькими очима та чудовим волоссям, але ж тепер не дбала вже, як раніше, про свою зовнішність і ходила вже в пеньюарах, не зовсім таки чистих. Повіки в неї були червоні, а тонка, ніжна шкура в'янула на очах. У неї було двоє дівчаток, одній уже дев'ять, а другій сім років, і це дуже зруйнувало її красу. Крім того, чванькувата та егоїстична, вона теж шкодувала, що пішла за Кретьєна, бо була певна, що її врода могла б спокусити колись і самого принца; вона б вийшла за нього й жила б у палаці, їздила б золотою каретою.

Вона була в такій розпуці, що навіть не здивувалася, побачивши сестру:

— Ах, це ти, Поліно! Ах, коли б ти знала, яка нова неприємна несподіванка в мене крім усього іншого.

Пані Теодор відразу подумала про маленьких племінниць Люсьєну та Марселіну.

— Може діти хворі?—спитала вона.

— Та ні, ні, вони гуляють із сусідкою по бульварі... Ах, моя дорога, уяви собі, я знову вагітна! Спочатку я хотіла впевнити себе, що це затримка, розумієш... але ж тепер уже кінчається другий місяць... сьогодні, після сніданку, коли я сказала про це чоловікові, ти не повіриш, як він розлютився. Почав кричати на мене, лаяв найпоганішими лайками, сказав, що в усьому я сама винна... Немов це залежить тільки від мене!.. Та мені ж, мені ж і без того першій доводиться платити дуже дорого. Ах, яка я нещасна!

Гортенсія знов заплакала й крізь сльози почала розповідати сестрі, як приголомшила їх ця несподіванка. Вони ж давно вже, — казала вона, — тільки тішились, балувалися одне з одним і поклали собі ні за що не мати третьої дитини. Ще щастя, що чоловік вважає, що вона не здатна зрадити його, бо вона така була в'яла та тиха, що власний спокій для неї дорожчий над усе.

- Ну, так що ж, нарешті,—казала пані Теодор.— Коли народиться третя дитина, виховуватимете її так, як виховуєте зараз двох старших.

Гортенсія зараз же так розсердилася, що перестала навіть плакати і, скочивши з фотелі, закричала:

— Оце так сказала! Тобі нічого не варт плескати язиком. Відразу видно, що ти не знаєш наших грошових справ. А де ж у нас гроші виховувати ще одну дитину, коли й тепер уже нам важко кінці з кінцями зводити!

І, забувши буржуазну пиху, що звичайно примушувала її мовчати та навіть брехати, вона розповіла сестрі про їхню скруту, про страшну внутрішню болячку їхньої родини, як доводиться терпіти й страждати рік-у-рік. Аджеж сама квартира коштувала сімсот франків. А чоловік дістає тільки три тисячі франків, отже їм доводилося жити менш, як на двісті франків у місяць. Як же тут зведеш кінці з кінцями, коли треба чотирьох прогодувати, одягатися та й жити так, щоб людей не було соромно. Чоловік повинен ходити в пристойному сурдугі, а жінці треба шити щороку нове вбрання, щоб зберегти чиновницьку честь. А дівчаткам мало не щомісяця треба черевички та взагалі, хіба можна було перелічити всі витрати, що їх аніяк не можна уникнути або зменшити! Хоч-не-хоч, доводилося заощаджувати на їжі, не пити вина. Зате треба було бувати на вечірках, їхати туди каретою, а це теж коштувало грошей. А як згадати ще витрати на дітей, то просто вже падали руки їй, і вона забувала, зовсім не думала про господарство, а чоловік щоразу впадав ще в більший розпач, бо був певен, ніколи йому не пощастить упорядкувати це все,—навіть коли службовий стан його покращає і він діставатиме вже не три, а чотири тисячі франків. По суті все йшло про малу платню, що діставав він, як дрібний чиновник; через неї він був у тих самих злиднях, в яких живе робітник. Чиновникові неодмінно треба дбати про зовнішність, вдавати, що він не бідує, і ховати під тим муки самолюбства, що доводиться їх терпіти, за те, що лю-

дина працює в канцелярії, а не за верстатом чина риштованні.

— А проте,—сказала пані Теодор,—коли народиться у вас дитина, то ви ж не задушите її.

Гортенсія безсила впала на фотель і відповіла;

— Звичайно, ні. Але ж тоді нам зовсім прийде кінець. Вже й двоє дітей — це занадто, а тут ще третє. Як ми викрутимось? Що будемо робити?

І вона знову всунулася глибше в фотелю в своєму зібганому пеньюарі, і сльози знов полилися з почерво-нілих очей.

Пані Теодор дуже добре почувала, що зовсім невчасно буде просити в сестри грошей, але ж зважилася все таки спитати, чи не може Гортенсія дати їй кілька су. Гортенсія дуже стурбувалася, ще дужче збен-тежилася.

— Слово чести, в мене немає ані сантима! Зараз ось, щоб нагодувати дітей, я мусіла позичити в служниці пів франка. Позавчора мені дали дев'ять франків у льомбарді за маленький перстень. І ти знаєш, так завжди буває в мене наприкінці місяця. Чоловік сьогодні має одержати платню й вернеться рано, щоб дати грошей на обід. І тоді, коли зможу, завтра пришлю тобі кілька франків.

Тут прибїгла служниця, перелякана — бо знала, що хазяїн не любить, як приходять жінчині родичі.

— Пані, пані, пан іде! Уже на сходах.

— Швидше, швидше йди,—закричала Гортенсія,—а то він мені знову зробить сцену... Як матиму змогу, завтра тобі пришлю.

Пані Теодор мусіла сховатися в кухні, щоб не зустрітися з зятем, що саме входив у квартиру. У нього був звичайний вигляд, вигляд гарно вбраного у пристойний сурдут чоловіка, те саме обличчя й велика борода, яку він дуже кохав,—взагалі, весь його гонористий вигляд незначної, сухої, холодної людини. Чотирнадцять років конторської праці виснажили вже його. А крім того, ще остаточно руйнувала його здоров'я кава, оця найулюбленіша його втіха; він щовечора пив її в сусідньому ресторані. Пані Теодор утекла.

Ледве тягла ноги, але мусіла Поліна піти на вулицю Маркаде, де жили Туссени. Не покладала вона великої надії й на свого брата, бо знала, як важко йому живеться.

Торік восени, коли Туссенові сповнилося п'ятдесят років, його розбив параліч і цілих п'ять місяців він був прикутий до фотелі. До того часу він жив зразково, був гарний робітник, не пив, добре виховував своїх трьох дітей, — віддав дочку заміж за тесляра, — вона поїхала із своїм чоловіком до Гавру. Один син помер на військовій службі в Тонкіні, другий, Шарль, вернувшись із війська, знову став за слюсаря в майстерні. Але п'ятимісячна хвороба цілком з'їла невеличкі ті гроші, що були в ощадній касі, і Туссен тепер майже зовсім видужав і мусів починати жити без єдиного су, наче було йому двадцять років.

Пані Теодор застала невістку пані Туссен саму в єдиній, дуже чистенькій кімнаті, де жила вся родина; тільки поруч була вузенька кімната, де спав Віктор. Пані Туссен була гладка жінка, — щороку все гладшала, не зважаючи на турботи, нестатки та голодування. На кругленькому її обличчі, що заплило жиром, бігали маленькі жваві оченята. Це була дуже гарна жінка, — правда, трохи цокотуха та ласуха, — а головне, надто вже любила смачно з'їсти. Відразу Поліна ще й рота не розтулила, як та вже зрозуміла, чого вона прийшла.

— Ой, люба ж моя, як ви невчасно прийшли, — сказала вона. — В нас і копійки немає. Розумієте, Туссен тільки позавчора міг стати на роботу і сьогодні ввечорі йому треба буде просити собі грошей наперед.

Недовірливо й без жадного співчуття дивилася вона на гостю. Очевидно, неприємно їй було дивитися на зовицю, таку вбогу, безпорадну.

— А Сальва, хіба він не працює?

Безперечно, пані Теодор передбачала це запитання, бо спокійно збрехала:

— Його немає в Парижі, він поїхав з якимось приятелем на Бельгійський кордон, там для них обох навертається якийсь заробіток. І я чекаю, що він пришле нам трохи грошей.

Але ж пані Туссен не повірила й сказала:

— А, тим краще, що його немає в Парижі, бо вже ми думали про нього в зв'язку з цими історіями з бомбами. Ми гадали, що він досить нерозсудливий, і міг уплутатися в таку історію.

Друга жінка навіть оком не моргнула. Коли вона що й знала, то в кожному разі не показувала того.

— Ну, а ви самі, моя дорога, невже не можете знайти собі якоїсь роботи?

— Та що ж я можу знайти з такими очима? Тепер я зовсім не можу шити.

— Що правда, то правда. Коли відіб'єшся трохи від роботи, так потім вже нічого не буде. Отак і мені було, коли мій Туссен через хворобу був прикутий до ліжка. Я хотіла брати білизну прати, робота мені вже знайома. Ну й що ж ви думаєте? Хоч як намагалася, нічого з моєї роботи не виходило. Нам з вами можна працювати тільки в господарстві. Чому ви не пошукаєте собі такої роботи?

— Та я шукаю, але нічого не можу знайти,—прикро відповіла пані Теодор.

Поволі пані Туссен, що як-ніяк мала добре серце, подобрішала. Зворушена лихою долею своєї родички вона посадила її на стілець і обіцяла дати їй щонебудь, коли Туссен принесе з заводу хоч трошки грошей. Вона не могла вже себе стримати й не розв'язати язичка, як тільки був хтось такий, що слухав, і почала розказувати всякі історії. Але завжди й всяку розмову кінчала тим, що всоте розказувала про свого сина Шарля та служницю з винарні по той бік вулиці. Шарль був такий дурний, що зв'язався з нею, а тепер має вже від неї дитину. Колись, перед тим, як піти на військову службу, Шарль був найкращий робітник, найніжніший син, завжди приносив матері всю свою платню. Правда, він і тепер не поганий робітник і добрий хлопець, а все ж таки військова служба, хоча й зробила з нього спритнішого, зате й зіпсувала його, --- він одвик од роботи. Не можна сказати, щоб у війську йому дуже сподобалося, бо, вибувши свої роки не гірше від інших він і досі каже про неї, що то була

справжня в'язниця. Чи так, чи так, а коли він вернувся з полку і знов узявся до слюсарства, то виявилось, що руки в його не так уже працюють, як колись. Немає вже колишньої спритности.

— Уявіть собі, моя дорога, що мій синочок, хоча й любить мене так, як і перед тим, як і слід доброму синові, але ж зовсім не може нам допомагати... Я знала, що він не дуже поспішається одружитися, бо зовсім не хотів мати собі мороки. Тому й поводився з дівчатами дуже обережно. І от, зв'язала його лиха година з цією Ежені, що прислугувувала йому, коли приходив випити шклянку вина! Звичайно, йому й на думку не спадало брати її за себе, хоча й носив їй помаранчі, як лежала в породільному домі. Але ж вона завжди була паскуда і, як виписалася з лікарні, то зараз же втекла з іншим. А дитина лишилася. Шарль визнав її за свою, віддав на село, платить за неї щомісяця чималі гроші. Так і до злиднів не далеко. Видатки й видатки без кінця. Просто сказати, одне лихо кличе за собою друге й усе на нашу голову.

Балакуча жінка розказувала отак мало не пів години й раптом замовкла, помітивши, що її гостя вся аж бліда стала,—так довго доводиться ждати.

— Та як же ви хвилюєтеся!—скрикнула Туссениха.— Вам, видно, ніколи ждати? Та знаєте, Туссена довгенько таки доведеться ждати. Чи не піти нам самим до заводу? Я там довідаюся, чи пощастить йому принести сьогодні щось додому.

Пішли до заводу, але постояли ще з чверть години внизу біля сходів, побалакали з сусідкою, що тільки що поховала свою дитину. І коли вже виходили, нарешті, на вулицю, їх спинив крик:

— Мамо! Мамо!

Це була маленька Селіна, що пишалася новими черевиками й дуже смачно їла солодку булку.

— Мамо, з тобою хоче побалакати той пан абат, що колись до нас заходив... Ось глянь,—це він мені все купив!

Пані Теодор, побачивши черезички й булку, відразу все зрозуміла. Коли П'єр—він ішов за дівчин-

кою—підійшов до неї, вона почала дякувати йому голосом, що тремтів і переривався. Тут підійшла пані Туссен і сама познайомилася з священником, не просила собі нічого, а, навпаки, раділа, що невістці ось випало щастя, а вона ж бідніша. А побачивши, як священник поклав десять франків у руку пані Теодор, вона пояснила йому, що охоче б дала й сама щонебудь, коли б мала; а потім знову почала розповідати свої безконечні історії про Туссенів параліч та про Шарля.

— Скажи но, мамо, — сказала Селіна, — той завод, де працює тато, тут, на цій вулиці? Пан абат має туди зайти.

— Завод Грандідьє? — встряла пані Туссен, — та ми й самі туди йшли, от підемо разом з паном абатом.

Завод був за якихось сто ступенів від того місця. Ідучи з обома жінками та дитиною, П'єр не поспішався, щоб розпитати пані Теодор про Сальва. Але ж та відразу показала свою стриманість. Вона казала, що так і не бачилася з Сальва з того часу, як пішов він тоді з дому. Напевно, він тепер у Бельгії із своїм товаришем, той обіцяв йому знайти там роботу. П'єр вирішив, що Сальва не наслідився вернутися на Вербову вулицю, бо й його самого дуже вразив замах. То була катастрофа, де гинуло все його власне минуле, вся його праця й надія і теперішнє життя з коханою жінкою та дитиною.

— Ось, пане абате, і наш завод! — сказала пані Туссен. — Моїй невістці не доведеться більше ждати тут біля воріт, ви так вчасно допомогли їй... Дуже вам дякую від її імени й від нашого.

Пані Теодор з Селіною теж дякували священникові, стоячи обидві на тротуарі з пані Туссен серед юрби перехожих, що місили ногами вічну липучу грязюку в цьому велелюдному кварталі. Обидві вони довго ще дивилися вслід П'єрові, і все балакали про те, що й поміж священників іноді трапляються дуже добрі люди.

Завод Грандідьє займав тут досить велику територію. На вулицю виходив один тільки цегляний будинок з вузькими вікнами, а поруч із ним був широкий прохід і крізь нього можна було бачити заводське

подвір'я. Там було багато дуже кватир, майстерень, внутрішніх приміщень. Високо вгору підносилися два високі димарі від заводських генераторів. Уже від самого входу було чути хрип та гудіння машин, глухий гуркіт праці, гарячу, рухливу діяльність. Вона глушила, від неї трусилася сама земля. Де-не-де текли чорні річки води, на одному даху вилітала крізь тонку трубку уривчастим струмком тоненька цівка пари — немов подих величезного бджоляного вулика, де кипить невпинна праця.

На заводі робили тепер переважно вельосипеди. Грандідьє, скінчивши курс у Шальонській школі мистецтв та реместв, придбав собі цей завод, коли він от-от мусів остаточно загинути через невмілість колишнього власника, що вперто робив маленькі мотори старими машинами, нездатними задовольнити сучасні вимоги техніки. Вгадуючи майбутнє, Грандідьє, через свого старшого брата, одного з директорів великого торговельного дому під фірмою „Дешевина“, дістав великі замовлення на вельосипеди по 150 франків кожний; вельосипеди повинні були бути дуже добрі. І було пущено значне промислове діло. „Дешевина“ випустила популярну машину „Лізетту“, — вельосипед для всіх і кожного, як писала вона в реклямах. Але Грандідьє довелося довго боротися. Він ще не переміг остаточно, бо нові машини страшенно дорого коштували і він дуже багато був винен. Раз-у-раз треба було заводити нові вдосконалення в техніці, спрощувати виробництво, щоб мати нові щоразу заощадження. Грандідьє дбайливо стежив за всім і тепер, угадуючи наперед близький тріумф саморучних екіпажів, мріяв про те, щоб зробити зручніший тип маленького двигуна.

П'єр спитав якогось старого робітника, чи тут Тома Фроман, і його провели до маленької дерев'яної майстерні. Там він знайшов свого небожа; той працював у звичайній слюсарській блюзі. Руки в нього були зовсім чорні від ошурки. Він приганяв одну частину машини до другої. Ніхто б і не подумав, що цей двадцятитрьохлітній велетень, що так пильно й так старанно робить оцю важку роботу, є блискучий учень ліцею

Кондорсе, де всі три брати вславили ім'я Фроманів, діставши першу нагороду. Але ж, щоб тільки допомагати батькові, він вирішив зостатися тільки рукою, що кує та згвинчує, майстром, що здійснює своєю механічною роботою думку вченого. Завжди тверезий, мовчазний, терплячий, не мав навіть коханки, він казав, що як потрапить колись на дозвіллі гарну жінку, то одружиться з нею.

Побачивши П'єра, він так схвилювався, що навіть здригнувся, і, кинувши роботу, поспішив назустріч дядькові:

— Що? Погіршало батькові?

— Ні, ні! — заспокоїв його дядько. — Але він прочитав у газетах, що на вулиці Годо-де-Моруа знайдено зубило, і це його схвилювало; він думав, що може у вас на заводі поліція зробить трус.

Тома відразу заспокоївся й, посміхнувшись, сказав:

— Перекажіть батькові, щоб він спав собі спокійно й даремно не турбувався. Перш за все, на жаль, я ще не вигдав усіх деталей до нашого маленького двигуна. Крім того, він ще й не змонтований. Деякі частини zostалися вдома. Тут ніхто як слід навіть і не знає, що саме я роблю. Поліція може робити трус, коли їй це подобається, — однаково нічого не знайде. Нашій таємниці ніщо не загрожує.

П'єр обіцяв переказати Гільйомові це слово до слова, щоб той нічого не боявся. Потім спробував розпитати Тома, як стоять справи, що думають на заводі про знайдене зубило, і чи є вже підозра супроти Сальва. Але Тома відразу замовк, відповідав уже лаконічно.

— Не приходила ще поліція?

— Ні.

— Але ж робітники говорили щось про Сальва?

— Так, звичайно, бо його анархістські погляди всім відомі.

— Ну, а хазяїн, Грандідьє,—що казав, коли вернувся від слідчого?

Тома не знав і цього, з хазяїном він ще не бачився.

— Та ось він сам.. Бідний чоловік, в жінки, напевно, сьогодні був напад.

Це була сумна історія. П'єр чув про неї від Гільйома. Грандідьє шалено закохався й одружився з молодою дівчиною, надзвичайно вродливою; п'ять років тому померла в неї дитина, маленький хлопчик, і вона захворіла на породову гарячку, видужала, але стала божевільна. Грандідьє не міг зважитися, щоб віддати її до божевільні, і оселився з нею разом у павільйоні. Вікна з павільйону на заводське подвір'я завжди були зачинені. Ніхто ніколи її не бачив, Грандідьє ніколи ні з ким не говорив про неї. Були чутки, що вона, як дитина; зовсім не люта, як бувають іноді божевільні, навпаки, дуже смирна й тільки сумна. Ще й досі вона була надзвичайно гарна, з розкішним руським волоссям. Іноді бували страшні напади і тоді її чоловікові доводилося силоміць держати її в своїх руках, цілі години боротися з нею, щоб не розбила собі голову об стіну. Тоді з будинку чуто було страшні крики, а потім знову наставала тиша, мов у домовині.

Якраз у маленьку майстерню, де працював Тома, увійшов Грандідьє. Це був гарний чоловік років на сорок з енергійним лицем, з великими чорними вусами. Волосся в його стояло сторч, очі були ясні. Він дуже любив Тома і поводився з ним немов з сином, коли молодий хлопець вступив учнем на його завод. Та й після дозволив він йому завжди приходити, коли захоче, брати весь потрібний інструмент. Грандідьє знав, що молодий Фроман вигадує маленького двигуна, що й його теж захоплював, але ж не розпитував, бо вважав за незручне.

Тома познайомив Грандідьє із священником:

— Мій дядько, пан абат П'єр Фроман, зайшов побачитися зо мною.

Після звичайного привітання, Грандідьє, що на лиці його лежав туман того суму, що через нього вважали його людиною суворою, черствою, силкувався, щоб здаватися веселим.

— А я вам, Тома, здається, не говорив ще про слідчого,—сказав він.—Поліція про мене доброї думки і коли б не це, то в нас на заводі побувала неодмінно сила шпигів... Слідчий хотів, щоб я пояснив йому, як

потрапило на вулицю Годо-де-Моруа зубило, помічене тавром мого заводу. Я відразу ж зрозумів, що, на думку слідчого, замах учинив один із моїх робітників... Признатися, одразу подумав я на Сальва, але ж я не вважаю за можливе будь-кого виказувати. У слідчого був уже список моїх робітників, і коли він спитав про Сальва, я відповів тільки, що він працював минулої осені місяців три на заводі, а потім пішов собі і я не знаю, що було з ним далі. Хай слідчий сам уже його шукає. Цей слідчий такий маленький білявий чоловічок, очевидно, дуже дбає про свою зовнішність. З котячими своїми очима він здається зухом і дуже радий, що випала йому така сенсаційна справа.

— Здається, це Амадьє? — спитав П'єр.

— Так, так! Безперечно, він дуже радий, що такий подарунок піднесли йому ці розбишаки-анархісти, зробивши замах.

Стурбований священник пильно слухав. Те, чого боявся його брат, здійснилося. Слідство вже натрапило на правдивий слід і мало вже в руках провідну нитку. П'єр глянув на Тома, чи не схвилювався той, — але Тома чи не знав про близькі стосунки Сальва з його батьком, або мав велику силу над собою. Почувши портрет слідчого, що подав його Грандідьє, він легенько тільки посміхнувся.

Грандідьє підійшов до верстату, де Тома обробляв частину свого майбутнього двигуна, і почав розмовляти з ним. П'єр підійшов до відчинених дверей до великої довгої майстерні, де хропли верстати, а довбалки немов акомпанували їм своїми сухими, ритмічними вдарями. Скрізь безупинно бігли паси. У теплій атмосфері, просякненій парою, чутно було жваву енергійну діяльність. Ціла ватага робітників, спітнілих, чорних від пороку, працювала в майстерні. День уже кінчався, незабаром майстерню мали зачинити. Вже три робітники підійшли до вмивальника, щоб помити руки, і священник, що стояв недалеко, почув їхню розмову.

А надто зацікавився він, коли почув, що один з них, здоровий рудий парубок, назвав старшого товариша Туссеном, а молодшого Шарлем. Це були батько й син.

Туссен, здоровий, плечистий чоловік з жилавими руками, відразу здавався молодшим від своїх п'ятдесятьох років. Тільки придивившись до його круглого, засмаженого лица в зморшках, що поробили їх роки та тяжка праця, можна було помітити, що він справді попрацював таки за своє життя. Борода вже починала сивіти, була як щетина, бо він голив її тільки в неділю. Спаралізована його права рука була не така вже зручна, як ліва. Викапаний батько за молодих літ, двадцятьшестилітній Шарль, з товстим обличчям, немов перерізанім густими чорними вусами, був якраз у розквіті сили й здоров'я. Під білою його шкірою енергійно зазначалися здоровенні м'ясні. Вони теж розмовляли про ту бомбу, що кинув хтось у Дювільярів будинок, про зубило, що там знайшли, про Сальва, що на нього тепер падала підозра.

— Треба бути справжнім розбишакою, щоб зробити таке, — сказав Туссен. — Ці анархісти мене просто таки обурюють, і я знати їх не хочу. Але нехай і буржуа самі за себе подбають, як їх висаджуватимуть у повітря. Нам це байдуже. Вони тільки жнуть те, що посіяли.

Під цією байдужістю ховалося довге минуле тяжких злиднів та соціальної несправедливості. Старий чесний робітник, що вже не мав жадної енергії, щоб протестувати, і не мав уже надії, він згоджувався на те, щоб провалився той старий світ, де отаких старих робітників, як він, чекала старість і смерть знесиленої шкапини.

— А я чув, — сказав Шарль, — що кажуть анархісти, і, вважаю, що кажуть вони розумні речі, мають рацію... Та хоч би взяти й тебе, батьку! Працюєш уже більше як тридцять років, і чи не обурює тепер кожну порядну людину той стан, в якому ти опинився на старість?! Адже досить тобі тільки трошки захворіти — доведеться здохнути з голоду, немов старій шкапині, що, як тільки захворіла, женуть на шкуродерню. Але ж це примушує подумати! Я починаю казати собі, що отакий кінець не дуже мене вабить... Хай упадуть мені на голову всі громи небесні, — мене все таки кортить

узяти участь у тому великому рейваху, який вони готують, — коли, звичайно, він справді може дати щастя всім і кожному.

Звичайна річ, з Шарля не був справжній, захоплений анархіст. Він тільки хотів поліпшити своє життя. Безперечно, почувався тут також і вплив казарми. З військової служби він виніс свідомість своєї рівноправності в боротьбі за життя і почував, що йому треба відвоювати собі належну частину втіхи. Тут можна було наочно бачити мету, що відокремлювала одно покоління від другого. Батько, що даремно покладав надію на республіканське братерство та рівність, став скептиком і зневажливо ставився до сучасності, а син уже прагнув нових соціяльних вірувань. Після того, як свобода очевидно схибилася, він ладен був пристати на насильство.

Рудий велетень, що здавався дуже порядною людиною, сердився й розпалювався, кричав, що, як Сальва й справді втяв таку штуку, то його неодмінно треба схопити й відразу, навіть без суду, послати на гільйотину. Туссен погодився з ним.

— Так, так йому й треба, тому Сальва! Я за його не стою, хоч він мені й зять. А проте, скажу вам, що якби він утяв отаку штуку, як висадити людей у повітря, то я б дуже здивувався. Ви й самі знаєте, що він людина не зла, людина, нездатна вбити навіть і муху.

— А що зробите? — сказав Шарль. — Коли людину доведуть до краю, то мимоволі озвірієш.

Всі троє встигли вже помитися, і Туссен, побачивши хазяїна, вирішив пождати його, щоб попросити аванс. Грандідьє, по-дружньому стиснувши руку П'єрові, ступив кілька ступенів до старого робітника, бо шанував його. Вислухавши його, він згодився написати кілька слів на картці до касира. А взагалі він був проти авансів. Робітники не дуже його любили й уважали за хазяїна суворого, хоча в дійсності він був дуже добрий. Справа була в тому, що він уважав за свій обов'язок енергійно боронити свій хазяйський престиж, бо, поступившись, міг би збанкрутувати. Коли конкуренція набирає таких безмилосердних, таких жахливих форм,

коли капіталістична система призводить до такої жорстокої боротьбі щодня, щогодини, то хіба можна,—думав він,—задовольняти всі ті вимоги, що принципово й сам був згоден визнати за законні?

Побалакавши ще раз з Тома про те, що сказати батькові, П'єр пішов; виходячи раптом почув жаль до Грандідьє, коли побачив, як той, обійшовши свій завод, повернувся до зачиненого павільйону, де чекала його страшна, тяжка драма його серця. Яка таємна, невигойна рана, що доводить його до розпачу. Він бився, боронив свій завод, що висів на волоску в запеклій боротьбі капіталу з найманою працею,—боровся невтомно й самовіддано, а що ждало його, коли ввечері вертався додому відпочити? Замість відпочинку ждали на його нові муки. Він любив свою жінку, любив її ще й досі, хоч вона стала дитиною, для кохання вмерла. Навіть тоді, коли перемагав у життєвій боротьбі, вернувшись додому, він почував, як остаточно гине його життя. І тому чи не був він нещасливіший від усіх тих жебраків, що помирали з голоду, від усіх старих робітників, зламаних працею, що так заздрили та ненавиділи його?

Вийшовши на вулицю, П'єр дуже здивувався, побачивши, що дві жінки, пані Туссен та пані Теодор з маленькою Селіною стоять ще й досі. Стоячи в болоті, немов уламки розбитих кораблів, що обмивають їх хвилі перехожих, вони ще й досі стояли на тому самому місці й балакали. Оці цокотухи, яким так важко було жити, немов присипляли своє горе балачками. І коли Туссен, щасливий, що дістав у конторі аванс, вийшов разом із Шарлем, то знайшов їх тут таки на вулиці; він сказав сестрі про зубило, що знайшли на місці вибуху, і про те, що він сам і товариші мають підозру на Сальва. Поліна дуже зблідла, але швидко перемогла себе, і щоб ніхто не вгадав, що думала вона сама, що знала, запально відповіла:

— Кажу вам, що його давно вже немає тут. Напевно, він тепер у Бельгії. Та й справді таке вигадали! Бомба! Подумайте! Ви ж самі кажете, що він найдобріша людина в світі, мухи навіть не заб'є!

Вертаючись до Нельї вагоном, П'єр знову замислився. Йому глибоко запало кипуче життя робітничого кварталу. В його думках гуркотіли заводські машини, коло них метушилися люди, немов бджоли в працьовитому вулику. І тепер уперше, через душевну ту муку, що її переживав, молодий священник цілком свідомо зрозумів конечність праці. Він розумів тепер, що праця потрібна організмові, що вона конечна умова здоров'я та сили. У праці він почав тепер бачити певний ґрунт, щоб розвивалося життя, джерело енергії, що підтримує все і все зберігає. Невже в його самого це проблеск нової соціальної релігії? Але ж яка насмішка із здорового розуму! Праця, за теперішніх умов, незабезпечена й безнадійна. Вона приводила до тієї самої вічної несправедливості. Найтяжчі, безмиросердні злидні завжди чигають працівника, немов хижий звір, щоб задушити його, як на короткий хоч час перестане працювати, кинути його під тин, як собаку, коли, постарівши не має вже сили заробляти собі на шматок хліба.

Вернувшись до Нельї, П'єр знайшов там Бертеруа; він сидів біля Гільйомового ліжка. Вчений тільки що зробив пораненому нову перев'язку. Здавалося, він ще не зовсім був певен, що ускладнень у хворого не буде.

— Бережіться, яко мога не хвилюйтеся, не так, як от сьогодні, коли я застав вас у страшній гарячці. Вам треба бути спокійному, мій любий. То отже не хвилюйтеся й не турбуйтеся. Хай вам лихо!

Через кілька хвилин, прощаючись і добродушно посміхаючись, додав:

— Уявіть собі, до мене вже приходили газетні інтерв'юєри, щоб побалакати про бомбу, що вибухнула на вулиці Годо-де-Моруа. От іще диваки, ці газетяри! Вони думають, що людина знає все. Я відповів одному з цих людців, що він зробив велику послугу, пояснивши мені хемічний склад того надіб'я. З цього приводу завтра в своїй лябораторії я прочитаю лекцію про вибухові речовини. Буде й кілька сторонніх. Заходьте й ви П'єре, а потім розкажете про неї Гільйомові; звичайно, йому цікаво буде послухати.

Помітивши братів вимовний погляд, П'єр сказав,

що прийде. Коли брати лишилися самі, П'єр розказав Гільйомові все, про що довідався, коли їздив на Мон-мартр: про те, що на Сальва є підозра, що слідчий натрапив на слід. Гільйом хвилювався. Уткнувшись головою в подушку й заплющивши очі, він белькотав щось, немов бачив щось страшне.

— Тоді всьому кінець... Сальва заарештовано, Сальва допитують... Невже стільки праці, стільки надії марно загине?!..

IV

О першій П'єр уже був на Ульмській вулиці, де жив Бертеруа в досить великому будинку, що держава дала йому під лябораторію, щоб міг він робити там наукові досліді. З усього другого поверху Бертеруа зробив велику залю, і відчиняв її іноді для вузького кола своїх учнів та шановників. Перед цією добірною публікою він читав лекції, робив досліді, розповідав про свої наукові винаходи та нові теорії.

Тоді ставили кілька стільців перед довгим масивним столом, де стояла сила-силенна потрібних на досліді приладдів та посуду. Горно з хемічними печами було за столом, а вздовж стін стояли скляні шафи з усякими слоїками та кольбами, із зразками різноманітних хемічних препаратів. На стільцях сиділа вже публіка, переважно колеги славетного вченого, кілька молодих людей, навіть жінок та газетярів. Всі вони почували себе, як вдома, вітали Бертеруа і балакали з ним, немов з добрим знайомим.

Побачивши П'єра, Бертеруа зараз підійшов до нього, стиснув йому руку, підвів до столу й посадив поруч із Франсуа Фроманом, що один з перших прийшов на лекцію. Франсуа кінчав тоді свій третій і останній курс у нормальній школі, що була тут поруч; отже Франсуа був усього за кілька ступенів від свого вчителя, і часто його відвідував. Він ставився до вченого з великою пошаною й уважав за найбільший розум того часу. П'єр був дуже радий побачитися тут із своїм небожем, бо цей рослий юнак, з такими бистрими очима, що освітлювали чесне, розумне лице, ще тоді

на Монмартрі, коли вперше побачилися вони, зробив на молодого священника глибоке, чарівне вражіння. Небіж теж вітав дядька з щирою радістю, бо він міг довідатися про батькове здоров'я.

Бертеруа почав свою лекцію. Він казав просто, дуже коротко, але ж ясно й чітко, вживаючи іноді дуже дотепних слів. Спочатку він розповів про свої власні досліді, значні вже досягнення сучасної науки про вибухові речовини. Сміючись, він розповідав, що іноді доводиться йому працювати з такими матеріялами, що вибух висадив би в повітря цілий квартал. Але потім, щоб заспокоїти слухачів, додав, що поводитьься з такими речовинами дуже обережно. Потім перейшов до бомби, що вибухнула на вулиці Годо-де-Моруа ось кілька днів і хвилює цілий Париж. Досвідчені люди уважно оглядали її уламки; йому теж принесли на експертизу один. Бомбу, на думку Бертеруа, зроблено досить погано і набито дрібними шматками заліза. Щоб підпалити її, використано найгрубіше, просто дитяче приладдя: звичайнісінький гніт. Заслуговує на увагу тільки незвичайна сила набою, що, хоч сам був дуже малий, а наробив стільки шкоди. Природно спитати себе: яка б страшна була руїнницька сила, якби набій збільшити в десять разів, у сто разів? А з другого боку, коли спробували визначити склад вибухової речовини в бомбі, то виявилось, що завдання це дуже важке. Суперечки тільки заплутували справу. Із трьох експертів, що оглядали уламки бомби, один сказав, що в ній був динаміт, а два інші, — проте вони не були однієї думки, — гадали, що в бомбі було кілька вибухових речовин. Щодо Бертеруа, то він, як скромна людина, відмовився сказати точну, певну думку; дані йому уламки мали на собі такі незначні ушкодження, що не можна було зробити точної аналізи. Не маючи точних даних, Бертеруа не казав нічого певного. Він був цілком певен, що це якийсь невідомий досі страшний порошок, нова вибухова речовина і сила її була більша, ніж у всіх речовин, відомих досі. Він гадав, що хемічну форму тієї речовини міг вигадати або поважний учений, що присвятив себе цілком науці, або якийсь наївний диле-

тант-винахідник, якому пощастило випадково влучно сполучити певні хемічні речовини. Після численних своїх дослідів Бертеруа прийшов до того висновку, що мусить бути багато різних таких речовин, що наука їх не знає, але ж незабаром винайде. Він сам не мав досі ані часу, ані нагоди винаходити їх, але, працюючи в своїй спеціальності, він показав іншим той ґрунт, що на йому слід робити дослід, і намітив загальний хід. Він провіщав вибуховим речовинам велике майбутнє і закінчив свою лекцію красномовним хвальним словом, сказавши, що досі речовини ті тільки ганьбили, використовуючи їх як знаряддя помсти та руйнування, тоді як у них велика сила-визвольниця, яку прагне знайти наука, — той важіль, що піднесе й перетворить світ, коли ці страшні речовини буде приручено й зроблено з них слухняних слуг людства.

Промова тривала цілі півтори години, і П'єр почував, як Франсуа, що сидів біля нього, тремтів, захоплений широкими горизонтами, що відкривав перед ним великий учений. Сам П'єр був також надзвичайно зацікавлений, бо міг тепер багато чого зрозуміти. І П'єр мимоволі мусів прийти до деяких висновків, порівняти те, що він чув тепер, з тим про що догадався, слухаючи Гільйомові слова, де чути було страх, що слідчий ось-ось викриє якусь таємницю.

Збираючись уже йти, абат разом з Франсуа підійшов стиснути руку Бертеруа і щиро сказав:

— Гільйом дуже шкодуватиме, що не міг послухати такі величезні наукові ідеї.

Старий учений тільки посміхнувся і сказав:

— Нічого. Ви перекажете йому коротко те, що я говорив. Він зрозуміє, бож знається на цьому краще від мене.

Вийшовши з дядьком на вулицю і пройшовши трохи мовчки, Франсуа, що досі, як учень, шанобливо мовчав при славетному хемікові, сказав:

— Яка шкода, що людина з таким могутнім розумом, вільна від будь-яких забобонів, людина, що прагне самої тільки істини, згодилася стати в ряди офіційної науки, дозволила наліпити на себе етикетку казенного

вченого, зв'язати собі руки всякими титулами та академічними відзнаками! Ми б усі любили й шанували його незрівняно більше, якби він не спокусився великою казенною платнею та менше був зв'язаний ланцюгами орденських стрічок.

— Але що робити? — сказав П'єр примирливо, — адже треба якось жити. А він має тільки платню за свою тяжку працю. А крім того, мені здається, що Бертеруа не такий, для нього не можуть багато важити всякі грошові нагороди та орденські стрічки.

Якраз дійшли до нормальної школи і священник став, гадаючи, що молодий його супутник піде до школи. Але Франсуа, підвівши голову, глянув на старовинний будинок і сказав:

— Ні, сьогодні четвер і я цілком вільний. І взагалі нам тут дають велику, навіть надто велику, волю. Щодо мене, то я дуже радий, бо через те маю змогу часто відвідувати своїх і сідати вдома до роботи за колишнім моїм маленьким столом, де ще сидів учнем. Мені здається, що за тим столом мій мозок може працювати краще й серйозніше.

Дуже добре скінчивши середню школу, Франсуа міг вступити або до політехнічної, або до нормальної школи. Він вступив до нормальної першим учнем на так званий науковий чи реальний відділ. Його батько хотів, щоб кожен син вивчив якесь ремесло, і Франсуа, скінчивши школу, вибрав собі фах учителя, але сподівався, як обставини дозволять, присвятити себе спеціальній науковій праці. Він надзвичайно рано розвинув свій розум і тепер кінчав третій курс і готувався до останнього іспиту. Це забирало в нього весь час і відпочивав він тільки тоді, коли ходив по Монмартрському передмісті або гуляв довгий час в алеях Люксембурзького саду.

Франсуа й тепер автоматично пішов до того саду, розмовляючи з дядьком, що теж пішов туди. Ще був місяць лютий, але після півдня стало на погоду, була мов справжня весна. Ніжне соняшне світло обливало ще чорні дерева, гарного цього дня почувалося, що зими зосталось вже небагато і швидко з'являться на

бузку перші маленькі зелені пуп'янки. Розмовляли вони про освіту.

— Признаюся, — казав П'єр, — мені не дуже до вподоби загальний дух сучасної освіти. Звичайно, технічний бік, наприклад, хоч би й у вашій школі, поставлено на належну височінь. Єдиний спосіб підготувати вчителів — це ґрунтовно навчити їх педагогічного ремесла, набити їм голови всіма потрібними відомостями. Але, на жаль, скінчивши школу, вихована та освічена для вчителювання молодь уникає цієї діяльності. Багато не мають жадної роботи, тиняються без діла, беруться до журналістики й уважають, що можуть бути за вчителів і мистецтва, і літератури, і самого суспільства. І, треба сказати, колишні вихованці нормальної школи, що належать до цієї категорії, найчастіше бувають просто нестерпні... Забуваючи, що нещодавно ще присягалися Вольтеровим ім'ям, вони наввипередки поспішають вернутися до спіритуалізму, до містицизму, щоб не відставати від останньої моди великопанських сальонів. В їхньому світогляді можна помітити якусь дивну мішанину дилетантства з космополітизмом. Відтоді, як непохитну віру в науку почали визнавати всі за грубу, негідну людини з товариства, вони мріють тільки про те, щоб не мати того вчительського вигляду й світогляду. І для того вдають із себе наївних неуків, яким дозволено бути непевними наукових догм. А найбільше бояться вони, щоб якнебудь не визнали їх за вихованців нормальної школи й тому і удають із себе справжніх парижан. Зловживають столичним жаргоном, перекидаються так само граціозно, як молоді вчені ведмеді, що за всяку ціну хочуть догодити всім. Тому засипають науку стрілами сарказму й мають претенсію вславитися за всезнавців, — і в той самий час, заради шику, повертаються до релігії смиренних, до наївного чарівного ідеалізму Ісуса Христа в яслах.

Франсуа зареготався.

— О, портрет трохи шаржований, але ж, по суті, справедливий, цілком справедливий.

— Я знав кількох таких суб'єктів, — казав далі П'єр, щоразу дужче захоплюючись. — Всі вони панічно бояться

прославитися за людей старих поглядів. Саме тому вони й нападаються на все, що створено енергійною працею нашого віку; тому й ставляться огидливо до волі, не вірять науці, не вірують у майбутнє. Виведений на сцену тип Гоме вони вважають за страховище, за найсмійніше в світі. Щоб не бути подібним до нього, вони й ламаються й удають, ніби ні в що не вірують, окрім у найнеймовірніше. Безперечно, Гоме смійний, та в нього під ногами принаймні твердий ґрунт. Звичайно, дуже огидно слухати, коли він каже азбучні істини хоча б тому самому Ляпалісові, але ж так само огидно бачити, коли люди стають навколійки перед найочевиднішим безглуздем! Хоч уже стало банальною істиною, що два рази два буде чотири, а проте все ж це істина. Говорити її, в кожному разі, менше безглуздя, ніж, скажімо, вірувати в людське чудо.

Франсуа здивовано глянув на священика. Помітивши це, П'єр трохи стримав себе, а все таки, зневірившись в усьому, він не міг не говорити гнівних слів проти сучасної інтелектуальної молоді. Такою він її собі уявляв, охоплений розочаруванням. У кварталі бідноти неймовірно співчував він робітникам, що помирали з голоду. Так само й тепер він повен був гіркої зневаги до молоді, що, буди боягузами перед науковими висновками, зверталися по втіху до найбрехливіших спиритуалістичних систем, що вславляли смерть, як перехід до вічного раювання. Чи не було це вбивство самого життя, оте полохливе бажання не жити для самого життя, ради простого обов'язку існувати й сприяти своїм існуванням світовому поступові? При цьому скрізь власне „я“ надає собі такого значіння, ніби й справді воно було центром всесвіту. Кожен хоче бути щасливим сам для себе. А був час, коли цю молодь П'єр уважав за щось бадьоре, повне енергії. Він мріяв, що молодь ця свідомо свого обов'язку завжди прагнути правди — вивчати минуле тільки для того, щоб краще визволитися з-під його тягара та певніше йти до майбутнього. Тепер, розчарувавшись в усьому, він гадав, що молодь знову заплуталася в тенетах метафізики через свої лінощі та кволу думку, може й через пере-

втому в кінці цього століття, виснаженого надсильною працею.

Франсуа знову почав усміхатися.

— Але, — сказав він, — ви помиляєтеся, ми в нормальній школі зовсім не всі такі... Вам, здається, доводилося здибатися з тими вихованцями нашої школи, що скінчили курс словесного відділу. І ви напевно були б не такої думки, коли б познайомилися з нашими вихованцями з відділу реального знання. Правда, у наших товаришів з літературного відділу тепер дужча стає реакція проти позитивізму і невідступно переслідують їх думка про вславлене банкрутство науки. Це, звичайно, до певної міри можна пояснити тим, що впливають на них сучасні професори: ново-спіритуалісти та реторики-догматики, що під їх керівництво вони потрапляють. Головним чином тут впливає мода. Ви дуже влучно й доречно сказали, що тепер, наприкінці століття, елегантні, але легковажні голови вважають наукову істину за надто вже грубу, за негарну, а через те й неприйнятну. Хлопець із витонченим смаком, що хоче подобатися, цілком природно, мусить переходити до модних поглядів, до так званого нового духу.

— Це вже вибачте! — перебив П'єр, що вже не мав сили стримуватися. — Цей новий дух зовсім не має невинного вигляду минущої моди. Навпаки, це грізний тактичний маневр, це атака темряви проти світла, розуму, рабства проти вільної думки, проти істини та справедливості.

Але тут він мусів замовкнути, бо помітив, що юнак пильно дивиться на нього, здивований. П'єрові здавалося, ніби перед ним з'явилася постать монсен'йора Марта, ніби чує його духовну бесіду з катедри церкви Мадлен, ту бесіду, якою його преосвященство намагався знову підкорити Париж римській політиці, що втілювалася в так званому новому католицизмі. Цей новий католицизм, щоб певніше зруйнувати демократію та науку, визнавав їх, оскільки це було йому вигідно. Це була нещадна остання боротьба. Ради неї й намагаються так дбайливо отруювати розум юнацький. П'єр знав, яких заходів уживають релігійні установи, щоб сприяти

цьому відродженню містицизму, маючи божевільну надію, що таким способом швидше зруйнують знання. Кажали, ніби монсеньйор Марта, добившись всемогутності в католицькому університеті, казав своїм прибічникам, що досить буде виховати троє поколінь певних та слухняних учнів, щоб церква знову підкорила собі Францію.

— Запевняю вас, що ви помиляєтеся щодо нормальної школи, — сказав ще раз Франсуа. — Правда, і серед нас знайдеться кілька фанатиків католицизму, — але ж навіть на літературному відділі величезна більшість — скептики, — правда, скромні, ввічливі. Всі вони вважають себе найперше за педагогів, хоча й соромляться трохи свого фаху. За таких обставин, безперечно, їх псує іронія, властива емансипованим педантам, що, підпавши духові критики, стають нездатні до самостійної творчості. Мене, скажу вам, дуже здивувало якби з-серед них вийшов той геній, зараз такий потрібний суспільству. Я навіть вважаю за краще, щоб прийшов якийсь варварський геній, не начитаний, такий, що не вміє поводитися з критичними методами, такий, що ніколи не захоплювався тим, як порівнювати один з одним різні діалектичні відтінки, тикий, що сильними ударами сокири розчинив би нам двері майбутнього століття, дав би нам побачити яскраве сяйво істини та дійсності. Щодо моїх товаришів із секції реальних знань, то я запевняю вас, що неокатолицизм, містицизм, окультизм та всі взагалі модні фантазмагорії ані трошки їх не цікавлять. Правда, вони ще не виробили собі наукової релігії, а через те багато ще вагаються, але здебільшого світогляд у них ясний, серйозний. Щиро люблять і вдаються в ті дослідження, що охоплюють все широке поле сучасного людського знання. Вони вже не збочать, будьте певні, вони завжди будуть переконані позитивісти, вони завжди визнаватимуть закон еволюції та творчі сили, що керують світом, а через те кріпко вірують, що спостереження та дослід, — це найпевніше знаряддя, щоб людство могло завоювати собі щастя й силу, підкорити світ своїй владі.

Франсуа й сам захопився, широко ступаючи по до-

ріжках, залитих сонцем і дав повну волю своїм юнацьким мріям.

— Та, взагалі, хіба знає хто в нас молодь? Нам стає смішно, коли ми бачимо, як апостоли різних наукових систем сперечаються за неї один з одним, тягнуть її кожен до себе, оголошують її білою, чорною, або ж сірою, відповідно до того, який колір потрібен їм, щоб перемогли власні їхні ідеї. А серйозна молодь вчиться по школах, лябораторіях та бібліотеках. Оця трудяща молодь і принесе з собою майбутнє. І навпаки, з так званої гурткової молоді, що розважається різними безглуздими витівками та маніфестаціями, не вийде нічого. Звичайно, вона робить багато галасу, про неї тільки й чути. Але коли б ви знали, яку енергію та запал до науки мають із нас ті, хто мовчить, присвячуючи себе цілком науці! Я знаю багатьох таких! Вони мають зв'язок із теперішнім століттям, не зрікаються жадної з тих надій, що ними воно жило, і сміливо йдуть назустріч майбутньому. Вони твердо поклали собі робити й далі роботу своїх попередників, що розчищали шлях до світла та рівності. Спробуйте но побалакати з ними про банкрутство знання: вони знижуть плечима, бо добре знають, що ніколи ще наука та знання міцніше не запалювали серця, ніколи не мали таких великих здобутків. Ні, спочатку хай позачиняють усі вищі шкільні заклади, лябораторії та бібліотеки, радикально змінять той ґрунт, що на ньому росте сучасність, — і тільки тоді можна було б сподіватися, що на тому ґрунті знову виростуть помилки, такі приємні болохливим, кволим серцям та вузькому розумові.

Оцей нестримний порив раптом перервався. Підійшов високий білявий юнак, щоб привітатися з Франсуа. У цьому юнакові, що ввічливо йому вклонився, здивований П'єр пізнав Гіяцінта, сина барона Дювільяра. Молоді хлопці були один з одним на „ти“.

— Диви! Як це ти потрапив до нашого старого кварталу? — спитав Франсуа.

— Я, мій любий, іду туди, за обсерваторію, до Жона... Ти знаєш його? О, мій любий, уяви собі, це геніяльний різьбяр, йому майже пощастило знищити

в своїх творах елемент матеріального. Він вирізьбив жінку-статую заввишки тільки з палець; це сама душа, неспоганена низькістю матеріальних форм. А проте в цій статуї втілено всю жінку, її символ. О, це великий небувалий твір! Естетика тут переходить в релігію.

Франсуа, посміхаючись, дивився на молодого Дювільяра, обтягненого довгим сурдутом, — цей русявий юнак, з голоною бородою, довгим волоссям та жіночою постаттю здавався надприродною істотою, — не то парубок, не то дівчина.

— Ну, а ти що поробляєш? — спитав Франсуа. — Я гадаю, ти працюєш і збираєшся незабаром видати нову маленьку поему?

— Ах, мій любий, мені нестерпно тяжко! Адже я терпіти не можу систематичної, щоденної творчості. Іноді один якийсь вірш забирає в мене тиждень. Правда, я написав маленьку поему „Кінець жінці“. Взагалі мені закидають мої незвичайні погляди, а проте це неправда, можеш бачити сам: аджеж мене захоплює Жона, а він вірує, що жінка потрібна. Але йому можна пробачити — він різьбяр, — а різьбярство найгрубіше, найматеріальніше з мистецтв. Ну, а щодо поезії, то тут уже, сам знаєш, так зловживали жінкою, що далі вже нікуди. Хіба ж не правда, що настав час зовсім вигнати її звідти і хоч трохи звільнити храм від того бруду, що ним його запаскудила та розпусна самиця? Її плодючість, материнство та все інше, — це ж такий бруд! Ах, коли б ми зробилися такі чисті, набули такого смаку, щоб почули огиду до цих тварин і ніколи вже до них не доторкалися. Тоді б вони повмирали незаплідненими, і людство достойно скінчило своє існування.

Скінчивши томно цю тираду і пишаючись, що зробив таке вражіння, Гіяцінт пішов, трохи вихиляючи клубами.

— То ви з ним знайомі? — спитав свого небожа П'єр.

— Він разом зо мною вчився у лицей Кондорсе, починаючи з найменшої кляси. О, це був дуже смішний тип — ледащо й тупак. Завжди й скрізь пишався він мільйонами свого батька Дювільяра, аж до того, що вихвалявся своїми розкішними краватками. А заразом говорив, що зневажає ці мільйони, вдавав із себе рево-

люціонера, казав, що охоче підпалив би своєю цигаркою міну й висадив би в повітря весь світ. У ньому об'єдналися разом Шопенгауер, Ніцше, Толстой, Ібсен. І ви бачите наслідок той, що він зараз якась мішанина божевільного з блазнем.

— О, — сказав П'єр тихо, — це страшний симптом часу, коли сини щасливих та упривилейованих починають з нудьги та з переситу заражуватися манією руйнування й беруться до одної роботи з анархістами.

Франсуа пішов далі до басейну, де діти спустили на воду цілу ескадру кораблів.

— Я не бачу тут нічого страшного, це просто смішний, безглуздий факт, — сказав він. — Невже ви хочете, щоб їхній містицизм та відродження спіритуалізму, що на нього посилаються доктринери, які проповідують уславлене банкрутство знання, — щоб ці вигадки хтось уважав за щось серйозне, коли вони так швидко призвели до такого безглуздя в мистецтві та літературі? Досить було кількох років впливу цих поглядів, щоб у нас народилися сатанізм, окультизм та сила-силенна інших таких самих диких, безглузвих перекручень, не згадуючи вже про Содом та Гомору, як кажуть. З усім цим згоден Новий Рим. Але ж дерево пізнають з його плоду? І от, замість відродження, інакше сказати, замість могутнього соціального руху, що вертається до минулого, хіба не бачимо ми наочно, що ми є свідки тимчасової реакції, і її можна пояснити цілком природними причинами. Старий світ не хоче помирати й б'ється в останніх корчах. Він немов відроджується на мить, перше ніж назавжди понесуть його хвилі людського знання, що щоразу стають вищі. Тоді й прийде бажане майбутнє, — той новий світ, що його принесе з собою справжня молодь, та молодь, що працює, що її ніхто не знає, бо вона не кричить про себе, а бореться за майбутнє... Але прислухайтеся, — і може якраз почуєте її, бо тепер ми саме в неї, в її кварталі. Велика тиша, що оточує нас, це наслідок мовчазної праці численних молодих голів, що схиляються над робочими столами, читають книги, пишуть й щодня набувають собі знання.

Широким красномовним жестом Франсуа показував на Люксембурзький сад, на ліцеї, на вищі шкільні заклади, юридичний та медичний факультети, інститут з його академіями, на численні бібліотеки та музеї, коротко сказати, на все те царство розумової праці, що має таке велике місце в безмежному Парижі. П'єр, схвильований, зворушений через свою невіру, немов справді чув глухий гук від праці всіх цих мужніх розумів, що йшов із клас, амфітеатрів лекційних заль, лабораторій та маленьких кімнат, де жили учні. Ці звуки не були подібні до уривчастого пухання машин, що засапуються від роботи, до бурхливого гуркоту заводів та фабрик, де лютує, знемагаючи від тяжкої роботи, фізична праця. Але й тут було можна почути таку саму втому. Надмірне зусилля таке саме було вбивче, натомість наслідки праці хоча й утомлювали, але давали добрі жнива. Невже інтелектуальна молодь і справді захоплено працює по своїх мовчазних майстернях, не зрікаючись колишніх надій, не відкидаючись від того, що здобуде, виковуючи в горні вільної думки майбутню істину та справедливість невидимими молотами спостереження та досліду?

Франсуа звів очі, щоб подивитися на великий годинник, що на башті Люксембурзького палацу.

— Я вже піду додому, на Монмартр, може ви проведете мене трохи? — сказав він П'єрові.

Священик згодився тим охотніше, що небож додав, що збирається зайти до Люврського музею й узяти брата Антуана. Під яскравим сяйвом післяпівденного сонця, у майже безлюдних теплих залах музею живописі чутно було благородний спокій, а надто після метушні та галасу на вулиці. У залах цих було всього кілька копійців, що працювали в глибокій тиші, іноді тільки порушували її випадкові одвідувачі. П'єр із Франсуа знайшли Антуана в найдальшому кутку, в залі стародавніх художників. Він дуже уважно малював постать з етюду Монтенї, і робив це пильно-пильно, майже побожно. Захоплював його в стародавніх художників зовсім не містицизм, і не поривання до ідеалу, що тепер мода пішла їм приписувати; навпаки, цілком

слушно захоплювався він щирістю тих наївних реалістів, їхньою скромністю та пошаною до природи, дбайливою сумлінністю, з якою намагалися вони віддавати її якнайточніше. Цілі дні старанно працював він, вивчачи га копіючи твори цих майстрів, щоб проіннятися суворою та чесною сумлінністю їхнього малюнку, проіннятися благородством їхньої творчості, тим наслідком щирости та теплоти самовідданих художників.

П'єра вразив чистий, ясний вогонь в ясно-блакитних Антуанових очах після справді художньої праці. Лице русявого цього велетня, мрійне й добродушне завжди, немов зігрівалося від того вогню й палало захопленням. Високе чоло, що мало форму башти, таке, як у батька, тепер здавалося цитаделлю, збудованою на те, щоб завоювати істину та красу. Недавно сповнилося йому вісімнадцять років, і всю історію його життя можна було розказати кількома словами. Ще в третій класі ліцею огидна йому стала так звана класична освіта, і почав він захоплюватися малюванням. Гільйом дозволив своєму молодому синові вийти з ліцею, де однаково той нічого путнього не робив. Деякий час юнак намагався вияснити самому собі своє покликання; могутня свідомість того покликання так голосно заговорила в ньому. Він спробував гравірувати на міді, робити офорти, але швидко почав вирізьбляти з дерева й захопився цією роботою, не зважаючи на те, що цим мистецтвом трохи нехтують, бо тут уживають звичайно методів ремісничих. Антуанові здавалося, що художник має тут широке поле для діяльності. Він поставив собі за мету відродити та піднести це мистецтво. Він мріяв різати на дереві свої власні малюнки, сполучити в собі творчий дар з рукою виконавця. Це могло давати цілком нові, могутні глибокі ефекти. Слухаючись свого батька, — а він вимагав, щоб сини знали якесь ремесло, — Антуан заробляв собі на хліб, як і всі інші гравери, — робив кліше для ілюстрованих журналів. Але поруч із щоденною звичайною цією роботою, він створив уже кілька гравюр і показав надзвичайне почуття життя та енергію. Він дав відбитки дійсности, сцени з повсякденного життя, але ж так, що глядач відразу

бачив найголовніше. І справді, дивно було бачити таке художнє почуття в такого молодого юнака.

— Невже ти хочеш вирізьбити це на дереві? — спитав Франсуа в брата, як той клав у свою обгортку копію з малюнка Монтенї.

— Та ні бо, я брав тільки тут ванну наївної простодушности, інакше сказати, учився скромности та щирости... Адже життя тепер надто відмінне від часів Монтенї.

П'єр так захопився розмовою з обома небожами, — щодалі вони йому більше подобалися, — що провів їх аж до Монмартру. Антуан ішов з ним рядом і теж був захоплений. Безперечно, під впливом таємничої спорідненої сердешної любови та відданности, він почав тут таки на вулиці викладати дядькові свої мрії про справжнє мистецтво.

— Кольорит, звичайно, велика сила, він має владні чари. Можна сказати, що без фарб аніяк не відтворити художній сюжет. А втім, хоч це й дивно, для мене фарби не мають такої великої ваги. Мені здається, що маючи тільки чорне та біле, я можу відбивати життя цілком, всю його повноту, всю його силу. Я навіть уявляю собі, що мені пощастить віддати таким способом точніше та ніби зосередженіше найголовніші його риси, ніж скороминущою ілюзією фарб, що обманюють око, милуючи його міною тонів та півтонів. Але ж скільки роботи! Гляньте, наприклад, на цей величезний Париж, що ним ми зараз ідемо. Я хотів би увіковічити цей момент його існування в кількох сценах та типах, що могли б лишитися безсмертними свідками його життя. Для цього треба було б намалювати їх точнісінько так, як вони є насправді, а крім того з наївною щирістю, бож вічність є тільки атрибут чистосердешної щирости та запалу художникового, що завжди ставився з найбільшою довірою та покорою до природи, бо вона довіку гарна. Я зробив уже кілька постатів, я покажу їх вам... Ах, якби я міг зважитися робити просто на дереві різакон, не охолоджуючи запалу надхнення, не малюючи попереду натури. Але ж я зазначаю собі олівцем тільки контури й тільки найзагальніші. Різак

може потім іти далі за своїм власним надхненням, раптом творити й малювати могутні й тонкі художні ефекти. Тому рисівник та різьбяр сполучаються в мені в одно до такої міри, що я можу зробити й те кліше, що сам вигадав. Мої малюнки в інших руках вийшли б зовсім слабкі й мертві... У того, хто здатний творити, життя народжується не тільки з голови, а й із пальців.

Вони дійшли втрюх до підгір'я Монмартрського горба, і П'єр уже хотів сісти в вагон, щоб вернутися в Нельї, як Антуан, все ще дуже зворушений, спитав у дядька, чи знає він різьбяра Жагана, що працює тут-таки на Монмартрі для базиліки Св. Серця. П'єр відповів, що не знає, Антуан додав:

— То зайдімо до нього на хвилинку. Це різьбяр з великим майбутнім! Він покаже вам модель янгола, що йому забракували.

Франсуа теж почав вихваляти модель янгола. Це зацікавило священика, і він вирішив піти з ними. Там угорі, поміж риштуванням навкруги базиліки, Жаган зробив собі майстерню з вікнами в хліві, досить простору, щоб зробити замовленого йому величезного янгола. П'єр з небожами застали різьбяра в звичайній блюзі; він наглядав за двома робітниками, що обрубували кам'яну брилу, що з неї мав бути вирізьблений янгол. Жаган був здоровенний чоловік років на тридцять шість, бородатий, чорнявий, з великим ротом, гарними білими зубами та блискучими очима. Народився він у Парижі, скінчив урядову школу малярства та різьбярства, але й там уже через бурхливу свою вдачу довелося йому зазнати багато прикростей.

— А, ви, звичайно, прийшли подивитися на мого янгола, що не сподобався архієпископству!.. Ось він, дивіться! — вітав своїх гостей Жаган.

Постать янгола, заввишки з метр, зроблена з глини, що вже підсихала, робила таке вражіння, ніби от-от полетить на небо. Її великі розпущені крила були повні божевільного пориву летіти в безконечність. Напівголе тіло, ледве прикрите запоною, здавалося, належало не зовсім ще розвиненому, але ж сильному юнакові, а

голова сяяла від променистої радості, немов наперед захоплювався янгол тим, що полетить у небо.

— Отці духовні знайшли, що він, мій янгол, надто подібний до людини, — пояснив різьбяр. Що ж, вони мали рацію... Я не думаю заперечувати. Янгол—це така хитра штука, що її дуже важко навіть уявити собі. Тут виникає питання про стать. Справді, хто він такий: хлопець, чи дівчина? Крім того, коли митцеві бракує досить кріпкої віри, то він хоче чи не хоче, а мусить творити небесну істоту з якоїсь живої натури, копіюючи природу і через те свідомо її псуючи... Я спробував був зробити не так, я намагався уявити собі янгола чарівною дитиною, в якій раптом вирости крила й разом з'явився порив літати кудись далеко в чарівному сяйві блискучого сонця... В архієпископстві всім стало ніяково, навіть образило їх. Їм хотілося, щоб у янголі було більше релігійного і я мусів зробити для них оцю гидоту. Треба ж якимось жити!

Він показав рукою на другу глиняну модель, що її робітники починали вже робити з мармуру. Це був янгол пристойного типу, з симетрично зробленими гусячими крилами, з тілом ані дівочим, ані хлоп'ячим, з шабльоном обличчям, з ідіотською екстазою, що вимагають її від янголів католицькі традиції.

— Що поробиш? — казав художник.—Усе релігійне мистецтво перейшло тепер на найгіршу, дику банальність. Католицький світ не має вже колишньої віри й буде такі церкви, що нагадують казарми, оздоблені такими образами та статуями спасителів та мадонн, що справжньому митцеві гірко на них дивитися, А все тому, що геній розцвітає на соціальному ґрунті. Великий митець може горіти вірою свого часу... А щодо мене, — то я онук простого мужика, виріс у батька й приїхав до Парижу, щоб робити надгробки на Рокетській вулиці. Я почав свою кар'єру, як простий робітник. Все моє дитинство було на вулиці серед народу й ніколи й на думку мені не спадало піти колись до церкви... То чого ж ви хочете, чого ж можна ждати від мистецтва тоді, коли ніхто не вірує вже ані в бога, ані в чисту красу? Мимоволі мистецтво мусить пори-

ватися до нової віри, а саме — до віри в життя, в працю, в плодючість, до віри в усе, що працює й творить...

Раптом спинився й скрикнув:

— Між іншим, чи не хочете побачити мою статую Плодючости. Я її переробив і тепер, до певної міри, задоволений. Ось гляньте.

Йому дуже хотілося повести їх до його власної майстерні, що була тут таки якраз майже під маленьким Гільйомовим будиночком. Туди треба було пройти вулицею Голготи, тобто, по суті, безконечними, дуже крутими сходами. Двері майстерні виходили на маленький ганок, а вгорі, через кілька ступнів, була велика кімната з величезним вікном. Тут була сила-силенна глиняних та гіпсових моделей, недороблених статуй, а то вже й зовсім готових, — це був наочний доказ великої творчости митця, що працював тут. Посередині цієї майстерні стояла на підставці статуя Плодючости, обгорнена мокрими полотнинами. Очевидно, коло неї саме й працював митець. Коли він скинув із статуї полотнини, вона з'явилася в усій своїй величній красі, з могутніми стегнами, животом, звідки мав народитися новий світ, повною шиєю здорової жінки, з грудьми жінки й матері, повними животворчого, поживного молока.

— А, що скажете? — скрикнув митець із щасливим сміхом творця.—Я так гадаю, що дитина, народжена від цієї жінки, буде молодець, не така вже буде тоненька, як сучасна блідолиця молодь, що їй голова заморочена естетикою. Ця істота теж не побоїться лишити після себе нащадків.

Антуан із Франсуа захоплено почали розглядати художній твір, а П'єр тим часом надто зацікавився молодою дівчиною, що, відчинивши їм двері в майстерню, знову сіла з утомленим виглядом до маленького столу, де перед тим читала книжку. Це була Ліза, Жаганова сестра. Їй ледве сповнилося шістнадцять років, отже вона була двадцятьма роками молодша від брата, і приїхала до нього, як померли батьки. Тоненька, кволого здоров'я, з личком, облямованим

чудовим попелястим волоссям, що сяяло, мов найтонший пил у соняшному світлі. Вона була майже каліка, ноги були такі слабкі, що ледве ходила. Інтелектуальний розвиток у неї теж був трохи затриманий, — хоч було їй уже шістнадцять років, а це була ще щиро-серда, наївна дитина. Спочатку це дуже гірко було братові, але з часом він звик до її невинної простоти, до її кволо-сти. Завжди захоплений роботою, завжди складаючи нові проекти, він майже не помічав у своєму домі сестри, і вона жила, як їй подобалося, як маленька, лагідна дівчинка, в якій розвиток чомусь затримався, або й зовсім спинився.

П'єр помітив, з яким поривом ніжної, щирої, сестриної приязні Ліза зустріла Антуана. А потім побачив, що, вітаючи Жагана з доскональним художнім твором, юнак сів біля молодої дівчини й почав розмовляти з нею, розпитувати її про книжку, що вона читала. Вже цілих шість місяців поміж них було найчистіше, найніжніше почуття. Антуан із саду батьківського будинку, що був на горішньому пляцику Тертрського горба, вже давно цікавився дівчиною, дивився на неї крізь велике вікно майстерні, де текло життя цієї невинної дитини. Бачивши її завжди одну, немов усі її покинули й забули, він почув до Лізи спочатку жаль, а потім, познайомившись з нею, так захопився її щирістю та чарівною наївністю, що йому непереможно захотілося своїм коханням розбудити її сонний розум. Йому захотілося животворчим духом стати для її розуму та серця. І він став для неї тим, чим не зміг стати рідний брат, а саме — він узяв на себе обов'язок піклуватися цією кволою рослиною, оточити її ласкавим промінням любови. Вже пощастило йому навчити її читати, хоч перше всі вчительки в один голос сказали, що ніяк не можна добитися цього. Вона слухала Антуана й дуже добре розуміла все, що той їй казав. Чудові, ясні очі на гарненькому, хоча й не зовсім правильному личку, поволі займалися вогнем щиросердого щастя. Любов робила наочні чудеса. Вона творила жінку, що в неї вдмухнув дихання життя юнак, ніби даючи їй життєву силу своєї власної істоти. Звичайна річ, вона

була кріхкотіле й кволе створіння, таке безсиле, що, здавалося, могло щохвилини загинути без відомої причини. Вона все ще не могла добре ходити, — ноги мліли. Але ж щодо розумового розвитку, то вона далеко поступила наперед і вже не була подібна до маленької хворобливої дикунки, до дитини, з затриманим життєвим процесом, а така була вона минулої ще весни.

Жаган, захоплений чудом, що сталося в нього на очах, підійшов тепер до Антуана.

— Правду сказати, ви можете пишатися зі своєї учениці. Ви знаєте, вона вже читає зовсім вільно й розуміє геть усе з тих гарних книжок, що ви їй приносите... Правда, Лізо, ти ж тепер щовечора читаєш мені?

Ліза звела свої ясні, щирі очі й глянула на Антуана, усміхнувшись з безмірною вдячністю, і сказала:

— О, я знатиму все, чого він схоче мене навчити, я робитиму все, чого він тільки схоче.

Усі добродушно засміялись. Відвідувачі вже хотіли попрощатися, як Франсуа спинився перед глиняною моделлю, що вже висохла й потріскалася.

— Це один мій недоношений проєкт, — пояснив різьбяр. — Я хотів зробити замовлену мені від одної з тутешніх благодійних установ статую християнського милосердя. Хоча й дуже я намагався, все виходило в мене таке шабьонове, таке банальне, що мені й руки падали, і я покинув нещасну цю модель... Але я ще побачу, може й наберуся духу, візьмуся знову до неї. Може що й вийде.

Вийшовши на вулицю, П'єр вирішив знову піти на гору до базиліки Св. Серця, сподіваючись зустрітися там з абатом Роз. Перейшовши з обома небожами на той бік горба вулицею Габрієлі, він спускався крутими схилами на тераси вулиці Івонни. Зійшовши, нарешті, на гору й ставши перед церквою, що її риштування ясно позначалося на ясному небі, вони зустріли Тома, що вертався з заводу вулицею Лямарка, де треба було замовити якесь литво.

— О, я дуже радий! — скрикнув він, охоплений екстазою. Його звичайно таке скромне й мовчазне лице

сяяло. Здається, мені пощастило знайти все, що треба для нашого маленького двигуна. Перекажіть батькові, що все йде якнайкраще і йому треба тільки якнайшвидше видужати.

Як Тома скрикнув, обидва його брати, Франсуа й Антуан, кинулися до нього і міцно обняли. Всі троє являли собою якусь різьбярську групу чесних юнаків, в їхніх грудях билосся ніби одно серце, захоплене думкою, що радісна їхня новина потішить батька і він швидше видужає. Познайомившись тепер із своїми небожами, зрозумівши їхню високу моральну силу, П'єр почував, що вже починає їх любити. Він пишався з цих трьох велетнів, що були схожі один на одного не тільки зовнішністю, але й добрим серцем. Тепер синівське почуття спалахнуло в них і об'єднало цих героїв.

— Перекажіть батькові, що ми його ждемо і на перший його знак негайно з'явимося до нього.

Кажучи це, всі троє міцно стиснули руку П'єрові. Коли дивився він, як брати йдуть до маленького будиночка, що його садок було видно з-поза муру на вулиці святого Елетера, йому здалося, що він помітив там тонку сільвету, біле осяяне сонцем личко, ніби під шоломом з розкішного чорного волосся. Безперечно, це була Марі, що оглядала, як ростуть пуп'янки на її бузку. Сільвета її немов потопала й розпливалася в золотому сяйві вечірнього сонця. Засліплений тим сяйвом, П'єр одвернув голову і на протилежному краю неба побачив білу, немов із крейди, гнітючу важку купу базиліки Св. Серця, що зблизька заповнювала своєю грандіозною масою цілий кут обрію.

Деякий час П'єр стояв нерухомо на одному місці, його хвилювали найсуперечливіші почуття й думки, Вони так непокоїли, так бентежили П'єра, що відразу він не міг зрозуміти. Обернувшись до міста, П'єр побачив величезну панораму. Під його ногами розгорталася безмежна рівнина Парижу; здавалося їй не було кінця-краю. В рожевому світлі раннього весняного вечора Париж здавався якимось прозорим повітряним містом. Безкрає море дахів вирізнялося надзвичайно ясно, навіть можна було перерахувати всю силу-си-

ленну димарів та маленьких вузьких вікон, що здавалися чорними рисами. Столичні монументи в спокійнім нерухомім повітрі нагадували кораблі величної ескадри, що об'якорилася на морі. Високі її щогли блищали, немов прощалися з вечірнім сонцем. Досі ніколи ще П'єр не бачив так ясно всі великі поділи цього людського океану. Там унизу, на півночі та сході, де гуркотіли й куріли заводи та фабрики, лежало місто ручної фізичної праці. На півдні, по той бік ріки, лежало в повнім яснім своїм спокої місто розумової праці, тоді як жадоба наживи розливалася скрізь із торговельних центральних кварталів, куди без пам'яті мчалась наосліп юрба в невгамовному гуркоті коліс. А на захід, у кривавій пожежі сонця, що кінчало свій день, розгорталося місто щасливих та сильних, що боролися за владу, нагромаджувало один на один розкішні свої палаци.

І П'єр почув тоді, як із безодні заперечення всього та хаосу, де опинився він, утративши віру, підіймається чудесний свіжий подув, ще невиразний, і ніби свідчив про зародження нової віри. Покищо він не міг дати будь-яку певну форму тим надіям, що повставали в нього. Але ж, серед грубих заводських та фабричних робітників, молодому священникові цілком ясна стала вже конча потреба фізичної праці, бо вона підтримує та зберігає людське суспільство, не зважаючи на великі злидні та огидну несправедливість, теперішні їхні наслідки. А з другого боку, інтелігентне юнацтво, що в ньому П'єр зовсім був розчарувався, оце майбутнє покоління, що, здавалося йому, було зіпсоване й вернулося до помилок давно визнаних, тепер з'явилося йому зовсім інше. На ділі він бачив, що воно повне найкращих надій, повне твердої рішучості провадити далі працю попередніх поколінь, здобуваючи через науку істину й справедливість, такі потрібні людству.

V

Уже більш як місяць жив Гільйом у свого брата в маленькому будинку в Нельї. Поранена китиця руки

майже загоїлася, він давно вже встав із ліжка і цілі години бував у садку. Дуже хотілося йому вернутися швидше додому на Монмартр до своєї сім'ї, до звиклої своєї роботи, але ж відкладав це день до дня, бо статті в газетах ввесь час примушували його серйозно боятися. Становище було те саме: Сальва, що на нього падала тепер підозра, загрожувала серйозна небезпека, його от-от мали заарештувати. Одного вечора поліція помітила його на базарі, але спустила з очей. Так чи так, йому було чого боятися. І тоді — до чого приведе арешт Сальва, що казатиме Сальва на допиті, чи будуть тоді нові труси?

Цілих вісім днів газети надзвичайно цікавилися зубилом, що знайшли під ворітьми Дювільярового будинку. Усі паризькі репортери побували на заводі в Грандідьє, розпитували і робітників, і хазяїна та навіть подавали малюнки й план заводу. Деякі доходили в службовому запалі до того, що ставали добровольцями, шпигами й усіма способами намагалися піймати винуватого.

Газети глузували з невдалих розшуків та з безсилля агентів поліції і, захопившись полюванням на людину, наповняли свої шпальти найдикішим безглуздям, що мало на меті ще дужче перелякати читача. Знову й знову сповіщали газети про нові, нібито підкинені бомби, немов хотіли підготувати громадську думку до того, що Париж якогось ранку висаджено буде в повітря. „Голос Народу“ шодня вигадував якесь нове страхіття, підкидні листи з погрозами, порозліплювані на мурах, заклики підпалювати Париж та якісь таємні змови, що обплутували країни світу. Ніколи ще в повітрі великого міста не носилося такої безглуздої та вульгарної пошести божевілля.

Прокинувшись, Гільйом ніяк не міг діждатися, поки принесуть газети, і щоразу тремтів, думаючи, що ось прочитає в них, що Сальва вже заарештовано. Повсякчас нервово дожидаючи цього, Гільйом став надзвичайно вразливий, страшенно лютував, читаючи щодня безглузді вигадки про всякі жахливі історії. Поліція заарештувала багато людей, що здавалися їй підозрілі,

і арештовувала, як і завжди, кого попало. І слідство мало найдивніший, найрізноманітніший матеріал. Тут були всі, хто співчував анархістським поглядам. Це була мішанина чесних робітників з бандитами, запальних мрійників з ледарями. Судовий слідчий Амадьє намагався підвести їх усіх під один рівень співучасників у великій злочинній змові. І Гільйом одного ранку прочитав у газетах навіть своє власне прізвище, з приводу трусу в одного з його приятелів, дуже талановитого публіциста з революційними поглядами. Гільйом страшенно обурився, але вважав, що розумніше буде переждати якийсь час у цьому спокійному місці в Нельї, бо поліція, коли схоче, зможе вдертися до будиночку на Монмартрі й там його заарештувати.

Під тягаром оцих глухих, невисловлених побоювань обидва брати Фромани майже не виходили з дому й тихо, самотньо жили собі. Навіть П'єр сидів тепер цілі дні вдома й, коли можна було, не виходив на вулицю. Були вже перші дні березня, і ранньої теплої весни маленький садок був молодий такий, чудовий. Гільйом, як йому покращало, жив майже весь час в колишній батьковій лябораторії, де тепер був великий робочий кабінет. Усі папери, всі книжки славетного хеміка лежали там цілі, і син знайшов там деякі студії, що розпочав був батько. Звичайно, це було для нього найцікавіше в світі читання, і він сидів там од ранку й до вечора. Він сам не розумів того, що якраз через цю роботу йому легше було терпіти добровільне своє відлюддя. Сидячи по другий бік великого столу, навпроти брата, П'єр теж читав. Але кілька разів його очі, відриваючися від книжки, губилися серед похмурих мрій, бо в їхньому хаосі все ще перебував його розум. Цілі години брати сиділи отак один проти одного, не промовивши жадного слова, поринувши в тишу. Але глибока ця тиша не перешкоджала їм почувати взаємну близькість, — і свідомість цього сповняла їхні серця довірливої радісної любови. Іноді очі їхні зустрічалися, тоді всміхалися один до одного. Цього було цілком досить, щоб кожен міг добре розуміти, як щиро полюбили вони знову один одного. Знову воскресло в них

почуття колишньої гарячої братерської любови, разом із спогадами про домівку, де були вони дітьми, про батька, про матір, що й самі немов оживали в цій атмосфері тиші та спокою. Крізь великі, скляні двері в сад видно було Париж, і брати не раз відривалися від книжки або від своїх мрій, тривожно прислухалися до далекого гомону та гуркоту столиці, що доходив до них голосніший, ніж звичайно.

Бувало, раптом прокидалися вони від своїх мрій, коли чули в себе над головами чіткі кроки, — хоча й знали, що це на другому поверсі ходить взад і вперед по кімнаті Ніколя Бартес, що жив у них з того часу, як Теофіль Морен привів його й попросив прийняти його. Це було ввечорі того самого дня, коли стався вибух. Старий рідко коли спускався навіть у сад, бо, як сам казав, боявся, щоб його не помітили та не пізнали із сусіднього будинку, хоч вікна із нього майже цілком затуляла купа дерев. Оці вічні побоювання старого конспіратора мимоволі викликали посмішку. Кроки цього лева, зачиненого в клітку, цього вічного в'язня, що, воюючи за волю для інших, сам дві третини свого життя просидів по різних французьких в'язницях, у ніжний сум спокійного мовчазного будиночка вносили якесь ритмічне биття надій на перемогу правди, добра та справедливості, — коротко — на перемогу всіх тих надій, що ніколи не судилося їм здійснитися.

Рідко коли заходив хтонебудь до братів. Гільйомова рана почала загоюватися; Бертеруа заходив далеко рідше. Найчастіше бував у маленькому будиночку Теофіль Морен; його скромний дзвіночок завжди було чути одної й тої самої години акуратно через день. Не поділяючи Бартесових поглядів, Морен, проте, побожно шанував його, як мученика за волю. Він заходив, щоб посидіти годину біля Гільйомового ліжка, й очевидно, розмовляли вони дуже мало, бо з кімнати не доходило жадного звуку. Коли він на хвилинку заходив посидіти в лябораторії з обома братами, П'єровими небожами, то П'єр завжди здивовано дивився на втомлене вчителеве обличчя, облямоване сивим, як попіл, волоссям та бородою. Погляд у нього був мертвий; педагогічна

праця, очевидно, зовсім виснажила Морена. Але ж іноді його очі, де звичайно світилася покірливість долі, займалися вогнем: бувало це тоді, як П'єр розмовляв із ним про Італію. Одного разу священник згадав про Орляндю Праду, великого італійського патріота, що з ним Теофіль Морен був у легендарній експедиції славетної „Тисячі“. П'єра страшенно вразило раптове це захоплення — хвилину перед тим мертве Моренове обличчя тепер сяяло. Але хвилини такі бували дуже рідко, і П'єр знову бачив старого педагога, земляка й друга Прудонового, а згодом сумлінного учня Огюста Конта. Від Прудона лишилося в Морена обурення жебрака проти багатого і вимагання справедливого поділу земних благ. Але сучасні нові подуви непокоїли, лякали вчителя, бо його переконання та темперамент не дозволяли йому проїнятися крайніми революційними поглядами. Переконавшись твердо з Контової філософії, що моменти інтелектуального порядку непорушні, Морен додержувався логічного, ясного, наукового методу позитивізму, що встановлює точну систему єрархічних взаємин між знаннями. Він відкидав усі метафізичні гіпотези, як щось зайве й непотрібне, він був певен, що тільки наука може допомогти людству розв'язати соціальну та релігійну проблему. Але ж, хоча й давно вже покірливо схилився Морен перед долею і єдина втіха в його житті була оця непорушна віра, — все таки бувало йому трохи гірко, бо ж на ділі все йшло якраз навпаки, не зважаючи на наукову теорію послідовного розвитку. Адже й сам Конт, кінець-кінцем, заплутався у безвихідних нетрах містицизму. І всі великі вчені панічно боялися істини. Варвари знову загрожували кинути світ у пільму нової ночі. І Морен був у політиці мало не реакціонер, наперед приставав на диктатуру, бо вона принесе хоч трохи ладу, щоб людство могло скінчити підготовчий курс своєї освіти.

Іноді бували й Баш із Янценом. Приходили вони завжди разом після того, як уже смеркне. Балакаючи з Гільйомом, вони бувало сиділи аж до другої години ранку. Баш, огрядний, подібний до патріярха, з маленькими ніжними очима, що напівпотопали у білому,

як сніг, довгому волоссі та великій бороді, говорив завжди поволі, якимсь ситим голосом, надзвичайно довго викладаючи свої погляди. Говорячи дуже ввічливо й з пошаною про Сен-Сімона, що перший підніс питання та встановив закон про потребу праці, щоб кожен мав відповідно до його праці,—Баш, коли доходив до Фур'є, починав говорити з надзвичайною ніжністю, немов якийсь фанатик про свого бога. Фур'є був для нього справжній той месія сучасних часів, що людство так довго його ждало, рятівник, що геній його кинув плідні зерна, з яких мав вирости майбутній світ; він реґляментував суспільство завтрашнього дня у такому вигляді, в якому воно, безперечно, раніше чи пізніше буде встановлено. Закон гармонії оголошено, людські почуття, нарешті звільнені від будь-якого тягара та як слід використані, будуть у цьому суспільстві за систему коліс його механізму. Праця буде тоді приваблива, стане функцією самого життя. Ніщо не могло розбити його надій. Баш був певен, що тільки но одно господарство перейде на фалянстеру, за ним піде вся округа, потім сусідні округи, а там і вся Франція. Співчував він і ідеалам Кабе і майбутню його Ікарію вважав не за таке вже безглуздя. Він згадував свою пропозицію, що її подав був року 1871, коли був членом комуни, — пропозицію прикласти ідею Фур'є до всієї французької республіки, і, здавалося, був певен, що Версальське військо, придушуючи та затоплюючи в крові комуністичні ідеї, відсунуло тріумф комунізму всього на півстоліття. Тепер, коли при ньому починали говорити про столокрутіння, він удавав, що сміється з того, але ж це не заваджало йому бути по суті завзятим спіритом. Коли його обрали на муніципального радника, він вагався, не знав, до якої секти соціялістів прихилитися, і держався щоразу саме тієї, що її програма була ближча до колишньої його віри. Його цілком опанувала потреба вірити в цьому вирі божественного, що, примусивши Баша вигнати бога з церкви, примушує шукати його в ніжках столу.

Янцен був такий само мовчазний, як його приятель Баш був балакучий. Янцен розмовляв тільки лаконіч-

ними фразами, але ж вони хльоскали, мов батіг, вони рубали, мов шаблі. Через те його власні погляди, його теорії всім були трохи неясні, тим більше, що він не вмів як слід говорити французькою мовою, і всі його слова були мов повиті туманом. Він приїхав до Франції звідкись іздалеку, ніхто точно не знав, хто він такий: росіянин, поляк, австріяк чи німець з самої Німеччини. Так чи так, а це був перекотиполе, людина без батьківщини, космополіт, що в своїх мріях не визнавав національних перегородок.

Коли дуже холодно, без жадного жесту, з лицем, схожим на лице якогось блілого, білявого Христа, він вимовляв якесь своє грізне слово, що рубало все, нічого не лишаючи на своїм шляху, немов удар коси на луці, — безпосередній висновок з його слів був той, що неодмінно треба знищити з лиця землі народи старого світогляду, щоб засіяти землю знову новим, кращим поколінням. Коли Баш говорив іноді свої думки про майбутню працю, яка вона буде приємна, бо поліція її реґляментуватиме, про фальянстеру, зорганізовану на зразок казарми, про релігію, що буде перетворена на якийсь пантеїстичний спіритуалістичний деїзм, — на все це він тільки м'яко знизував плечима. До чого всі оці дитячі вигадки, лицемірні дрібні поправки, коли будинок уже мусить розвалитися, і єдиний правдивий присуд — це зовсім повалити його на землю, щоб збудувати знову, з нових матеріалів міцний будинок завтрашнього дня! Він мовчав, коли починали говорити про пропаганду дією, бомбами, робив тоді простий, але ж красномовний жест безмежної надії. Очевидно, він приставав на це. Ту невідомість, де ховалося його минуле, тільки трохи освітлювала легенда про те, ніби він був один із причинців до Барсельонського вибуху і це осяяло його світлом якоїсь лиховісної слави. Одного разу, коли Баш, розмовляючи з ним про Янценового друга Бергаса, людину досить уже скомпрометовану якимось шахрайством, але що й досі провадить свої біржові комбінації, цілком просто назвав його бандитом, — Янцен тільки посміхнувся й цілком спокійно сказав, що крадіжка є не що інше, як тільки примусове

повернення власности. Дивлячись на цю чудово-освічену, витончену людину, якої таємниче життя ховало може навіть злочинство, але ж жадного безчесного вчинку, кожен почував, що має діло з упертим невблаганним теоретиком, що ладен висадити в повітря цілий світ, щоб запанувала його ідея.

Іноді ввечері, коли Теофіль Морен зустрічався з Башем та Янценом, і всі втрьох разом із Гільйомом захоплювалися розмовою до того, що сиділи до пізньої ночі, П'єр слухав їх у глибокому розпачі, притулившись нерухомо в темному кутку, де звичайно сидів, не беручи жадної участі в їхніх суперечках. Спочатку він захоплювався іноді й сам, — і це була цілком природна річ у людини, знесиленої вічними суперечностями, засмученої, що не може задовольнити свою жадобу істини. Він мріяв тоді про те, щоб підбити підсумки всім соціалістичним ідеям цього століття, вивчити їх усі, щоб з'ясувати собі весь перейдений шлях та здобуті наслідки. Але з перших уже слів їхніх суперечок П'єр бачив, що немає жадної змоги погодити якось їхні погляди, і знову розчаровувався, і знову впадав він у розпач. Те, що переживав він тепер у Парижі після невдалих своїх подорожів до Люрду та Риму, був для нього третій життєвий досвід; він добре розумів, що тут ішло про наслідки, здобуті розумовим рухом всього цього століття, про нові істини, про ту евангелію, що її давно вже ждали і проповідь її мала радикально змінити лице землі. Палаючи весь ентузіазмом, він переходив од одної віри до другої, потім відкидав цю другу, щоб проїнятися третьою. Якщо спочатку почував він себе позитивістом разом із Теофілем Мореном, еволюціоністом та детерміністом разом із своїм братом Гільйомом, то потім зворушив його повний гуманности Башів комуністичний світогляд, в його ідеях він бачив здійснення власної його мрії про майбутній близький золотий вік, коли всі люди стануть братами. Він не доходив до крайніх Янценових ідей, — тільки на хвилину зворушив та переконав його Янцен суворою гордістю своєї теоретичної мрії про вільний, анархічний індивідуалізм. Але згодом П'єр зовсім загубив ґрунт

під ногами; він бачив самі тільки суперечності, саму тільки хаотичну мішанину з усіх цих окремих спроб реформувати людське суспільство. Він почував себе, як у лісі, в цій купі накиданих один на одного вулканічних викидів. Фур'є, до певної міри наслідувач Сен-Сімона, частково заперечував його погляди; і коли доктрина одного перетворювалася нарешті на містичний сенсуалізм, то доктрина другого призводила до якоїсь неприємної казарменої регламентації. Прудон руйнував, нічого не будуючи. Конт, творець методу, що давав знанню належне місце, оголошуючи його за єдиного владаря, в той самий час ніби й не думав про соціальну кризу, що її хвилі загрожували зруйнувати все. Кінець-кінцем, скорившись жінці, він завершив погляди захопленим дитирамбом коханню. Прудон і Конт боролися один з одним і з обома своїми попередниками, при чому в запалі боротьби доходили до такого засліплення, що навіть спільно вироблені істини затемняли, перевертали до того, що їх не можна було й впізнати. А в наслідок—надзвичайно хаотична мішанина поміж самими соціялістами. Баш об'єднував у собі Сен-Сімона з Фур'є, а Теофіль Морен — Прудона з Контом, при чому обидва рішуче відмовлялися пристати хоч трохи до поглядів колективістського депутата Межа. Вони нещадно лаяли й кляли його і державний колективізм, а заразом і всі нові соціялістичні секти, немов не розуміли, що всі ті секти тільки паростки від теорій власних їхніх учителів. Отже, здавалося, більшу рацію мали грізні та холодні Янценові тиради про те, що суспільну будівлю поладнати вже аніяк не можна, що в неї вже погнили підвалини і вона хитається, мов божевільна, отже єдиний розумний вихід—якнайшвидше її зламати.

Одної пізньої ночі, після того, як троє гостей уже пішли, П'єр, сидячи з Гільйомом, побачив, що брат засмутився й почав повагом ходити по кімнаті. Безперечно, й сам Гільйом почував, що все навколо от-от розвалиться. Потім почав говорити вголос, ніби не знав, що його слухає П'єр. Перш за все огидно поставився він до колективістської держави, що про неї мріяв Меж, — бо державна диктатура над окремою особою

була б те саме, що й стародавнє рабство, тільки безнадійнішої форми. Взагалі всі соціалістичні секти, що так гризуться одна з одною, мають ту ваду, що самовільно організують працю і через те людина стає абсолютним рабом комуни. Отже, щоб погодити два великі принципи, а саме—права суспільства та волю окремої особи, Гільйом нарешті поклав усю свою віру на комунізм, що за підвалину собі мав принцип волі, тобто на анархію. В його анархічних мріях позначався вже визволений індивідуум, що без жадного примусу розвивається й розцвітає собі й іншим на користь. Чи не була це єдина можлива наукова теорія, — теорія про те, як складаються світи з окремих одиниць, як твориться життя через притягання одного атома до другого, як наслідок палкого та вільного кохання. Вже не було місця тим меншостям, що гнітили б більшість; була тільки вільна гра можливостей та окремих енергій, що приходять до гармонії через рівновагу, — а рівновага та ввесь час міняється відповідно до потреб та актуальних сил людства, що безперестанку йде вперед. Він мріяв про народ вільний, звільнений від тяжкої опіки держави, що може без жадного доглядача, майже без законів, своїми власними руками творити собі щастя, коли кожному громадянину дано буде певну волю якнайширше розвивати здатності своєї істоти. Тоді існуватимуть тільки вільні, що виходять тільки з різноманітних потреб життя, стосунки поміж окремими сусідами. Це початок нового суспільства, асоціації, створеної на підвалині вільної згоди, звідси повстануть сотні різноманітних асоціацій, що впорядковують соціальне життя. Хай вони, ті асоціації, щоразу мінятимуться, хай вони будуть суперечні, навіть ворожі одна одній, — це байдуже, бо й самий поступ є наслідок тільки конфліктів та боротьби, і самий світ повстав з боротьби протилежних сил. Оце й усе, більше не буде жадних гнобителів, багатих і бідних; земля буде спільна власність, всі знаряддя виробництва й натуральні скарби землі належатиме народові, єдиному законному власникові, що зуміє використати все як слід, як вимагає того логіка речей, коли

жадній ненормальності не буде місця в людських взаєминах. Тоді діятиме тільки найвищий закон любови, тоді буде справжня солідарність поміж людьми, ця жива форма загального притягання поміж людьми. І буде вона тоді всемогутня, наблизить людей одного до одного, об'єднає всіх в одну дружню сім'ю. Прекрасна мрія, благородна й чиста мрія про повну волю, мрія про вільну людину у вільному суспільстві, мрія, що являє собою логічний наслідок праці кожного великого освіченого розуму, який зумів піднятися над суперечками всіх інших соціалістичних сект, заплямованих привидами тиранії. Анархічна мрія це справді найвища, найвеличавіша, і яка втіха проїнятися надією на цю гармонію життя, що вже саме, коли в ньому розвинуться всі його природні сили, створить для себе щастя.

Гільйом замовк, немов прокинувся зо сну й глянув на П'єра поглядом, де був якийсь страх, що надто вже щиро говорив, і, може, образив брата. Схвильований П'єр на хвилину підпав чарам братових мрій, але ж відразу почув, як заговорили в ньому різні практичні заперечення й нищили будь-яку надію на здійснення цієї химерної мрії. Коли це так, як каже Гільйом, то чому ж гармонія не встановилася від перших днів існування світу тоді, коли закладали перші людські суспільства? Чому замість цього могла тріюмфувати тиранія, що віддала народи на поталу гнобителям? Якби й пощастило колись розв'язати неможливе завдання знищити все, що є, для того, щоб розпочати життя знову, то хто може ручитися, що людство, слухаючись тих самих законів, що перед тим керували його волею, не піде знову тими самими шляхами? Аджеж по суті людство й тепер є те, чим зробило його життя і ніщо не доводить, що життя не створить його знову таким, яким воно було попереду. Починати знову, — ах, так! це прекрасний ідеал, — та чи ж може він здійснитися, чи ж може з усього цього тяжкого процесу вийти щось інше? І це інше — чи властиве воно взагалі людині, і чи не треба перш за все змінити людську природу? Взагалі, продовжувати почату вже еволюцію, рухаючися поволі й ступнево наперед, було б непере-

носно тяжко. А з другого боку, як неймовірно затриманий був розвиток, якби захотіло воно вернутися назад, не знаючи, якими саме найкоротшими шляхами йти йому в хаосі руїни, щоб надолужити загублений час.

— Лягаймо краще спати, — сказав посміхаючись Гільйом. — Яке безглуздя набридати тобі та втомлювати тебе всім оцим патяканням про те, що тебе не цікавить.

Але П'єр так розпалився, що мало не відкрив братові свого серця та не показав йому, яка страшна боротьба різноманітних думок та почуття відбувалася в ньому. Але стримав себе, примушений до цього почуттям чистої соромливості. Гільйом знав його тільки під фалшивою машкарою релігійного священика, щиро відданого релігії. І нічого не відповівши, пішов до своєї кімнати.

Назавтра, годині о десятій вечора, Гільйом із П'єром сиділи у великому робочому кабінеті й читали; увійшла стара служниця й сказала, що прийшов Янцен з одним із своїх друзів.

То був Сальва. Сталося це дуже просто.

— Він хотів побачитися з вами, — сказав Янцен Гільйомові. — Я здибався з ним і розказав йому, що вас поранено і ви дуже турбуєтеся, що буде. Тоді він почав благати, щоб я повів його сюди... Я так і зробив, хоча й бачу, що зробив не дуже розважливо.

Гільйома оця несподіванка так здивувала та схвилювала, що навіть устав. П'єр теж так зніяковів та збентежився, побачивши Сальва, що не міг навіть підвестися.

Сальва, очевидно, було дуже ніяково, навіть не знав, з чого почати. Нарешті зважився:

— Пане Фромане, мене дуже заболіло, коли я почув, яких неприємностей наробив вам. Я ніколи не зможу забути, що ви добрі були до мене тоді, коли всі гнали мене од себе, мов паршивого собаку.

Тупцюючи на одному місці, він перекладав свого старого круглого капелюха з одної руки в другу й нарешті додав:

— То я прийшов сказати вам особисто, що коли мені чого й жалько в цій історії, коли мене й гризе сумління, то тільки за те, що я взяв у вас набій з вашого пороху, не питавши вас, просто кажучи, украв одного вечора, коли ви відвернулися. Оце тільки мені й болить, бо це може вас скомпрометувати... Так чи так, я присягаюся, що через мене вам нема чого боятися, бо я швидше дозволю собі двадцять разів відтяти голову, ніж скажу ваше ім'я... Оце я й хотів вам сказати.

Він знову замовк і збентежений стояв перед Гільйомом, дивлячись на нього мрійними своїми очима, вірними як у відданого собаки. У них можна було прочитати надзвичайну пошану й любов до Гільйома. П'єр увесь час дивився на Сальва й уявляв собі страшну картину, що ніби воскресла перед його очима, коли робітник увійшов до кімнати.

П'єрові здавалося, що він знову бачить нещасну ученицю швачки, гарненьку біляву дівчину, що лежала з розірваним животом там, під ворітьми Дювільярового будинку. Невже отой божевільний вбивця — це та сама людина, що стоїть тепер тут з очима, мокрими від сліз?

Зворушений тим, що казав Сальва, Гільйом підійшов і стиснув йому руку.

— Та я знаю, Сальва, що ви людина не зла. Але ж яку безглузду й огидну штуку втяли ви.

Сальва не образився на це і, тихо посміхнувшись, сказав:

— О, пане Фромане, будьте певні, якби можна було повернути те, що сталося, я знову зробив би так само. Бо, розумієте, я вважаю, що так і треба було зробити. Звичайно, мені шкода, кажу я, що загинула та дівчинка; але ж, окрім цього всього, все гаразд, і я задоволений з себе і з свого вчинку.

Він не хотів сідати й стоячи хвилину ще розмовляв з Гільйомом. Янцен, щоб показати, що його це не обходить, що вчинок Сальва він визнає за зайву й небезпечну сантиментальність, сів до столу й почав переглядати якусь книжку з малюнками. Гільйом тим ча-

сом довідався від Сальва, що саме робив він того дня, як кинув бомбу, як він блукав, немов побитий, безпритульний собака, по всьому Парижі, і носив з собою бомбу спочатку в торбині з начинням, а потім за пазухою, під піджаком. Він ще зранку прийшов до Дювільярового будинку, але ворота були зачинені. Тоді він пішов був до Палати депутатів, але сторожа туди не пропустила. Тоді згадав він про цирк, де можна було б зробити чудову гекатомбу з багатих буржуа, але було вже запізно. І він знову вернувся до Дювільярового будинку, сюди непереможно, здавалося, вела його сама доля. Його торбина з начинням лежала на дні в Сені, він кинув її туди, раптом розлютившись, що чесна праця не може прогодувати ані його самого, ані сім'ї. І в нього лишалася тільки бомба. Так йому було вільніше, ніщо вже не заваджало його рукам. Потім він розповів, як кинув бомбу й утік, як стався страшний вибух, що струснув за ним увесь квартал, розповів про те, як здивувався, а потім зрадив, побачивши, що він уже далеко—на тихих вулицях, де ніхто нічого ще не знав. Відтоді вже цілий місяць він жив де й як доведеться, не знаючи й сам, куди несли його ноги. Спав під голим небом і рідко коли ів, далеко не кожного дня. Одного вечора малий Віктор Матіс дав йому 5 франків. Знайшлися й інші товариші, що помагали йому, давали притулок на ніч і повідомляли про найменшу небезпеку, щоб міг утекти. Оця пасивна допомога від товаришів і рятувала його досі від поліції. Якось промайнула була думка тікати за кордон, але він згадав, що скрізь порозсилано його прикмети і шпиги чекають на нього саме на кордоні, отже, тікаючи, він якраз допоміг би поліції. А Париж—Париж це океан, тут не було зовсім небезпеки. Але в нього немає вже енергії, немає сили волі, щоб утекти. Він був фаталістом і почував, що нізащо не може покинути паризький брук. Чекаючи, доки його заарештують, він плавав у ньому, як останній уламок корабля, що лишився після катастрофи. Не маючи вже волі, блукав він у хвилях юрби, у якихось дивних мріях, і ними тільки й жив.

— Ну, а що ж з вашою дочкою, з маленькою вашою Селіною? — спитав Гільйом. — Невже ви зважилися вернутися, щоб побачити її?

Сальва зробив якийсь непевний жест і відповів:

— Ні, я не міг цього зробити, — та й що ви хочете? Вона залилася з матір'ю, а жінки якось завжди вміють дати собі раду. Крім того, мені вже кінець, з мене нікому вже тепер жадної користи немає. Я вже мертвий.

А проте дві сльози показалися на очах. Додав:

— Бідна дівчинка! Перше, ніж піти, я міцно, міцно, від усього серця поцілував її. Я бачив, що вона й жінка помирають у мене на очах з голоду. Без того може б і не спало мені на думку таке зробити.

Потім Сальва цілком спокійно сказав, що він смерті не боїться. Якщо зважився він кинути бомбу саме банкірові Дювільяру, то тільки тому, що вважав його за найбагатшого з тих буржуа, чії батьки за революцію обдурили народні маси, загарбавши собі всю владу й усі гроші і вперто, цупко держать їх у своїх руках і досі, не хочуть кинути трудящим хоча б крихту від свого багатства. Сальва розумів революцію по-своєму, як людина, що не мала шкільної освіти, а набралася тільки дечого з газет та на прилюдних зібраннях. Запевняючи в своїй чесності та совісті, він бив себе кулаком у груди, надто вже боявся, щоб не подумав хто, що він боягуз, бо втік і ховався після вибуху.

— Ніколи за своє життя я нічого не крав, — казав він, — і коли я не хочу сам віддати себе поліції та шпигам, то тільки через те, що вони й самі можуть попрацювати, щоб знайти мене та заарештувати. Я знаю, мені не дуже то добре буде, коли піймають, а це може статися, бо зубило вже знайшли, і прикмети мої добре відомі. Але що ж, хіба я повинен їм розжовувати та в рот покласти, полегшувати їм роботу? А з другого боку, я все таки не хотів би, щоб було так далі, я вже втомився. Мені вже набридло бути дичиною, жити, як тепер живу.

Янцен, що досі переглядав книжку з малюнками,

зацікавлений подивився на Сальва, і в холодних його очах промайнула зневажлива посмішка. Потім повільно, розтягуючи слова, бо пагано балакав французькою мовою, додав:

— На війні б'ються, бороняться, вбивають інших і пильнують, щоб самим не потрапити під кулю. На війні, як на війні. От і все.

На це ніхто не відповів ані слова. Сальва, здавалося, навіть не чув їх. Уривчастим від хвилювання голосом він говорив свій символ віри фразами, пересипаними вченими словами. Він казав, що віддасть голову свою за те, щоб, нарешті, був кінець злидням. Він помре спокійно, свідомий того, що виконав свій обов'язок і певний того, що на його місце стануть інші герої, так само готові самовіддано боротися далі. До цієї щирої віри та ентузіазму — битися за те, що вважає він за справедливе—домішувалася в Сальва й гордість мученика.

Він пишався тим, що він один із святих нової революційної церкви, що над ними горить і сяє авреоля бунтарської слави.

Сальва як прийшов, так і пішов. Коли Янцен і він пішли, здалося, що нічна пільма, звідки прийшов цей нещасний, — знову поглинула його й сховала. Тільки тоді П'єр підвівся й відчинив, навстіж скляні двері з кабінету в сад, щоб пустити свіжого повітря. Його ніби душило. Хоч був ще тільки березень, але ніч була дуже тепла. З саду, крізь безмісячну пільму, ледве чути було, як гомонів невидимий Париж, десь далеко на обрії.

Гільйом, як звичайно, почав повагом ходити по кімнаті, а потім, забуваючи, що перед ним священник та ще й рідний брат, сказав:

— Далєбі, мені шкода цього бідолаху Сальва! Я цілком ясно уявляю собі той настрій, що штовхнув його на цей божевільний вчинок, що на нього покладає він такі надії. Все пояснюється його минулим: чесна старанна праця та щоразу гірше бідкування—і все даремно. А потім, звичайно, вплинула тут і зараза анархічних поглядів, публічні зібрання, наради з однодум-

цями, де анархічна віра зміцнюється, ще дужче захоплює... Хіба ж я не знаю Сальва? Це завжди був гарний робітник, завжди вперто й чесно працював, не пив,—але завжди обурювала його несправедливість. Бажаючи щастя всім, з часом зійшов з реального ґрунту, став мрійником, почав ненавидіти дійсність. Він і справді живе тепер увесь у мріях, у мріях про визволення людства, що перетворюється на пожежі та вбивства... От і тепер, коли я дивився на нього, мені здавалося, що передо мною один із римських рабів-християн стародавнього Риму. Він увесь відданий, як і ті первісні християни, своїй вірі. На його плечах лежить, чавить його все беззаконство поганського суспільства, що вже конає від смертельної рани, від егоїзму, розпусти та користолюбства.

Ідучи з катакомб у пільмі, він перекинувся словами надії на звільнення зі своїми нещасними братами. Він знемагав — так хотілося йому бути мучеником, — і він плюнув в обличчя цезареві й образив поганських богів, щоб прискорити царство нової доби, щоб знищила вона нарешті рабство. І він готовий був умерти в пащі хижого звіра.

П'єр не відразу відповів братові. Таємна пропаганда та войовничість анархістського символу віри давно вже дивували його тим, що схожі вони з захопленням перших часів християнства, коли прихильники нової релігії так само до нестями захоплювалися новими надіями, надіями на те, що незабаром запанує, нарешті, справедливість і остаточно знищить злидні та все соціальне лихо. Поганство зникло, бо людській плоті набридла розбещеність та розпуста, а разом душа вже почувала потребу в іншій, вищій, чистішій вірі. Християнство втілювало в собі молоду надію, що прийшла на той час, як призначила історія. Воно захоплювало знедолених мрією про рай і показувало нещасним перспективу іншого життя, де вони матимуть нагороду за всі страждання та муки їхнього земного існування. Відтоді минуло вісімнадцять віків. І за цей час остаточно розбилися надії, що мали такий довгий і такий гіркий досвід. Робітник, колишній вічний обдурений раб, тепер

знов творить собі мрію про те, що запанує щастя на цій землі, бо наука щодня доводить йому, що щастя там, у небесах, є чистісінька брехня. Нехай так, нехай це ще одна ілюзія, але ж нехай вона живе, нехай сповнює тих, хто вірить їй, новою молодого силою та свідомістю того, що вони мають нову істину. Бо існує тільки вічна боротьба бідного з багатим, вічне, одне й те саме питання, як зробити так, щоб на світі було більше справедливості та менше страждань.

П'єрові здавалося, що сучасна змова знедолених нещасливців ще й тепер таємнича, повна містичного захоплення та самовідданої тієї готовості стати за приклад іншим і, коли треба, пролити свою кров і віддати життя.

— А проте, — сказав нарешті П'єр, — я не можу вірити, щоб ти був заодно з цими розбишаками та вбивцями; люта їхня жорстокість мене жахає, огидна мені. Вчора я дав тобі сказати все. Ти мріяв про великий, щасливий нарід, що живе в стані ідеальної анархії, де кожна окрема людина цілком вільна серед усіх інших, таких самих вільних людей. У теорії все це чудово виглядає, але як обурюється і розум, і серце, коли від цієї теорії переходять до пропаганди дією, коли починають прикладати на практиці всі ці анархістські ідеї. Являючи собою розум, здатний мислити, як можеш ти миритися з мерзенною рукою, що робить усі ці страшні речі, що вбиває невинних дітей, ламає двері для того, щоб грабувати та красти? Невже ти береш на себе відповідальність за все це, невже таку людину, як ти, з такою освітою, з такою культурністю, з усім соціальним атавізмом, що його нагромадив у тобі закон спадковості, невже не обурює думка про крадіж та вбивство?

Гільйом раптом став перед братом і схвильований крикнув:

— Ні! Звичайно, я не хочу ані крадежу, ані вбивства. Але ж треба сказати до кінця, треба докладно пояснити історію нещасливих тих часів, що їх переживаємо. Перед нами пошесть безумства і ми, правду кажучи, зробили все, щоб пошесть та була. Перші, не-

шкідливі ще вияви анархістського руху приглушено дуже суворо й жорстоко, поліція так немилосердно обійшлася з кількома нещасними, що це страшно обурило їхніх однодумців, а через те на сцену виступили нові, найстрашніші утиски. Згадай про побитих та покиданих у тюрми батьків, про матерів та дітей, що подыхають з голоду на вулиці, про розлютованих месників, що лишає по собі кожен анархіст, що помирає на шибениці, — і ти зрозумієш, що нещадна, дика ненависть анархістів є наслідок терору буржуазії. Візьмімо хоч Сальва. Знаєш ти, з яких елементів складається його злочин? Призвели до нього століття безстидства та несправедливості, всі страждання народів, всі сучасні рани, що роз'їдають тіло суспільства, розгнущана наша гонитва за втіхами життя, зневага до безсилим та знедоленим, коротко—призвів до нього весь страшний розпад нашого суспільства.

І знову почав ходити повагом і вздовж, і впоперек по кімнаті, і казав далі, немов думаючи вголос:

— Якби ти знав, скільки часу обмірковував я це все, яку страшну моральну боротьбу видержав я перед тим, ніж перейнявся моїми теперішніми ідеями! Спочатку був я просто позитивіст, учений, захоплювався дослідями, вірив тільки науці, бо вона ґрунтується на дійсних фактах. В соціології я визнавав тільки повільну еволюцію, що виховує людство ступнево, так, як людська істота виростає з дитини. І тоді, як в історії всієї земної кулі, так і окремих людських суспільств, я мусів дати певне місце вулканові, що його раптовий вибух спричиняється до жахливої катастрофи, і який несе з собою нову геологічну епоху, новий історичний період. Уважно вивчаючи те, що каже життя, переконалися, що на кожен ступінь наперед поступало людство з найстрашнішими катастрофами, коли гинули цілі мільярди окремих людей. Наше вузьке розуміння справедливості обурюється з таких порядків, і ми, хоча й згодні вважати природу за мачуху, але, не шукаючи етичного пробачення вулканові, примушені, як учені, що вгадують майбутнє, визнати вулканічний ви-

бух за неминучість, за такий факт, що існує, щоб там не казати. А крім того, я й сам, може, такий самий мрійник, як і всі інші. У мене теж є улюблені ідеї.

З красномовним, величним жестом Гільйом визнав, що в ньому поруч із методичним ученим, який скромно вивчає природу, живе й соціяльний мрійник. Його розум намагався звести геть усе до науки. І через те Гільйома дуже боліло, що не можна науково ствердити існування в природі принципу рівності та справедливості—а в них він почував таку гостру потребу для того, щоб людське суспільство зазнало щастя хоч трохи. До розпачу призводило його саме те, що самому йому аніяк не щастило погодити логіку людини науки з любов'ю апостола химеричної мрії. Через те й повставало роздвоєння, вищий розум працював зовсім окремо й самостійно, а ніжне дитяче серце мріяло про загальне щастя та братерство народів. Воно кохалося в цих мріях, мріях про те, що колись не буде більше ані несправедливості, ані жорстоких війн, сама любов пануватиме на світі.

П'єр, що все стояв біля розчинених навстіж скляних дверей і крізь нічну пітьму дивився на Париж, звідкіля доходили останні відгуки пережитого вечора, почував, що сьогодні дужче ніж коли поняла його хвиля сумніву та розпуки. Це було занадто, спільне життя з братом, що приніс з собою віру вченого та апостола, суперечливі розмови цих людей, усі найтонші, найрізноманітніші форми, що в них втілилася сучасна соціяльна думка й, нарешті, Сальва, цей захоплений і zarazом злочинний безумець,—все це сповнило його серце невимовної тривоги. П'єр, що досі тільки слухав і мовчав, навіть не робив жадного жесту, ховав свої погляди від брата під фалшивою й zarazом величною машкарою справжнього релігійного священика,—раптом почув такий приплив гіркості в своєму серці, що вже не міг далі мовчати. Під впливом гніву та тяжкої скорботи не міг уже далі ховати свою таємницю:

— Брате, якщо ти захоплюєшся своєю нездійсненою мрією, то я теж ношу в грудях рану, що гризе мене,

спустошує мене! Твоя анархія, твої мрії про щастя та справедливість, що здійснює їх Сальва, кидаючи бомби, — це, просто сказати, остання стадія божевілля, що має знести все з лиця землі, — невже ти сам не бачиш цього? Наше дев'ятнадцяте століття кінчається серед руїн. Уже з добрий місяць слухав я ваші розмови. Фур'є погромив Сен-Сімона; Прудон з Контом остаточно розбили Фур'є; всі разом і кожен окремо дали цілу купу суперечностей та непослідовностей, що лишили після себе тільки такий хаос, що навіть страшно щось вибрати в ньому. Розплодилася сила-силенна соціалістичних сект, найрозумніші з них ладні встановити диктатуру, а другі — просто купа небезпечних для суспільства мрій. І, нарешті, кінець такої бурі — сутички соціалістичних ідей, твій анархізм з його злочинними замахами, що намагаються доконати старий світ, зробивши з нього порох та попіл... Ах, я давно вже передбачав це й ждав остаточної цієї катастрофи, оцього вибуху братовбивчого божевілля, цієї неминучої боротьби клас, в якій має загинути наша цивілізація! Все свідчить про неї, безмежні злидні там, унизу, страшний егоїзм тут, у вищих верствах, стара вже будівля суспільного ладу тріщить під тягаром скорботи та злочинств, що назбиралися за цілі століття. Коли я їздив до Люрду, то щоб побачити, чи має ще силу бог убогих духом зробити чудо, якого всі ждуть, чи зможе він повернути народні маси, обурені своїми стражданнями, до наївної віри первісних віків; коли я поїхав до Риму, я щиро сподівався знайти там нову віру, конче потрібну нашій демократії, віру, що одна тільки й могла б заспокоїти світ, вернувши його до братерської любови ідеального золотого віку. Але ж який я був безумець, сподіваючись того! І в першому, і в другому разі під ногами в мене розкрилася безодня. Там, де я палко так мріяв про те, щоб врятувати інших, я й спромігся тільки загубити себе самого, мов той корабель, що пішов на дно цілком, так, що від нього не лишилося на воді навіть уламків. Останній мій зв'язок із людьми була ще благодійність; нею сподівався я полегшити та заспокоїти свій біль, а колись навіть і за-

гоїти самі рани, — і що ж? І цей останній зв'язок порвавсь. Я переконався, що благодійність нікчемна й смішна перед всемогутньою верховною справедливістю, що владно вимагає, щоб усі їй скорилися. Приходу її ніщо вже не може затримати. Кінець, тепер я тільки попіл, порожня домовина, моє серце повне тяжкої невимовної муки. Я більше не вірю ні в що, ні в що, ні в що!

П'єр стояв, широко розставивши обидві руки, немов хотів викинути страшну порожняву із свого серця, із свого розуму. Гільйом збентежився, несподівано побачивши, що брат його такий суворий заперечник, такий великий нігіліст. Схвильований, підійшов він до брата й спитав:

— Що кажеш ти, брате? Я вважав тебе за таку спокійну, за таку тверду людину, я гадав, що твоя віра непохитна. Вся парафія має тебе за зразкового священика й поважає тебе, майже як святого. Я навіть не хотів починати сперечатися з тобою про віру, і раптом виявляється, що ти відкидаєш усе, не віриш ані в що.

П'єр знову поволі розвів руки й відповів:

— Так, я ні в що більше не вірю. Я намагався пізнати все, і зрозумів тільки страшну річ, що в мені нічого немає, і ця свідомість гнітить мене нестерпною мукою.

— О, мій П'єре, дорогий брате, як ти страждаєш! Та невже ж релігія ще дужче висушує, ніж наука? Це ж вона спустошила тебе всього, а я, виявляється, я — ще старий безумець, що має силу захоплюватися химерами.

Він схопив П'єрові руки й міцно стиснув їх, охоплений жахом та співчуттям до цієї величної й суворої постаті священика, що не вірує, але не зрікається від страшного обов'язку охороняти віру в своїх ближніх, чесно й сумлінно робить своє ремесло і в той час тяжко страждає, розуміючи його фалш. Очевидно, страшно тяжка була ця брехня його сумлінню, коли не міг він стримати й мусів висповідати її перед ним, показати йому страшну ту руїну, що являє тепер його

внутрішня істота. За місяць перед тим П'єр, замкнувшись у свою горду самотність, нізачо в світі не зважився б отак відкрити своє серце. Багато чого мусіло схвилювати уже серце, щоб сказав він те, що тепер сказав. Призвело до цього те, що вони помирилися з братом, ті розмови, що слухав він щовечора, страшна драма, що свідком її довелося бути, власні думки про боротьбу праці із злиднями та глуха та надія, що народжувалася в нього в серці, непевна ще надія на майбутню молодь. Та чи не свідчила оця безмежна повнота заперечення про те, що П'єра починав уже обвівати подих нової віри?

Гільйом, безперечно, зрозумів свого брата. Він почував, що П'єр, заговоривши після того, як стільки років суворо мовчав, тремтить тепер, охоплений припливом незадоволеної ніжності. Посадивши брата до вікна, Гільйом сам сів біля нього й не випускав рук його із своїх.

— Я не хочу, щоб ти так мучився, дорогий брате! Я тебе вже не покину. Я піклуватимуся тобою. Я ж знаю тебе багато краще, ніж ти себе знаєш. Ти страждав тільки тому, що боролось твоє серце з розумом. А скоро дійдуть вони згоди одне з одним, і ти полюбиш те, що тобі зрозуміле, стражданням твоїм буде кінець.

І трохи тихше, голосом, в якому бриніла безмірна ніжність, додав:

— Згадай бідну нашу матір, бідного нашого батька, уяви собі, що вони саме в тобі продовжують тепер свою колишню сумну боротьбу. Ти був тоді ще надто молодий і не міг розуміти всього. А я, я бачив якнайкраще і розумів, які вони були нещасні. Батько нещасний був через матір, бо ставилася вона до нього, як до безвірника, засудженого на вічне прокляття; а вона страждала через нього. Душа в неї боліла через його атеїзм. Коли він загинув раптом від вибуху під час своїх хемічних дослідів, вона вважала, що то була кара божа. Спогад про нашого батька з'являвся їй, ніби привид грішника, що блукає по всьому домі. А батько ж був чудесна людина, великодушна, добра, він тільки й

мріяв, щоб щастя та любов швидше прийшли на землю. І відтоді, як ми сидимо з тобою ввечорі тут, мені ввижається, що й він немов сюди вернувся. Його тінь— вона тут, біля нас, навіть можна сказати, що його дух у нас самих відроджується. Наша мати, ця свята жінка, що довелося їй стільки витерпіти в житті, теж відроджується. Вона оточує нас своїм коханням і плаче, бо не може нас зрозуміти... Це вони обоє й затримали мене в цьому домі та й тепер, мені здається, вони тут з нами, щоб твої руки лежали в моїх.

П'єрові й справді здавалося, немов над собою й над Гільйомом він почуває подих сторожкої ніжної любови батька й матері, що спогад про неї викликав тепер брат. Перед ними знову воскресло все їхнє минуле, розквітала знову давня молодість,—і все це давало їм невимовну втіху вже цілий місяць, від того часу, як вони мусіли зачинитися тут після катастрофи в Дювільярівському будинку. Сам маленький будиночок немов переживав колишні дні, і нічого в світі не могло бути ніжнішого та приємнішого, як ця чиста, щира, сумна, повна надій, ніжність, якою він дихав.

— Розумієш, дорогий брате,—казав далі Гільйом.— Ти неодмінно мусиш помирити наших батьків. Адже помириться можуть вони тільки в тобі одному. В тебе таке батькове чоло, що нагадує міцну неприступну башту, а мати теж дала тобі свій ніжний рот та очі повні такої ніжності. То подбай же за те, щоб погодити в собі батьківську спадщину. Задовольни так, як підкаже тобі твій розум, ту вічну жадобу любити, віддаватися й жити, бо через те, що не міг задовольнити її досі, ти немов і вмираєш. У цьому саме й мука твоя. Вернися до життя, люби, віддайся, стань чоловіком.

П'єр розпачливо скрикнув;

— Ні, ні! Тяжке вагання спустошило моє серце, висушило мене всього, зруйнувало в мені все. Від мене лишився тільки холодний прах, що не може вже ожити. Я тепер цілком безпорадний.

— Але ж не можеш ти,—сказав Гільйом, страждаючи сам за свого брата,—не можеш ти жити, усе за-

перечуючи? Адже людина не може жити цим. Навіть найгірше розчарований усе ж таки про щось мріє, чогось сподівається. Заперечувати милосердя, заперечувати самовідданість і ті чудеса, що їх можна ждати від любови, — признаюся, я не можу дійти до цього! Тепер, після того, як розповів ти мені про рану, що мучить тебе, чому б і мені не сказати тобі про мою мрію, про божевільну мою надію, що одна тільки й помагає мені жити. Невже вчені будуть останніми дорослими дітьми, що здатні про щось мріяти? І сама віра, чи не доведеться незабаром шукати її тільки по лябораторіях у хеміків?

Гільйом і сам був до краю схвильований. Його розум, його серце жорстоко боролися одне з одним. Нарешті, скорившись почуттю великого жалю та палкої ніжності до свого брата, такого нещасного, що тяжко так мучився, Гільйом вирішив сказати йому все. І присунувшись до П'єра ще ближче, обняв його й притиснув до грудей. І так, у цих братерських обіймах, він відкрив братові свою таємницю, понизивши голос, так, немов боявся, що хтось підслухає.

— Справді, чому б не розказати тобі цього? Мої сини нічого не знають, але ти дорослий чоловік і рідний мій брат. До цього часу я вважав тебе насамперед за священика, але тепер я знову знайшов у тобі брата й можу вірити тобі цілком. Мені здається, що я полюблю тебе тоді ще дужче, а тобі, може, теж полегшає, коли знатимеш усе.

Він розказав П'єрові про свій винахід, про нову вибухову речовину, особливий порох, що мав таку незвичайну силу, про яку досі не можна було, здавалося, навіть і мріяти. Гільйом знайшов такий спосіб, що можна було вживати цього пороху у військовій справі, вигадав кулі, що ними мала стріляти спеціальна гармата. Армії, озброєній такими гарматами, наперед забезпечена перемога над ворогом, хоча б який він був численний. Якщо дійде до бою, ворожу армію буде знищено за кілька годин, а міста, як їх обложити з такими гарматами, знищено буде кількома пострілами. Гільйом довго шукав, не вірив своїм наслідкам та об-

численням. Але ж тепер він був цілком певен. Усе було готове: точна хемічна формула нового пороху, рисунки гармат, куль. Дорогоцінні документи про це лежать у надійному місці. Кілька місяців вагався він, що йому робити з його винаходом, і, кінець-кінцем, вирішив подарувати його Франції, дати їй перемогу в майбутній війні з Німеччиною. Вирішив він це зовсім не з почуття вузького обмеженого патріотизму. Навпаки, він мріяв про встановлення міжнароднього ладу для майбутньої вільної цивілізації. Але разом з тим він вірив і в ініціативну місію Франції, а надто в Париж, вважав його за мізковий центр сучасного й майбутнього світу, звідки мають поширитися на цілий світ істина та справедливість. Ідея про волю та рівність знайшла вже в ньому своє джерело тоді, коли повіяв великий вітер революції,—так і тепер саме його геній, його мужність розв'яжуть питання про остаточне звільнення людей. Щоб урятувати світ, треба неодмінно, щоб перемиг Париж.

П'єр зрозумів усе, що казав йому брат, бо пригадав лекцію Бертеруа про вибухові речовини. Молодого священика вразила грандіозна величність цього проекту, палкі Гільйомові мрії. Яка велика доля чекала Париж після того, як через Гільйомові кулі перемаже він у боротьбі за звільнення людства! Разом із тим П'єр зрозумів цілком всю благородність тих побоювань, що ними мучився брат цілий місяць. Гільйом тремтів, щоб про винахід його не дізналися через замах Сальва. Найменше необережне слово може загубити все. А хіба маленький украдений набій з того пороху, що його страшна сила здивувала так учених, не міг уже сам викрити його таємницю? А він не хотів негайно оголошувати її, він розумів, що треба пождати слушного часу. А доти таємниця повинна бути в надійному місці, що знає про нього єдина тільки бабуся, якій дано категоричні накази. Стара знала, що їй робити, коли б зять загинув через випадкову катастрофу. Гільйом покладався на неї, як на себе самого, і знав, що ніхто не довідається про його таємницю, доки жива стара жінка, її німий та владний сторож.

— Тепер, — скінчив Гільйом, — ти знаєш мої надії й мої турботи. Ти можеш мені допомогти й замінити мене, коли не пощастить самому дійти до кінця. Дійти до кінця, дійти до кінця! Але бувають години, коли я гублю провідну нитку й не знаю, куди мені йти далі. А надто вагаюся я, відколи сиджу тут замкнений, ввесь час думаю, турбуюсь, і нетерплячка бере мене. Я не можу без болю думати про того нещасного Сальва, що на його полюють, мов на дику тварину, а в дійсності в злочині його всі ми винні. Подумати, ця нікчемна, ненажерлива буржуазія, вона скорше піде на те, щоб загинути під уламками старої будівлі, що вже хитається й ось-ось упаде, скорше піде на те, аніж згодиться найменше змінити порядок в тій старій будівлі! І ця хижа, огидлива преса, жорстока до безсилим та пригніченим, вона дозволяє собі ображати безпорадних, дозволяє собі бити монету, наживатися на суспільному лихові, навмисно роздмухувати в народніх масах пошесть божевілля, щоб тільки збільшити свій тираж. Де ж істина, де ж справедливість? Де та логічна розумна рука, що треба її озброїти громовими стрілами? Париж, перемігши всіх, Париж, зробившись владарем народів, чи буде ж цей Париж праведним суддею та рятівником для них? Ах, як це важко, знати, що в твоїй руці лежить доля світу, і не знати, що треба робити й увесь час вагатися, ввесь час мучитися!

Гільйом аж тремтів од гніву, він так боявся, що зіпсованість людська не дасть здійснитися його мрії, не міг навіть сидіти на місці й устат. Настала тяжка тиша і в тій тиші почувалися глухі, чіткі, тверді кроки, там угорі над кабінетом.

— Так, урятувати людей, любити їх, прагнути до того, щоб були всі рівні та вільні... — гірко сказав П'єр. — О, це нездійсненна мрія! Чуєш, просто над нашими головами Бартес ходить. Це ж відповідь тобі, твоїм мріям. Любов до волі дала йому самому вічну неволю.

Але Гільйом уже взяв себе в руки, знову захопився й, міцно стиснувши брата ніжними братерськими руками, скрикнув:

— Ні, ні, я помилився! Це було святотатство. Я хочу,

щоб ти пройнявся такими самими надіями, такою самою вірою, як і я. Ти мусиш працювати, любити, відродитися до життя. Тільки воно може вернути тобі спокій та здоров'я.

І знову показалися сльози на очах у П'єра, зворушеного, схвильованого цим ніжним братерським почуттям.

— Ах, коли б ти знав, як хочеться мені вірити тобі, як хочеться спробувати вилікувати себе! Правда, почувваю, що я ніби вже прокидаюся, разом з тим я твердо вірю, що не маю сили вже ожити. Священик помер у мені й від нього лишилася тільки порожня домовина.

І за цим словом він так гірко заплакав, що Гільйом теж не витримав і собі почав плакати. Обидва брати обіймаючи міцно один одного, плакали й не могли заспокоїтися. Їхні серця були повні невимовної ніжності, вони розуміли, що в цьому домі, де промайнула їхня рання молодість, вітають тепер тіні батька й матері, поки, помирившись одне з одним, зможуть вони знайти остаточний собі спокій у землі. Крізь скляні двері, навстіж розчинені в сад, лилося тепло темної весняної ночі, а там, на обрії спав Париж, загублений у незнаній, таємничій пільмі, а над нею спокійне, безхмарне небо, всіяне зорями.

К Н И Г А Т Р Е Т Я

I

У середу, напередодні четверга на четвертому тижні посту, Дювільяри влаштували в себе великий базар із благодійною метою, а саме — на користь притулку для інвалідів праці. Парадні апартаменти в першому поверсі, три великі залі в стилі Люї XVI з вікнами на чисте прибране внутрішнє подвір'я, були відчинені для незчисленних покупців. Були чутки, що п'ять тисяч карток розіслано різноманітним колам великосвітського паризького товариства. Це була досить важлива подія, своєрідна маніфестація. Будинок, що його мали висадити в повітря, не зважаючи на це, запрошував до себе гостей, відчиняв навстіж двері й ворота і пішим, і кінним. Правда, тихенько балакали, що ніби сила-силенна передягнених агентів поліції пильно наглядала не тільки за вулицею Годо-де-Моруа, а й за всіма сусідніми вулицями.

Блискуча ідея влаштувати цю маніфестацію спала на думку самому Дювільярові. Його дружина, як і завжди, скорилася його категоричній волі, хоча й знала, що дуже багато клопоту буде на цьому базарі на користь благодійній тій установі, де головувала вона так велично-недбайливо. Напередодні газета „Гльобус“ в дуже прихильній статті, що написав її редактор Фонсег, — він і директор притулку, — сповіщала про цей базар, підкреслюючи всю великодушність такого вчинку від баронеси, що віддавала на благодійні справи свій час, свої гроші та навіть свій будинок, не зважаючи на жахливий злочин, що мало не зробив із нього купу уламків. Правда, яка лицарська відповідь вищих верстов

суспільства тому огидливому, що бушувало там, унизу, серед покидьків суспільства, як влучно великодушна ця справа спростовувала той закид, ніби капіталістична буржуазія нічого не робить для знедолених робітників, для безпорадних інвалідів праці.

Двері в парадні залі мали відчинити о другій годині, а зачинити о сьомій; отже базар мав тривати цілих п'ять годин. Опівдні, коли ще нічого не було скінчено в першому поверсі, бо робітники та найняті жінки під доглядом дам-благодійниць кінчали ще прикрашати прилавки та ставити на них різні речі, — у маленьких кімнатах на другому поверсі; не зважаючи на метушню та клопіт, снідала баронова родина та кілька близьких друзів. Усі були страшенно схвильовані й налякані тим, що саме сьогодні ранком у „Голосі Народу“ Саньє поновив свою скандальну кампанію доносів з приводу історії з африканськими залізницями. Ущипливими отруйними фразами питав він: „Невже ще довго мають тішити публіку історією з тією бомбою та з тим анархістом, що ніяк його не щастить поліції заарештувати?“ Цього разу він просто називав ім'я міністра Барру й казав, що він спокусився й узяв хабар: двісті тисяч франків. І Саньє брався в найкоротшому часі надрукувати імення тридцять двох сенаторів та депутатів, що їх підкуплено. Отже можна було думати, що Меж знову подасть свою інтерпеляцію, а вона ж була тепер тим небезпечніша, що весь Париж був знервований, сподіваючись від анархістів нового терористичного акту. Крім того, казали, що Віньйон та його партія вирішили неодмінно використати обставини, і за всяку ціну повалити міністерство. Отже передбачали неминучу грізну державну кризу. На щастя, палата не засідала в середу, засідання відкладено було аж на п'ятницю, бо в четвер на четвертому тижні посту було свято, і було ще цілих два дні, щоб обернутися й зарадити собі.

Єва здавалася цього ранку лагідніша та млявіша, ніж звичайно. Вона трохи зблідла, а в гарних очах можна було помітити сумну турботу. Сама вона казала, що вона багато мала клопоту з цим базаром. А справжня причина була та, що цілих п'ять днів Жерар уни-

кав зустрічатися з нею. Йому немов ніяково було йти на побачення і він всіма способами намагався відкараскатися від того. Певна, що все ж таки побачиться з ним, хоча б тут на базарі, вона знов одяглася в білий шовк, добре знаючи, що в ньому вона видається молодша. Але ж, хоч вона все ще була гарна жінка, — шкура була така сама біла, постать була досконало збудована, обличчя, як і раніш, вабило до себе своїми чарами, — а проте її сорок шість років уже давалися в знаки, псуючи їй шкуру грубуватими червоними плямами та й уста вже в'янули, на ніжних висках з'явилися перші зморшки, повіки починали жовкнути. Камілла, як баронова дочка, що мала бути одна з найжвавіших продавниць на базарі, одяглася в темне вбрання, немов чернече, що личило старій жінці, а не молодій дівчині. Сміючися верескливим сміхом, вона й сама звала це вбрання старечим. Але ж довге обличчя, що нагадувало сердиту козу, сяяло такою радістю. Тонкі її уста, великі очі, що блищали розумом, майже примушували забувати про її кривобокість і на цей час була вона майже гарненька.

Єва, чекаючи разом із дочкою гостей у маленькому блакитно-сріблястому сальоні, вперше розчарувалася, коли побачила, що генерал де-Безонне входить сам, без свого небожа Жерара. Генерал пояснив, що пані де-Кенсак зранку почувала себе недобре, і Жерар, як добрий син, лишився з нею. Але він приїде сюди, на базар, зараз же після сніданку. Доки баронеса слухала, що їй казав генерал, і намагалася заховати своє незадоволення та свої побоювання, що не пощастить їй внизу, під час базару, примусити Жерара побалакати з нею віч-на-віч, Камілла пильно дивилася на матір своїми хижими очима. Єва, напевно, неясно передчувала в цю мить нещастя, бо зблідла й дивилася на дочку пильно, тривожно.

У залю влетіла, немов загнав її туди вітер, княгиня Розамунда д'Арт. Вона мала теж бути за продавницю на баронесиному базарі. Єва любила її за гомінку рухливості та ексцентричну веселість, що вона з собою приносила. Одягнена в надто вже незвичайне вбрання

з вогненно-червоного атласу, вона позавивала собі волосся дрібними кучерями, худорлява, немов хлопчисько, сміючись розповідала про те, як вагон мало не переїзав на двоє її екіпаж. Барон Дювільяр із сином Гіяцінтом, запізнившись, як звичайно, зійшли нарешті в залі, і княгиня, зараз же забравши молодого барона, дорікала йому за те, що напередодні чекала його дарма аж до десятої години вечора. Він обіцяв повезти її до одного з Монмартрських шинків, де начебто відбувалися якісь жахливі речі. Гіяцінт, маючи вигляд юнака, якому все вже встигло в житті набриднути, відповів, що його затримали приятелі. Вони примусили його лишитися на спиритичному сеансі, де дух святої Терези продеклямував сонет, повний палкої похоті.

Увійшов Фонсеґ із своєю дружиною, високою, сухорлявою, мовчазною, непомітною жінкою. Він не любив вивозити її в світ і скрізь бував сам. Цього разу він мусів узяти її з собою, бо вона належала до дам-патронес притулку, а сам Фонсеґ, як директор цієї благодійної установи, мусів бути на сніданку й лишатися на базарі аж до кінця. Він увійшов із звичайним своїм веселим виглядом, через що вся постать його була задержувата, і це найкраще гармонувало з його маленьким зростом та темним волоссям, де не було ще сивини, хоч Фонсеґові й минуло п'ятдесят років. Він умів так носити сурдут, як великий ділок, свідомий того, що мусить дбати не тільки про матеріяльні, а й про духовні інтереси, боронити добре ім'я консервативної республіки, що органом її була його газета „Гльобус“. Але ж ті, хто добре його знав, з того, як він кліпав очима, могли б бачити, що він стурбований. Вже тільки глянув він на Дювільяра, видно було, що його цікавить та турбує те, як почуває себе барон після нового вдару, що дістав сьогодні від „Голосу Народу“. Побачивши, що Дювільяр, з своїм звичайним спокійним величним виглядом, як і завжди, жартує з Розамундою, Фонсеґ і собі заспокоївся. В ньому завжди жив той грач, що ніколи ще не програвав, бо знав спосіб завжди перетягти фортуна на свій бік, навіть тоді, коли вона його нещадно зраджувала. І зараз цілком

спокійно почав балакати з баронесою про справи притулку.

— Чи пощастило вам, нарешті, побачитися з абатом Фроманом та перебалакати з ним про старого Лявева, про якого він так палко клопотався перед нами?.. Як вам відомо, всі формальності вже виконано, і ми готові його прийняти. Уже три дні маємо ми для нього вільне місце.

— Так, мені це відомо, але ж я не знаю, що таке сталося з абатом Фроманом. Ось уже більше як місяць про нього ні слуху, ні духу. Кінець-кінцем, вчора я написала йому й прошу його прийти сьогодні на базар... І коли він буде, я сама скажу йому, що клопотання його задоволено.

— Я спеціально не посилав йому офіційного повідомлення саме тому, щоб дати вам цю приємну можливість... Правда, який чудовий священник?

— Правда, чудовий, ми всі його дуже любимо.

Дювільяр і собі втрутився в розмову й попередив, що нема чого чекати Дютейля, бо молодий депутат прислав телеграму, що несподівано затримали його справи. Фонсег ізнову стурбувався, допитливо глянув на барона. Але Дювільяр, посміхаючись, заспокоїв газетяра й тихенько сказав:

— Нема чого турбуватися. Він виконує одне доручення, що я йому дав. Незабаром прийде й принесе відповідь.

Потім, відвівши Фонсега набік, додав:

— До речі, не забудьте надрукувати в газеті замітку, що про неї я вас прохав.

— Яку саме замітку? Ах, так, про цю вечірку, де Сільвіяна деклямувала вірші... До речі, я хотів би побалакати з вами про це. Розумієте, мені трохи ніяково друкувати її в такому вигляді, бо надто вже, знаєте, в ній тиміямі підпущено...

Не зважаючи на свій величний вигляд, повний такої гордої самовпевнености, Дювільяр тепер збліднув, засмучений:

— Та що ви, я неодмінно хочу, щоб замітку було надруковано, мій друже,—сказав він.— А коли цього не

зробите, то я не знаю, що робити, бо я категорично обіцяв Сільвіяні, що замітку про неї неодмінно надруковано буде завтра.

Переляк у баронових очах та тремтячі губи показували, що закоханий дідуган готовий заплатити яку завгодно ціну за ту насолоду, якої його позбавили:

— Ну, гаразд, гаразд, — згодився Фонсеґ, весело-скромно посміхаючись, щасливий, що барон не таїв від нього свою таємницю, — коли тут зачеплені такі серйозні інтереси, замітку буде надруковано, даю вам слово чести.

Зібралися вже всі гості, бо Жерара та Дютейля нічого було чекати. І от, як знизу з кімнат, де відбувався базар, було чути останні вдари молотків, усе торіство перейшло до їдальні, де був наготовлений сніданок. Єва сіла поміж генералом де-Безонне та Фонсеґом; Дювільяр — поміж панею Фонсеґ та Розамундою, а діти, Камілла та Гіяцінт, сіли на обох кінцях столу. Сніданок минув нашвидку й не зовсім спокійно, бо покоївки тричі приходили чи то сповіщати пані про різні непорозуміння, що виникали там, де прибирали приміщення для базару, або питати в баронеси наказів. Щоразу грюкали двері, стіни будинку, здавалося, трусилися від надзвичайної метушні. Балачки були уривчасті. Всі немов були в гарячці: спочатку почалася розмова про вчорашній баль у міністерстві внутрішніх справ, а потім якось раптом перескочила на завтрашнє народнє свято—четвер на четвертому тижні посту. І щоразу переходили до справ базару, до грошей, заплачених за крам, за що той крам продавати, яка може бути цифра чистого прибутку. А поміж цим розповідали найнеймовірніші історії, весело жартували, сміялись. Генерал якось назвав ім'я судового слідчого Амадьє. Єва сказала, що вона не наважилася запросити його на сніданок, бо знала, скільки роботи в нього в суді. А проте баронеса мала надію, що він все таки прийде на базар і лишить там свою лепту. Фонсеґ тішився тим, що дратував княгиню Розамунду її вбранням, вогненно-червоним на колір, запевняючи її, що вона й тепер уже горить в пекельнім вогні. Це було приємно молодій

жінці, бо вона якраз захоплювалася сатанізмом. Дювільяр ввічливо й галянтно розмовляв з мовчазною пані Фонсег, а Гіяцінт, вирішивши приголомшити навіть саму княгиню д'Арт, поясняв із технічними термінами чарівницьку операцію, як роблять янгола з невинного чоловіка, позбавляючи його всіх чоловічих ознак. Дуже щаслива й дуже схвильована Камілла раз-у-раз вогненным поглядом дивилася на матір, а та все дужче турбувалася, почувуючи, що дочка за кожним разом агресивніше ставиться до неї, очевидно має намір оголосити одверту, нещадну війну.

Десерт уже кінчався, як мати почула верескливий голос своєї дочки, коли та задерикуватого і щоб усі чули, казала:

— Ах, не кажіть мені про цих старих баб, що дозволяють собі молодитися, біляться та рум'яняться й одягаються, як дівчатка, що йдуть до першого причастя, немов усі так і повірять, що вони все ще граються в ляльки. По суті, все це людоджерки, всією душею ненавиджу їх.

Єва знервовано підвелася.

— Пробачте,—казала вона,—сьогодні я вас так приспішую... Справді, не знаю, чи поснідали ви як треба. В усякому разі боюся, що нам сьогодні не дадуть спокійно випити кави... А проте в залі просторніше і нам можна буде там вільно зідхнути.

Каву подавали в маленькій залі, блакитній із сріблом. Там стояв чудовий кошик із жовтими трояндами. Баронеса так любила квіти, що зробила з свого дому оселю вічної весни. Взявши чашки з кавою, що ще парувала, Дювільяр увів Фонсега до свого кабінету, щоб викурити там цигару й на дозвіллі побалакати з ним про справи. Двері в кабінет лишили вони відчинені й було чути невиразний гомін їх голосів. Генерал де-Безонне, зрадівши, що пані Фонсег, така серйозна особа, скорилася долі й слухає, не перебиваючи, все, що їй казали, почав розповідати дуже довгу історію про жінку одного офіцера, що передяглася в чоловічу одежу й разом з чоловіком брала участь у всіх боях у війну 1870 року. Гіяцінт не пив кави,—він зневаж-

ливо її звав питвом двірників. Звільнившись на мить від Розамунди, що помаленьку ковтала з чарки кюмель, він підійшов до сестри і сказав їй тихенько:

— Хіба не розумієш ти, яке ідіотство пускати матері отакі грубі шпильки? Мені, безперечно, байдуже, але ж твоє поводження всі побачили. Кажу тобі, що це зовсім не гоже.

Камілла тільки пильно глянула на брата своїми чорними очима й сказала:

— Я прошу тебе не втручатися в мої справи.

Гіяцінт злякався й, почувши грозу, вирішив піти з Розамундою в сусідню велику червону залю, щоб показати княгині, яку картину купив напередодні барон. Генерала теж попросили глянути на картину, і він пішов слідом за ними з панею Фонсеґ.

І мати з дочкою лишилися на мить самі, він-на-віч. Єва, немов надламана, стояла, спершилася на консолі. Найменше горе спричиняло в неї нервову втому, — до її наївного, несвідомого егоїзму домішувалася своєрідна б зхактерна добродушність — повсякчас готова була вона заплакати. Тепер вона не розуміла, за що дочка так люто ненавидить її, так завзято намагається зруйнувати останнє щастя кохання, що в ньому знаходило собі ще останню втіху її серце. Єва дивилась на дочку, відчуваючи скоріше гіркий розпач, ніж роздратовання. І ось, як молода дівчина хотіла йти в залю, матері, на нещастя, спало на думку затримати її, щоб сказати дещо про її вбрання.

— Ти дуже помиляєшся, дорога дитино, що вперто одягаєшся, як стара жінка: це тобі зовсім не личить.

У ніжних очах все ще гарної жінки, свідомої того, що її кохають і до неї залицяються, можна було ясно прочитати співчуття до цієї маленької потвори, якої не хотіла визнавати за дочку. Одне плече вище від другого, надто довгі руки, немов у горбатої, профіль нагадував чорну козу... невже така нещасна потвора могла й справді народитися від її королівської вроди? Від тієї вроди, що баронеса Єва любила її й кохала в собі ціле життя, доглядаючи з якоюсь релігійною побожністю, — до речі це й була єдина релігія, що її

знала баронеса. Не було нічого дивного, коли в голосі її бренив тепер смуток та сором за таку потворну дочку.

Камілла миттю спинилася, здригнулася, немов гостра лоза шмагнула її по лиці. Відразу повернулася вона до баронеси; саме з цих простих, сказаних стиха, Євних слів почалася мерзенна розмова поміж матір'ю й дочкою. Камілла промовила:

— Ти кажеш, що я погано вдягаюся... Що ж, це ти мала більш, ніж я, доглядати, щоб мої туалети погодити з твоїм смаком, навчити мене твого секрету бути гарною...

Єва вже шкодувала, що почала цю розмову, бо дуже не любила тяжких вражінень та почувань, а тим більше сварок із гострими словами. Тому й хотіла уникнути неприємної розмови,—а крім того їх, як продавниць, щохвилини могли і ту, і ту покликати на базар. Тому й сказала:

— Будь ласка, мовчи, не вдавай з себе такої злюки, аджеж можуть почути кожне слово... Та я завжди тебе любила...

Камілла перебила її, тихенько, стримано засміявшись,—а це віщувало грозу:

— Ти мене любила... Ах, бідна моя мати, ти не можеш повірити, як смішно тебе слухати. Чи ж любила ти хоч когонебудь за все своє життя? Ти тепер хочеш, і завжди хотіла, щоб любили тебе саму, а це зовсім інша справа. І чи могла ти любити свою дитину? Дитину... Ти, напевно, й не розумієш взагалі, як люблять дітей... Про мене вже немає чого казати. Я завжди була занехаяна, облишена. Ти завжди силкувалася від мене бути осторонь, бо вважала, що я потвора, що може тебе тільки ганебно заплямити. Та й хіба був би в тебе час на те, щоб трохи подумати за мене? Адже всі твої дні й ночі витрачала ти на те, щоб кохатися та пишатися з самої себе... Так нащо ж ти брешеш, бідна мати? Ти й тепер ще дивишся на мене, як на страховище, противне тобі, гидке...

Після цього не можна вже було спинитися. Сцена мала так чи так скінчитися. Мати й дочка, стоячи ли-

цем до лиця й люто зціпивши зуби, в гарячці провадили недобру свою розмову пошепки:

— Камілло, кажу тобі, мовчи! Я не можу терпіти від тебе такого грубіянства.

— Я не маю чого мовчати, коли ти завжди й скрізь хочеш мене образити. Може, це й помилка, що я одягаюся по-старечому, але ж може не менше смішно, як інші молодяться, одягаються дівчинкою, підлітком, чи навіть молодою нареченою!

— Молодою нареченою? Я не розумію, про що ти кажеш!..

— Еге, якраз, не вдавай із себе немудрої, добре ти розумієш мене!.. Але ж я хочу, щоб ти знала, що далеко не всі вважають мене за таку потвору, як ти, здається, хочеш перед усіма мене виставити!

— Як ти негарна, то тільки через те, що не дбаєш за себе й погано вдягаєшся. Я тільки це хотіла сказати.

— Я одягаюся, як мені подобається й, безперечно, досить до лиця. В кожному разі, мене кохають таку, яка я є в дійності.

— Невже тебе хтось кохає? — Хай же він це нам скаже. Зараз можна буде й віддати тебе.

— Звичайно! Тобі дуже приємно, нарешті, позбутися мене, а проте я дам тобі втіху побачити й мене вдягнену до вінця.

Хоча й з усієї сили намагалися вони стримати себе, обидві говорили все голосніше. Нарешті Камілла змовкла, щоб набрати духу й потім ледве чутним шиплячим голосом додала:

— Цими днями Жерар прийде до вас прохати моєї руки.

Єва бліда стала, мов смерть; здавалося, не відразу збагнула, що дочка каже.

— Жерар?.. Чому це ти кажеш?

— Бо Жерар мене любить й одружиться зо мною.. Ти ввесь час дратуєш мене, завжди товчеш, що я потвора, і поводишся зо мною, як із страховищем, якого ніхто ніколи не захоче. Треба ж мені, нарешті, почати боронитися й показати тобі стан речей. Тому й вирішила я довести тобі, що далеко не всі ставляться до мене так, як ти.

Стало тихо. Сварка, здавалося, припинилася перед лицем жахливої тієї дійсності, що несподівано стала тепер поміж матір'ю та дочкою. Але тут не було вже матері й дочки, — тут були вже тільки дві суперниці, що обидві страждали й готові були на все.

З Євиних грудей вирвалося глибоке, тяжке зідхання.

Тривожно озирнувшись, щоб упевнитися, чи не ввійшов хто до залі, хто б міг їх побачити або підслухати їхню розмову, вона сказала рішуче:

— Тобі не можна вийти за Жерара.

— Чому не можна мені вийти за Жерара?

— Тому, що я цього не хочу, тому що це неможлива річ.

— Дуже мала рація для мене. Будь ласка, поясни мені, чому саме ти не хочеш, щоб Жерар був моїм чоловіком.

— Просто тому, що шлюб поміж вами неможливий, от і все.

— Ні, мамо, на те в тебе є інша причина, і, нехай так, я вже скажу її, коли ти до цього довела мене... Причина та, що Жерар твій любовник. Але ж у цьому разі це нічому не заваджатиме, бо я знаю, що він твій любовник, і все ж таки хочу, щоб він був мій.

Вогненні очі в молодій дівчини немов додавали: „саме через те, через те якраз я й хочу взяти його собі“. Велика та мука, що стільки років терпіла її дівчина-потвора, що майже з дитячих років злостилася вже, бачивши материну вроду, бачивши, як до матері всі залицяються, як її кохають, мстилася тепер за себе з лютим почуттям тріумфу, що сповнювало її серце. Вона відбере таки від матері любовника, за якого стільки страждала від ревнощів.

— Що з тобою говорити, ти божевільна, — прошепотіла, втрачаючи сили, Єва, вражена в самісіньке серце. — Ти сама не знаєш, що кажеш і як ти мене мучиш.

Але баронеса мусіла замовчати, взяти себе в руки, усміхнутися, бо з срібної залі вибігла Розамунда й сказала, що баронесу кличуть униз. Зараз розчиняться двері і баронеса, як головна розпорядниця, мусить

бути на своєму місці. „Так, зараз, зараз вона прийде“. Єва посміхалася, але мусіла спертися на консоль, щоб не впасти.

На цей час Гіяцінт підійшов до сестри й сварливо сказав:

— Невже не можеш ти зрозуміти, що це ідіотство починати такі сварки. Далеко розумніше було б, якби обидві ви пішли вниз.

Камілла суворо відрізала:

— Забирайся туди сам і забори з собою всіх інших. Нам краще тоді буде поговорити.

Гіяцінт глянув на матір глузливо, як син, що все знає й тішиться з її скрутного становища. Та й ображало його те, що мати така плоха з дочкою, його сестрою, якої він не любив і звав „зла болячка“. Отже, знизавши плечима, він вирішив повести гостей на базар, залишивши матір з сестрою дуріти, як їм подобається. Із залі можна було почути веселий сміх княгині Розамунди, що йшла на базар. Генерал спускався під руку з панею Фонсег і розповідав їй уже якусь нову історію. Але ж у ту саму мить, коли мати з дочкою були певні, що лишилися зовсім самі, в сусідній кімнаті голосно заговорили Дювільяр із Фонсегом. Батько був тут близьенько, він міг почути, вони мусіли бути обережні й розмовляти якомога тихше.

Єва розуміла, що їй треба було піти звідси, але вона не мала сили зробити це. Це була річ неможлива, бож останнє Каміллине слово було їй як ляпас, і вона почувала невимовний біль; їй страшно було втратити коханця.

— Жерар тебе не візьме, він тебе не любить,—сказала вона нарешті.

— Ні, любить!

— Тобі так здається, бо він ласкавий до тебе. Та це ж тільки тому, що він добрий, йому шкода тебе, бідної дівчини, що на неї ніхто навіть не хоче й глянути... Він тебе не любить.

— А я вам кажу — любить!.. Він любить мене вже за те, що я не така дурна, як усі інші, особливо за те, що я молода.

Це була нова рана і в ній почувалася насмішкувата жорстокість, почувалася радість тріумфу, що ненависна матирина врода, нарешті, в'яне, марніє.

— О, молодість, — бідна мамо, чи знаєш ти, що це таке?.. Я хоч і не гарна, та молода, від мене гарно пахне, очі в мене ясні, вуста свіжі. А крім того в мене чудове волосся, таке довге, що я могла б обгорнутися ним уся від голови аж по самі п'ята... Повір мені, доки дівчина молода, вона ніколи не здається потворою. А от, коли вже молодість минула, як у тебе, бідна мамо, тоді вже всьому кінець. Колишня врода—на неї вже не зважають. Коли вона одцвіла, марно вихвалитися тим, що від неї лишилося. Коли вже тільки й лишилося, що руїна, то й будеш уже руїною, що викликає до себе не кохання, а тільки хіба саму огиду...

Камілла сказала все це таким жорстоким і колючим голосом, що кожне слово врізалося матері в серце, як той ніж. На очах у нещасної матері, враженої саме в найболючіше місце, показалися сльози. Ах, вона добре розуміла, що дочка каже правду, вона почувала, що не має вже сили, щоб боротися з молодістю. А проте ж не хотілося їй старіти, не хотілося бачити, як кохання відходить від неї, бачити, як із неї самої, з її вроди стає переспілий плід, що сам падає з дерева на землю.

— Ніколи Жерарова мати не згодиться на те, щоб він тебе взяв.

— Це байдуже. Він її умовить, це вже його справа... За мною два мільйони, а такі гроші багато чого можуть зробити за наших часів.

— Нащо ж ти плямуєш добре ім'я Жерарове, кажеш, що він візьме тебе ради грошей?

— Ні, ні, я не думаю цього говорити. Жерар дуже чесна й дуже добра людина. Він мене кохає й одружиться зо мною тільки ради мене самої... А крім того, правда, він не багатий, і в нього все ще немає певного становища в товаристві, хоч йому вже й тридцять шість років. Тож йому й приємно взяти таку жінку, що принесе з собою разом і багатство й щастя... Бож, розумієш, мамо, я приношу йому щастя, справжнє щастя взаємної любови, що певне свого майбутнього.

Вони знову підійшли так близько одна до одної, що майже казали все це одна одній просто у вуста. Огидну сцену поміж матір'ю й дочкою щоразу переривали бачки в сусідніх кімнатах, але ж знову й знову поновлялася вона й, здавалося, ніколи не скінчиться. Це була драма жорстока, немилосердна, немов убивство, а вони ж мусіли стримувати себе, говорити придушеними головами. Суперниці—ані мати, ані дочка—і не думали поступатися одна одній, не зважаючи навіть на те, що їх можуть застати так, бо ж усі двері були навстіж, прислуга могла щохвилини ввійти в кімнату, а крім того в сусідній кімнаті було чути веселий баронів голос.

— Ти вигадуєш, ніби Жерар тебе любить. Якраз! Він ніколи й не казав тобі нічого.

— Навпаки, він сто раз казав мені, що мене любить, і каже це мені щоразу, коли залишаємося на самоті.

— То, може, колись і сказав тобі щось таке, як маленькій дівчині, щоб потішити... Але ж він ніколи не казав тобі, що одружиться з тобою.

— Ще останнього разу, як був у нас, він просто так і сказав, що одружиться зо мною. Та що там балакати, справу вже зовсім скінчено. Я чекаю тільки, щоб умовив він свою матір та формально посватав мене...

— Ти брешеш, брешеш, нещасна. Тобі треба, щоб я страждала, і ти брешеш, брешеш!

У цім протесті був неймовірний той біль, що почувала в цю мить баронеса. Вона забула, що вона все ж таки мати й розмовляє з рідною дочкою, а почувала тільки, що вона закохана жінка й що її ображає й драгує суперниця, і, гістерично ридаючи, сказала:

— Мене, мене кохає він! Останнього разу, коли ми з ним бачилися, він присягався мені,—ти розумієш?—присягався, що зовсім тебе не любить і ніколи з тобою не одружиться!

Камілла, верескливо регочучи, відповіла з насмішкуватим співчуттям:

— Бідна моя матусю! Ой, як мені тебе, правда таки, шкода. Подумати, яка ти ще дитина. В мене менше дитячої наївності, ніж у тебе... Як, ти ж така досвідчена

у коханні, а проте й досі йдеш на таку грубу принаду, як чоловічі запевнювання? Правда, Жерар не зла людина й саме тому готовий присягатися кому завгодно, хоч би й тобі, на все, чого від нього вимагають. Це не дуже добре, але ж він хотів тобі догодити.

— Брешеш, брешеш!

— Та будь же ти розсудлива, подумай сама: коли він більше сюди не приходить, коли він не прийшов і сьогодні на сніданок, то тільки тому, що він ситий тобою по самісіньке горло. Так, бідна матусю, тебе покинув твій коханець. Май мужність вбити собі це в голову й тоді все тобі буде зрозуміле. Жерар з тобою ввічливий, лагідний, бож він добре вихований, і йому ніяково сказати тобі, що ти йому вже набридла, і розірвати з тобою. А крім того, йому трохи жалько тебе.

— Брешеш, брешеш!

— Ну, тоді спитай у нього сама, як добра мати, якою тобі давно вже слід було бути... Побалакай з ним щиро й по-дружньому довідайся, як саме він хоче зробити. При цьому й сама будь доброю людиною й зрозумій, що, коли ти справді кохаєш Жерара, то повинна зараз же ради нього поступитися ним для мене. Спробуй тільки вернути йому волю, і ти побачиш, що він тільки мене любить.

— Брешеш, брешеш! Нещасна дитино, ти мучиш мене, немов на смерть хочеш замучити.

І такий розпач узяв Єву, що вона стала божевільна. Вона пригадала, що, як мати, має право, мусить скарати негідну дочку за такі слова. Не знайшовши під рукою палиці, вона вирвала з кошика з жовтими трояндами, що п'янили їх обох своїми міцними пахощами, цілу жменю квітів з великими гострими колючками й хльоснула ними Камілли просто по обличчі. Крапля крові виступила на лівому виску в дівчини, коло повіки.

Розлютована, вся червона, молода дівчина кинулася до матері, піднявши руку, ніби ось-ось ударить у свою чергу.

— Бережіться, мамо!— вигукнула вона,— спробуйте но

тільки доторкнутися до мене ще раз. Божуся вам, що відлупцюю вас, як останню лярву... І будьте певні: я хочу, щоб Жерар був мій, — і він буде мій. Я одружуся з Жераром, я відберу його у вас із скандалом, коли не віддасте його охотою.

Після вибуху гніву Єва, знесилена, вся розбита, впала на крісло. В неї прокинулася звичайна її огида до сварок, егоїстична потреба спокійного щасливого життя з пестощами з улесливістю, з коханням. А Камілла, навпаки, показувала себе, нарешті, такою, яка була вона насправді, — грізна, сувора, з черствим та злим серцем, що не вміло прощати й тепер п'яніло з своєї власної жорстокости. Стало тихо, тяжко тихо, а з суміжного кабінету знов чуто стало веселий Дювільярів голос.

Мати нишком плакала, як її син Гіяцінт, збігши сходами, раптом увійшов у маленьку залю. Глянув на обох жінок і з вибачливою зневагою сказав:

— Що, вдовольнилися тепер? Що я вам казав? Хіба ж не правда, вам далеко було б розумніше зараз же піти на базар? Хіба ж ви не знаєте, що ви потрібні там усім? Годі вже вам дуріти. Мене послали по вас.

Єва з Каміллою були такі схвильовані й почували таку потребу образати та катувати одна одну, що, може, й не пішли б за Гіяцінтом, та якраз на цю мить із кабінету вийшли, докуривши свої цигари Дювільяр із Фонсегом. Чоловіки сказали, що теж ідуть униз, і Єва примусила себе посміхнутися, сховати свої сльози й повеселішати. Камілла теж підійшла до дзеркала й, немов поправляючи собі зачіску, витерла ріжком хустки крапельку крөви, що блищала в неї на скроні,

Внизу, у трьох великих залах, декорованих запонами та живими рослинами, зібралось вже чимало людей. Прилавки в продавниць гарно прикрашені були червоними шовковими матеріями й через те крам, понакладуваний на них, виглядав надзвичайно привабно, весело. Навряд чи якийсь інший базар міг би конкурувати з цим, стільки було на ньому найрізноманітніших речей. Тут можна було зустріти все, що завгодно, починаючи від ескізів відомих художників та автогра-

фів уславлених письменників і кінчаючи карпетками та гребінцями. Цей веселий хаос уже сам робив усе принагідним, а крім того на базарі був ще й буфет, де гарненькі білі ручки наливали шампанське. Було ще й дві лютерії; в одній з них розігравали катеринку, а в другій — англійський візок разом з запряженим поні. Цілий рій чарівних молодих дівчат метушився в юрбі по всіх напрямках, — продавали квитки на ці лютерії. Але Дювільяр мав повну рацію, гадаючи, що найголовніший атракціон на його базарі буде те чудне, чарівне тремтіння, що пробігало по спинах великосвітських дам, коли вони проїздили під ворітьми саме там, де вибухнула бомба. Найголовніше вже було поладнане, вибої в стінах та в стелі замуровано і вже навіть частково затиньковано. Не було ще тільки пофарбовано. У кожному разі страшні наслідки вибуху виступали ще цілком ясно, мов ті свіжі шрами та латки із сіро-білого тиньку. Стурбовані, а зараз і захоплені голівки визирали з екіпажів, що їхали безконечною валкою, дзвінко б'ючи по брукові на подвір'ї, що аж дрижало.

Гості виходили з екіпажів і відразу починалися по всіх трьох залях балачки перед прилавками. І балачки ті не вщухали.

— Ах, моя дорога, ви бачили? Ах, як це страшно. Всі шрами. Скільки довелося тут ремонтувати. Аджеж увесь будинок мало не висадили в повітря! І подумати тільки, що цю штуку вони можуть зробити знову якраз тепер, коли ми тут. Справді, треба мати чималу мужність, щоб сюди приїхати. Але ж цей притулок — така поважна благодійна установа... А справа йде про те, щоб збудувати ще одно крило. Але й страховища ці бачать, що ми все ж таки не боїмося.

Коли баронеса Єва разом з дочкою Каміллою зійшли, нарешті, вниз і з'явилися за своїми прилавками, то побачили, що торгівля вже в розпалі. Коли їх не було, всім заправляла княгиня Розамунда, що завжди в таких випадках виявляла надзвичайну спритність та хитрість. З неймовірною безсоромністю обдирала вона бідолашних покупців.

— О, нарешті, й ви прийшли, — скрикнула вона. —

Раджу вам берегтися, тут є цілий гурт таких покупниць, які прийшли сюди, щоб поживитися. Я їх знаю, це спритні штучки. Вони перекидають увесь крам на виставці, щоб запаморочити голову продавниці й купити те, що їм до вподоби, дешевше, аніж у магазині... Ну, зо мною то їм зась! Я їх знаю, і вмію з ними поводитися!

Сама баронеса Єва була зовсім невміла продавниця; вона задовольнялася з того, що за своїм прилавком була за головну розпорядницю. За справжній свій обов'язок вона мала розважати гостей. Вона вдала, що щось наказує Камілі, а та слухала її дуже покірливо й посміхалася. Але баронеса почувала велику тугу, дуже засмучена, просто падала, так хвилювалася, коли думала, що їй доведеться бути тут аж до сьомої години, на оцім базарі, і терпіти в цьому оточенні таку муку, не маючи сили полегшити її. Тому й зраділа вона, коли помітила абата П'єра Фромана, що ждав її, сидячи на червоній оксамитовій лавці біля прилавку. Почуваючи, що їй віднімаються ноги, баронеса сіла коло нього.

— О, це ви, пане абате? То ви одержали мого листа, що прийшли сюди?.. Я можу сказати вам приємну новину. Мені хотілося, щоб ви мали приємну можливість передати її тому Лявєвові, що за нього палко так клопоталися в мене... Всі формальності вже виконано і ви можете привезти його завтра до притулку.

Приголомшений П'єр дивився на неї.

— Лявєв... Та він уже помер!

Баронеса й собі здивувалася:

— Як помер?.. Але ж ви про це нічого мені не сказали. Коли б я вам розказала, скільки турботи коштувало все це нам. Треба було скасувати колишні постанови нашого комітету й замінити їх іншими. А скільки ми сперечалися на наших засіданнях, скільки паперів довелося підписати! Та чи ж певні ви, що він помер?

— Так, він помер... Уже місяць тому.

— Цілий місяць, як він помер! Але ж ми не могли про це знати, бо ви навіть і не приходили до нас... Боже мій, як це неприємно, що він помер. Доведеться ще раз касувати всі наші постанови.

— Так, пані, він помер, і я справді мусів своєчасно про це вас сповістити. Але тепер уже нічого не зробимо. Він помер.

Це слово „помер“, що раз-у-раз повторювалося в розмові, вся ця історія з отим мерцем, що про нього вона клопоталася цілий місяць, довело її до такої розпуки, що аж стягло в жилах. Усе це здавалося їй поганим віщуванням. Здавалося, що й сама вона незабаром помре. Немов почувала вже, як її, загорнену в саван останнього кохання, спускають у холодну домовину. А П'єр мимоволі гірко посміхнувся, коли подумав про цю жорстоку іронію долі. „Яка забарна ця благодійність, — подумав він, — вона завжди приходить допомогти людині вже після того, як та встигла померти“.

Священик залишився на лаві, а баронеса мусіла встати й піти назустріч судовому слідчому Амадьє, що дуже поспішав. Амадьє хотів показатися на цім базарі тільки на хвилину, щоб купити якусь дрібничку й зараз же вернутися в суд. Але йому не пощастило сховатися від гострих очей репортера газети „Гльобус“, меткого Массо, що вештався навколо прилавків. Массо накинувся на нього, мов яструб на свою жертву. Захоплений гарячкою репортажу, Массо зараз же почав розпитувати слідчого. Йому хотілося знати, в якому саме стані справа слюсаря Сальва, що на нього є підозра, ніби він кинув бомбу під ворота Дювільярівського будинку. Може це тільки вигадки поліційних шпигів, як кажуть деякі газети? А як поліція справді натрапила на правдивий слід, то чи пощастить їй тепер заарештувати його? Амадьє боронився з усієї сили, цілком справедливо кажучи, що справа Сальва покищо його не торкається, бо Сальва ще не заарештовано й не притягнуто до судового слідства. Але ж Амадьє зберіг таємничий вигляд, немов знав він багато більше, ніж хотів сказати. З-під коректної машкари великосвітської людини, що її носив на собі цей судовий службовець з гострими, немов стальними, очима, пробивалися різні тонкі недомовки й дозволяли думати, що слідчий був цілком у курсі всього, навіть найдрібніших деталей, але ж вони могли зробитися відомі всім тільки згодом,

а то порушено було б судову таємницю. Зараз же Амадьє оточило кілька дам. Гарненькі жінки, страшенно зацікавлені, товпилися навколо нього, штовхали одна одну, щоб ближче притиснутися й почути про того злочинця-анархіста щось таке, від чого б їм холод пішов поза шкурою. Заплативши княгині Розамунді двадцять франків за цигарницю, що коштувала франків півтора, Амадьє зник.

Массо, пізнавши П'єра, підійшов і привітався:

— Правда, пане абате, як Сальва має щось у голові та добрі ноги, то його й собаками тепер не доженеш... Взагалі все в цій справі поліція робила, як кажуть, так, що навіть кури сміялися.

На цей раз Розамунда привела Гіяцінта до газетного репортера.

— Ви, пане Массо, буваєте скрізь із обов'язку, тому я вибираю вас за третейського суддю,—сказала вона.— Напевно ви знаєте на Монмартрі „Кабінет Страхіття“, маленький шиночок, де Легра співає свої славетні „Квітки з бруку“...

— О, це чудове місце, пані. Я не наважився б повести туди навіть жандарма.

— Будь ласка, не жартуйте, пані Массо, це дуже серйозна справа. Скажіть, чи може піти туди порядна жінка, коли з нею буде чоловік?

Не даючи репортерові відповісти, обернулася до Гіяцінта:

— Ось бачите, що пан Массо не вважає це за непристойне. Отже ми неодмінно з вами туди сьогодні ввечері підемо. Так, так. Неодмінно.

І мерщій побігла до свого прилавку, щоб продати якійсь дамі за десять франків пачку шпильок. Молодий Дювільяр тільки промимрив голосом юнака, що вже в усьому розчарувався:

— Ідіотка із своїм „Кабінетом Страхіття“!

Массо по-філософському знизав плечима. Адже треба жінці чимсь розважитися. Потім, коли Гіяцінт пішов до гарненьких дівчат, що продавали квитки на льоте́рію, вихвалятися перед ними своєю протиприродною огидою до жінок, репортер дозволив собі пробубоніти:

— А все таки цей молодець дуже потребує того, щоб якась жінка зробила з нього справжнього чоловіка.

І, раптом міняючи тему, звернувся до П'єра:

— Диви, і Дютейль тут. Як же це Саньє запевняв ранком, що Дютейлеві доведеться ночувати сьогодні в Мазаській тюрмі?!

Справді, Дютейль, увесь сяючи й посміхаючися, поспішав продертися крізь юрбу, щоб підійти до Дювільяра, що розмовляв із Фонсегом коло баронесинового прилавку. Підходячи до них, Дютейль ще здалека почав махати рукою, з веселим лицем показуючи, що йому пощастило цілком виконати покладену на нього делікатну місію. Справа йшла про сміливий маневр, що мав прискорити вступ Сільвіяни в трупу Французької Комедії. Їй спало на думку умовити барона пообідати з нею в Англійському кафе й запросити на цей обід одного впливового театрального критика. Сільвіяна була певна, що, познайомившись з нею особисто, той примусить театральну дирекцію розчинити перед нею всі двері. На її думку, все було в тому, чи згодиться критик, якого вважали всі за людину сувору та буркотливу, прийняти запросини на такий обід. І справді, Дютейлеві спочатку відмовили, а потім після дипломатичної кампанії, що тривала цілих три дні, коли пушено було всі найдальші впливи, йому пощастило добитися згоди. І він аж сявав, коли казав:

— Мій дорогий бароне, він буде сьогодні ввечері о пів на сьому. Ах, чорти б його забрали, мені довелося таки вжити заходів, більше навіть, ніж в історії з виграшною позикою.

Він сміявся з безсоромним виглядом людини, що турбується тільки про те, щоб пожити собі на втіху, не думаючи багато про те, які плями вже є на сумлінні. Він дуже тішився з власного свого натяку на нові викриття, що з'явилися ранком у „Голосі Народу“.

— Не жартуйте, — сказав зовсім тихо Фонсег: йому теж захотілося потішитися, налякавши молодого депутата. — Справи дуже погані.

Дютейль раптом зблід. Він ніби побачив постать

поліційного комісара, а за нею Мазаську тюрму. Такий раптовий переляк, як він сам признавався, відразу псував йому шлунок. Але через наївну якусь відсутність найменшого морального почуття, відразу заспокоївся й знову зареготав. А, хай його чорти візьмуть, треба жити, доки живеться.

— Що ж, якось видряпаємося, — весело сказав він, моргнувши оком до Дювільяра. — Ось патрон, ми за ним, як за кам'яним муром.

Барон, очевидно був задоволений з Дютейля. Стиснувши йому руку, барон подякував, називаючи його милим хлопцем і, звертаючись до Фонсега, сказав:

— Ви, звичайно, теж будете в нас сьогодні ввечорі? Неодмінно. Я хочу, щоб навколо Сільвіяни було імпульзантне оточення. Дютейль репрезентуватиме Палату Депутатів, ви — публіцистику, я — фінанси...

Раптом він спинився, побачивши Жерара, що, не поспішаючися, із серйозним лицем скромно пробирався крізь щільні лави спідниць. Рукою барон покликав його до себе й сказав:

— Друже мій, Жераре, ви мусите зробити мені одну послугу.

Потім сказав йому, в чому справа: коли впливовий критик був такий милостивий, що згодився прийти на обід, від якого залежало майбутнє Сільвіяни, то обов'язок всіх її друзів зібратися навколо неї щільною купкою.

— Але ж я ніяк не можу, — зніяковівши, відповів Жерар. — Я обіцяв обідати разом із матір'ю, а вона щось недобре почувала себе сьогодні ранком.

— Ваша мати така розумна й розсудлива жінка, що безперечно зрозуміє, що ви не можете додержати свого слова, бо мали надто важливі причини. Зайдіть додому, попросіть пробачити, розкажіть вашій матері щось імовірне. Ну, скажіть їй, що справа йде про щастя одного з ваших приятелів.

Помітивши, що Жерар уже вагається, барон додав:

— Друже мій, ви ж розумієте, що ви тут неодмінно мусите бути. Мені потрібна людина, що належить до справжнього великосвітського товариства. А воно, ви ж

самі знаєте, ще й досі має в театральних сферах великий престиж. Коли великосвітські кола будуть на боці нашої Сільвіяни, тріумф їй забезпечений.

Жерар пообіцяв, що буде, а потім спинився на мить побалакати із своїм дядьком генералом де-Безонне, якому дуже подобалося штовхатися в юрбі жінок, де він плавав, немов старий, розбитий корабель. Щоб подякувати пані Фонсеґ за те, що вона так ласкаво слухала його безконечні історії, генерал заплатив їй сто франків за автограф єпископа Марта й зараз же загубився в цілому рої молодих дівчат, що передавали його з рук до рук, і вернувся з купою льотерійних квитків у руці.

— Мій хлопче, не раджу тобі підходити до цих дівчат. Вони геть усе заберуть у тебе до останньої копійки... Та тобі вже не втекти: тебе вже кличе панна Камілла.

Справді, скоро Камілла помітила Жерара, зараз же почала до нього всміхатися, сподіваючися, що той підійде до неї. Очі їхні зустрілися, і Жерар мусів послухатися її мовчазного заклику, хоч у той самий час і почував на собі Євині очі, що в розпачі теж кликали його до себе, благали його підійти. Почуваючи, що мати не зводить з неї очей, дочка зараз почала якнайретельніше виконувати обов'язки люб'язної продавниці. Їй допомогли в цьому звичаї благодійних базарів, що дозволяли маленькі вільності. Вона запихала в кишені молодого чоловіка різні дрібні речі, стискала йому руки, примушувала його купити все, що хотілося їй продати. Все це вона робила, захоплена поривом молодих веселошів, сміючись свіжим дзвінким сміхом, що боляче відбивався в серці матері-суперниці.

Єва так страждала, що вже зважилася була розлучити Жерара з Каміллою. Але якраз П'єр затримав її й попросив на хвилинку уваги. Йому спала думка, і він хотів перше, ніж піде з базару, сказати її баронесі.

— Пані, ви так клопоталися за те, щоб дати цьому Лявевові вільне ліжко в вашому притулку, що я хочу прохати вас не заміщати ніким вільне те місце, що

належало небіжчикові, доти, доки я не побалакаю з нашим шановним другом, абатом Роз. Я побачу його сьогодні ввечорі і, звичайно, він знає стількох нещасних, що щиро зрадіє, коли можна буде допомогти одному з них. Напевне він приведе до вас когось із своїх бідолах.

— Звичайно, звичайно, — якимось машинально пробелькотіла баронеса, — я буду дуже рада... Що ж, як ви хочете, можна й почекати. Безумовно, безумовно, пане абате.

Але ж, кажучи це, вона тремтіла всією своєю нещасною істотою, сама не знаючи, що каже. Не маючи сили боротися з своєю пристрасстю, Єва забула про священника й не звернула уваги на те, що той усе стояв тут таки ж, коло неї, як ось Жерар змилювався нарешті на мученицьке благання її, видерся з дочиних рук, щоб підійти до матері.

— Що це ви так рідко до нас заходите, друже мій? — голосно спитала вона, посміхаючися вимученою посмішкою. — Останніми часами вас зовсім не видно.

— Та я трохи нездужав, — відповів він, люб'язно поглядаючи. — Запевняю вас, я хворів.

То він справді був хворий. Єва дивилася на нього, стурбована, немов мати. Не зважаючи на величну й горду постать цього красуня, їй справді здалося, що лице йому трохи зблідло. Поважна зовнішність, цей фасад, не так уже, як раніше, ховав непоправні внутрішні вади. Природженна добрість примушувала Жерара мучитися й страждати через його нікчемне, не вдале життя та надмірні ті вигадки, що йшла на них мати, витрачаючи ради нього останнє, що мала. І все складалося так, що він неодмінно мусить одружитися з багатою калікою, до якої спочатку мав тільки почуття жалю. Єва знала всю його хиткість та безпорадність. Вона почувала, що Жерар і сам тепер мучиться, будиши таким самим уламком розбитого корабля, як і вона. І серце її сповнилося співчуття, що вилилося в гаряче благання, — і вона вимовила його майже пошепки, боялася, щоб хтось у цій юрбі не почув її.

— Коли вам тяжко, то й я нестерпно страждаю...

Жераре, нам треба побачитися, я вимагаю цього, — сказала вона.

Жерар зніяковів і ледве чутно пробелькотів:

— Але ж не тепер, прошу вас. Краще почекати.

— Жераре, так треба. Камілла вже сказала мені про ваші наміри. Ви неодмінно мусите переговорити зо мною. Ви не можете відмовити мені цього.

Думаючи про таку жахливу розмову, він аж тремтів і хотів уникнути її.

— Ви знаєте, нам не можна вже бачитися в тому самому місці. Адреса тепер уже відома.

— Ну що, тоді ми можемо зустрітися завтра о четвертій годині в ресторані Бульонського лісу, де іноді ми вже бували з вами.

Жерарові довелося пообіцяти і вони розлучилися. Це було якраз вчасно, бо Камілла повернула до них голову й почала пильно дивитися на них. Ціла юрба дівчат та дам затопила прилавок, і баронеса мусіла почати виконувати свої обов'язки продавниці; це вона й зробила, як якась олімпійська богиня. Жерар приєднався до гуртка, де стояли Дювільяр, Фонсеґ та Дютейль, дуже схвильовані тим обідом, що мав бути ввечері.

П'єр почасти чув розмову поміж баронесою Дювільяр та Жераром. Загально беручи, він знав таємниці цього будинку. Він знав, які страшні фізіологічні та моральні муки ховалися там під зовнішнім блиском багатства та могутності. Це була невигойна отруєна гнійна рана й розходилася все ширше. Вона пожирала, мов той пістряк, усю родину: батька, матір, дочку й сина; і по суті між ними давно вже порвалися звичайні родинні зв'язки.

Щоб вийти із залі, П'єр ледве-ледве зміг пробратися крізь юрбу покупниць, свідомих того, що їхня присутність на базарі є своєрідна маніфестація тріумфу зверхніх клас. А в той час Сальва все ще блукав на волі, ховаючись у пільмі невідомости, а старий Лявев, що помер уже більше як місяць тому, був як насмішкуватий жорстокий ляпас чванливий, фалшивий сучасній благодійності.

II

Який чарівний, мирний спокій сповнював маленьке приміщення на першому поверсі на вулиці Корто, де жив тепер добрий абат Роз. Вікна виходили в маленький садок. Там не було чути ані гуркоту коліс, ані навіть гомінких відгуків Парижу, що гуркотів по той бік Монмартрського горба. Спокійна ця тиша нагадувала сонний спокій глухого провінціяльного містечка.

Вибило сьому. Поволі насувалися сутінки. П'єр сидів разом із старим абатом у бідній їдальні, чекаючи, доки економка подасть юшку на стіл. Абат, стурбований, що так довго, вже більше як місяць, не бачив П'єра, коли той сидів разом із своїм братом у будинку в Нельї, напередодні написав листа до П'єра, прохаючи його прийти пообідати та побалакати спокійно про справи. П'єр увесь час давав абатові Роз гроші на бідних, і ще від тих часів, як існував притулок на Шаронській вулиці, у них були спільні рахунки і іноді треба було підбивати підсумки. По обіді почалася в них ділова розмова. Обидва священники обмірковували, чи не можна буде помагати знедоленим ширше. Добрий абат увесь аж сявав, радіючи, що просидить чудовий цей, теплий весняний вечір, балакаючи про дорогі йому інтереси бідних людей. Це була єдина його втіха й розвага, і до них завжди непереможно його тягло, хоча й знав він, які неприємності мусить терпіти за необачну благодійність, бо начальство вважало її за злочинну слабість.

П'єр теж радів, що може дати таку втіху абатові Роз, та й сам почував себе тут спокійніше. Простий обід в атмосфері спокою й тиші давав молодому священникові змогу забувати про страшні щоденні муки вагання. П'єрові бувало легше на серці, і він заспокоювався бодай на кілька годин. Тепер згадав він про місце в притулку Інвалідів Праці, що його баронеса Дювільяр обіцяла лишити вільним, доки абат Роз не рекомендує на нього якогось нещасливця, що надто вже потребує допомоги. І П'єр ще перед тим, як сісти до столу, сказав абатові цю приємну новину.

— То щоб я рекомендував якогось бідолаху, що живе в злиднях і заслуговує на допомогу! Ах, сину мій дорогий, всі вони бідні і всі заслуговують на допомогу! Коли справа йде про старих робітників, нездатних до праці, то найважче нам вибрати. Аж серцеболить, коли питаєш себе, кого вибрати для цього щастя мати покрівлю над головою та шматок хліба, тоді як усі інші лишаться, як і перед тим були, у своєму пеклі.

Але ж старий абат старанно обмірковував і зважував, хвилюючися, кого саме вибрати. Вагання та душевна боротьба дуже утрудняли вибір, але ж нарешті промовив:

— Я знаю, кого треба послати до притулку. Це, безперечно, найнещасливіша, найплохіша людина, що страждає більше за всіх, — старий тесляр, — йому сімдесят два роки, що вже років вісім чи навіть десять живе милостинею відтоді, як зробився зовсім нездатним до праці. Я не знаю навіть його ймення, всі зовуть його Високий Дід. Іноді він кілька тижнів не приходить до мене в суботу, коли роздаю я гроші. Ви кажете, справа дуже нагальна, а тому ми мусимо самі знайти цього старого. Я певен, що іноді він ночує в ночлігу на Орсельській вулиці; але бува, що там бракує місця, і доводиться йому спати просто під голим небом, притулившись до якогось паркану... То от, хочете — сьогодні ввечорі ходімо на Орсельську вулицю?

Очі в абата блищали, коли він думав про таку прогулянку. Оце одвідування вертепу найостанніших злиднів, де жили найжалюгідніші нещасні, які впали на самісіньке дно в паризьку помийницю, спокушало його тепер, мов заборонений плід. Не зважаючи на безмежне християнське своє милосердя, він майже не зважувався йти на це, бо боявся догани від духовного начальства, що вважало таку його діяльність за злочин. Тепер він радів, що й П'єр згоджується піти з ним.

— То так, сину мій? Ми підемо туди. Правда, мені це заборонено, але ж це тільки раз, а крім того немає іншого способу знайти Високого Діда. Само собою, ви мусите лишитися сьогодні зо мною аж до одинадцятої години вечора... А крім того, мені давно вже хотілося

показати вам тамтешні місця. Ви побачите найнеймовірніші, невимовні страждання. Може й пощастить нам допомогти якомусь бідоласі.

П'єр посміхався на такий юнацький запал у цієї старої людини з білим, як сніг, волоссям.

— Що ж, добре, дорогий мій абате. Мені буде дуже приємно побути з вами вечір. Мені самому покращає, коли я піду з вами ще раз, як колись бувало, блукати по місцях, звідкіля ми з вами верталися з серцем, повним і болю, і радості.

Економка подала юшку на стіл, але ж, коли обидва священника сідали до столу, хтось несміливо подзвонив. Почувши, що прийшла по відповідь сусідка, пані Матіс, абат попросив її ввійти й пояснив П'єрові:

— Бідній жінці треба дістати десять франків, щоб викупити з застави матрац. У мене грошей не було, але тепер знайшов потрібну суму... Вона живе в цьому таки будинку й хоч ховає свої злидні, але ж усім відомо, що вона дуже часто не має з чого жити, бо має такий нікчемний прибуток із свого капіталу, що його не вистачає.

— Але, — спитав П'єр, пригадуючи молодого хлопця, що колись мигцем бачив у Сальва, — в неї, здається, є дорослий син, молода людина, років двадцять?

— Так, так, є... Сама вона, коли не помиляюся, походить із багатой провінційальної родини. Є чутки, що вона одружилася з якимсь п'яністом, своїм учителем музики. Він крадькома забрав її від батьків, що жили в Нанті, одружився з нею й приїхав сюди до Парижу й незабаром помер. Як бачите, звичайний сумний роман. Попродавши зайві меблі та обернувши все, що можна було, на гроші, молода вдова купила відсоткові папери, що давали їй мало не дві тисячі франків прибутку на рік. Тому й змогла вона віддати свого сина до коледжу і сама жила як слід. Але ж чигало на неї нове нещастя. Папери її були досить непевні, стався біржовий крах, прибуток її зменшився до вісьмох сот франків на рік. Їй доводиться платити за приміщення двісті франків за рік, а на все інше лишається їй п'ятдесят франків на місяць. Щоб не бути на шиї

в матері, син пішов од неї півтора роки тому й намагається сам заробити собі на шматок хліба. Та чутка є, не дуже йому щастить.

У кімнату саме якраз увіходила пані Матіс. Це була маленька чорнява жінка, дуже несмілива, з сумним добрим обличчям. Вона завжди ходила в чорному, майже ні з ким не розмовляла й жила відлюдно. Завжди була тривожно злякана, бідна істота, яку час-од-часу тяжко било злиденне життя. Коли абат Роз дав їй десять франків, делікатно сховані в конверт, вона зчервоніла, подякувала й обіцяла повернути їх, як скінчиться місяць і вона дістане з банку свою ренту, і все силкувалася показати, що вона не жебрачка, що вона не хоче жити з громадської благодійности, видираючи шматок хліба з рота тих, що голодують.

— Ну, а що ваш син, Віктор, — спитав абат, — чи знайшов собі якийсь заробіток?

Вона вагалася, не знаючи, що відповісти, бо ж їй самій було невідомо, що саме робив її син, якого тепер не бачила цілі тижні. Тому й сказала тільки:

— Він добрий син, він дуже мене любить... Яке нещастя, що ми збідніли до того, як перейти йому до нормальної школи. Він не зміг скінчити ліцею, де весь час був одним із найпрацьовитіших та найздібніших учнів.

— Здається, чоловік ваш помер, як хлопцеві ледве сповнилося десять років? — спитав абат Роз.

Вона знову зчервоніла, подумавши, що обом священикам, які пильно слухали її, відоме все сумне її життя.

— Так, небіжчикові, моему бідному чоловікові, ніколи нещастило. Напевно, через вічні невдачі він і був такий лютий на порядки. Він помер у тюрмі. Заарештували його за те, що на прилюдних зборах у якійсь сутичці з поліцією поранив якогось поліцая... А колись, ще за комуни, він бився проти версальців... Але ж це був найкращий у світі чоловік, а як він любив мене!

Сльози показалися в неї на очах і абат Роз, прощаючись з нею, схвильовано промовив:

— Сподіваймося все ж таки, що ваш син потішить

ваше материнське серце і винагородить вас за все, що ви для нього зробили.

Пані Матіс пішла, відповівши жестом безмежного суму. Вона майже зовсім не знала, що таке з її сином, але ж тремтіла, вже налякана жорстокістю бідолашної долі.

— Я не думаю, — сказав П'єр абатові Роз, коли вони лишилися самі, — щоб ця бідна жінка могла дуже покладатися на сина. Правда, я бачив його тільки раз, але ж мені дуже не сподобалися його очі. В них є щось холодне й гостре, таке, що нагадує лезо в ножа.

— То вам так здалося, — протестував добрий старий із звичайною своєю добродушною наївністю. — А мені він здався дуже ввічливою людиною, що, може, трохи поспішає жити та тішитися; але ж тепер усі вони такі — молодь сучасних часів, усім їм ніколи... Але ж сідаймо до столу, а то юшка зовсім прохолоне.

Майже в ту саму годину на іншому кінці Парижу, на вулиці св. Домініка, темрява теж поволі обгортала залю в графині де-Кенсак, що жила в мовчазному, похмурому приміщенні на першому поверсі старовинного будинку. Графиня була тут удвох із своїм незмінним другом, маркізом де-Моріньї. Обое сиділи на своїх звичайних місцях біля каміну, де тільки но погас останній жар. Служниця ще не приносила лямпи, а графиня й не поспішала кликати її дзвінком. Їй ніби трохи легше було заспокоїти свою тривогу в цій темряві, що поволі густішала. У темряві цій вона немов ховала те, чого не хотіла казати й що можна було мимоволі прочитати на її втомленому обличчі. Зважилася вона заговорити тільки тоді, коли в кімнаті стало зовсім темно. І ось, перед чорним каміном, серед тиші великого минулого, що спало тут серед тієї тиші, що її зламати немов боявся навіть гуркіт коліс на далеких гомінких вулицях, — вона сказала:

— Так, мій друже, турбує мене Жерарове здоров'я. Ви його зараз побачите, він обіцяв рано вернутися й пообідати зо мною. Я знаю, він здається здоровий і показний, але, на жаль, зовнішність є тут тільки фалшива полуда. Мені, рідній Жераровій матері, відомо

це краще, аніж кому. Я знаю, скільки довелося мені витратити енергії та сили на те, щоб виховати його, та як треба було пильнувати його завжди. Навіть і тепер найменша слабкість набирає в нього тяжкої форми. А життя його навряд чи допомагає здоров'ю.

Вона замовкла й зідхнула, немов вагалася, чи треба вже говорити до кінця.

— Він живе так, як може, — не поспішаючи, відповів маркіз де-Моріньї; його тонкий старечий профіль, разом і ніжний, і величний, теж ховався в темряві. — Коли Жерар нездатний нести тягар військової служби і ви самі вважаєте, що дипломатична кар'єра йому надто важка, то що ж скажете робити? Йому лишається тільки жити осторонь, якнайдалі від порядків сучасної мерзенної республіки, що покладе таки Францію в домовину, та чекати, доки все навколо розвалиться.

— Ви маєте повну рацію, друже мій. Але ж таке якраз життя без певної праці просто лякає мене. Мені здається, що Жерар марнує все, що лишилося ще гарного й здорового в його організмі.. Я кажу не тільки про самі любовні його справи, що ми мусіли йому дозволити. На останню спочатку мені дуже важко було погодитися, така неприйнятна вона була, так обурювала всі мої переконання та вірування. Але згодом мені здалося, що на Жерара це ніби гарно впливає. У кожному разі йому тепер уже тридцять шостий рік минає... Невже чоловік його віку може й далі жити отак, без жадної мети, без певних обов'язків? Може й відчуває він себе погано саме через те, що нічого не робить, бо розуміє, що нікому він не потрібний, ні на що не здатний.

Замовкла. Трохи згодом додала:

— Скажу й про себе, мій друже, бож ви примушуєте мене сказати щиро все, не криючись. Мушу признатися, що й я не дуже добре відчуваю себе. Вже кілька разів я падала непритомна, я навіть радилася вже з лікарями... Коротко сказати, як не сьогодні, то завтра можу піти на той світ.

Моріньї здригнувся всім тілом і нахилився, щоб у темряві, що все густішала, взяти графиню за руки.

— Що ви кажете, моя дорога? — скрикнув. — Чи може бути, щоб я втеряв вас, єдину мою святиню, після того, як на моїх очах розвалився той старий світ, що до нього я належав? Ні, я й сам тепер живу тільки надією, що ви, ви закриєте мені очі.

Графиня, здавалося, благала не смутити її дужче.

— Ні, ні, не беріть мене за руки, не цілуйте їх. Сидіть там, у цій півтемряві, де я ледве бачу вас... Велику силу аж до самої домовини дасть нам те, що ми так довго кохали одне одного й не заплямували себе жадним вчинком, що його могли б ми соромитися або за нього шкодувати... А крім того, як тільки до мене доторкнетесь, чи навіть присунетесь надто близько, я не зможу сказати вам усе, а я ж не скінчила.

Коли він застиг мовчазний, нерухомий, вона казала далі:

— Якби я завтра померла, Жерарові не лишилося б і тих невеличких грошей, що, він сподівається, ще є в мене. Раз-у-раз мусіла я платити за нього досить великі суми, а йому навіть на думку це не спадало. Безперечно, треба було б суворіше, розумніше ставитися до нього, але, як кажуть, минулого назад не вернеш. Я завжди була Жерарові надто вже м'якосердною матір'ю, а тепер, звичайно, ви розумієте, яку муку ношу я в собі, думаючи, що після моєї смерти Жерарові не буде з чого жити, бо ж він зовсім не здатний творити чудеса, як я творю їх щодня, щоб підтримувати фалшиву пишноту нашого дому... Я добре його знаю. А він же такий безпорадний, такий хворобливий, не зважаючи на величний свій показний вигляд. Він не вміє нічого робити, не знає навіть, як поводитися з людьми та речами. Що буде з ним? Він може дійти до крайніх навіть злиднів.

І сльози потекли в неї струмками, материне її серце обливалося кров'ю, передчуття близької смерти тяжко турбувало її; вона розуміла, що син, ця велика дитина, така улюблена, теж загине, а разом з ним загине не тільки їхня раса, але й цілий світ. Маркіз нерухомо сидів, приголомшений її горем, цілком розу-

міючи, що не має права запропонувати графині своє багатство. А разом з тим йому відразу стало все ясно: він бачив, до якого сумного кінця все це дійде.

— Ах, моя дорога, сказав він, голосом, що тремтів від горя та обурення проти долі, — я почуваю, що вас мучить думка про цей шлюб, це так. Про цей шлюб з дочкою цієї жінки. Це неможливо, ви ж заприсяглися, що цього ніколи не буде, що ви краще помрете, аніж згодитеся на це. А тепер ось ви вже м'якші стали, ви вже згоджуєтеся, я це почуваю.

Графиня все плакала в своїй мовчазній похмурій залі перед згаслим вогнем. Хоч би що там було, те, що Жерар одружиться з Каміллою, було для неї найприйнятливіше з усього, бо ж це дозволяло їй померти з тією думкою, що вона лишає свого сина багатим, що його люблять і що він, нарешті, знайшов собі місце в житті. Але ж моральне її почуття боролось проти цього.

— Ні, ні, я ще не дала згоди на цей шлюб. Присягаюся вам, я ще не згодилася. У серці в мене безперервна боротьба, щодня, щогодини, і це такі муки, що ви й уявити собі не можете.

Але ж передбачаючи, що кінець-кінцем вона не встоїть, графиня щиро додала:

— Як колись я й поступлюся, друже мій, то все ж ви можете бути певним, що я не гірше од вас самих почуваю всю огиду такого шлюбу. Як і ви, я вважаю це за кінець і нашої раси, і нашої чести.

Ці слова так схвилювали й приголомшили маркіза, що слова завмерли в нього на вустах. Як незломний католик та непримиренний рояліст, він теж щохвилини чекав кінця всього суспільного та державного ладу. А все таки це була невимовна мука знати, що ця чудова жінка, яку він кохав таким самовідданим та чистим коханням, в цій катастрофі буде жертвою, засудженою на найтяжчі муки. І в цій густій темряві маркіз насмівся стати навколішки перед графинею, взяти її руку й поцілувати.

Служниця принесла запалену лампу. Тут увійшов Жерар. Старовинна заля в стилі Люї XVI, оббита бли-

дими дерев'яними панелями, в м'якому світлі від лампи була своєрідно по-старовинному красива. Жерар, щоб заспокоїти та трохи розважити матір, з якою не міг посидіти вечір, бо обіцяв обідати з Сільвією, удавав із себе дуже веселого. Графиня була дуже задоволена з цього синового настрою і, коли той сказав що його чекають приятелі, відразу спитала:

— Іди, іди собі, дитино, та тільки не втомлюй себе надто, будь ласка... Зо мною зостанеться Моріньї, а на дев'яту годину, звичайно, надійдуть генерал та Ляронбардьер. Будь ласка, не турбуйся за мене. Коло мене будуть люди, і я не нудьгуватиму.

Посидівши хвилинку, щоб порозмовляти з маркізом, Жерар зник, щоб поїхати до Англійського кафе.

Коли він туди приїхав, жінки, одягнені в хутра, вже йшли сходами вгору. По окремих кабінетах скрізь були вже веселі, розкішні компанії. Електричні лампи ляли яскраве світло на веселу гульбу вищих шарів проституції, гомін та веселі вигуки почанали вже струшувати й зогрівати стіни ресторану. В окремому кабінеті, що зайняв барон Дювільяр, Жерар знайшов справжню царську пишноту, що не спинилася перед витратами: чудові квіти, кришталь, срібло, немов на королівському обіді. Стіл на шість осіб сервовано так пишно, що Жерар задоволено посміхнувся. Меню обіду та картка вин обіцяли справжні чудеса. Там було все, що можна тільки вигадати найнезвичайнішого та найдорожчого.

— Який шик, правда? — вигукнула Сільвія, що сиділа вже в кабінеті з Дювільяром, Фонсегом та Дютейлем. — Я хочу здивувати вашого впливого критика... Сподіваюся, що газетяр, як його нагодувати таким обідом, найменше — стане привітний та люб'язний.

Поставивши собі мету перемогти критика, Сільвія вирішила одягтися в найрозкішніше своє вбрання з жовтого атласу, прикрашене старовинним японським мереживом. Спереду в Сільвії було декольте, і вона використала його, щоб надіти всі свої діаманти: на голові в неї була діядема, на шиї намисто, на плечах шифр, а на руках браслети та персні. З невинним личком непорочної дівчини, облямованим шовковистим во-

лоссям, вона здавалася католицькою святою, мадонною, обсіпаною діамантами, жертвами з усього християнського світу.

— Нічого собі, ви таки гарненька, — сказав Жерар, що любив іноді пожартувати з нею, — вам і це до лиця.

— Ну, гаразд, гаразд, — відповіла вона, зовсім не гніваючись на нього. — Ви гадаєте, що я поводжуся так, як міщанка забагатіла, думаєте, що простенький обід та скромне вбрання краще б свідчили про мій смак та такт? Але ж, дорогий мій, я бачу, ви зовсім не знаєте, як ловлять вашого брата.

Дювільяр цілком ухвалював усе, що вона робила, бо захоплювався тим, що може показати її в усій славі, оздоблену, немов поганський ідол. Фонсег почав говорити про діаманти, доводячи, що вміщати в них капітали — великий ризик, бо наука, використовуючи величезну температуру електричних печей, як не сьогодні, то завтра зможе винайти спосіб щодня фабрикувати штучне дорогоцінне каміння. Захоплений Дютейль теж крутився коло молодої жінки, як справжня покоївка, безперестанку поправляв чи то згортку в мереживі, чи неслухняні кучері в зачісці.

— Що ж це таке? Виходить ваш критик зовсім погано вихована людина, що примушує ждати себе, — сказана Сільвіана.

Театральний критик прийшов, але справді, спізнившись на цілу чверть години. Прохаючи вибачити, він до речі пошкодував, що муситиме піти о пів на десяту, бо йому неодмінно треба побувати в маленькому театрі на вулиці Пігаль. Критик був високий, огрядний, плечистий, років на п'ятдесят, з широким бородатим обличчям. Він виніс із нормальної школи вузький догматизм та педантство, ніяк не міг їх позбутися, і із усієї сили намагався вдавати з себе легковажного скептика, хоч двадцять років прожив у Парижі і за цей час бував у найрізноманітніших суспільних сферах. Педагог він був і педагог лишився, навіть тоді, коли пробував дозволити собі сміливу гру уявлення. І там можна було наочно помітити відбиток старан-

ности та посидючости провінціального вчителя. Увійшовши в кабінет, він відразу сказав собі, що йому треба захоплюватися Сільвією. Безперечно, він знав її та кілька разів навіть писав про неї дуже негативно, даючи щоразу про її гру п'ять чи шість зневажливих рядків. Але тепер оця гарна, одягнена мов королева дівчина, що з'явилася перед ним під протекторатом цих чотирьох впливових чоловіків, дуже вразила його. Йому спало на думку, що треба буде підтримати її, знайти в неї чималий драматичний хист. Крім усього, це відгонитиме найсправжнішим паризьким смаком, незаплямованим жадним провінціальним шкільним педантством!

Сіли до надзвичайно розкішного столу. Для кожного був, крім льокая, особливий метр-д'отель, що пильно доглядав страви та вина. На білій, як сніг, скатерті живі квіти лили свої пахощі, скрізь блищали кристаль, срібло. Цілком природно, подавали найнезвичайніші, найтонші страви: рибу, привезену живу з Росії, дичину, заборонену на цю пору року, останні трюфелі, завбільшки з куряче яйце, ранню зелень, таку саму соковиту, як у самий сезон. Очевидно, на цей обід пішла сила-силенна грошей, без ліку, тільки на те, щоб мати втіху заплатити божевільну ціну, щоб ніхто не міг сказати, що щось може бути дорогше від цього обіду. Сільвія не помилилася. Впливовий критик, здивований цією пишнотою, хоча й силкувався вдати з себе людину, звиклу до багатства та розкошів, став услужливий та улесливий, мов раб, відразу обіцяв її підтримати та взагалі пообіцяв багато більше, ніж сподівався, йдучи на обід. Він був за обідом дуже веселий, пустив кілька жартівливих дотепів та навіть дозволив собі пару масних жартів. Але ж після печеного та міцних бургундських вин, а надто після шампанського, він, цілком природно, показав себе таким, який був насправді. Зайшло про те, що Сільвія хоче дебютувати на сцені Французької Комедії в ролі Поліни в драмі „Полієвкт“. Дивовижна примха цієї дівчини, примха, що обурювала його ще тиждень тому, здалася йому тепер сміливою спробою, і з неї Сільвія вийде з тріумфом, скоро згодиться послухатися

його порад. Сівши на свого коника, він прочитав цілу лекцію про ролі Поліни, доводячи, що досі жадна артистка не зрозуміла її, як треба. На його думку, Поліна була спочатку проста, скромна, чесна міщаночка і вся дивна краса її переходу в християнство залежала від чуда божественної волі, що відразу зробила з неї ідеальну постать. Сільвіяна не поділяла цих думок, вона вважала Поліну, починаючи з перших рядків ролі, за ідеальну героїню старовинної символічної легенди. Критик обстоював своє й говорив безперестанку. Сільвіяна сказала, що, звичайно, згоджується з ним, і він був захоплений від чарівної вчениці, що так слухняно скорилася його науці. Вибило десяту, і критик був примушений раптом покинути ароматне оточення цього чарівного кабінету, щоб приїхати в театр, хоча б на кінець вистави.

— Ах, мої дітки, — скрикнула Сільвіяна, — яку ж нісенітницю верзе цей ваш критик. Яке безглуздя думати, що Поліна така проста, така звичайна міщаночка! О, я б інакше побалакала з ним, якби не потребувала його допомоги... Ні, ні, це ж просто таки ідіотство. А ну, налейте мені шампанського, треба чимсь запити всі оці критичні дурниці.

Бенкет, що в ньому брали участь чотири чоловіки та ця декольтована, напівгола обсипана діамантами дівчина, став тепер цілком інтимний. З коридорів, із сусідніх кабінетів було чути веселий сміх, поцілунки, увесь той гармидер, що від нього дрижав будинок. Під вікнами котився бульваром невпинний потік екіпажів та перехожих; там почувалася гарячка гонитви за насолодою, що її тут таки пропонувало продажне кохання.

— Будь ласка, не відчиняйте, мій дорогий! — крикнула Сільвіяна, звертаючися до Фонсега, що підходив до вікна. — Ви ж мене застудите. Може ви й справді надто розпалилися, а я цілком спокійна й холоднокровна... А ви, мій милий Дювільяре, скажіть принести ще шампанського. Дивна річ, як хочеться пити після вашого театрального критика.

Було душно сидіти в нагрітому від електричних ламп

повітрі, насиченому ще й важкими пахощами квітів та вина. Сільвіяні непереможно захотілося гуляти та жирувати, напитися до нестями й віддатися таким грубим утіхам, як віддавалася колись, коли ще починала входити в моду. Після кількох бокалів шампанського вона зовсім уже стала безсоромна. Її обхопила заразлива, смілива, гомінка веселість. Ніхто з кавалерів ще не бачив її досі такою. І справді, була вона така смішна та втішна, що мимоволі всім стало весело. Але ж Фонсегові треба було поїхати до редакції своєї газети, а тому Сільвіяна поцілувала його, кажучи, що робить це, як слухняна дочка, бо він завжди її шанує. Зоставшись після того з трьома чоловіками, вона почала будити їхню похіть найвільнішими словами та жартами. І що дужче п'яніла, то безсоромніша ставала. Але ж добре знала, що в цьому саме її головна принада. Під зовнішністю ідеально-чистої дівчини раптом оживала найзіпсованіша, найрозпусніша куртизанка. Напившись до безтями, вона починала виробляти такі штуки, що спеціально вигадала їх ця дівчинка з непорочними синіми очима та личком найніжнішої лілеї на те, щоб чоловіки шаліли.

Дювільяр дозволяв їй пити й навіть підохочував до того, бо мав таємну таку думку, щоб потім привезти додому і лишитися в неї на ніч, сподіваючись, що на той час уже зовсім буде без пам'яті й не чинитиме йому найменшого опору. Але ж, хоча й зовсім п'яна, вона зрозуміла його й почала глузувати:

— Я дуже добре тебе розумію, товстунчику мій. Ти думаєш, що я тепер повеселішала, то вночі буду щедріша? Е, ні, марно, марно надієшся! Голова в мене зовсім свіжа... Не дістанеш ти від мене ані крихти, аж доки не доб'єшся мені дебюта у Французькій Комедії.

Дювільяр — вже цілих шість тижнів тримала вона його на солідній дистанції — примушено зереготався, все ж таки сподіваючись, що йому пощастить добитися свого й покласти її на ліжко. Щодо Жерара, на якого вона дуже ніжно поглядала на спогад тієї примхи, що вже примусила її колись упасти йому в обійми, то

через свою хистку вдачу він теж почав мріяти про райську ніч удвох. А Дютейль, що вже давно ждав слушного випадку поласувати Сільвією, теж був певен, що тепер і йому буде свято, тільки не зуміє він як треба використати нагоду.

Сільвії приємно було почувати, що всі троє її так жадають. Вважала вона їх за собак, що повивалювавши язика, женуться за сучкою. Щоб підтримати в них такий піднесений настрій, вона розказувала неймовірні історії, прикрашені вигадками дивовижно брудної її фантазії. Всі три чоловіки дуже тішились з такого її настрою; вона здавалася їм найчарівнішою з жінок в своєму вбранні, що нагадувало блискуче вбрання на статуї Мадонни. Коли шампанське вже їй набридло і вона майже зовсім збожеволіла, спала їй на думку блискуча ідея:

— Слухайте но, дітки, чого ми тут сидімо? Просто таки можна померти з нудьги!.. Треба вигадати щось цікавіше... А, знаєте, повезіть мене, щоб скінчити нашу вечірку, в „Кабінет Страхіття“. Мені хочеться послухати „Сорочку“, що співає Легра й робить справжній фурор на цілий Париж.

Дювільяр енергійно запротестував:

— Ну, це вже пробачте. Ця пісня така гидка, така гидка, така брудна, що слухати її не можна. Ні за що в світі я не згоджуся везти вас. І таке непристойне місце, як цей шинок.

Сільвія, здавалось, навіть не слухала його. Трохи похитуючись, вона стояла вже перед дзеркалом і з веселим сміхом поправляла свою зачіску.

— Та чи ж ви знаєте, я сама колись жила на Монмартрському горбі, мені було б дуже цікаво побувати там. Крім того, я дуже хотіла б знати, чи цей Легра той самий, що я колись знала його. О, з того часу багато води втекло.. Ну, то чого ж ми ждемо? — Ідьмо...

— Але ж, моя дорога, не можна нам везти вас у це кубло в такому вбранні. Як зайдете ви туди в вашому декольте та вся в діамантах, то неодмінно зроблять нам скандал, обшикають нас, як бідних... Жераре, будь ласка, скажіть їй. Це ж справжнє божевілля.

Жерар, що його теж обурював такий безглуздий вчинок, теж хотів їй сказати, але Сільвіяна затулила йому рот своєю гарненькою ручкою, вже одягненою в рукавички, і з веселим завзятам, п'яна, повторяла:

— Цитьте! Коли нас там добре вилають, то це буде ще смішніше... Та ну ж бо, швидше!

Дютейль слухав Сільвіяну посміхаючись, як людина, що все життя ганяється за втіхою. Тому Сільвіяна зовсім не дивувала й не дратувала його, навпаки, йому здавалося, що бажання її цілком природне. І галянтно став він на її боці.

— Та що ж дорогий бароне, адже „Кабінет Страхіття“ тепер у моді, все товариство там буває. Я сам недавно возив туди дам, що належать до найвищого товариства, і саме, щоб послухати пісню про „Сорочку“, що, признаюся, зовсім не брудніша від усього іншого.

— Ага! Ну, чуєш, товстунчику, що каже Дютейль?— закричала Сільвіяна. — А крім того, не забувай, що він депутат і не дозволить собі піти на те, щоб скомпромітувати своє становище.

Але ж Дювільяр спирався, бо його брав розпач, коли він думав про те, що доведеться показувати себе разом із Сільвіяною в такому непристойному місці. Але ж це її зовсім не розсердило, а, навпаки, здалося дуже комічним, смішним.

— Як хочеш, як хочеш, товстунчику. Я тебе не силую. ти мені зовсім непотрібний. Ідись удвох із Жераром, куди вам забagnetься, і потішайте один одного... А щодо мене, то я можу поїхати в „Кабінет Страхіття“ з самим Дютейлем. Сподіваюся, Дютейле, ви одвезете мене туди й назад?

Але ж барон зовсім не сподівався такого кінця. Він так перелякався, що мусів скоритися примхам цієї одчайдушної дівчини, що п'янила його, дурманила самими своїми пахощами. Щоб легше було витерпіти цей скандал, він виришив собі не випускати й Жерара, що, шануючи пристойність, неодмінно хотів піти, а не їхати разом з іншими, Дювільяр держав його за обидві руки, натякаючи на відоме йому, що Жерар, як друг родини, мусить зробити йому цю послугу. Полюбовник жінчин

і доччин наречений мусів, нарешті, задовольнити чоловіка й батька.

Ця сцена так смішила Сільвіяну, що, дивлячись на них, вона аж до сліз реготала. І раптом, нічого не пам'ятаючи, почала говорити Жерарові „ти“, виявляючи свою колишню з ним близькість, zarazом зовсім прозоро натякала на баронесу.

— Ет! Та не будь же такий йолоп, доросла дитино. Йди з нами, кажуть тобі. Ти йому віддаси тільки те, що ти винен.

Дювільяр удав, ніби не чув цих слів. Дютейль намагався його заспокоїти й поясняв, що в одному кутку в „Кабінеті Страхіття“ було щось подібне до льожі, де можна було до певної міри сховатися. На щастя, Сільвіянина карета ждала внизу біля входу. То було велике закрите ляндо. Здоровенний красунь-кучер сидів на козлах і спокійно ждав. Компанія поїхала.

„Кабінет Страхіття“ був на Рошуарському бульварі в маленькому шинку; колишні хазяї його збанкрутували. Вузька загальна зала неправильної форми з багатьма закапелками, немов задихалася під низькою закуреною стелею. В залі було зовсім просто, навіть грубо. Стіни пообліплювано різнобарвними афішами надзвичайно кричущих кольорів. Під задньою стіною стояло піяніно, а перед ним маленька естрада, відокремлена від залі поганенькою завісою. З естради були двері до сусідньої кімнати. В залі були прості дерев'яні лави, без килимів, без подушок, вздовж лав ішли в ряд маленькі шинкові столики, а на них круглі плями від чарок та пляшок. Взагалі тут не можна було знайти розкоші, жадного смаку чи навіть охайності. Освітлювали залю газові ріжки, навіть без скляних куль, повітря було гаряче й задушливе, все в тумані від тютюнового диму та дихання сили-силенної відвідувачів. Крізь цей туман можна було бачити спітнілі, почервонілі від задухи обличчя, а їдкий дух п'янив усіх ще дужче. Чути було брутальні вигуки, що кричали одні одному за кожною новою піснею. Виявилось, що досить було поставити оцю жалюгідну дерев'яну естраду, вивести на неї Легра з двома чи трьома безсоромними

дівчатами та примусити цю трупу співати найнепрстойніший репертуар, що написав сам Легра, повний бруду та помиїв, щоб за перші три вечори це кубло здобуло надзвичайний успіх. Увесь Париж, немов охопило його божевілля, біг до цього жалюгідного, глухого шиночка, що протягом попередніх десятих років, коли одвідувачам, небагатим буржуа, дозволялося в ньому тільки грати в доміно, не міг зводити кінці з кінцями.

„Кабінет Страхіття“ притягав до себе зухвалою, нечуваною розпустою, нестримним потягом до огидного, ганебного бруду. Той Париж, що жив тільки для втіхи, а саме та буржуазія, що захопила собі гроші й владу і не хотіла поступитися ані крихтою, хоч вони вже й устигли їй набриднути, приходила до цього брудного кубла, щоб там найнепрстойніше, найгрубіше її ображали. Загіпнотизована зневагою, ніби передчуваючи катастрофу, що мала її поглинути, оця сита буржуазія неодмінно хотіла, щоб їй плювали в обличчя, і який це був грізний, жахливий симптом — всі ці люди, засуджені на загибель у найближчому майбутньому, самі шукали бруду, самі прискорювали свій розклад, накидаючись на наймерзотнішу гидоту. Вони сиділи тут, у блювотині цього вертепу, — не тільки чоловіки, що мали певне становище та пошану від товариства, а й ніжні чарівні жінки, що од них пахло ароматами розкошів.

За одним із найближчих до естради столиків сиділа, всміхаючися від захоплення, молоденька княгиня д'Арт. Її гарненькі оченята сяяли страшним вогнем, а ніздрі тремтіли з радости: нарешті пощастило їй задовольнити непереможну цікавість, що тягла її в притони найгірших відметів Парижу. Молодий Гіяцінт, що дуже неохоче згодився задовольнити княгинине бажання й повіз її в „Кабінет Страхіття“, сидів поруч у коректному довгому сурдуті, застібному на всі гудзики, і обдивлявся навколо. В нього був вигляд поблажливої переваги, — вона мала свідчити про те, що молодий барон, хай буде вже так, сидітиме тут і не дуже нудьгуватиме. Гіяцінт із княгинею за сусіднім столиком побачили трохи знайомого їм еспанця з непев-

ною репутацією, Бергаса, спекулянта грошовими паперами поза біржею. Янцен якось представив його Розамунді і з того часу еспанець майже завжди бував у княгині на всіх учтах. А проте, ані сама вона, ані молодий Дювільяр не знали про Бергаса нічого певного. Навіть невідомо було, чи на паперах заробляв він ті гроші, що іноді тратив їх повними жменями. Одягався він занадто вже елегантно, а його висока, струнка постать з холодними ясними очима, мов у хижої тварини, та червоно-гарячі губи, як у жуїра, що любить весело пожити, була своєрідно красива. Були чутки про протиприродну його розпусту. І цього разу прийшов він із двома юнаками. Один із них низенький, смуглявий італієць з жорстким чорним волоссям, на імення Россі, приїхав до Парижу, щоб працювати в малярів за натуру, але вважав за краще заробляти собі на хліб ремеслом легшим. Другий — Санфот, парижанин, блідий, безбородий, вуличний насмішкуватий хлопець, що на його обличчі можна було прочитати сліди розпусти, зачісував навіть біляве своє волосся, як дівчина, на дві половини, що кучерями облямовували його худорляві щоки.

— О, будь ласка, ви, здається знайомі з усіма оцими гидкими людьми, — прохала в гарячці Розамунда Бергаса, — то покажіть мені найнезвичайніших серед них. Скажіть, чи немає тут, до речі, відомих злодіїв та вбивців?

Еспанець засміявся гострим пронизливим сміхом і, посміхаючись з княгині, відповів:

— Що ви хочете, пані, — та ви ж тут у звичайному вашому оточенні. Ви знаєте тут майже всіх... Ось ця, наприклад, гарненька, рожева панійка, що сидить ондечки, — це одна американка, дружина тутешнього консула; її ви, звичайно, бачите в себе і самі буваєте в неї. Друга, он там, трохи праворуч, висока, чорнява, як королева, — це графиня; з нею ви зустрічаєтеся раз-у-раз, як їдете до Бульонського лісу. Худорлява панійка з вогненними, вовчими очима, отам, ще далі праворуч, — це подруга одного визначного службовця, дуже відомого суворим своїм поведженням.

Княгиня Розамунда, роздратована, перебила його:

— Будь ласка, не дратуйте мене. Усіх цих я й без вас знаю... Я питаю про інших, з нижчих кіл, на кого приїдять сюди дивитися.

Помічаючи серед присутніх страшні їй таємничі обличчя, почала вона розпитувати Бергаса про них. Два чоловіки, що сиділи в далекому кутку, надто вже її зацікавили. Один був зовсім ще молодий з блідим, змарнілим обличчям, а про другого ніяк не можна було сказати, якого він віку, бо кашкет, насунений аж на самісінькі очі, ховав його обличчя, і видно було тільки кінчик бороди, а крізь стареньке витерте пальто, застібнуте аж до самого підборіддя, не можна було побачити, що саме під ним було. Перед ними на маленькому столику стояли кухлики з пивом, і вони мовчки час-від-часу попивали з них.

— Ні, моя дорога, — сказав Гіяцінт, цілком щиро зареготавшись, — як ви хотіли познайомитися з передягненими бандитами, то помилилися й не туди прийшли. Оцей блідий чолов'яга, що йому, очевидно, далеко не щодня щастить попоїсти, був мій товариш у ліцеї Кондорсе.

Почувши це, здивований Бергас скрикнув:

— То ви з Матісом були в ліцеї?! Так, так, він учився там. То ви його знаєте? Матіс дуже здібна й гарна людина, але, на жаль, злидні його душать... А цього його товариша не знаєте?

Гіяцінт поглянув на чоловіка, що його обличчя було закрите кашкетом, крутнув головою, що, мов, не знає, як Бергас раптом штовхнув його ліктем під бік, щоб мовчав, і пошепки пояснив.

— Тихо! Тут Рафанель. Деякий час я не вірю йому, бо де він, там уже дхне поліцією.

Рафанель теж належав до тих непевних людей, що пристали до анархістського руху, і що Янцен увів їх до княгині Розамунди, яка тоді саме захоплювалася революційною агітацією. Оцей Рафанель, кругленький, веселий, маленький, з дитячим личком та кирпатим носиком, що потопав в одутлуватих червоних щоках, уславився за очайдушного проповідника найенергійні-

ших заходів. На зборах він казав, що час уже перейти від слів до діла, потопити буржуазію у власній її крові, спалити її в пожежах. Він був уже кілька разів дуже скомпрометований, але завжди якось щастило йому виходити сухим із води, а товариші лишалися за ґратами. Анархістські кола вже щось починали підозрівати.

Побачивши княгиню, Рафанель весело стиснув її руку й відразу, не чекаючи поки його попросять, підвів до столу й після того почав на увесь голос лаяти падлющу буржуазію, що ходить по найнепрстойніших таких місцях, як цей „Кабінет Страхіття“. Розамунда, захоплена, підохочувала його, а навкруги починали вже сердитися. Берґас пильно дивився на нього, недовірливо посміхаючись, як людина, що вважає за краще діяти, тоді як інші тільки балакають. Час-од-часу швидко кидав він оком на Санфота та Россі, на своїх слухняних товаришів, щось їм показуючи, а вони відповідали йому. Було ясно, що обидва вони віддані Берґасові тілом і душею, і готові виконувати його накази не тільки щодо розпустити, а й щодо яких завгодно злочинств, які він скаже їм вчинити, аби тільки могли вони зробити. Отакі тільки люди й використовували анархію, роблячи з її головних принципів найжахливіші логічні висновки й уживаючи їх на практиці, коли було їм вигідно. Щодо Гіяцінта, що мріяв уславитися за порочного естета, але ж не дуже насмілювався бути їм, то він шалено заздрив Санфотовим кучерям, хоча й удавав, що це давно знайомі йому з найінтимніших обставин речі і він давно вже ними переситився.

Перед тим, як мав вийти на сцену Легра з його „Квітами з бруку“, вже виходили по черзі дві співачки: одна гладка, друга сухорлява. Перша співала заяложені романси з найнепрстойнішими натяками, а друга до своїх пісень додавала ще найогидніші приспиви, що нагадували своєю грубістю ляпаси. Тільки скінчила вона останню пісню, викликавши бурю вигуків, раптом серед публіки, що вже розвеселилася, вибухнула нова буря: це з'явилася Сільвіяна в маленькій льожі в залі, в кутку. З'явилася вона під яскравим світлом газових

ріжків, немов блискуча зірка, напівгола у відкритому жовтому атласному вбранні й сяяла вся діамантами. Її зустрів страшений рев, регіт, крики, свист, галас разом із шаленими оплесками. Скандал усе більшав, почали вже лунати базарні лайки, аж ось у льожі за нею показалися троє: Дювільяр, Жерар і Дютейль у коректних костюмах, з білими краватками, з накрохмальними манішками.

— О, бачите, ми ж попереджали вас, моя дорога, — бубонів Дювільяр; йому дуже було ніяково після такої зустрічі. Жерар силкувався сховатися якнайглибше.

Але ж Сільвіяна дуже була задоволена з такого привітання, посміхалася й дивилася просто на публіку наївними очима невинної нерозсудливої дівчини. Оця бурхлива зустріч оживила її, як свіжі пориви морського вітру. Вона ж сама народилася тут, на Монмартрі, це була її рідна атмосфера.

— Ну що, що вам не подобається? — спитала Сільвіяна в барона, що хотів примусити її сісти. — Це ж дуже весело й дуже мило. Ви не повірите, як мені це приємно.

— Звичайно, це дуже мило, — підхопив Дютейль, що почував себе в цьому брудному шинку цілком на місці. — Вона має рацію. Чому ж би людям і не посміятися, коли їм весело.

Серед гомону, що ніяк не вщухав, захоплена мініатюрна княгиня д'Арт стала навшпиньки, щоб краще побачити нових гостей, яких урочисто так зустрічали, і, смикнувши Гіяцінта за руку, спитала:

— Та це ж, здається, ваш батько із своєю Сільвіяною?!. Гляньте, гляньте! Оце так молодець! І як це зважився він виставляти себе з нею тут?

Гіяцінт звільнив свою руку з Розамундової й гостро сказав, що йому зовсім не цікаво дивитися на таке дуріння. Треба бути ідіотом, щоб робити так, як робить його батько. Тільки шмаркачі можуть отак захоплюватися жінкою. І в тоні, як говорив Гіяцінт оці слова, почувалася найобразливіша зневага до жіноцтва.

— Ви просто хочете мене розсердити, мій дорогий, — сказала Розамунда, сідаючи майже на коліна йому. Вона

вирішила, що примусить Гіяцінта відвезти її додому й залишить його ввечері в себе, ніби треба напоїти його чаєм.

— Самі ви ще дуже зелені, що заважаєте, ніби вам на нас наплювати, — казала вона. — Розумієте, ваш батько має повну рацію, кохаючи таку дівчину, як вона. Вона дуже гарненька, я скажу навіть більше — вона чудова.

Гіяцінт саркастично вищірів зуби і, натякаючи на відому всім протиприродну порочність Сільвіяни, спитав:

— То переказати їй це?.. Батько вас з нею познайомить, і ви, я сподіваюся зможете догодити одна одній...

Розамунда якнайкраще зрозуміла, що хоче сказати Гіяцінт, але ж тільки засміялася.

— Ні, хоч я дуже цікава з природи, але до цього ще не доходила.

— Нічого, колись дійдете, коли вже мучить вас усе знати.

— Не сперечатимусь із вами. Може й так, хто знає...

Раптом у залі стало тихо. Всі сіли на місця, хоча й були ще в гарячці і кров надто билася в жилах. На естраді з'явивсь Легра. Це був блідий, досить гладкий чоловік в оксамитовому піджаку. Його кругле старанно виголене обличчя з холодними й суворими очима, а надто нижня частина, показувало, що це той самець, що вміє тероризуючи примусити жінок кохати його. Він мав певний хист і співав — не фалшивив — ясним, патетичним голосом, що гримів, мов мідяна сурма. Величезний успіх Легра залежав ще й від репертуару. Його „Квіти з бруку“ були пісні, де всі помії, бруд і страждання відметів суспільства, вся мерзенна рана сучасного соціального пекла кричала й випльовувала в обличчя суспільству свій біль непристойними лайливими словами, повними гнівного, нервового запалу.

Після прелюдії, заграної на фортепіано, Легра проспівав „Сорочку“, цю жахливу пісню, що послухати її збігався весь Париж. У ній зривали останню сорочку з дівчини-жебракки, розтерзаного м'яса проституції. Пісня хльоскала слухачів, немов бичем. Вулична розпуста показувала себе в цій пісні з усім своїм отруй-

ним мерзенним брудом. Злочинність буржуазного суспільства волала до неба за цим тілом бідної жінки, що тягли його по бруді, щоб кинути потім побите, згвалтоване й зовсім голе в загальну помийницю. Але ж ще більше, ніж у словах, було гострої образи саме в манірі Легра виконувати свою пісню. Він немов кидав її в обличчя щасливим багатіям та шикарним світським дамам, що сповнювали тісну залю брудного шинку спеціально, щоб слухати все це. У залі, немов придавленій низькою стелею, синювата атмосфера тютюнового диму розпалювалася жаркими газовими ріжками, і дошкульні образливі слова пісні літали в ній, немов плювки, які виригав він із жерла свого горла, в яких втілювалася ціла буря лютости та зневаги. Коли співак скінчив, публіка так захопилася, що, здавалося, збожеволіла. Шикарні дами, обсипані такою силою-силенною образ, навіть не вважали за потрібне витерти собі запльовані обличчя. Вони шалено плескали. Вся зала тремтіла від тупоту ніг, публіка немов із насолодою купалася в тій ганьбі, якою її ганьбили.

— Браво, браво! — кричала своїм пронизливим голо-
сом мініатюрна княгиня. — Це надзвичайно, надзвичайно!
Чудово!

Сільвіяна, здавалося, ще п'яніша стала відтоді, як опинилася серед розпаленої шаленої атмосфери цієї залі, і почала захоплено плескати, галасуючи:

— Так це ж він, мій Легра. Я мушу його поцілувати! Він мене так потішив, що я й сказати не можу!

Дювільяр не міг більше вже терпіти й вирішив, хоча б що там було, вивести її з шинку, але Сільвіяна чіплялася за бар'єр своєї льожі, кричала голосніше, але ж зовсім не сердилася, а навпаки, була в найвеселішому настрої. Довелося почати з нею переговори. Сільвіяна згоджувалася поїхати додому й дозволила Дювільярові проводити її, але ж твердила, що перше неодмінно хоче поцілувати свого старого приятеля Легра.

— Ви йдіть та чекайте мене всі втрьох у кареті, а я до вас зараз вийду, — обіцяла вона.

У залі стало тихо. Розамунда помітила, що з льожі всі вийшли. Цікавість її теж задоволена, а тому вона

вирішила теж поїхати додому, примусивши Гіяцінта провести її додому. Молодий Дювільяр з томними очима слухав Легра, не даючи йому оплесків, почав розмовляти про Норвегію з Бергасом; той казав, що ніби він мандрував по Скандінавському півострову. Які гарні мають бути ці фіорди! Ці замерзлі озера! Цей непорочний лілейний, незайманий холод вічної зими! Тільки там, — казав Гіяцінт, — з поцілунку снігів зрозуміє він, що таке жінка й кохання.

— Як ви хочете, то завтра поїдемо туди, — скрикнула, ані мало не соромлячися, екстравагантна княгиня. — Це буде наша весільна подорож... Я покину свій будинок, замкну ворота. Звичайно, — додала вона, — це жарти.

Але ж Бергас знав, що вона цілком здатна на таке безглуздя. Уявляючи, що вона покине свій будинок навіть без сторожа, він зирнувся з Санфотом та Россі, що все мовчки посміхалися. Яке гарненьке діло можна було б там зробити! Яка б це була ефектна кара підлій буржуазії, що зухвало загарбала собі всі багатства.

Рафанель захоплено плескав співакові, а потім почав оглядати залю своїми маленькими, сірими, гострими очима. Звернув він увагу на Матіс із погано одягненим товаришем, в якого можна було помітити тільки кінець борода. Вони ніби не веселилися, разом з усіма не сміялися й не плескали; здавалося, що люди ці надзвичайно втомлені й прийшли сюди спочити, певні того, що, сховавшись в юрбі, вони можуть вважати себе в безпеці.

Обернувшись до Бергаса, Рафанель спитав:

— Це, звичайно, наш маленький Матіс. Але з ким він там?

Бергас відповів жестом, що мов не знає, і не зводив уже очей з Рафанеля, що вдаючи, немов зовсім не цікавиться незнайомим, допив свій кухлик пива, попрощався, жартома кажучи, що його жде тут таки близько, в конторі диліжансів, одна дамочка, і вийшов. Бергас відразу встав, без церемонії перелазячи через лави, продерся крізь юрбу до Матіса й щось сказав йому тихенько. Матіс відразу вийшов з-за столу й, узявши свого товариша за руку, вивів його з залі чорним хо-

дом. Все було зроблено так швидко, що ніхто навіть і не помітив, як вони зникли.

— В чому справа? — спитала княгиня в Бергаса, коли, вернувшись, спокійнісінько сів він на своє місце поміж Россі та Санфотом.

— Та нічогісінько! Я хотів тільки попрощатися з Матісом, бо він мав піти вже.

Розамунда сказала, що й вона хоче теж уже піти. Але ж забарилася ще на хвилинку, знову заговоривши про Норвегію, бо бачила, що Гіяцінт може захоплюватися тільки вічними льодами та холодом, називаючи його великим очистителем. В його поемі „Кінець жінки“, де мало бути тільки тридцять віршів, і яку він хотів так і залишити недописану, він мав намір змалювати, як останню деклярацію, замерзлий зледянілий сосновий ліс. Княгиня підвелася й весело почала сміятися з молодого Дювільяра, розповідаючи, що хоче одвезти його до себе й напоїти чаєм, щоб там остаточно договоритися про їхню подорож до країни вічної криги. На цей час Бергас, що, слухаючи цю розмову, дивився на двері, мимоволі вигукнув:

— Ну, так і є! Ось і Мондезір! Я був певен, що він тут буде.

На дверях з'явився чоловік маленький, кремезний, очевидно, чималої сили, з круглим обличчям з кирпатим носом та шишкуватим чолом, показував своєрідну грубу салдатську енергію й видавався унтер-офіцером у цивільному вбранні. Він почав тривожно оглядати залю, як людина, що не бачить того, чого ждала.

Бергас, що хотів якось замазати свій вигук, сміливо сказав:

— Ну, що ж, я попереджав вас, що тут дхне поліцією... Ну, от і маєте: Мондезір тут уже. Це такий молодець, яких мало. У нього, є чутка, були деякі неприємності в полку... Подивіться, як винюхує він тут усе навколо, немов мисливський собака, що його ніс ізрадив. Шукай, шукай, мій голубе, — хоч тобі й показали тут цікаву дичину, але марно шукатимеш, птичка вже полетіла.

Розамунда умовила Гіяцінта провести її додому.

Сміючись, швиденько посідали в маленьку карету, що на їх чекала, — бо побачили близько Сільвіяніне ляндо. Величний кучер нерухомо сидів на козлах, а троє чоловіків — Дювільяр, Жерар та Дютейль все ще ждали, стоячи коло ляндо на тротуарі. Стояли вже вони так хвилин із двадцять у півтмї кругового бульвару, де блукала проституція найнижчого розбору, увесь бруд та мерзота кварталів паризьких злиднів. Їх штовхали п'яниці, що ледве трималися на ногах, повз карети сновигали тіні повій, що ходили взад та вперед, і тільки пошепки відповідали на мерзенну лайку та бійку своїх сутенерів. Підозрілі пари шукали темненького місця під деревами, щоб сховатися там, сідали на лави або йшли в найбрудніші кутки. Увесь квартал був якийсь надзвичайно страшний. Якись підсліпуваті будинки, брудненькі мебльовані кімнати, жалюгідні припушки розпусти з вікнами без скла, з солом'яними ліжками без простирадла, — всі ці картини злиднів та розпусти, що кишить аж до самого ранку в цьому чорному паризькому бруді, були страшенно огидні. Але жані барон, ані ті двоє, мов охоплені якимись чарами, не мали сили покинути мерзотні ті місця. Помагала терпінню їм ждати вперта надія: кожен сподівався, що двоє інших кінець-кінцем підуть, і тоді той, що зостанеться сам із Сільвіяною, відвезе її додому, вона буде вже така п'яна, що не матиме сили чинити опір і дозволить узяти себе.

Дювільяр нарешті не витримав і сказав кучерові:

— Жане, підіть гляньте, чому це пані так довго не повертається.

— А на кого ж я коней лишу, пане бароне?

— Не турбуйся, ми доглянемо.

Почав накрапати дрібний дощик. І ждати щодалі було нудніше. Аж тут на хвилину їх розважила несподівана зустріч. Їм здалося, що повз них промайнула тінь; нагадувала вона жінку в чорній спідниці.

— Що таке, це ви, пане абате Фроман? — скрикнув Жерар. — У таку годину? У цьому кварталі?

П'єр, — не дивуючись зовсім, що зустрів їх тут, та не питаючи навіть, що вони тут роблять, сказав, що ходив

разом із абатом Роз оглядати один із нічлігів і почав розповідати про страшенні злидні по тих смердючих, немов зачумлених спальнях. Він мало не знепритомнів од мерзенного духу, що нагадував сморід помийниці. Страшно було дивитися на нещасних, що, знесилені втомою та розпачем, спали мертвим сном, як тварини, що попадали на землю, щоб забути в цьому сні весь жах свого злиденного життя. Там була найстрашніша мішанина, там зустрічалися одна з одною найрізноманітніші форми горя й страждання, діти, дорослі й старі, брудне ганчір'я професійних жебраків з повитираними сурдугами злидарів, що соромилися простягати руку на вулиці. Сюди зносило вламки з паризького бурхливого моря, де гине стільки існувань. Хвилі того моря викидали разом із брудною піною лінощів та гріхів також і всіх, кому не пощастило в житті, усіх мучеників, що були жертвами несправедливості. Деякі спали, немов забиті, з якимось нерухомим, мертвим обличчям. Інші лежали горілиць, з роззявленим ротом, голосно хропли, крізь сон скаржилися на своє існування. Були такі, що стурбовано рухалися, очевидно, все вві сні боролися з різними привидами перевтоми, холоду й голоду, що вві сні здавалися їм страшенно великими. Від усіх тих нещасних, що лежали, немов поранені після жорстокого бою, від усього того шпиталю життєвої війни, отруєного смородом гнилизни та смерти, підносився подув бунту проти суспільної несправедливості, коли багаті могли тішитися з кохання в розкішних альковах, або відпочивати, втомлені раюванням, на тонких простирадлах, у білизні, прикрашеній мереживом.

П'єр з абатом Роз даремно шукали серед нічліжан Високого Діда, колишнього тесляра, що його хотіли визволити з цього вертепу й завтра зранку послати до притулку Інвалідів Праці. Старий, справді, заходив увечорі до нічлігу, але там не було вже місця. Бо, страшно сказати, це пекло для безпритульних злидарів все ж таки було якимсь принадним місцем спокою і потрапляло сюди небагато їх. Напевне, Дід спав тепер десь на вулиці, притулившись до стовпчика, або ж просто на землі під парканом. Добре розуміючи, що вночі

однаково його не знайти, добрий абат Роз пішов за-
смучений додому, на вулицю Корто, а П'єр почав шу-
кати собі візника, щоб вернутися до Нельї.

Мряка щодалі не переставала, робилося холодніше,
коли кучер Жюль нарешті повернувся, і священник, що
розповідав баронові та обом його товаришам про свої
страшні вражіння, винесені з нічлігу, мусів замовкнути.

— Ну, Жюль, а пані? — спитав Дювільяр кучера,
побачивши, що той вертається сам Обличчя в кучера
було найспокійніше на світі й увічливе, майже без
іронії, — маленький натяк на її можна було помітити
хіба в тому, як скривив він рота в лівому кутку. Кучер
дуже ввічливо відповів:

— Пані веліла сказати, що вона не вернеться до-
дому й віддає свій екіпаж вам, панове, коли ви схо-
чете, щоб я відвіз вас додому.

Тут уже барон таки на правду розсердився. Дозво-
лити затягти себе в такий притон, ждати, сподіваючись
скористатися з того, що вона п'яна, бачити, як вона
п'яна кинулася в обійми якомусь Легра, — ні, це вже
занадто! З нього досить! Дорого заплатить вона за цю
зухвалу витівку! І барон, найнявши візника, що їхав
якраз, упхнув туди Жерара й сказав:

— Сподіваюся, ви підвезете мене додому?

— Та вона ж дає нам своє ляндю, — кричав Дю-
тейль, що вже заспокоївся й дуже тішився з цієї істо-
рії. — То сідаймо, панове, тут досить місця на всіх...
Не хочете? Хочете візником їхати? Ну, як хочете!

Сам по-молодецькому скочив у ляндю, розлігся на
подушках і поїхав з великим комфортом. Пара здоро-
венних заводських коней помчали його швидкою ристю.
А барон, сидячи в труському поганенькому фіякрі,
розважав своє серце, лаючи на чому світ стоїть Сіль-
віяну. А Жерар забився в темний куток, мовчав, не
пускав пари з вуст. — О, паскудо, обсипав її подарун-
ками й грошима, — вона коштувала йому вже добрі
два мільйони — і після всього втяти таку штуку! Так
образити його, його, Дювільяра, що перед ним схиля-
ється все, що крутить, як хоче, і людьми, і мільйонами.
Але що ж? Вільному воля! Принаймні, він відсахнеться

від неї! Він тепер зідхне вільно, як людина, що вийшла з каторги!

П'єр із хвилину дивився вслід обом екіпажам, а потім сховався під деревами від дощу, щоб почекати, поки під'їде другий візник. Вся його нещасна істота обурювалася й сходила кров'ю, пригадуючи цю страшну паризьку ніч, повну жаху, ридань, розпуки, розпусти й проституції, що ступнево падала все нижче й нижче. А навколо нього блукали бліді примари повій останнього розбору, що не мали й шматка хліба. Аж ось раптом таємнича тінь пройшла повз нього й прошепотіла на вухо:

— Швидше попередить вашого брата, що поліція вже натрапила на слід Сальва й щохвилини можуть його заарештувати.

Сказавши це, тінь зникла. П'єр здригнувся. Йому здалося, що він пізнав, коли вона проходила під світлом газового ріжка, худорляве бліде обличчя Віктора Матіса. Заразом він пригадав лагідне, сумне й покірливе обличчя пані Матіс, що бачив її в тихій їдальні в абата Роз. Бідна жінка скорилася сумній долі й жила тільки останньою боязкою надією на сина...

III

У четвер на четвертому тижні посту через свято по канцеляріях міністерства внутрішніх справ не було нікого. Але вже з восьмої години ранку міністер Монферран сидів сам у своєму робочому кабінеті. Біля дверей стояв пристав, а в першому передпокої два кур'єри.

Сьогодні Монферран тільки прокинувся — надзвичайно неприємно був схвилюваний. „Голос Народу“ напередодні знову розпочав справу про африканські залізниці й обвинувачував Барру, що був тепер за міністра фінансів, у тому, ніби той узяв хабара двісті тисяч франків; на цьому не заспокоївся. Щоб скандал був більший, газета надрукувала в сьогоднішньому номері список тридцять двох депутатів та сенаторів, що продали свої голоси Дювільяровому агентові Гунтеру,

таємному спокусникові народніх представників, що після того зник, немов у воду впав. Газета додержала свого слова. Монферран побачив у цьому списку на першому місці своє власне прізвище, поруч із ним стояла цифра — вісімдесят тисяч франків. Проти Фонсега стояло п'ятдесят тисяч, а потім цифри меншали аж до десяти тисяч — проти Дютейля та всього-на-всього три тисячі — проти Шеньє. Оцей невдаха зовсім продешевив, бо всі інші депутати та сенатори продавали себе за двадцять, а найменше за п'ять тисяч франків.

Монферран не дивувався й не сердився; звичайно, йому було дуже неприємно, але й тільки. Правда, спочатку він не сподівався, що Сенъє до того любив скандали, щоб оголосити цей список, — ніби знайдений на сторінці, видертій із Гунтерової записної книжки й весь написаний таємничими й відразу зовсім незрозумілими умовними знаками. Довелося розглянути ті гієрогліфи дуже старанно та всебічно, щоб знайти в них підстави обвинувачувати депутатів та сенаторів у хабарництві. Сам Монферран почував себе цілком спокійно, бо не давав жадних розписок, а тому мав повну змогу нахабно відхилити себе від обвинувачення. Але ж він розумів, що такий камінь, коли кинуть його в парламентське болото, струсне його й схвилює аж до дна. Він уже намалював собі всю картину неминучого майбутнього. Міністерство впаде, бо кабінет не витримає нового гуррикану виказів та пльоток, що тепер заллють його. Щастя ще, що через свято сьогодні немає засідання в палаті. Але ж можна було напевно сказати, що Меж завтра відновить свою інтерпеляцію, а Вінъйон зі своїми приятелями неодмінно використають нагоду й зроблять люту атаку на міністерські портфелі, що їм усім давно вже хотілося заграбати. За таких обставин Монферран уявляв, що його вже повалили й вигнали з того кабінету, де цілих вісім місяців почував він себе якнайкраще. Не вихваляючися, як дурень, своїм постом, він тільки був задоволений і щасливий, що нарешті дістав належну посаду адміністратора, певний, що йому вистачить сили підкорити собі юрбу та керувати нею.

Відкинувши від себе зневажливим рухом газету, Монферран підвівся й почав потягуватися, як лев, що його наважуються дратувати. Потім почав ходити взад та вперед по великому кабінеті, прибраному з офіційною, вже потертою розкішшю. Меблі там були з червоного дерева, запони з зеленого шовку. Заклавши руки за спину, Монферран ходив і зовсім не мав тепер того звичайного, добродушного, трохи міщанського вигляду, якого завжди надавала йому вічна посмішка. Тепер крізь постійну його машкару пробивалася справжня його вдача енергійного борця. Він був маленький на зріст, кремезний з товстими сласними вустами, великим носом та холодними очима. Увесь його вигляд показував, що йому незнайома скруха сумління, і що він має сталю волю й не спиниться ані перед чим і завжди свого досягне. Тепер він питав себе, що йому робити? Чи дозволить він майбутній катастрофі повалити його разом з чесним Барру, що надзвичайно любив громові промови в парляменті? Але власне Монферранове становище може ще й не було таке небезпечне. Але ж як позбутися від незручних товаришів і щасливо дістатися на берег, тоді, як інші потопатимуть? Тяжке завдання, головоломна справа... І, вигадуючи, добираючи способу за всяку ціну зберегти міністерський портфель, а разом з тим і владу, він мусів зосередити на цьому всі розумові свої здібності і це хвилювало його.

Йому не пощастило вигадати жадної влучної комбінації; він почав лаяти цю дурну республіку, що своїми нападами добродійности позбавляла розумних людей будь-якої змоги адмініструвати, як треба. Чи ж хто чув, щоб такі дрібниці могли пошкодити людині, з такими, як у нього, енергією та обачністю? Як тут керувати людьми, коли у вас забирають із рук гроші, це наймогутніше берло? Він був у кабінеті сам, а проте гірко всміхався: безглуздя здавалося йому уявляти ідилічну країну, де можна було б провадити справи чесно й на користь усім. Не знаючи на що зважитися, Монферран раптом пригадав, що найкраще й найрозумніше було б побалакати з бароном Дювільяром, його

старим знайомим. Тепер Монферран шкодував уже, що не побачився з цим багатієм раніше та не переконав його купити мовчання в Саньє. Спочатку йому спало на думку написати Дювільярові два рядки й послати листа кур'єром. Але ж, не маючи віри до писаних документів, він вирішив скористатися з телефона, поставленого для нього особисто на окремому маленькому столику біля його столу.

— Це пан барон Дювільяр? Гаразд. Так, це я, міністер внутрішніх справ, Монферран. Я прошу вас зараз же зайти до мене, коли ви можете... Так! Так! Я вас жду.

І знову почав ходити туди й сюди, обмірковуючи, як розв'язати нелегке завдання. І знову, здавалося, він казав собі, що Дювільяр, як спритний ділок, людина, що пройшла вогонь, воду й мідні труби, безперечно дасть йому добру пораду. І він весь поринув у свої думки, порівнюючи одну з одною складні комбінації, що снували в його голові, як у кабінет зайшов пристав доповісти, що начальник розшукної поліції Гасконь просить неодмінно перебалакати з ним. Монферран спочатку подумав, що поліційна префектура хоче порадитися з ним про заходи для охорони порядку під час двох процесій праль та студентів, що мають сьогодні вийти опівдні й продефілювати густою юрбою головними вулицями.

— Попросіть пана Гасконя сюди, — сказав міністер.

У кабінет зайшов високий, худорлявий, зовсім чорний брюнет; він скидався на робітника, що прибрався на свято. Холодний, спокійний, він якнайкраще знав усе, що робиться за лаштунками Парижу, а разом з тим мав ясний методичний розум. Але ж його псувала трохи професія, — він був би багато розумніший, якби не вважав себе за такого розумного, якби не був такий певний, що геть усе він знає.

Гасконь насамперед попросив пробачити панові префекту поліції, що, звичайно, прийшов би сам до міністра, коли б не заслаб трохи. Та, може, він, Гасконь, як начальник розшукної поліції, може докладніше

ознайомити пана міністра з важливою тією справою, яку знає до найменших дрібниць. І пояснив:

— Пане міністре, той анархіст, що кинув бомбу на вулиці Годо-де-Моруа, тепер у наших руках. Я цілком певен.

Монферран, що досі слухав із байдужим та незадоволеним виглядом, раптом, здалося, надзвичайно зацікавився. Досі поліція з її даремними розшуками була газетам вдячною темою, щоб нападатися та глузувати з уряду. І це дуже гнівило міністра. Тому й відповів він, як звичайно, грубо-добродушно:

— Ну, що ж, тим краще для вас, пане Гасконь, а то довелося б вам піти на відставку... Що ж, його вже заарештовано?

— Ні, ще, пане міністре, але ж він не може тепер од нас утекти; через кілька годин ми його піймаємо.

І він розказав міністрові всю історію: як шпиг Мондезір дістав відомості від таємного агента, що анархіст Сальва сидить в одному з шинків на Монмартрі, прийшов туди, але спізнився: птах уже встиг полетіти. Потім доповів, як Мондезірові пощастило знов зустріти Сальва. Той спинився всього за якихось сто кроків від шинку й тривожно озирався на всі боки. Його можна було б зараз же заарештувати, але краще було стежити за ним здалека, щоб піймати птаха в гнізді разом з усіма товаришами. Так і зробили, за Сальва стежили аж до воріт Мельо. Але ж, очевидно почувши, що за ним женуться, раптом побіг з усієї сили й сховався в Бульонському лісі. Там у лісі він сидить і досі від другої години ранку, під безперестанною мрякою. Ждали, щоб зовсім розвиднілося, а потім зроблять на нього облаву за всіма правилами мистецтва. Це було наче полювання на звіра, що вже через саму фізичну перевтому неодмінно потрапить на гучків. Отже, тепер щохвилини треба чекати його арешту.

— Знаючи, пане міністре, як ви цікавитеся цією справою, я й зважився з'явитися до вас по наказу, — додав Гасконь. — Облавою керує агент Мондезір; йому шкода, що він не піймав цього злочинця ще на Рошурарському бульварі, але ж його ідея вистежити притон

анархістів дуже вдала. Якщо й можна закинути щось Мондезірові, то те, що він дозволив Сальва сховатися в Бульонському лісі, а там, звичайно, шукати багато важче.

Арешт Сальва, того Сальва, що про нього всі паризькі газети кричали вже цілі три тижні, був би для уряду чималий успіх і преса кричатиме про нього, що це великий подвиг. Монферран слухав, і в глибині його великих пильних очей фалшивою машкарою хижої тварини, що тимчасово перебуває в спокої, можна було прочитати енергійну внутрішню роботу, що імпульсом для неї було непохитне бажання використати щасливу нагоду. В голові невиразно ще в'язав він арешт Сальва з Межевою інтерпеляцією про африканські залізниці, що через неї завтра мало впасти міністерство. Виникала, немов сама собою, нова комбінація: може, щаслива Монферранова зірка посилала йому спосіб вийти сухим та чистим з каламутної води близької кризи?

— А ви ж певні, пане Гасконь, що саме Сальва вчинив той злочинний вибух? — спитав він.

— Так, пане міністре. Цілком певен. Я певен, що Сальва признається ще в кареті, коли везтимуть його до префектури.

Монферран залишився й знову почав ходити сюди й туди. І доки він, пильно обмірковуючи становище, давав свої накази, комбінація ставала все ясніша.

— Ви хочете знати мої накази? О, щодо цього, то перш за все поводитися треба якнайобережніше. Не можна ані в якому разі турбувати публіку, що гуляє в Бульонському лісі. Треба заарештувати злочинця так, щоб ніхто не помітив. Коли пощастить вам добитися від нього повного зізнання, тримайте це в секреті й аніяк не давайте відомостей пресі. Так, неодмінно так. Прошу вас ужити всіх належних заходів до того, щоб газети не плескали язиком... Нарешті, доповідайте особисто мені самому, а всім іншим ані слова. Чуєте? Ані слова.

Гасконь уклонився й хотів уже піти, як Монферран затримав його на хвилинку й сказав, що його друг, прокурор республіки Леман, щодня одержує од анар-

хістів анонімні листи з загрозами висадити в повітря й його самого, і усю його родину. Отже, прокурор, не зважаючи на свою громадянську відвагу, просив міністра зробити йому дружню послугу, приставити до його будинку охорону з передягнених агентів. Адже таємна поліція зорганізувала такий нагляд за будинком, де живе судовий слідчий Амадьє. Правда, цей судовий слідчий був сам дуже дорогоцінна особа, знавець усього Парижу, прегарний психолог і криміналіст, що іноді навіть пописував у літературі, але ж і прокурор Леман не менш корисна особа. Службовець судового міністерства сполучався в ньому з політичним діячем. Він належав до тих талановитих, а zarazом і розсудливих євреїв, що дуже хитро роблять собі кар'єру, захищаючи завжди інтереси сильних.

— До речі, пане міністре, — сказав Гасконь, — у нас є ще Бартесова справа... Він тепер живе в будиночку в Нельї, у священика. Чи не скажете ви його там заарештувати?

Нагода, що іноді прислужується поліційним агентам і робить їм славу прозорливих геніїв, викрила Гасконеві таємне пристановище Ніколя Бартеса в маленькому будинку в абата П'єра Фромана. І коли Париж немов збожеволів під тягаром анархістського терору, був наказ заарештувати Бартеса, як людину політично-непевну, що може мати близькі стосунки з революціонерами. А все таки, поліція не наважилася заарештувати його в того священика, що цілий квартал вважав його за святого. Префектура хотіла мати новий, формальний наказ. Міністер, повідомлений про всю справу, цілком ухвалив стриманість начальника таємної поліції щодо духовної особи і узявся особисто влаштувати цю справу.

— Ні, пане Гасконь, не турбуйте його. Адже ви знаєте мої погляди—краще мати духівництво на своєму боці, ніж проти себе. До речі, я вже написав абатові Фроману, прохаючи його зайти сьогодні зранку до мене, бо гадаю, що цей ранок буде в мене цілком вільний. Я сам побалакаю з ним, можете вважати, що від цього часу ця справа до вас не стосується.

Він уже хотів відпустити начальника розшукної поліції, як увійшов знову пристав і доповів, що приїхав міністер-президент.

— Барру! Чого це надумався він приїхати до мене? Ах, хай йому. У такому разі, пане Гасконь, виходьте іншими дверима. Коли арешт Сальва треба ховати, то краще, щоб вас тут ніхто не міг зустріти... Сподіваюся, ви зрозуміли, чого я хочу, — я сам один тільки хочу знати все в цій справі. Як буде щось важливе, — негайно телефонуйте мені безпосередньо сюди.

Ледве встиг начальник розшукної поліції вийти в сусідню кімнату, як пристав розчинив навстіж двері й доповів:

— Пан міністер-президент.

Монферранове обличчя вмить стало добродушне, щире; так поспішався простягти обидві руки своєму колезі та начальникові, що було видно й пошану й приязнь; Монферран ступив кілька ступенів назустріч.

— Нащо ви турбувалися, дорогий мій Барру! Коли вам треба було негайно зо мною побалакати, я сам би прийшов до вас.

Барру нетерпляче показав жестом, що не хоче користатися з свого права старшости.

— Пусте, пусте! Сьогодні, як і завжди, я гуляв пішки в Єлісейських Полях. І мене так гнітили думки, що я вирішив зайти до вас... Ви ж розумієте — ми не можемо, маючи такий скандал, сидіти поскладавши руки. Завтра зранку в засіданні ради міністрів треба буде виробити якийсь план оборони, і про нього я й прийшов побалакати з вами.

Він сів один у фотелю, а Монферран підсунув собі другу навпроти міністра-президента так, щоб сховати своє лице в тінь. Один проти одного сиділи двоє різних людей. На десять років старший від Монферрана, сивий Барру, з гарним, чисто оголеним обличчям, облямованим білими бакенбардами, мав урочистий, величний вигляд у стилі умовно-романтичної пишноти. Але ж за цією машкарою ховалася звичайна чесність добродушного й не дуже розумного буржуа. Навпаки, — Монферран, людина гострого розуму, прикривався машка-

рою грубуватої щирости, — ховав під нею сувору безодню душі деспота та егоїста, що, щоб дістати владу, не знає ані співчуття, ані гризоти сумління.

Барру був таки дуже схвильований, кров припливала йому до голови й серце билось гнівом та обуренням, коли пригадував він зухвалі образи, вилиті на нього цілими цебрами в ранішньому числі „Голосу Народу“. Він трохи відсапався й тільки тоді почав говорити:

— Чи знаєте, дорогий мій колего, неодмінно треба вжити якихось заходів, щоб покласти край цьому публічному скандалові. Газети так розбещені, що далі вже нікуди... А крім того, я певен, ви добре розумієте, що саме жде нас завтра в палаті. Тепер, після того, як уславлений список опубліковано, на нас одразу нападуть усі незадоволені. Віньйон страшенно агітує.

— Он як! Ви напевно знаєте це? — спитав Монферран, відразу нашорошившись.

— А крім того й з найпевнішого джерела! Розумієте, ідучи повз його будинок, я бачив коло дверей цілку валку фіякрів. Всі його прихильники з учорашнього дня страшенно заметушились. Чоловіка з двадцять казали мені, що ця банда ділить уже поміж собою міністерські портфелі. Ви ж розумієте, наївному сердитому Межові знов доведеться тягати з вогню каштани для інших. Одно слово, нас з вами мають уже за мерців, думають, що нас фактично поховали в бруді й що час уже ділити спадщину.

Театральним жестом простяг він руку наперед і голос його почав звучати так красномовно, немов почував він себе на трибуні. Але ж хвилювався він цілком щиро й сльози показалися в нього на очах.

— Мене, мене! Мене, що віддав своє життя республіці! Я творив її, я рятував її — і раптом, після всього цього, мене обливають поміями і я мушу оборонятися проти таких огидних обвинувачень! Я, я — хабарник, продажний міністер, що, діставши від цього Гунтера двісті тисяч франків, спокійнісінько поклав їх у кишеню! Ну, що ж, я не заперечую. Справді, в нас із ним була мова про двісті тисяч франків. Але ж

треба взяти на увагу, за яких обставин, для чого це було зроблено. Адже й ви напевно, і ви точнісінько так само зробили з переданими вам грошима—вісімдесят тисяч франків...

Монферран перебив Барру категоричним тоном:
— Я не брав від Гунтера ні сантимата.

Барру глянув на нього, здивований до краю, але ж не міг нічого прочитати під машкарою грубуватої щиросердості, що нею прикривався лукавий Монферран,— він навмисно сидів так, що лице його було в тіні.

— Що ви кажете? А я, признаюся, думав, що у вас з ним були грошові справи та навіть, що він ваш близький знайомий.

— Ні, я знайомий був із Гунтером тільки, як і кожен. Я навіть не знав, що він клопочеться ради барона Дювільяра про Африканські залізниці. Ніколи навіть і мови не було з ним про це.

Це було таке неймовірне, так не згоджувалося з усіма точно відомими фактами, що на хвилину така нахабна брехня Барру приголомшила. Але ж він узяв себе в руки і, показавши жестом, що справи всіх інших його не обходять. Барру казав далі:

— О, до мене особисто Гунтер заходив більш як десять разів. Він мені всі вуха протуркав отими клятими Африканськими залізницями. Це було саме тоді, коли в палаті мали обговорювати справу про випуск виграшної позики, що хотіло випустити акційне товариство цих залізниць... Отож, пригадуєте, мій дорогий, що мене, — я немов бачу знову нас обох із Гунтером у цій кімнаті, — пригадуєте, я тоді був міністром внутрішніх справ, а ви тільки но вступили в міністерство публічних робіт? Пам'ятаю, я сидів отут, за цим столом, а він у тій самій фотелі, де я сиджу зараз. Гунтер зайшов тоді до мене порадитися, як роздати ті чималі гроші, що їх Дювільярів банк хотів поділити поміж різними органами преси. Субсидії монархічним газетам були такі великі, що я, — це цілком ясно пригадую тепер, — розгнівався, що це буде на велику шкоду республіці. І схиляючись до прохання того Гунтера, я склав список, за яким республіканським газетам, що

добре ставилися до цієї справи, роздати двісті тисяч франків. Через те вони й справді одержали ці гроші... От вам і все.

Він підвівся й, ударивши себе кулаком у груди, додав ще голосніше:

— Гаразд, я знаю, що робити. Всі ці брудні наклепи та брехня набридли мені, і завтра же розкажу палаті всю історію, як воно було. Це й буде єдине моє виправдання. Чесній людині нема чого боятися правди.

Монферран теж підвівся, і з його вуст вилетів звук, який виявив справжню правду:

— Та це ж ідіотство! Ніколи не треба признаватися. Ні, ви цього не зробіте.

Але Барру вперто тримався свого й гордо сказав:

— Ні, я це зроблю; я певен, що палата однодушно ухвалить мій виступ, виступ старого, заслуженого бійця за волю.

— Ну, ні, даремно ви надієтесь. Вас зустрінуть образами та глузуванням. Ви впадете і з собою всіх нас потягнете.

— Ну, то що ж, як упадемо, то впадемо, принаймні з честю

Монферран страшенно розлютився, але ж відразу заспокоївся. У лиховісному хаосі, в якому не міг він розібратися з самого ранку, тепер пройманув промінь світла й усе освітлив. Плани, що зародилися в нього через близький арешт причинця вибуху на вулиці Годо-де-Моруа й були ще зовсім невиразні, тепер мали вже цілком певну форму широкої та сміливої комбінації. Яка рація перешкоджати тому, щоб цей наївний дідусь Барру впав? Хай собі падає, а він, Монферран має подбати тільки за те, щоб не впасти разом із ним, абож, як доведеться впасти, то відразу стати на ноги. Він замовк, пробурчав собі під ніс кілька слів, ніби вичерпав своє обурення, і через хвилину, вдаючи добродушно-сердитого, сказав:

— Але, як знати, може, ви й справді маєте рацію: порядним людям нема чого боятися. А крім того, ви, дорогий Барру, наш міністер-президент, наша голова, і ми ні в якому разі не зрадімо свого вождя.

Вони сіли один проти одного й розмова почалася знову. Кінець-кінцем дійшли повної згоди, як поводитися міністерству, коли буде інтерпеляція, а її неодмінно піднесе завтра Меж.

Цієї ночі барон Дювільяр майже не спав. Жерар довіз його в фіякрі аж до самого ганку. Вернувшись додому, барон ліг на ліжко й твердо вирішив виспатися та набратися сили. Але сон не приходив. Даремно перевертався Дювільяр довгі години з боку на бік, немов огнем палила його образа від Сільвіяни. Справді, це було щось неймовірне. Негідниця, що її він збагатів, обсипав золотом, самоцвітами, дала йому такого ляпаса, примусила його грати таку смішну, дурну ролю. І це його, його, що почував себе владарем, могутнім ділком, що мав надію загарбати Париж і республіку, його, до чиїх послуг було сумління всіх народніх представників, яких він міг купувати так само, як і перший-ліпший крам, вовну або шкіру,—коротко: все, додатне до біржових операцій. А надто дратувала його невіразна свідомість того, що Сільвіяна—це його дошкульне місце, це його гнила рана, що роз'їдає його самого так само, як він роз'їдає все інше. Даремно силкувався він визволитися, відігнати цю невідступну думку про Сільвіяну і думати про справи першорядної ваги: побачення, що призначене йому на завтра, про мільйони, що орудував ними по всіх країнах світу, про всемогутність грошей, що віддавала йому долю цілих народів. Не зважаючи на все це, його думка раз-у-раз верталася до Сільвіяни, що обливала його брудом розпусти. Даремно з усієї сили намагався він звільнитися від цього кошмару, думаючи про велику ту промислову справу, що про неї клопотався вже кілька місяців, про вславлену Африканську залізницю, що мала пустити в рух мільярди й змінити лице землі. І тут ставала перед ним Сільвіяна, маленькі її ручки, замащені найогиднішим брудом із вулиці, хльоскали його по щоках...

Але на ранок барон якось заснув таки і, засинаючи, він знову присягався сам собі люто, що ні за що в світі не пустить Сільвіяну до себе на очі, що

він зневажливо відштовхне її ногою, якби навіть колінкувала перед ним.

Прокинувшись о сьомій годині ранку на розкішному м'якому ліжку, Дювільяр, розбитий після безсонної ночі, перш за все розлючений почув, що вертаються до нього думки про Сільвіяну. І він мало не зробив того, що самому здавалося найбільшою ганьбою: його так і кортіло негайно поїхати до неї на квартиру й упевнитися чи дома вже вона, чи ні. Може вона ще спить, і тоді йому буде щаслива нагода вернути право власності над нею й помиритися. Але ж не дозволив собі захопитися цією спокусливою думкою, скочив з ліжка, обмився холодною водою й почув себе знову бадьорим, відважним. Не варто думати про цю негідницю! Йому здалося тепер, що він назавжди вже звільнився від будь-якого почуття до неї. І справді, розгорнувши вранішні газети, він забув про неї. Опублікований у „Голосі Народу“ список продажних депутатів та сенаторів Дювільяра збентежив. До останньої хвилини не вірив він, щоб у Саньє був такий список. Глянувши на газетну статтю, він цілком правдиво оцінив її. До порівнюючи невеликої частки правди, як і завжди, домішано цілу купу безглуздя, наклепу та брехні. Щодо самого Дювільяра, то він не почував, щоб хоч трохи серйозно зачепили його. По суті він міг би боятися тільки, що заарештують його посередника Гунтера, бо коли віддали під суд Гунтера, то до неприємної цієї історії могли б приплутати й його, Дювільяра. А він мав звичку завжди повторяти, спокійно посміхаючись, що він, мовляв, робить тільки те, що роблять всі взагалі банкові підприємства, — розпочинаючи випуск нових акцій, завжди вдаються до послуг газетної гласності, і, звичайно, щедро їй за те платять через різних посередників та маклерів, що беруться робити все, що треба буде. Взагалі, він уважав це за справжню ділову аферу й тому спокійно дивився на всю ту огиду, що афера та навкруги створювала. Він був сміливий, відважний грач, і з обуренням та зневагою говорив про банкіра, що, заплутавшись недавно в якійсь історії, зруйнований через різних шан-

тажистів, не спромігся придумати кращого кінця, як самогубства. А наслідок — жалісна драма з калюжею бруду та крові, і скандал, що виріс із неї, набрав неймовірних форм і пустив від себе на всі боки силу-силенну огидних паростків. Ні, Дювільяр стоятиме на ногах, боротиметься до останнього екю!

Приблизно о дев'ятій годині на Дювільяровому столі задзвонив телефон. І Дювільяр знову став божевільний; він подумав, що це хоче балакати Сільвіяна. Вона й справді бавилася часто, відриваючи його отак від найсерйознішої праці. Він думав, що, вернувшись додому та зрозумівши, що надто вже далеко зайшла, вона хоче просити вибачення. Побачивши, що він помилився, бо це Монферран пропонував йому заїхати в міністерство внутрішніх справ, барон трохи здригнувся, як людина, що щасливо пройшла самим краєм безодні. Він вирішив піти в міністерство пішки, щоб мати змогу обміркувати план, що йому робити, на свіжому повітрі. Тому й сказав принести собі капелюха й палицю. Вийшовши на вулицю, Дювільяр знову почав обмірковувати нові ускладнення скандалу з Африканськими залізницями, що мав схвилювати не тільки парламентарські кола, а й цілий Париж. Але ж він не стерявся. Вбити себе? Ні, це була б остання дурість, боягузтво. Хоча б який би став скандал величезний, Дювільяр був свідомий, що зустріне його з непорушною мужністю, бо воля його буде дужча, ніж події. Він вирішив оборонятися, як грізний владар, що не хоче поступитися ані крихтою сили.

У вітальнях міністерства внутрішніх справ Дювільяр відразу помітив ознаки бурі, що вже „Голос Народу“ із своїм списком підкуплених депутатів та сенаторів так налякав причетних, що кров їм стигла в жилах. Бліді, збентежені, почуваючи, що земля провалюється в них під ногами, прибігли вони в міністерство. Першого Дювільяр помітив Дютейля; страшенно стривожений, кусав він гарні вуса й намагався вдавати, що всміхається, але ж лице йому тіпалося. Барон вилаяв депутата: не треба приходити в міністерство, щоб довідатися, що діється, коли почуваш себе таким збен-

теженим. Енергійна ця груба догана Дютейля підбадьорила; він почав боронитися й присягатися, що ще й не читав статті Саньє, а просто зайшов до міністра, щоб побалакати в справі одної доброї знайомої. Барон сам узявся перебалакати з ким треба, в цій справі й послав Дютейля додому, побажавши йому весело святкувати. Надто вже жалюгідним здався Дювільярові Шеньє, що хитався, ніби довге його худе тіло не мало сили витримати довгої голови, схожої на кінську. Одяг на ньому був такий брудний та пошарпаний, що депутат здавався, ніби вийшов із якоїсь богадільні. Впізнавши банкіра, Шеньє кинувся до нього й улесливо почав його вітати:

— Ах, пане бароне, які лихі люди на світі! Мене просто без ножа зарізали. Не знаю, що буде з моєю жінкою, що буде з моїми трьома дочками... Я ж єдина їм допомога, — скрикнув він.

Кленучи свою сумну долю, Шеньє розповів свою історію невдалого депутата, нещасливої жертви захоплення політикою: він дурний був і покинув Арра й свою контору адвоката, щоб жити в Парижі вільним життям разом із своїми чотирма бабами, як називав він свою жінку та трьох дочок. З того часу він у них був за льокая, принижений та пригноблений повсякчасними невдачами, що завжди ждали його в житті, бо надто вже був він малоздібний. Шеньє дуже охоче грав би ролю чесного та совісного народнього представника. Але ж увесь час мусів він боротися із злиднями, весь час бігати по знайомих, щоб позичити в них сотню-другу франків. І, звичайно, депутатів за таких обставин доводиться продавати себе. Становище Шеньє було тим безпорадніше, що повсякчасно гризли його всі чотири баби, що привіз він із Арра. Щоб якнебудь від них відкараскатися та добути їм грошей, він готовий був на все, готовий був брати гроші де завгодно й від кого завгодно.

— Уявіть собі, пане бароне, — поясняв він Дювільярові, — що мені нарешті пощастило знайти чоловіка для моєї старшої дочки; як він візьме її, то це буде перша вдача в моєму житті. В мене лишиться тоді тільки

три „баби“. Але ж ви розумієте, як страшно може вплинути на сім'ю нареченого газетна стаття — отака, як сьогоднішня. Я поспішив до міністра благати його призначити майбутнього мого зятя на секретарську посаду в якомусь департаменті... Я обіцяв йому це місце і, коли моє прохання задовольнять, шлюб буде можливий.

Він такий був нещасний, так плаксиво це говорив, що Дювільярові спало на думку зробити корисне для себе добре діло. Не раз доводилося йому використувати свій вплив та свої гроші, даючи їх за лихварські відсотки в такому добромu ділі. Взагалі кажучи, дуже корисно мати до своїх послуг отаких невдалих людців, що за шматок хліба готові бути льокаями та посіпаками. Він послав Шеньє, як і Дютейля, додому і теж сказав, що береться зладнати його справу. Дювільяр додав, що чекатиме його завтра в себе в кабінеті, бо хоче допомогти йому, а надто за таких обставин, як шлюб одної з його дочок.

Почувши носом, що тут пахне безповоротною позикою, депутат не знав уже, як і дякувати.

— Ах, пане бароне, здається, життя мого не вистачить, щоб віддячити вам, — казав він.

Але Дювільяр уже показав йому спину і в цей час у кутку кімнати побачив він абата Фромана, що, очевидно, теж чекав. Священик не належав до зграї темних осіб, замішаних у скандалі, але ж був дуже стурбований, хоча й намагався ховати це, вдаючи, що читає газету. Барон підійшов до П'єра, стиснув йому руку й почав дружню розмову. П'єр сказав йому, що дістав листа від міністра і той запрошує його прийти сьогодні. Це його дуже здивувало, бо він не знає, в якій справі його кличуть. Кажучи це, П'єр посміхався, бо не хотів показати, що стурбований. Він чекав мало не чотири години й боявся, що міністер забуде про нього.

У цей час міністерський пристав, вернувшись з кабінету, голосно сказав:

— Пан міністер жде вас, пане бароне. Зараз у нього нарада з паном міністром-президентом, але нарада зараз скінчиться, а потім мені сказано просити до кабінету вас, пане бароне.

Майже за цим словом Барру вийшов, але, зустрівшись на дверях з Дювільярм і пізнавши його, спинився побалакати з ним. Гірким голосом, як людина глибока ображена, як людина, що їй загрожує поговор, почав він балакати з бароном. Звичайна річ, Дювільяр не від того, щоб, коли буде треба, посвідчити, що він, Барру, не взяв для себе ані сантима. Він казав це цілком щиро, казав, що гроші йому огидні: він забував, що балакає з банкіром і що він — міністер фінансів. Ах, ці фінансові комбінації! Яка це брудна отруйна вода. І він у себе повторяв, що надає ляпасів усім, хто його ображає й що буде досить сказати правду, щоб відразу припинити всякі безглузді та нахабні підозри.

Уважно слухаючи, Дювільяр пильно дивився на Барру. І раптом виникла в нього думка про Сільвіяну, — невідступно стояла вона йому перед очима. Навіть не пробуючи прогнати цю думку, Дювільяр міркував так, що коли б Барру згодився був підтримати його прохання про вступ Сільвіяни до трупи Французької комедії, то напевно вона вже була б там. І тоді, безперечно, не було б учорашнього такого прикрого скандалу. Треба сказати, що барон починав уже думати, що він у всьому винен, і переконав себе самого, що Сільвіяна ніколи б не поводитися б з ним так грубо та непристойно, якби він уволит її волю.

— А знаєте, я на вас сердитий, — сказав він, перебиваючи міністра.

Барру, здивований, глянув на нього й спитав:

— Що таке? Ви на мене сердиті? За що?

— Звичайна річ, за те, що ви не згодилися допомогти мені тоді, коли я, пам'ятаєте, клопотався за свою приятельку, що їй хочеться дебютувати в „Полієвкті“?

Міністер ствердив це, люб'язно й поблажливо посміхаючись:

— Так, так, пригадую, Сільвіяна Оне. Але ж, мій дорогий друже, я тут не винен. Насправді вашу приятельку забракував Табуро; департамент красних мистецтв під його орудою, отже вирішити це питання якраз йому належало. Я тут не маю сили. Табуро

дуже гарна, найчесніша людина, прийшов до нас просто з провінціального університету і в дечому надто вже дріб'язковий. Як давнішній парижанин. я розумію все, і мені не було б більшої приємности, як бути вам корисним у цій справі, але ж... розумієте...

Натрапивши знову на опір своєму бажанню, Дювільяр почув, що починає хвилюватися. Він вирішив негайно добитися того, чого йому відмовляли.

— Табуро, Табуро, це справжній камінь на вашій шиї. Велике діло, що він людина чесна... Всі ми чесні. Та що там розмовляти, мій дорогий міністре. Час ще є. Накажіть призначити Сільвіяну в трупі Комедії, і це добре діло принесе вам завтра щастя.

Барро просто зареготався:

— Ні, ні! Я не можу тепер сваритися з Табуро. Це надто вже було б смішно: міністерство або падає, або зостається—залежно від питання про Сільвіяну?!

Він уже хотів попрощатися з Дювільяром. Барон трохи зблід, затримав його руку на хвилинку в своїй і дуже серйозно сказав:

— Не смійтеся, пане міністре. Бувало, що міністерства падали або ж ставали через далеко незначніші причини. Коли завтра доведеться вам зазнати поразки, то я бажаю, щоб вам ніколи не довелося шкодувати про ці ваші слова.

І глянув услід міністрові, ображений, що з його глузували, обурений тим, що на світі все ж таки є щось таке, на що не може він вплинути. Звичайна річ, ішло тут зовсім не про те, щоб помиритися з Сільвіяною; він присягався самому собі перекинути все догори ногами, коли буде треба, тільки щоб помститися цій дівчині й послати їй підписаний вже декрет про її призначення до трупи Французької комедії. Такий декрет буде їй справжнім ляпасом, якраз ляпасом. І ця хвилина вирішила все.

Дювільяр, що все стежив очима за Барру, здивувався, побачивши Фонсега, — той силкувався увійти так, щоб його не помітив міністер-президент. Йому це вдалося й він сидів у вітальні. Безперечно, загнав його сюди той переляк, що наробило його викриття „Голосу

Народу". Про це свідчили каламутні очі й той збентежений вигляд у меткого цього чоловіка, що завжди був такий енергійний та дотепний.

— То ви не помітили нашого приятеля Барру? — спитав барон, заінтригований цією зустріччю.

— А хіба Барру був тут? Ні, я не бачив його, не бачив!

Така спокійна та нахабна брехня сама вже щось показувала. Фонсег був із Барру на „ти“ й десять років підтримував його в своїй газеті, проводячи в ній ті самі думки та політичні погляди, що обстоював їх Барру. Тепер, почувуючи катастрофу, Фонсег, звичайно, пронюхав уже своїм чутливим носом, що треба перемінити фронт, коли не хочеш, щоб поховали тебе під уламками. Не для того стільки років розсудливої та дипломатичної чесноти потратив він, щоб поставити на ноги газету, — вона має тепер прекрасну репутацію й дає великі прибутки; не для того робив він це, щоб скомпромітувати наслідки своєї праці через нетактовність чесною людини.

— Я гадав, що ви посварились з Монферраном, — сказав Дювільяр. — Мене дивує, чого ви сюди прийшли.

— О, мій дорогий бароне, редакторові великої газети не можна ні з ким сваритися. Аджеж він служить вітчизні!

Дювільяр, хоча й був схвильований, проте не міг не всміхнутися.

— Ви маєте рацію, — сказав він. — А крім того, Монферран видатний політичний діяч, людина міцна, і за нею можна стояти, нічого не боявшись.

Тепер Фонсег цілком серйозно спитав себе: невже помітно, що він перелякався? Адже завжди він був сміливий грач, і грав дуже вміло, але тепер стаття в „Голосі Народу“ налякала його таки добре. Вперше в житті довелося йому дорікати собі за найгрубішу помилку. На нього могли донести, бо зробив він неможливу просто таки необережність: розписався, що одержав гроші. Його не турбували ті п'ятдесят тисяч франків, що одержала з наказу Барру газета, з тих двох сот тисяч франків, що банк вирішив витратити

на публікацію. Ні, Фонсег боявся, що можуть викрити іншу грошову аферу, а саме — той хабар, що взяв він сам особисто. Під пронизливим бароновим поглядом він узяв себе в руки. Тепер страшенне було б безглуздя не зуміти брехати далі й виказувати себе самою вже своєю зовнішністю.

Міністерський пристав підійшов до Дювільяра й сказав:

— Насмілюся нагадати панові барону, що пан міністер його жде.

Зоставшись біля дверей із абатом, Фонсег сів коло нього, дивуючися теж, що бачить його тут. П'єр повторив йому, що одержав листа; його сюди запросили, але він не знає, про що саме міністер хоче з ним побалакати. Було очевидно, що йому дуже хотілося швидше довідатися про це, навіть пальці йому трохи тремтіли. Але треба було ждати, бо в міністра були важливі справи.

Тільки но Дювільяр увійшов до кабінету, Монферран ступив кілька ступенів йому назустріч, простягаючи обидві руки. У нього був тепер спокійний вигляд, — подув жаху, що приголомшував всіх, не заваджав йому мати на собі машкару щиросердя. Монферран посміхався навіть.

— Ну, що скажете? Як вам подобається ця історія, дорогий бароне?

— Та це просто ідіотство! — категорично відповів банкір, зневажливо знизуючи плечима.

І сів у ту саму фотелю, де п'ять хвилин тому сидів Барру. Міністер теж сів на своє місце. Обидва співрозмовники, здавалося, були спеціально створені, щоб порозумітися. Вони робили одні й ті самі жести розпачу, однаково скаржилися на ненормальні умови, в яких перебувають тепер люди, поставлені коло державного керма. Чи ж можна керувати державою або робити великі фінансові операції, коли від людей вимагають того, чого вони дати не можуть! Адже за всіх часів, за всіх режимів раз-у-раз, коли від палати залежало вирішити долю якогось великого промислового підприємства, природна розсудливість, цілком законна

в таких справах, примушувала тих, хто стояв на чолі таких справ, вживати належних заходів, щоб забезпечити успіх. Для цього доводилося використовувати найрізноманітніші впливи — вербувати на свій бік симпатії, ба навіть голоси народніх представників. Бо, хто цього не знає, все на цьому світі купується й продається, а люди такий самий крам, як і все інше. Одних купують гарними словами, других послугами, грошима чи, нарешті, подарунками в більш-менш прихованому вигляді. І припускаючи, що в цьому разі перебрали трохи, і що деякі комбінації в цьому скандалі надто вже були явні, все ж таки можна спитати: невже є рація здійснити такий галас та гармидер тепер? Чи ж не диктує почуття патріотизму, навіть простої моральної чистоти відразу скандал припинити? Кожен, хоч скільки міцний та свідомий своєї гідности уряд, мусить зробити це.

— Так, звичайно, ви тисячу разів маєте рацію! — казав Монферран. — Ах, коли б від мене залежало, то ви б побачили, як бучно поховав би я цю історію.

Помітивши, як Дювільяр, уражений цією фразою, пильно дивиться на нього, міністер сказав, посміхаючись:

— На жаль, я не хазяїн. Тому саме й зважився я попросити вас прийти сюди, щоб побалакати про становище... Барру тільки но вийшов звідси і, мені здалося, він у дуже невеселому настрої...

— Так, я зараз з ним зустрівся і мені теж здався він дуже чудним. Треба знати, іноді бувають у нього зовсім дивовижні ідеї.

І перебивши сам себе, барон додав:

— Ви мусите знати, Фонсеґ чекає тут у вітальні. Очевидно, він хоче з вами помиритися, а тому пошліть по нього. Він буде тут якраз до діла. Бо, розумієте, він має в голові дещо й може іноді дати добру раду. А разом з тим його газета така сила, що вже іноді може забезпечити перемогу.

— Як, невже Фонсеґ тут? — скрикнув Монферран. — Та мені не може бути нічого приємнішого, як стиснути йому руку! Що там згадувати старі наші непорозуміння

за дрібниці. Та, коли б ви знали, який я незлопам'ятливий!

Як тільки пристав запросив Фонсега до кабінету, обидва колишні вороги відразу помирилися. Фонсег із Монферраном обидва з Коррезу, сиділи на одній шкільній лаві, але останні десять років не розмовляли один з одним. У них була якась темна історія, і подробиці її ніхто не знав. Безперечно, причини сварки були серйозні, але ж бувають хвилини, коли мимоволі доводиться ховати трупи, щоб розчистити поле для нової битви.

— З твого боку було дуже гарно ступити перший ступінь до миру, — сказав Монферран. — Отже—кінець! Ти вже не сердишся на мене?

— Е, що там, звичайно, не серджуся. Нащо нам гризтися один з одним, коли давно вже треба було погодитися!

Довго не балакавши, почали вони обмірковувати важливу справу, для чого Монферран і запросив Дювільяра. На початку наради він сказав, що Барру хоче признатися в усіх своїх вчинках щодо двохсот тисяч франків, і Фонсег і Дювільяр енергійно протестували проти цього. Вони казали, що в такому разі міністерство неодмінно впаде. А цього аніяк не можна дозволити, не можна, щоб Барру робив таку дурницю. Монферран, звичайно, мусів думати про те, як би врятувати міністерство, що було під загрозою. Тому й почали обмірковувати всі можливі способи, що їх ще мали в запасі. Сам Монферран дуже влучно вдавав, що він всіма способами хоче знайти якусь можливість визволити з прикрого становища своїх товаришів і себе самого, — і тільки ледве помітна посмішка, що грала в куточках його вуст, показувала його фалшивість. Кінець-кінцем, він і сам ніби визнав себе за переможеного й, відмовляючись шукати далі, скрикнув:

— Все даремно, міністерство впаде неодмінно!

Двоє інших ззирнулися: обох їх лякала перспектива здатися на волю випадку, коли було ще невідомо, як обернеться справа з Африканськими залізницями за нового міністерства. Він'йонів кабінет чого доброго захоче похизувати своєю чесністю.

— Що ж тоді робити? На чому спинитися?

Так питали вони один одного, як раптом задзвонив телефон, і Монферран підійшов до трубки, попросивши своїх співрозмовників вибачити.

З хвилину він слухав і говорив у телефон, але ж із лаконічних відповідей та запитань не можна було вгадати, що саме йому доповідали. Це телефонував начальник розшукної поліції, він сповіщав, що сліди Сальва знайдено, він у Бульонському лісі, і полювання на нього почалося.

— Дуже добре! Не забувайте тільки про мої накази! — скінчив міністер розмову.

План, що його склав уже Монферран, поволі яснішав і набирав щодалі певніших контурів. Цілком певний, що Сальва заарештують, Монферран уже не вагався. Відійшовши від телефону на середину кімнати, від почав тихо ходити сюди й туди, пояснюючи своїм звичайним фамільярним тоном:

— Що зробиш, друзі мої? Аджеж кермо не в моїх руках. От коли б я був повним хазяїном, тоді, звичайно, я зумів би все зробити... Зрозуміла річ, перш за все, я призначив би парламентську слідчу комісію, Так, це справжній похорон для таких незручних справ, що загрожують якимось брудним викриттям. На місці Барру я б не признавався ні в чому і подбав би про парламентську слідчу комісію. Тоді ви побачили б, як найгрізніша буря ущухла б зовсім непомітно.

Дювільяр з Фонсегом повеселішали. Фонсег, що знав Монферрана вже давно, майже відгадав його бажання:

— Слухай но, коли міністерство впаде, то з цього зовсім не виходить, щоб і ти впав разом із ним. Міністерство, як воно розвалилося, можна ще склеїти, коли шматки його самі на щось придатні.

Стурбований, що його відгадали, Монферран почав боронитися:

— Ну, ні! Ні, мій дорогий, я в таку гру не граю! Міністри повинні дружньо, по-товариському стояти один за одного. Ми всі солідарні з Барру.

— Солідарні? Що ти кажеш? Хіба ж можна говорити про солідарність з такими наївними дурнями, що

здатні навмисно самі себе потопити. А крім того, ти нам потрібний усім, а тому ми врятуємо тебе, навіть проти твоєї волі... Хіба не правду я кажу, дорогий бароне?

Монферран, не опираючись більше, сів у фотелю, немов ждав, що скаже Дювільяр. А той, пригадавши про відмову Барру, знов так схвилювався й так розгнівався, що устав з фотелі і сердито скрикнув:

— Звичайно! Коли міністерство мусить упасти, то хай собі й падає на здоров'я... Та що ви хочете, яка користь може бути від кабінету, де є хоча б отакий Табуро? Це ж просто старий педант без найменшого впливу, професор, що приїхав з якогось Гренобля, напевно ніколи за своє життя не був у театрі, а йому доручають завідувати театрами. Звичайна річ, він і робить дурницю за дурницею.

Монферран, що був цілком у курсі всієї історії з Сільвіяниним дебютом, зостався цілком серйозний. Але ж, ради жарту, йому захотілося подратувати трохи барона.

— Я згодний із вами, що в Табуро немає такого, знаєте, блиску; в ньому почувається трохи старомодність людини з провінції, але ж він найкраще знається на всіх університетських порядках, а тому цілком на місці, як міністер народньої освіти.

— Та киньте ви вашого Табуро! Хіба я не знаю, що ви розумніший від Барру й не боронитимете його, як той... Правда, я дуже заінтересований Сільвіяниним дебютом на сцені Французької Комедії, але що ж? Треба знати її; по суті вона дуже хороша дівчина, а до того ще й дуже талановита. Невже ви теж схочете перешкодити її дебюту?

— Що, я? Навпаки, я цілком певен, що всім і кожному буде приємно бачити в нас на сцені гарненьку дівчину... В кожному разі тоді довелось б для міністерства народньої освіти дістати людину однакових зо мною поглядів.

На вустах у нього знову промайнула легенька посмішка. Справді, це зовсім не дорога ціна — заплатити дебютом цієї дівчини за підтримку від Дювільяра та

всемогутніх його мільйонів! Монферран обернувся до Фонсега, немов хотів знати його думки. Цілком свідомий, що справа дуже важлива, Фонсег, насупивши брови, поринув у глибоку думу.

— Не погано було б призначити на міністра народньої освіти якогось сенатора. Правда, зараз я не бачу нікого, абсолютно нікого, хто цілком відповідав би нашим вимогам. Треба знайти таку людину, що має вільний світогляд, а крім того й таку, що була б справжнім парижанином. Призначення такої людини на міністра народньої освіти не здивувало б нікого... Що ж, може Довернь? Здається, він був би найприйнятніший.

Здивований Монферран скрикнув:

— Який Довернь? Ах, так, Довернь, діжонський сенатор!.. Та ж він нічого не розуміється на університетських справах! А крім того, це ж людина без жадних здібностей!

— О, з цим уже я не можу погодитися!—скрикнув Фонсег. — Довернь дуже підходить. Це високий, показний русявий чоловік; крім величезного багатства, має чарівну молоду жінку. Звичайно, це нічому не заваджає. Згадайте, що в нього на Сен-Жерменському бульварі бувають розкішні учти.

Сам Фонсег спочатку дуже вагався, поки поставив кандидатуру цього Доверня. Але згодом цей вибір здався йому справжньою знахідкою.

— Пождіть но,—казав він далі.—Я пригадую, що Довернь, за молодих років, поставив на сцені діжонського театру віршовану п'єсу на одну дію. А всім відомо, що Діжон — літературне місто. Отже, діжонський сенатор, як такий, має вже деяку славу літератора. А крім того, візьміть і те, що він уже цілих двадцять років, майже не виїздивши, живе в Парижі і є тип справжнього парижанина, знайомого з усіма паризькими сферами... О, щодо Доверня, то він зробить усе, що нам треба буде! Це якраз така людина, яка нам потрібна, кажу вам.

Дювільяр додав, що він особисто знайомий із Довернем і вважає, що Фонсег має повну рацію. А проте йому однаковісінько, чи Довернь чи інший.

— Довернь, Довернь,—повторяв Монферран.—А не-

хай! Може він і здатний бути дуже добрим міністром. Нехай буде Довернь!

Монферран голосно зареготався і сказав Дювільярові:

— А все таки, зважайте, ми перебудовуємо міністерство немов тільки для того, щоб ваша мила дамочка могла вийти на сцену Французької Комедії. Отже це буде Сільвіянине міністерство. Ну що ж, хай буде й так! А тільки кому ж роздамо ми інші портфелі?

Він жартував і сміявся, знаючи добре, що дуже часто жартуючи легше буває розв'язати найсерйозніші справи. І справді, всі втрюх обмірковували вони далі, що мають робити, як міністерство буде повалене. Ніхто цілком ясно не висловлювався, але ж план уже був: Барру не підтримувати та навіть допомогти йому впасти, а потім витягти Монферрана з каламутної води. Монферран брав на себе дещо зробити своїм спільникам, бо потребував фінансової допомоги від барона, а надто допомоги від редактора газети „Гльобус“, що мала великий вплив у всіх сферах. Щодо Дювільяра та Фонсега, то їм потрібна була Монферранова допомога, навіть крім Сільвіяниного дебюту. Монферран був людина енергійна, з твердою волею, що обіцяла поховати скандал із Африканськими залізницями, призначивши слідчу комісію, що всі нитки її будуть у його в руках. Тому й дійшли вони дуже швидко згоди, бо спільні інтереси, побоювання та потреба взаємної допомоги завжди буває найпевніший спосіб зблизити людей одне з одним. Отже, коли Дювільяр заговорив про те, що взявся поклопотатися за Дютейлеву протеже, молоду його приятельку, міністер сказав, що справу вирішено, він зробить усе, про що той просить. Адже Дютейль такий хороший хлопець, таких якнайбільше треба в палаті депутатів. Умовилися теж, що майбутній зять Шеньє дістане посаду секретаря в одному з департаментів міністерства внутрішніх справ. Отой бідолаха Шеньє, такий услужливий та відданий, він надзвичайно охоче зробить все, що йому скажуть; а як важко йому жити, маючи на шиї вславлені чотири баби!

— Здається все! То, значить, так!

— Так!

— Так!

Монферран, Дювільяр і Фонсег міцно стиснули один одному руки.

Провівши обох своїх спільників аж до дверей, міністер побачив у вітальні прелата в тонкій рясі з фіялковою облямівкою. Той розмовляв із священником.

Монферран відразу кинувся до єпископа й привітно скрикнув:

— Ах, монсеньйоре Марта, ви ждете? Будь ласка, прошу, заходьте!

Але єпископ із найбільшою люб'язністю відхилив це.

— Ні, ні, пан абат Фроман прийшов раніше від мене; отже, будь ласка, поговоріть перше з ним.

Монферран мусів поступитися. Він запросив священника до кабінету й затримав його там дуже недовго. У цьому разі міністер не додержав звичайної своєї дипломатичної стриманости з духівництвом і відразу виложив П'єрові свою постанову про Бартеса. Прождавши цілих дві години в міністерській вітальні, за цей час П'єр пережив найтривожніші хвилини. Він, цілком природно, гадав, що зміст міністерської записки такий, що розшукній поліції пощастило дізнатися, що Гільйом перебуває в нього. І він питав себе, що буде з його братом? Переконавшись, що міністер має на увазі тільки Бартеса, пояснюючи, що уряд не має жадного інтересу садовити старого революціонера в тюрму, і що уряд хотів би бачити його закордоном, священник відразу навіть збентежився. Він не розумів, яким чином поліція, що зуміла знайти легендарного конспіратора в маленькому будиночку в Нельї, немов зовсім не знала про те, що там був і Гільйом. А проте, геніальна прозорливість шпигів завжди кульгає чи на ту, чи на другу.

— Тоді, пане міністре, вибачте, але ж я, признаюся, не зовсім розумію, що ви хочете, щоб я зробив?

— Але ж, прошу вас, я тільки хочу, пане абате, щоб ви самі скінчили цю справу. Коли після сорок

восьми годин ця людина буде ще у вас, то ми мусимо заарештувати її, а це буде для нас велика неприємність, бо ж ми добре знаємо, що ваш дім—оселя добра та спокою... Отже, порадьте йому покинути Францію. Тоді ми не турбуватимемо його.

Поспішно провівши П'єра до вітальні, міністер по-сміхнувся й, низько вклонившись, сказав єпископові Марта:

— Тепер я, монсеньйоре, цілком до ваших послуг... Будь ласка, будьте гостем!

Прелат, що весело розмовляв із Дювільяром та Фонсегом, потиснув руки їм і zarazом П'єрові. Взагалі цього ранку монсеньйор Марта був надзвичайно привітний, немов хотів привернути до себе всі серця. Чорні, живі його очі всміхалися, а гарне обличчя з правильними твердими рисами було сама ласка. Граціозно, не поспішаючись, вільною ходою вступив він до кабінету міністра, як людина, що наперед певна своєї перемоги.

Тепер у міністерстві нікого не було, тільки Монферран та монсеньйор Марта, зачинившись в кабінеті, без кінця розмовляли один з одним. Були чутки, що прелат має намір виставити свою кандидатуру в палату депутатів. А насправді він грав значно важнішу та впливову роль, бо був душею ватиканської політики у Франції й таємно керував нею. Аджеж Франція, як і раніше, була старша дочка католицької церкви, єдина велика нація, що здатна повернути папському тронові його колишню всемогутність. Єпископ Марта визнав республіку, як факт, і проповідував мир із нею. В палаті вважали його за душу недавно реорганізованої католицької групи. Монферран, здивований успіхами нового руху католицизму, що призводив до могутньої реакції на користь містицизму, що сподівалася раз назавжди поховати науку з усіма її надто великими вимогами, — ставився надзвичайно люб'язно до Марта, як до нового релігійного руху. Енергійний ділок був повний привітності до сильного чоловіка, використовуючи для своєї перемоги все сильне, що трапиться.

IV

Після півдня цього самого дня Гільйомові так закортіло подихати десь на волі свіжим повітрям, що П'єр згодився піти з ним на прогулянку в Бульонський ліс, що був недалеко від них. Вернувшись з міністерства, П'єр розповів за сніданком братові, як саме уряд вирішив позбутися Ніколя Бартеса. Це дуже засмутило братів; вони не знали, як сповістити старого про вигнання й відклали на вечір, сподіваючись, що може якось пощастить їм пом'якшити гірку цю звістку. Вони вирішили, що обміркують цю справу саме гуляючи; Гільйомові не було чого більше ховатися. Ніщо, здавалося, не загрожувало йому, а через те прогулянка була для нього цілком безпечна. І два брати увійшли в ліс найближчою дорогою—Пісковими Ворітьми.

Були останні дні березня, ліс уже починав зеленіти. Лист тільки но розпустився і в лісній гущавині здавався якимось зеленкуватим мохом або тонким мереживом. Дощ цілу ніч і ранок лив, як із відра, а тепер перестав, хоч небо все ще було сіро-попелясте. Було тихо. Окроплений водою ліс, що прокидався після зимового сну, дихав чарівною свіжістю наївного дитинства. Звичайні для цього дня святкові розваги, очевидно, відтягли всю юрбу ближче до центру Парижу—на вулиці, де мали йти урочисті походи. По алеях у лісі було видно тільки верхівців та екіпажі, гарних дам, що повиходили з своїх карет та ляндю з повіряджуваними мамками, що несли на руках немовлят у тонких мережаних накидках. Отже, в Бульонському лісі зібралася добірна великосвітська публіка тих днів, коли дрібний люд зовсім не заглядає сюди. Цього разу тут і справді було всього кілька міщанок із сусідніх кварталів; вони сиділи на лавах із шитвом у руках, або гуляли по стежках, доглядаючи своїх дітей, що тут гралися.

П'єр з Гільйомом, вийшовши на Льоншанську алею, йшли аж до самої дороги до „Мадріді при Озерах“. Там вони звернули в лісну гущавину й спустилися стежкою, що йде берегом Льоншанського струмка. Вони

хотіли дійти до Озер, обійти їх навколо й повернутися ворітьми Мельо. Але ж тихі чари цього лісу так привабили їх, що їм захотілося сісти й солодко спочинути на зеленому лоні весни, що відроджувалася. Грубий пень дерева був їм за лаву, і вони могли цілком уявити собі, що сидять десь далеко від гуркотливого міста, в справжньому лісі. Надто тишила ця мрія Гільйома, що вперше вийшов після довгого добровільного свого замкнення. Він захоплювався вільним повітрям, свіжим подихом вітру в гіллячках дерев та взагалі всім просторим світом, що повинен би бути невідіймаюю власністю всього людства. Ім'я вічного в'язня Бартеса мимоволі з'явилося в нього на вустах і він зідхнув, охоплений знову глибоким сумом. Страждань одної людини, що її весь час позбавляють волі, було досить, щоб отруїти Гільйомові це тепле, свіже повітря, яким перед тим так приємно було дихати.

— Що ж ти йому скажеш? — спитав він у П'єра. — Нарешті ж треба його попередити. Вигнання все ж таки краще від тюрми.

П'єр розпачливо махнув рукою й сказав:

— Так, так, звичайно, треба його попередити. Але ж серце розривається, коли думаєш про це!

І на ту саму мить довелось їм побачити найдивніше видовисько, що було таким контрастом до відлюдної, глухої місцевості, немов захованої на краю світу. Перед ними промчав скільки сили чоловік, що раптом вибіг із гущавини. Це була, звичайно, людина, але ж майже не можна було пізнати людину в цій істоті, в болоті, переляканій. Скорше можна було вважати її за звіра, за якогось кабана, що слідом за ним скачуть верхи мисливці з собаками. Добігши до струмка, чоловік на мить спинився, немов вагався, куди бігти далі. А потім побіг уздовж струмка. Почувши за собою гарячий подих тих, хто його переслідував, чоловік скочив у воду глибше, як по коліна, вискочив на той берег і негайно зник там у ялиннику. Майже зараз вибігло на берег кілька лісних сторожів, під доглядом поліційних шпигів, кинулися вздовж струмка й швидко зникли. Це було справжнє полювання на людину, мов-

чазне, люте полювання в холодку попід деревами, що тільки но вдягалися весняною зеленню. Не було тільки червоних мисливських курток та рогів.

— Певне, женуться за якимсь злочинцем,—тихо промовив П'єр.— У кожному разі бідолаха може вважати себе, що пропав.

Гільйом теж скрикнув незадоволений:

— Завжди й скрізь жандарми та тюрми! Кращих педагогічних способів суспільство ще не вигадало!

А в той час людина, що за нею гналися, тікала з усієї сили. Минулої ночі, як раптом побіг, Сальва пощастило втекти від агентів, що переслідували його, добігти до Бульонського лісу й сховатися в ньому. Сальва сподівався пробратися лісом до Дофінових воріт, а там спуститися в фортечний рів. Він пригадував дні безробіття, коли йому доводилося бувати там, у таких закутках, де нікого ніколи не бачив. І справді, важко було знайти зручніше місце, щоб сховатися, як ці яри, що позаростали терном та високою густою травою. Немає нічого дивного, що там десь, у кутку, під високими мурами знаходять собі притулок бродяги та закохані. Сальва, забравшись у саму гущавину терну та плюща, на щастя, знайшов там не зважаючи на дощ, хоча через нього було й темніше йти—якусь нору, повну сухого листу, і зарився аж по саму шию. Він зовсім уже був мокрий, і вода текла з нього струмками. Він увесь замазався, коли дряпався по узбіччях, іноді навіть рачки. Тому сухий лист був йому несподіване щастя. Він був йому за ковдру, за ліжко; у ньому він трохи обсох і відпочив після шаленого бігу крізь пільму та мряку.

Мряка не переставала, але мочила Сальва тільки голову, і бідолаха, нарешті, задрімав під тим дощем і заснув важким, міцним сном. Коли розплющив очі, вже розвиднювалося. Була, мабуть, шоста година ранку. Через дощ, що йшов мало не цілу ніч, лист став мокрий. Сальва лежав, немов у холодній ванні, але не рухався з місця, бо почував, що тут йому найкраще, що тут не загрожує небезпека. Аніякий собака не знайшов би його тут, у цій норі, де все тіло його було сховане

із-під листу стирчала тільки сама голова, та й ту ледве можна було побачити крізь густий терен. Тому й зостався він тут лежати навіть і тоді, коли й зовсім настав день.

Годині о восьмій агенти й сторожі, що пильно оглядали рів, пройшли повз Сальва, не помітивши його. Як і сподівався він, уже від раннього ранку на нього зробили облаву, щоб неодмінно піймати його. Серце в нього так і калатало. Почував він приблизно те саме, що чуває звір, як із усіх боків оточили його мисливці. Виявилось, що Сальва ховався в рові саме під мурами жандармської казарми й звідти крізь мур фортеці до нього доходили звуки. Але ж ніхто навіть не пройшов повз нього. Навколо не було ані душі, навіть трава не шепотіла. Тільки десь далі чути було невідразний гул ранкового життя в Бульонському лісі: чийсь вельосипедний дзвінок, тупотіли десь коні, десь їхали екіпажі. Все це були відгуки щасливого безділля великосвітського Парижу, що вдихав свіже повітря.

Години минали, вибило спочатку дев'яту, потім десятую. Коли дощ перестав, Сальва вже не було холодно, бо він мав на собі кашкет та товсте пальто, що дав малий Матіс. Зате щодалі дужче хотілося йому їсти. В животі так боліло, так різало, немов там була свіжа рана. Ребра йому корчило, груди немов стиснуло олив'яними рихвами. Цілих два дні він нічого не їв і був дуже голодний напередодні ввечорі, коли Матіс почастував його кухликом пива. Він мав намір пролежати в своїй норі аж до ночі, а потім, як смеркне, якось пробратися лісом на Бульонь і вийти з лісу діркою, що,—він знав,—була там. У кожному разі його ще не спіймали, втратити надію було ще рано. І він спробував знову заснути, але ж почував такі муки з голоду, що заснути аніяк не міг. Об одинадцятій він упав, на мить знепритомнів, йому здалося, що зараз помре. Розпалився лютим гнівом і відразу вистрибнув із своєї схованки, де голод не давав йому лишатися далі. Він хотів, хоч би там що, наїстися, хоча б довелося за те заплатити волею та навіть життям. Вибило якраз дванадцять.

Видряпавшись з рову, Сальва опинився на обширній, відкритій місцевості Мюетських луків і пробіг їх чимдужч, немов божевільний. Інстинкт штовхав його до Бульоню, бо він був певен, що тільки на тому боці можна вибратися з лісу. Було справжнє чудо, що ніхто досі не звернув уваги на людину, що так бігла луками. Коли вже добіг він до гаю по той бік луки, тільки тут зрозумів він всю необережність того, що, божевільний, зробив він, тільки щоб утекти. Тремтячи всім тілом, він ліг у густому ялівці й кілька хвилин лежав нерухомо, щоб упевнитися, що агенти за ним не женуться. Потім, пильно оглядаючись, наставивши вуха, з надзвичайно тонким почуттям небезпеки, що надав йому інстинкт, обережно пішов, не поспішаючись, далі. Він хотів пройти поміж верхнім озером та Отейльським гіподромом. Там була широка алея; по краях вона мала всього кілька дерев. Він мусів напружувати всю свою хитрість, щоб пройти алею найнепомітніше. Для того він використовував найменше природне закриття, ледве помітні кущики та купки дерев, ховався за ними й виходив на відкрите місце, тільки після того, як довго оглядав усю місцевість навколо. Помітивши десь далеко сторожа, він відчув такий страх, що принаймні з чверть години лежав ниць на землі, притаївшись за кущами. Він мусів спинятися, коли бачив, що наближається якийсь фіякр або навіть звичайний перехожий, що гуляв без певної мети. Сальва почув себе трохи вільніше тільки тоді, як перейшов Монмартрський горб і був уже в густому лісі поміж Бульонським шляхом та алеєю Сен-Клю. Лишалось тільки продертися крізь гущавину, щоб дійти непомітно до дірки в паркані. Він почував, що дірка була тут, близько. Він урятувався!

Але враз метрів за тридцять помітив він сторожа, що стояв нерухомо й заступав йому дорогу. Він узяв трохи ліворуч, але й тут наткнувся на другого сторожа, немов навмисно поставленого дождити його. І куди не кидався він, скрізь він натикався на сторожів: порозставляваних на півсотні ступенів один від одного; виходила справжня облава, наче сітка, де мусів він за-

плутатися. А найгірше було те, що його напевно побачили. Аж ось звук, наче пугач крикнув. Звук повторили з обох боків і далі перебіг він по всій облаві. Мисливці, очевидно, натрапили на слід, і далі всяка обережність була марна. Лишався останній спосіб урятуватися — бігти. Сальва так гостро почув це, що відразу кинувся бігти з усієї сили, стрибаючи через усі перешкоди, перебігаючи поміж деревами й уже зовсім не думав про те, щоб сховатися або заглушити свої кроки. Трьома стрибками він перестрибнув алею Сен-Клю й кинувся до обширої лісової ділянки, що поміж цією алеєю та алеєю королеви Маргаріти. Дерева там ще густіші, це найглухіше місце в Бульонському лісі. Влітку це справжнє море зелені і Сальва, може б, і пощастило тут сховатися в густому листі. Навіть і тепер на хвилину сховався він від своїх переслідувачів. Став і почав тривожно прислухатися. Він нікого не бачив і нічого не чув: може зумів заплутати свої сліди й збити їх із пантелику? Від молодого листу йшов чарівний мовчазний спокій. Але ж ось знову наче пугач закричав, у кущах щось зашаруділо, затріщало гілля і Сальва знову кинувся в розпачі бігти, бігти світ-за-очі. Підбігаючи вже до алеї королеви Маргаріти, Сальва побачив, що її теж заставлено, агенти стояли на ній густим ланцюгом. Не наслідуючися вийти на взлісся, він біг уздовж алеї, розуміючи, що біжить не до Бульоні, а вертається назад. Бідна його голова заморочилася вже, але виникає в ній неясний план — останній спосіб урятуватися: непомітно добігти до Мадридського гайка й спробувати дістатись до берега Сени, перебігаючи від одної купки дерев до другої. Це був єдиний можливий для нього шлях до річки, бо не можна було й думати, щоб добігти до неї голими галлявинами гіподрому та Тренажного поля.

З усієї сили кинувся він бігти і був уже близько Льоншанської алеї, коли раптом побачив, що перебігти її не можна: там теж стояли агенти. Тепер, кинувши вже надію, щоб перебігти Мадридським гайком та берегом Сени, Сальва мусів накинути колу, щоб обігнути Кателянську луку. Сторожі, що ними керу-

вали агенти, бігли за ним і все більше звужували коло облави. Без тям, захекавшись, він усе біг, скільки духу. Збігав на горби й стрілою летів униз, перемагаючи всі перепони, що раз-у-раз ставали перед ним. Він пробирався крізь колючі кущі, ламав загороді. Тричі падав, заплутавшись ногами в залізній дротяній загороді, не помітивши її нашвидку. Упавши в кропиву й пожалившись, він підводився, не почувуючи гострого болю, і знову починав бігти, мов кінь, як його жемуть острогами чи нагаєм, хльоскаючи до крови. Саме тоді й побачили його на мить П'єр із Гільйомом, але ж не пізнали в тій страшній, озвірілій істоті, що кинулася в каламутний струмок, немов олень, тікаючи від мисливців, щоб таким способом збити собак із свого сліду. У Сальва виникла химерна думка дістатися до острова, що лежав на середині озера. Це було б справді надійне пристановище, якби пощастило йому так доплисти туди, щоб не помітили переслідувачі. Сальва вже мріяв, як пристане він до того острова, сховається там у кущах і відпочине, почувуючи себе, нарешті, в безпеці від своїх ворогів. І скільки сили біг він усе далі й далі. Але знову наткнувся на сторожів, що заступили йому дорогу, і мусів повернути назад. Добігши до озерного перехрестя, мусів повернути ще раз. Нагоничі наганяли його щоразу ближче до фортеці, майже до того самого місця, звідки він вибіг був ранком. Була вже третя година. Отже, більше вже як дві години з половиною біг з усієї сили нещасний утікач.

Але ж ось він на алеї, щоб на ній їздити верхи. Грунт на ній був пісковий, і так намок від останніх дощів, що в ньому грузли ноги. А все ж таки він перебіг алею й потрапив на стежку, що над нею понависало гілля з дерев. Стежку ту немов навмисне зробив хтось із закоханих і вона нагадувала якусь довгу покриту альтанку. Сальва міг іти нею, цілком певний, що його ніхто не помітить—і знову надія ожила в його серці. Але, пройшовши алею, Сальва знов опинився на одній із небезпечних широких, простих алей, де їздили вельосипеди та екіпажі великого панства, що дихало

тут свіжим повітрям. Примушений вернутися знову в гущавину, Сальва наткнувся на сторожів. Немов очманілий, він не міг уже орієнтуватися, не міг уже й думати. Це була тепер просто якась купа, що інстинктивно бігла все далі й далі, з одного боку на другий, в міру того, як усе вужче й вужче стискувало коло сторожів та агентів. З хвилини-на-хвилину це коло мало здушити Сальва, а тому й почував тепер інстинктивну тільки потребу бігти з усієї сили все далі й далі, все швидше й швидше, навіть на мить не спиняючись. Перед ним миготіли одне по одному перехрестя, а потім перебіг він широку луку, де ясне денне світло так болюче різало йому очі, що голова йому запаморочилася. І раптом почув він тут за спиною в себе гарячий подих: то погоня наганяла його все ближче. Майже чув він уже на своєму волоссі хижий подих поліційних агентів та сторожів, що ось-ось доженуть його. Лунали крики, чиясь рука мало не схопила його, ціла юрба людей, штовхаючи один одного, бігла за ним майже по п'ятах. Шалено стрибнув через рів і протиснувся рачки крізь живопліт. Підвівшись, він побачив що знову сам один серед мирних дерев, укритих ніжним молодим листям,—і все далі й далі, з усієї сили побіг він.

Це був кінець. Він майже падав і ноги вже не держали його, з ушей ішла кров, а з роту текла піна. Ребра йому бурхливо здіймалися й спускалися, немов серце щосекунди хотіло їх поламати. Вода й піт лялися з нього струмками. Він увесь був у бруді й очманів від втоми. Але голод мучив його ще дужче, ніж втома. Перед розгубленими його очима все навколо поринало в тумані,—як ось раптом поза будинком, що ховався в купі дерев і був подібний до швайцарського шале, побачив розчинені двері. То був хлів; у ньому нікого не було, крім гладкого білого кота, але й той утік. Убігши стрілою в той хлів, Сальва відразу впав і сховався в соломі поміж порожніми бочками. Тільки но він сховався, як почув, що хтось швидко-швидко побіг повз нього. Агенти й сторожі, загубивши його слід, пробігли повз хлів до фортеці. Грубі черевики

вже не тупотіли. Стало тихо, тихо. Притиснувши обидві руки до серця, щоб стримати шалене калатання, Сальва лежав як мертвий, із заплющених очей текли великі сльози.

П'єр із Гільйомом, відпочивши з чверть години на пні, пішли далі й дійшли до озера; обійшовши його через перехрестя Каскадів, пішли вони другим берегом назад до Нельї. Якраз пішов невеличкий дощ і вони мусіли сховатися під товстим, голим іще, гіллям величезного каштану. Дощ усе більшав, і, помітивши за купою дерев щось схоже на швейцарське шале, де було невеличке кафе, вони поспішилися туди. У сусідній алеї помітили вони фіякр, що стояв тут, очевидно, взятий на години, бо візник нерухомо сидів на козлах, по-філософському пережидаючи весняний дощик. Ідучи до кафе, П'єр здивовано побачив графа Жерара де-Кенсак, — він теж туди поспішався. Безперечно, Жерар вийшов прогулятися пішки й так, як і вони, несподівано потрапив під дощ. Потім П'єрові здалося, що він помилився, бо, увійшовши в загальну залю, він не побачив там Жерара. Ця зала була наче веранда з оранжерійними рямами, в ній стояло кілька мармурових столиків. Нікого, крім П'єра з Гільйомом, не було. На другому поверсі кафе було чотири чи п'ять окремих кабінетів, що виходили на спільний коридор. Будиночок немов ще не встиг прокинутися після зимового сну. Не чуто було жадного гомону, а разом з тим почувалася якась вогкість, властива таким ресторанам, що їх доводиться зачиняти на час від листопада аж до березня, бо не буває відвідувачів. За будиночком була стайня, хліви та інші будівлі; дахи на них позаростали мохом. А проте, це був гарненький куточок і садівники та фарб'яри незабаром мали підготувати його до літнього сезону, коли це маленьке кафе торгувало дуже жваво, бо сюди приїздили закохані парочки.

— Здається, кафе ще зачинено, — сказав Гільйом, здивований мертвою тишею.

Сівши з братом обік, перед одним маленьким столиком, П'єр сказав:

— Звичайно, нам дозволять тут переждати дощик. Незабаром з'явився льокай. Він зійшов із другого поверху й дуже заклопотано почав нишпорити в буфеті; нарешті, пощастило йому знайти там кілька бісквітів, і він поклав їх на тарілочку. І тільки вже після того дав гостям по чарочці шартрезу.

Баронеса Єва Дювільяр приїхала сюди в фіякрі й уже з півгодини ждала Жерара в окремому кабінеті. Ще напередодні, на благодійному базарі умовилися вони побачитися тут. У баронеси з цим місцем зв'язані були солодкі спогади про щастя перших днів кохання: саме там два роки тому вони зустрічалися з Жераром, коли йшов медовий місяць їхнього кохання. Не наважуючися ще заходити до окремого Жерарового приміщення, знайшла вона разом із Жераром оце потайне гніздечко так само ранньої весни, що ще не встановилася. Тепер, вибираючи це місце для останнього побачення під час кохання, що вже пригасало, баронеса, звичайно, зробила це не тільки тому, щоб її не вислідили, але й тому, що в неї була поетична думка в останніх поцілунках знайти там чарівну насолоду перших. Це був чудовий притулочок, що сховався глибоко в цьому аристократичному лісі за кілька ступенів од широких алей, де гуляє весь Париж. Ніжне закохане баронесине серце, до сліз зворушене, втомилося, передчуваючи гіркий кінець роману, безперечно, останнього в її житті.

Але ж їй дуже хотілося, щоб і тепер, як тоді, сонце грало на молодому ясно-зеленому листі. А це сіро-попелясте небо, цей дощ, що безперестанку йшов, псував її настрої і мимоволі примушував здригатися. Зайшовши в окремий кабінет, вона навіть не пізнала його відразу, такий похмурий та холодний здався він їй зі своєю облізлою канапою, із столом та чотирма стільцями. Там наче віяв ще холод зими, вогкість та прилий дух душної кімнати, давно не провітрюваної. Шматки шпалерів повідлипали й висіли жалюгідними запонами. На паркетній підлозі лежали мертві мухи. Льокай, відчиняючи віконниці, довго не міг вправитися з прогоничами. А коли запалив маленьку газову пічку,

зроблену спеціально для таких негод і дуже зручну, бо швидко розпалювалася й зігрівала кімнату,—то відразу зробилося й веселіше, й затишніше.

Єва сіла на стілець, навіть не відкидаючи густого вуалю, що закривав її обличчя. Уся в чорному, в чорних рукавичках, немов уже одягла жалобу по своєму останньому коханню, вона показувала людям тільки своє, все ще чудове, світле волосся, що висипалося з-під маленького чорного капелюшка пишною золотою хвилею. Ніяк не можна було сказати, дивлячися на цю високу, огрядну жінку з тонким станом та пишними грудьми, що їй уже мало не п'ятдесят років. Вона замовила дві чашки чаю, але льокай, прийшовши з чаєм та з тарілкою бісквітів, що, безперечно, лишилися ще від торішнього сезону, побачив, що вона сидить усе під вуалем, нерухомо на тому самому місці. Коли він пішов, вона так і зосталася сидіти, поринувши в тяжкі думи. Вона навмисно приїхала на півгодини раніше, щоб, прибувши першою, мати час заспокоїтися, бо ж вона не хотіла впадати в розпач. А надто не хотіла б вона плакати й присягалася сама собі, що балакатиме цілком спокійно, погодиться з Жераром, як личить жінці, що має, звичайно, певні права, але ж не зважаючи на це вона поклала собі посилатися тільки на розсудливі доводи. Задоволена з того, що морально вона сильна, Єва почувала себе цілком спокійно й майже скорилася своїй долі. Сидячи на самоті в окремому кабінеті, міркувала вона, як зустріти Жерара. Вона хотіла відрадити його брати Каміллю, бо вважала, що з шлюбу цього буде лихо молодому графові та неоправна помилка.

Раптом вона здригнулася та затрусилася: увіходив Жерар.

— Як, моя дорога, ви приїхали сюди перші? А я, я ще сподівався, що приїду десятьма хвилинами раніше, ніж умовилися! І ви ще були такі добрі, що ждали мене тут, та навіть чаю замовили! — скрикнув Жерар.

Дуже було ніяково йому, він тремтів, передбачаючи важку сцену. А проте поведився він дуже пристойно, примушено посміхався й, очевидно, намагався показати

таку радість, що побачився з баронесою, яку почував за перших часів інтимності з нею.

Стоячи перед ним і відкинувши нарешті вуаль, баронеса пильно дивилася на Жерара. Слова уривчасто злітали з вуст:

— Так, я звільнилася трохи раніше. Але боялася, що ще щось затримає... То я й приїхала...

Побачивши його, такого гарного, такого ніжного та лагідного, вона знов захопилася й немов збожеволіла. Усі недавні її міркування, вся її розсудливість десь поділися. Все скорилося нестримному пориванню її тіла та крові. На цю хвилину вона знала, що все ще кохає Жерара, кохає, як і раніше, і ніколи не поступиться ним, ніколи не віддасть його іншій. Шалено кинулася вона йому на шию.

— О, Жераре! Жераре!.. Я так страждаю, я не можу вже терпіти! Скажи мені зараз, що ти не хочеш брати її, ще ти не одружишся з нею ніколи!

Голос їй урвався, з очей потекли сльози, ті сльози що присяглася ніколи не лити. А тепер лилися вони безперервним струмком з її чарівних очей, затуманених найтяжчим сумом.

— Це ж моя дочка!.. Ти одружишся з моєю рідною дочкою!.. Вона буде завжди з тобою вкупі, ти обніматимеш її... Ні, ні! Це вже занадто! Це надто вже тяжкі муки, я не можу, я не маю сили таке стерпіти!

Немов прикипів до місця він, побачивши цей вибух страшних ревнощів, що вирвалися з уст уже не матері, а жінки, розлютованої, що суперниця молода, що їй двадцять п'ять років,—ті роки, що не можуть їй самій вернутися. Сам Жерар, ідучи на це побачення, вирішив бути найрозсудливішою людиною. Він хотів неодмінно розірвати з баронесою своєю цілком пристойно, як добре вихована людина, потішаючи її звичайними в таких випадках красивими фразами. Але ж він був доброї вдачі, і ніжна його легкодухість, розумова пасивність та лінощі робили з нього цілком безпорадного, надто ще, коли бачив жіночі сльози. Щоб заспокоїти Єву, він посадив її на канапу і тим звільнився від її обіймів. Сівши коло неї, Жерар сказав:

— Моя дорога, будьмо розсудливі! Ми, звичайно, приїхали сюди для того, щоб як треба, по-дружньому, перебалакати, правда? Запевняю, що ви надто вже не-весело дивитеся на речі.

Але Єві потрібна була цілковита певність.

— Ні, ні, — казала вона, — я так мучуся! Я мушу знати зараз, чим усе це скінчиться... Присягнись мені, що ти ніколи не одружишся з нею, ніколи, ніколи в світі.

Жерар ще раз спробував ухилитися від прямої відповіді.

— Дарма ви катуєте себе, моя дорога! Ви ж і самі добре знаєте, що я кохаю вас.

— Ні, ні, все ж таки присягнися мені, що ніколи в світі не одружишся, ніколи, ніколи!

— Та ти ж знаєш, що одну тебе кохаю я! Одну тебе!

Єва знову палко обняла Жерара, притиснула його до своїх грудей і жадливо цілувала йому очі.

— То це правда? Ти кохаєш мене, кохаєш тільки мене?.. Тоді візьми мене всю, цілуй мене дужче, щоб я почувтила, що ти мій, мій назавжди, що ніколи тебе не матиме друга.

І Єва примусила Жерара милувати її й віддалася йому з таким поривом, що й він теж сп'янів і не міг відмовити їй нічого. Не маючи вже сили поставити опір, Жерар запрягся баронесі на все, чого вона вимагала, і раз-у-раз повторяв, що кохає тільки її й нізащо в світі не одружиться з її дочкою. Він дійшов до того, що почав запевняти її, немов йому тільки жалько тієї дівчини-каліки і він їй співчуває. І простити йому треба за його добрість. Єва жадливо пила з Жерарових вуст жалісливу ту зневагу, що ніби мав її до іншої. А це давало їй певність, що назавжди буде вона бажана красуня.

Коли вони заспокоїлися, вони немов прокинулися після пориву своєї похоті. Втомлені, сиділи вони мовчки на канапі поруч одне одного, дивлячися одне на одного. Їм було ніяково.

— Ах, — тихо сказала Єва, — присягаюся тобі, що приїхала я сюди зовсім не ради цього.

Знов настала тяжка тиша, і Жерар, щоб порушити її, запропонував:

— Випиймо чашечку чаю, він уже холодний майже.

Але вона не слухала й почала говорити зовсім так, немов нічого в них не сталося, й неминуча розмова тільки но починалася.

— Слухай, мій Жераре, — почала Єва зламаним голосом, і в ньому чути було безмежну ніжність разом із розпачем.—Ти не можеш одружитися з моєю дочкою. Поперше, це було б щось дуже нечисте, майже кровозмішення. А тепер візьми на увагу своє ім'я та становище в товаристві... Пробач мені щирість, але ж усі, абсолютно всі, скажуть, що ти продав себе за гроші. Це ж буде скандал і для твоєї родини, і для нас.

Вона взяла його за обидві руки й говорила, не гніваючись, цілком спокійно, як та мати, шукаючи розумних доводів, щоб не дати своєму дорослому синові зробити якусь непоправну помилку. Жерар слухав її, схиливши голову й силкувався не дивитися на неї.

— Адже не можна ігнорувати громадську думку, — казала вона.—Щодо мене, то я не захоплююся нездійсненними надіями: я знаю, що поміж твоїм оточенням і нашим ціла безодня. Багатство тут зовсім не помагає, через нього, власне кажучи, безодня ще ширше буде. Хоч я й вихрестилася, але ж Камілла народилася до того... Ах, мій Жераре, я ж так пишаюся тобою, що мені було б важко бачити, як ти принизився й немов забруднив себе цим шлюбом за гроші. Зважай і на те, що моя дочка каліка, вона недостойна тебе, ти не можеш її кохати.

Ніяковіючи, намагаючися уникнути цих сумних балачок, Жерар благав баронесу поглядом.

— Але ж я сказав, присягнув тобі, що кохаю тільки тебе одну й ніколи не одружуся з нею. І годі вже про це говорити. Нащо нам катувати одне одного.

На цю мить їхні очі сказали, чого не вимовили вони словами: їхню втому й свідомість свого безпорадного, тяжкого становища. На обличчі в Єви, що якось відразу старе стало, з'явилися плями, з-під зчервонілих зів'ялих повік покотилися сльози по її мармуровому

лиці. Знову заплакала вона, сльози все лилися, але ж це були вже не сльози гніву, а сльози ніжного, тихого суму:

— Бідний, бідний мій Жераре... Ах, я почуваю, що тепер я тобі камінь на шиї... Ні, прошу тебе, не заперечуй мені. Я розумію, що стала тобі тяжким тягаром. Я заступаю тобі життєвий шлях і, всіма силами бажаючи мати тебе й твоє серце, кінець-кінцем, неминуче призведу тебе до загибелі.

Він хотів сперечатися, але вона примусила його мовчати:

— Ні, ні, всьому кінець між нами... Я вже роблюся смішна, стара. Всьому кінець... А крім того я заступаю тобі, мов кам'яний мур, усе майбутнє. Я не можу бути тобі корисна нічим. Віддаючись мені, ти жертвуєш усім, а я тобі не даю нічого ніякого... А тобі вже прийшов час мати певне становище в товаристві. В твоєму віці ти не можеш жити, не маючи нічого попереду, не маючи навіть своєї сем'ї. Я б учинила тобі підлоту, коли б стала б тобі перешкодою в житті. Як почну я чіплятися за тебе, то втоплю й тебе разом з собою й не дам тобі влаштувати, як треба, твоє життя.

Єва все дивилася на Жерара крізь сльози, що заливали їй очі. Вона знала його не менше, як рідна мати. Їй було відомо, що його огрядна зовнішність красуня була тільки фалшива машкара. А в дійсності він був такий кволий та хворобливий, що їй самій щиро хотілося дати йому спокійне існування й щастя в сем'ї, де б міг він постарітися, не боячися немилостивої долі. Адже вона сама кохала його так палко й ніжно. Невже її справжнє добре почуття закоханої жінки не могло б стати ще на один ступінь, піднятися до самозречення, до саможертви? Навіть у своєму егоїзмі коханої гарної жінки Єва знаходила досить доводів, щоб розірвати з Жераром, щоб не псувати пізню осінь свого життя тяжкими драмами. Вона казала все це, вважаючи Жерара за ту дитину, що для їй щастя готова була віддати своє власне. А він, спустивши очі, слухав її мовчки, нерухомий, не протестуючи більше, дуже щасливий з того, що вона перша пішла до розв'язки.

Сама вишукавши доводи за ненависний Жерарів шлюб із її дочкою, баронеса скінчила:

— Безперечно, Камілла не дала б тобі все, чого я тобі бажаю, про що я мрію для тебе. Через ті умови, що про них мені не слід говорити, тебе жде з нею щасливе життя в достатках... А нарешті скільки можна було б нарахувати таких випадків! Я зовсім не хочу сказати цим, щоб нам було легше простити собі, але ж я могла б зараз перелічити на пальцях двадцять відомих родин, де чинилося гірші, далеко гірші речі... Крім того, я не мала рації, коли казала, що багатство копає ще глибшу безодню поміж нами та вами. Навпаки, воно наближує нас і примушує вибачити це. Тебе оточували б тільки заздрісні люди й дивувалися б, що таке щастя тобі випало на долю. Нікому не спаде на думку губити тебе.

Жерар підвівся й, немов усе ще обурюючися проти такої пропозиції, сказав:

— Та що ж це таке, ти сама силуєш мене одружитися з твоєю дочкою?

— Ах, як ти можеш так думати?! Але я ж мушу бути розсудливою й тому кажу те, що повинна казати. Раджу тобі подумати.

— Я вже подумав... Я кохав тебе й кохаю досі. А все інше, здається мені, неможливе.

Посміхаючись посмішкою невимовного щастя, Єва знов обняла його. Обоє, цього разу стоячи, злилися одне з одним в екстазі кохання.

— Який ти добрий та милий, мій Жераре! Якби ти знав, як я тебе кохаю, як буду кохати завжди, хоча б що сталося з тобою далі!

Сльози знов струмками полилися в неї. Заплакав і Жерар. Вони обоє хотіли вірити, захоплені своєю природною ніжністю, що ніжність ця відтягне важку розв'язку, вони все ще хотіли сподіватися, що щастя для них можливе. Але ж добре почували вони, що Жерарів шлюб із Каміллою майже здійснений факт. Не зважаючи на всі їхні сльози та запевнення, життя вимагало свого, що неминуче мусіло бути. Надто зворушувала їх думка про те, що це останнє їхнє побачення, що вони-востаннє тримають одне одного отак в обіймах. Бо після

всього, що вони знали одне про одного, що вони сказали одне одному — нове побачення було щось надто вже непристойне, надто огидне. Але все ж їм хотілося мати ілюзію, що це не кінець. Може, вуста їхні ще зіллються колись у ніжному поцілунку, Але ж невблаганна свідомість, що всьому вже кінець, примушувала їх плакати.

Звільнившись з обійм, знов оглянули вони вузький окремих кабінет з полинялою канапою, чотирма стільцями та столом. Газ у маленькій печі горів, висвистуючи. У важкій, гарячій та вогкій атмосфері було вже душно. Маленькій печі горів, висвистуючи. У важкій, гарячій та вогкій атмосфері було вже душно.

— Невже ти так і не вип'єш чаю? — спитав Жерар.

Стоячи перед дзеркалом і поправляючи зачіску, Єва відповіла:

— Ні, не хочу. Він надто вже поганий.

Тепер, коли вона зібралася вже йти, їй здавалося, що замість чарівних спогадів, які гадала взяти з собою звідси, якимось тривожно передчуває вона неминучий сумний кінець.

І раптом почули вони, що хтось швидко йде, якісь грубі голоси, гомін та метушню поліційного трусу. Якісь люди вибігли в коридор і стукали в двері. Кинувшись до вікна, баронеса побачила агентів; вони оточили кафе з усіх боків. Нещасній жінці відразу спало на думку найнеймовірніше. Вона уявила собі, що дочка доручила поліції стежити за нею, або що зробив те її чоловік, щоб мати законний привід розлучитися, а потім одружитися з Сільвією. Чи те, чи інше, а був би страшенний скандал, що мав зруйнувати всі баронесині плани на майбутнє. Бліда, як смерть, скам'яніла, вона ждала. Жерар теж став блідий і, тремтячи всім тілом, благав її заспокоїтися, а надто не кричати. Але як почали, нарешті, стукати в двері до їхнього кабінету й коли поліційний комісар назвав своє ім'я, хоч-не-хоч довелось відчинити. Яка страшна хвилина! Який жах! Який сором!

Внизу в загальній залі П'єр із Гільйомом сиділи вже біля години й ждали, щоб перестав дощ. Вони тихо розмовляли один із одним, сидячи в кутку в маленькій

залі, що нагадувала скляну оранжерію. Сіренький святковий день навівав на них тихий сум, що якраз відповідав їхній розмові. Говорили вони про скрутне становище Ніколя Бартеса й спинилися, нарешті, на тому, щоб запрохати другого дня на обід Теофіля Морена, старого приятеля вічного в'язня, і щоб той якось сповістив Бартеса про те, що йому неодмінно треба піти на вигнання.

— Правда, так буде найрозумніше,—казав Гільйом.— Морен дуже любить Бартеса, він обережний і зуміє вжити належних заходів і, звичайна річ, проведе старого аж до самого кордону.

П'єр, сумно дивлячися на дрібний дощик, сказав:

— Ще раз вигнання, ще раз життя в чужій землі,— а коли ні,—то в'язниця!.. Яке жалюгідне існування цього бідолахи! Безраднісні дні, увесь час тікати від поліції, що женеться слідом. А за що? Тільки за те, що віддав все своє життя застарілому ідеалові волі. Ще й бачити, як із цього ідеалу глузують, бачити, що як не сьогодні, то завтра ідеал той упаде.

Агенти із сторожами знову з'явилися й почали ходити коло кафе. Безперечно, побачивши, що загубили слід, вони вернулися з тією думкою, що Сальва, на якого вони полювали, сховався в цьому швейцарському будинку. Вони оточили будинок, вживаючи всіх заходів перестороги перше, ніж починати трус. Цього разу їм хотілося цілком упевнитися, що дичина, як тільки вона сховалася в кафе, не втече вже їхніх рук.

Як побачили вони маневр поліції, братам Фроман стало якось боязно. Це, очевидно, була та сама облава, з якою вони зустрічалися тому години півтори. Вони бачили втікача, що за ним гналися агенти. Але ж хто б поручився, що від них, Фроманів, не вимагатимуть особистих посвідчень, коли вже вони, на досаду собі, опинилися в тенетах, що розставила поліція? Порадившись один із одним очима, спочатку вони хотіли піти, не зважаючи на дощ, але ж відразу зрозуміли, що це тільки б скомпромітувало їх ще більше. Тому й вирішили пождати, тим більше, що з'явилося двоє нових гостей і становище мінялося.

До кафе під'їхав екіпаж із піднятим верхом та хвартухом. Перший вийшов молодий чоловік, дуже елегантно вдягнений, і почав байдуже оглядатися навколо. Слідом за ним вискочила молода жінка; вона реготалася й тішилася з того, що дощ не переставав. Вони сперечалися одне з одним, при чому жінка, жартуючи, шкодувала, що не приїхала вельосипедом, а кавалер уважав цю прогулянку під дощем за справжнє безглуздя.

— Та треба ж було знайти якусь розвагу! Чому ви не хотіли повезти мене подивитися на машкари?—спитала вона.

— О, краще й не згадуйте про ті машкари, дорога. Ні, я краще б пішов у лісну гущавину або навіть на дно в озеро.

Коли входили вони в залю, П'єр пізнав молоду жінку, що так тішилася з дощу,—то була княгиня Розамунда. Молодий чоловік, який казав, що це свято огидне, Бульонський ліс смердючий, а вельосипед протиестетичний,—був красунь Гіяцінт Дювільяр. Минулої ночі молода княгиня, напоївши Гіяцінта чаєм, залишила його в себе, сподіваючися задовольнити свою примху, навіть згвалтувавши юнака, як гвалтують жінок. Він згодився лягти з нею на ліжко, але ж далі не поступився нічим, хоч вона й біла його та навіть скажено кусала. Він уважав за неймовірну мерзоту близькість із жінкою, а надто лякала його думка, що з цього може народитися дитина. О, яка гидота, який бруд! Щодо дитини, то Розамунда вважала, що він має рацію, вона теж не хотіла дитини. Гіяцінт тоді почав балакати про злиття душ, які ідейно єднаються одна з одною. Княгиня не відмовилася від такої форми кохання й погоджувалася спробувати її. Але ж та форма була їй зовсім невідома й вона в цьому признавалася. Нарешті зайшло в них про Норвегію й вони умовилися другого понеділка поїхати до Християнії. Це буде їхня весільна подорож, бо Норвегія—найкраще місце здійснити такий духовний шлюб. Як і була шкода, то тільки того, що середина зими вже й там минула, а за єдине пристойне ліжко для такого шлюбу був би найхолодніший, найбільший та найчистіший сніг.

Вони сказали дати їм кюмелю, але ж його не було, і льокай подав їм дві чарки міщанської анісової горілки. Гіяцінт, пізнавши П'єра й Гільйома, що його сини вчилися разом із ним у ліцеї Кондорсе, нахилився до Розамунди й щось сказав їй на вухо. Та відразу скочила із стільця й, раптом захопившись, скрикнула:

— Як, це Гільйом Фроман? Великий хемік Гільйом Фроман?

Підійшовши до Гільйома й подавши йому руку, додала:

— Сподіваюся, пане, що ви пробачите мені це порушення звичайности, але ж я конче хочу стиснути вам руку. Ви не повірите, як я захоплююся вами та вашими чудовими роботами з вибуховими речовинами.

Побачивши, що хемік здивувався, вона зареготалася, мов вулична дівчина, і пояснила:

— Я — княгиня д'Арт. Пан абат, брат ваш, знає мене й я, власне, повинна була попросити його, щоб він нас познайомив... А проте, в нас із вами є спільний приятель, високоповажний Янцен, що обіцяв повезти мене до вас, як скромну ученицю. Розумієте, я теж кохаюся в хемії, безперечно, тільки тому, що люблю істину та щоб перемогла справедливість. Більше мені нічого й не треба від цієї науки. Адже правда, шановний вчителю, що, — скоро я повернуся з Християнії, куди їду з моїм молодим другом у сантиментальну подорож, щоб дослідити сферу незнайомих досі відчужань, — ви дозволите мені постукатися у ваші двері?

І вона все говорила й говорила, нікому не можна було вставити хоча б слівце. В її словах мішалось без пуття та без ладу все: і міжнародні революційні течії, що кинули княгиню на одну мить Янценові в обійми, в оточення анархістів, а разом і до тих шарів цього оточення, до яких належали найочайдушніші шибеники. Було тут і захоплення містицизмом та символізмом, де поривання до ідеалу наче святкувало перемогу над грубим реалізмом. Тепер Розамунда захоплювалася поезією так званих естетів; це й примушувало її мріяти про невідомі райські почуття під льодовим поцілунком красуня Гіяцінта.

Раптом вона спинилася й зареготалася знову:

— Скажіть, будь ласка, нащо вони тут, оці поліцаї, чого вони тут шукають? Може нас пришли вони заарештувати? Ото було б сміху!

Справді, комісар Дюпо разом із іспигуном Мондезіром зважився зайти в кафе й оглянути його, бо всі розшуки, що перевели його люди в хліві та в клуні, були марні. А в той час вони були абсолютно певні, що Сальва неодмінно мусить бути тут. Худорлява, лиса й надзвичайно короткозора людина в окулярах, Дюпо ввійшов у залю, як завжди втомлено, байдуже поглядаючи. Але це була тільки машкара, а під нею ховалися пильна недріманність та відважна мужність. Сам він був без зброї, але, чекаючи очайдушного опору від анархіста, що, як вовк, потрапив у пастку, порадив Мондезірові держати в кишені наготові револьвер. Силач Мондезір—його обличчя з кирпатим носом нагадувало булдога, що вчув ворога, шануючи начальство, мусів пропустити Дюпо вперед.

Одним поглядом з-поза окулярів, комісар оглянув чотирьох відвідувачів, що були в залі: священника, молоду жінку та двох інших чоловіків. Вирішивши відразу, що вони нічого спільного з Сальва мати не можуть, Дюпо хотів негайно піти на другий поверх, як льокай, наляканий цим раптовим наскоком поліції й зовсім збентежений, пробелькотів:

— Та там у нас нагорі в окремому кабінеті якийсь пан із панею.

Спокійно відхиливши його рукою, Дюпо сказав:

— Нам не цікаві і той пан, і та пані. Не їх ми шукаємо... Та ну ж бо, швидше, повідчиняй нам зараз усі двері! Треба оглянути не тільки закутки, а й шафи.

Після тругу вниз вони оглянули всі кімнати, всі кутки й закутки на горішньому поверсі, окрім кабінету, де були Єва з Жераром. Льокай не міг відчинити двері, бо їх було засунено на засув.

— Та відчиніть бо, адже не вас шукають! — закричав він.

Нарешті, засув одсунули, і Дюпо, не дозволяючи собі навіть посміхнутися, пропустив повз себе даму та

кавалера. Обоє були бліді й тремтіли, мов у гарячці. Вони зійшли зі сходів, а Мондезір, щоб заспокоїти почуття службового обов'язку, зайшов у кабінет, оглянув там усе під столом, поза канапою, у маленькій шафі.

Баронесі Єві та Жерарові довелося пройти верандою, де ждала їх нова, не дуже приємна, несподіванка. Там було кілька людей, знайомих їм, що випадково зібралися в кафе. Даремно густий серпанок прикривав баронесине обличчя,—вона зустріла погляд свого сина й почувтила, що Гіяцінт упізнав її. Тільки цього й бракувало! Ото нещастя! Він же такий слизькоязикий, він усе розказує сестрі, що її боїться надзвичайно. Звичайно, він розкаже їй і про це. Перейшли вони залю, а потім граф де-Кенсак у розпачі від скандалу провів свою даму під зливу до фіякра, що ждав її. І тут вони зовсім ясно почули, як маленька княгиня Розамунда, мало не помираючи зо сміху, скрикнула:

— Та це ж граф де-Кенсак! Але хто ж дама, скажіть но?! Хто вона?

Гіяцінт трохи зблід і нічого не відповів, але зацікавлена княгиня вимагала:

— Чому ви не скажете? Напевно, ви її знаєте. Скажіть, хто вона?

— Ніхто,—нарешті відповів Гіяцінт.—Якась жінка...

Пер пізнав обох, і Жерара, і Єву, але ж, зніяковівши сам перед їхнім соромом та стражданням, відвів очі й почав дивитися на Гільйома. Раптом усе перемінилося. На ту саму хвилину, як поліційний комісар Дюпо з агентом розшукної поліції Мондезіром спустилися вниз, не знайшовши того, кого шукали, з подвір'я почулися голосні вигуки, тупотнява, метушня. І начальник розшукної поліції Гасконь, що заставався на подвір'ї, щоб керувати трусом, увійшов до залі, штовхаючи перед собою якусь неймовірну купу лахміття та бруду, яку тягли два шпигуни. Це й був той чоловік, що його шукали—вистежена, загнана й нарешті піймана тварина. Його тільки не знайшли в найдальшому кутку в хліві в порожній бочці під сіном.

Яку перемогу справляли агенти з сторожами! Перемогти було не легко. Більш як дві години люто гна-

лися вони за ним і дуже потомилися. У всіх підтиналися ноги, а груди ніяк не могли віддихатися. Полювання на людину найдичіше і захоплює дужче, ніж будь-яке інше. Нарешті, дичину піймали й дали волю своїй лютості. Вони штовхали її, тягли та били. А він, їхній полонений—це була найнещасніша істота, якийсь уламок. Обличчя було бліде, сіро-земляне. Нещасний, втомлений після ночі, що перебув її в норі, засипаний вогким листом, він мусів брести через струмок по пояс у воді під дощем. Увесь він був у болоті, вбога одежа на ньому подерлася, навіть із кашкета стало клоччя. Продираючись крізь гущавину терну, він подряпав собі руки й ноги, і кілька разів пожалив себе кропивою. Він уже нічим не був схожий на людину. Волосся прилипло до скронів, очі налилися кров'ю й виступали з орбіт, а на втомленому перекривленому обличчі був переляк, гнів, мука—все разом. Це була спіймана тварина, але ж почувала себе людиною. Його весь час підштовхували—нарешті, він упав на один із стільців у кафе. І, немов скам'янівши, сидів він, а здоровенні руки поліцаїв не переставали підштовхувати його.

Гільйом мало не впав непритомний, кров застигла йому в жилах. Він схопив за руку П'єра, що, зрозумівши в чому справа, весь здригнувся. То був Сальва, той самий Сальва, що його бачили вони, коли біг він Бульонським лісом, мов дикий кабан, тікаючи від зграї собак. Так, оця купа дрантя, болота, цей переможений бунтівник-злидар, що наважився повстати,—це й був якраз Сальва. І П'єр так схвилювався, що знову побачив перед собою цілком ясно гарненьке біляве дівча, маленьку модисточку, що лежала під аркою у воротах Дювільярівського будинку з розірваним животом після вибуху бомби.

Дюпо з Мондезіром раділи не менш від Гасконя. А Сальва, побачивши, що справа скінчена, не ставив будь-якого опору й дав себе взяти, як ягня. Не зважаючи на brutальне поводження переможців, він тільки сумно оглядався навколо себе, бо страшенно був стомлений. Нарешті, він заговорив хрипко, ледве чути. І перше його слово було:

— Я голодний.

Він ледве не помирав із голоду та втоми, бо напередодні ввечорі, два дні не ївши, випив тільки кухоль пива.

— Дайте йому шматок хліба,—сказав комісар Дюполюкаєві,—хай із'їсть, доки збігають по фіякр.

Один із агентів пішов по візника. Тим часом дощ уже перестав і чутно стало сріблясті дзвінки вельосипедів далеко на широких алеях, позолочених блідим промінням сонця; вже з'явилися елегантні екіпажі. В Бульонському лісі знов почало кипіти звичайне великосвітське життя.

Сальва, мов той звір, накинувся на шматок хліба. Доки його їв, страшно рвав зубами, як тварина; його очі мигцем оглянули четверо людей, що були в залі. Гіяцінт із Розамундою, очевидно, дратували його надто вже одвертою цікавістю та тривожною радістю, що їм пощастило бути при тому, як заарештовували нещасного,—очевидно, вони вважали його за звичайного злочинця. Але потім у сумних, налитих кров'ю очах Сальва видно стало ніби вагання, збентеження, він зніжковів і був здивований, пізнавши П'єра з Гільйомом. У тому, як пильно дивився Сальва на хеміка, видно було покірливу відданість вдячного, доброго собаки та обіцянка непорушно заховати таємницю.

Через хвилину Сальва сказав ще кілька слів тоном уже сміливої, мужньої людини. Він говорив ті слова, звертаючись до Гільйома, не дивлячись уже на нього, та до товаришів, що не могли його чути.

— Велике було безглуздя тікати... Правду кажу, не знаю, чого я тікав... Однаково, кінець — один!.. І якби швидше. Я — готов!

V

Другого дня ранком, читаючи газети, Гільйом із П'єром дуже здивувалися, що заарештування Сальва зовсім не наробило такого галасу, як сподівалися. Ледве знайшли вони серед різних відомостей маленьку замітку про те, що поліція, зробивши облаву в Бульонському лісі, заарештувала робітника. І виявилось, що це анар-

хіст, причетний до останніх заколотів та замахів. Зате через край повно було в газеті відомостей про страшенний скандал після нового викриття Саньє в „Голосі Народу“. Цілі шпальти говорили про Африканські залізниці, а також подавали різні відомості та міркування про можливі наслідки майбутнього засідання у Палаті депутатів; безперечно, воно мусить бути дуже бурхливе, тільки но соціалістичний депутат Меж відновить свою інтерпеляцію, як про це формально заявив він.

Гільйом ще напередодні вирішив був вернутися до себе додому на Монмартр. Рана його вже гоїлася, і, здавалося, він цілком спокійно знову міг узятися до наукової праці і до здійснювання своїх проєктів.

Розшукна поліція не турбувала його, очевидно, навіть зовсім не думала, що можна притягти його до відповідальності за вибух бомби. Щождо Сальва, то, звичайно, той нічого не скаже. Отже Гільйом і хотів невідкладно вернутися додому. Але П'єр умовив його почекати ще два чи три дні, поки Сальва не побуває на перших допитах. І тільки тоді становище цілком в'ясниться. У міністерській вітальні, де напередодні сидів він навіть довго, П'єрові довелося почути уривки неясних фраз та натяків, що показували на якийсь зв'язок поміж злочинним замахом та парламентською кризою. Тому й хотів він, щоб скінчилася ця криза а потім уже Гільйом вернеться додому й почне жити звичайним життям.

— Слухай, — сказав Гільйомові П'єр, — я зайду до Морена і попрохаю його пообідати з нами. Неодмінно сьогодні ввечорі треба попередити Бартеса про новий удар, що жде його. Потім я піду на розвідни в Палату депутатів і тільки тоді дозволю тобі вернутися додому.

Години через півтори після цієї розмови П'єр уже був у Бурбонському палаці. Увійти в залю засідань він мав через Фонсега, але побачив у вестибюлі генерала де-Безонне, що якраз мав дві перепустки, а його приятель, що мав увійти з ним, не міг приїхати. Зацікавлення серед публіки було надзвичайне, всі газети кричали про бурхливе засідання, і напередодні ще всі

квитки на місця для публіки розібрали до останнього. Безперечно, ні в якому разі П'єрові не пощастило б бути на цьому засіданні, коли б генерал не взяв його разом з собою. Генерал був людина дуже гречна й привітна, а крім того, він дуже зрадив, що буде з ким приємно побалакати. Про себе він сказав священникові, що йде в Палату аби час згаяти після обіду. Якби не це, то довелось б іти на якесь інше видовисько, на концерт, на благодійний базар. А крім того, це була щаслива нагода знову й знову обуритися в Палаті на ганебну парламентську форму правління і таким чином потішити своє незадоволення колишнього легітиміста, що перевернувся потім на бонапартиста й пережив по черзі обидва свої політичні ідеали.

Зійшовши на гору, П'єр із генералом пройшли на перші місця для публіки. Вони знайшли там газетного репортера Массо, що ще дужче зібгався; він посадив одного з них праворуч, а другого — ліворуч од себе. Він знав усіх.

— Що, ви теж цікавитеся сьогоднішнім скандалом, мій генерале? А ви, пане абате, напевно прийшли, щоб побачити приклад довготерпіння та прощення образ... Щодо мене, то я мушу бути цікавий, бо з того хліб їм: ви бачите перед собою людину, що потребує теми для завтрашньої статті... На репортерській трибуні всі місця вже зайнято, тому я й пішов сюди на місця для публіки і, як бачите, не погано мені тут. Засідання, безперечно, буде надзвичайно цікаве. Гляньте, яка сила народу, і тут, і там, і праворуч, і ліворуч,—скрізь!

Справді, на вузьких, не дуже зручно розміщених місцях була сила-силенна голів. Жінки, чоловіки, і молоді і старі тиснулися одно до одного,—це була якась хаотична купа і в ній можна було побачити тільки білі кружала обличчів. Але ж головне видовисько, що ради нього вони тут зібралися, мало відбуватися не тут, а внизу, в порожній ще залі засідань, що з своїми рядами лав, розміщених півколом, нагадувала якусь театральну залю, яку наповнює публіка досить повільно, навіть і в день першої вистави. В холодному світлі, що лилося із скляної стелі, блискуча ораторська три-

буна, здавалося, поринула в мовчазне ждання, а поза нею, трохи вище, вздовж задньої стіни, на місці президії з столами, стільцями та кріслом голови, ще нікого не було. Тільки два кур'єри ходили туди й сюди, оглядаючи чорнилиці, і перемінляли пера в ручках.

— Жінки, — знову почав Массо, сміючись, — ходять сюди, немов у звіринець, з таємною надією, що побачать, як хижі тварини пожеруть одна одну... Читали ви сьогоднішню статтю в ранішньому числі „Голосу Народу“? Який надзвичайний цей Саньє! Здається, вичерпався вже запас мерзоти та бруду, — але ж не для нього. Він уміє знаходити помиї то там, то там. До бруду він додає ще більшої гидоти. Він плює й своїми плювками запоганює навіть помийницю. Як і є в нього частка правди, то він стільки набреше, додавши власних своїх пояснень! Щодня він із шкури вилазить, щоб перевищити свій власний талант, щоб збільшити тираж своєї газети... Звичайна річ, отак зготовані статті публіку хвилюють. От і тепер, через нього якраз і зібралася сюди вся ця публіка, всі хворі нерви Парижу, — сподіваючись, що покажуть їм мерзенне видовисько.

І, засміявшись знову, репортер спитав, чи перечитав П'єр надзвичайно яхидну, а разом повну гідности статтю без підпису в газеті „Гльобус“; вона вимагала, щоб Барру дав про Африканські залізниці щирі пояснення, яких жде від нього вся Франція. До цього часу газета привселюдно підтримувала міністра-президента, але в цій статті почувалася вже несподівана байдушність до Барру; це вже провісник до повного розриву. Очевидно, газета зрікалася бути солідарною з ним. П'єр сказав, що стаття в „Гльобусі“ дуже його здивувала, бо він гадав, що Фонсег із Барру — старі приятелі й політичні одnodумці. Тому й гадав, що в кожному разі газета одстоюватиме інтереси міністра-президента.

Массо сміявся:

— Безперечно, безперечно, серце в нашого патрона обливалося кров'ю. У кожному разі стаття досягла мети. На неї звернули увагу, і вона дуже пошкодить міністерству, але що ж, ви ж розумієте, патрон, як добрий капітан, знає краще, ніж хто інший, як і що

треба робити, щоб урятувати й себе самого, і славу своєї газети.

Він розповів про надзвичайну ту тривогу та хвилювання, що помітив їх серед депутатів у коридорах палати, а він обійшов їх усі, перед тим, як зійти нагору, щоб знайти собі місце. Палаті, що відновила свої засідання після двохденного відпочинку, загрожував величезний скандал, що нагадував пожежу, яка вже, здавалося, втихла й раптом розгорілася з новою силою й могла геть усе обернути на попіл. Цифри, що їх назвав Саньє в газеті, були в усіх на вустах: двісті тисяч франків—Барру, вісімдесят тисяч франків—Монферранові, п'ятдесят тисяч франків—Фонсегові, десять тисяч франків—Дютейлеві, три тисячі франків—Шеньє тощо, тощо. Газета почала, а чутки та пльотки кінчали: і в Палаті вирувала неймовірна мішанина найдивніших відомостей, пльоток, наклепів, і в тій мішанині не можна було нічого розібрати. Жах висів понад усім і серед людей із блідими обличчями, з тремтячими губами, походжали й інші,—обличчя в них аж палали, так були вони раді: вони сяяли, певні були, що незабаром будуть переможці, і певні до того, що на їхніх устах грали вже посмішки тріумфу. Бо, кінець-кінцем, під машкарою видимого обурення та врочистих закликів про те, що треба зберегти моральну чистоту парламентських кіл, ховалося, як і завжди, й цілком особисте питання: чи пощастить через такий маневр повалити міністерство та який буде склад нового кабінету? Міністерство Барру, здавалося, серйозно захворіло, але ж чи можна було передбачити, який буде відсоток випадковості в майбутній сутичці? Казали, що Меж має намір використати нагоду, щоб якнайлютіше погромити своїх політичних ворогів. Безперечно, Барру відповідатиме, як казали його друзі; він був до краю обурений і поклав собі неодмінно в'яснити справу до найменших дрібниць. Після нього, безперечно, скаже щось і Монферран. Щодо Віньйона, то, не зважаючи на свою стриману радість, він удає, що хоче стояти осторонь. Бачили, як підходив він то до одного, то до другого із своїх прихильників, радив їм не хвилюва-

тися і дивитися на речі ясним та холодним оком, бо в бою завжди залежить від того перемога. Здавалося, що в жадної чарівниці не кипів на такому пекельному вогні казан, повний різноманітнішого та мерзеннішого зілля.

— Один тільки чорт знає, що з цього всього вийде! — додав Массо. — Ах, який бруд у цій кухні. Але, що там казати, ви й самі побачите.

Генерал де-Безонне сподівався, що дуже скоро вибухне страшна катастрофа. Якби ще була під рукою певна армія, то ще можна було одного ранку змести з лиця землі оцю купку продажних балакунів, що годувалися коштом Франції і псували її до останнього. На його думку зараз найгірше те, що замість армії був тільки озброєний нарід. І генерал усе більше й більше почав захоплюватися своєю улюбленою темою гірких скарг, що стали звичайні в нього, відколи він пішов на відставку. В ньому жила людина іншого режиму, сучасний стан речей його дуже обурював.

— Ви шукали цікавої теми для передової статті, — сказав він Массо, — так ось вам, маєте: Франція, маючи понад мільйон салдатів, не має армії. Я зможу вам дати всі потрібні фактичні дані й зможете нарешті сказати чистісіньку правду.

І зараз же почав по-своєму обробляти й викладати йому свої погляди. Війна може мати успіх тільки тоді, коли буде кастовою справою. Офіцери з тієї касты, що на чолі її стоїть обраний від бога монарх, ведуть у бій наймитів — тих людей, що їм платять гроші або що їх набрали рекрутським набором. У кожному разі, спроба зробити війну демократичною неодмінно її загубить, і як герой, що вважає війну за єдину благородну працю, генерал шкодував, що по цивілізованих країнах вона вже занепадає. Коли треба йти на війну, всім і кожному, то нікому не хочеться воювати. Ось чому загальна військова повинність, що створює озброєний нарід, раніше чи пізніше має привести до вічного миру. І як від 1870-го року аж досі не було війни, то якраз через те, що весь світ готовий був воювати. Тепер не наважуються кидати нарід на нарід, бо ж усіх лякає думка

про страшну сутичку озброєних народів, що неодмінно потребує страшених грошей та крові. І через це саме Європа, цей величезний табір-фортеця, тільки дратувала, огидна була генералові; певність, що озброєні народи знищать один одного в першій сутичці, псувала йому всю втіху від тієї війни, що нагадувала гарне полювання на мальовничій місцевості з горами та лісами.

— Але, — м'яко сказав П'єр, — немає великого лиха в тому, щоб війна справді таки зникла.

Генерал спочатку розсердився й сказав:

— О, гарненькі будуть оті народи, коли війна час-од-часу не прочищатиме повітря.

І, щоб перейти на практичний ґрунт, додав:

— Візьміть на увагу, що витрати на армію ніколи не були такі великі, як за останніх часів, коли війна стала фактично неможлива. Оборона миру та загально-військова повинність руйнують ущент найбагатіші країни. Як немає поразки, то є повне банкрутство. В кожному разі військової кар'єри тепер немає: вона не дає надії, що далі буде краще. Коли цей згубний настрій поширяться, тоді всі почнуть її уникати, як тепер уникають у нас служити в духовному відомстві.

Махнувши рукою, він почав проклинати парламент, як колишній салдат. Здавалося, він обвинуватив республіканську Палату депутатів, покладаючи на неї відповідальність за майбутнє, коли салдат буде звичайним громадянином.

Маленький Массо тільки похитував головою, очевидно, вважаючи тему за занадто вже серйозну для своєї передовиці. Нарешті, перебив генерала:

— Гляньте, єпископ Марта сидить у дипломатичній трибуні разом з еспанським послом... Ви, звичайно, знаєте, що те, ніби він хотів виставити кандидатуру на виборах у Морбігані, неправда. Він надто хитрий, щоб компромітувати себе, ставши депутатом, коли й тепер у нього в руках всі нитки ново-католицького руху, що додержується республіканських поглядів.

І справді, П'єр помітив скромну посмішку єпископа Марта, що так люб'язно поставився до нього напередодні в міністерській вітальні. Тепер йому здавалося,

що цей єпископ, хоча й удає тихого та смиренного, грає важливу політичну роль. Єпископ Марта, здавалося, був цілком спокійний і озирався навколо, як звичайний глядач, що цікавиться новим видовиськом, але П'єр почував у ньому могутню велику активну силу. І весь час поглядав на нього, ніби ждав, що єпископ Марта раптом візьме на себе роль проводиря, що порядкує, як хоче, і людьми, і подіями.

— Ну, от і Меж... Засідання зараз почнеться,—сказав Массо.

Заля внизу поволі сповнилася людей. Депутати з'являлися коло дверей і вузькими проходами йшли до своїх лав. Більшість із них не сідала й, приносячи з собою з коридорів гарячкове збудження, все розмовляла поміж собою. Ті, що вже сиділи, з сіроблідими, перетомленими лицами, зводили очі на скляну стелю, півкруглої форми. Хмарна погода, що настала після півдня, мала ще погіршати. Проте, вже й тепер крізь скло до цієї похмурої врочистої залі з масивними, важкими колонами, з холодними, алегоричними статуями, лялося тільки бліде, мертве світло. Голий мармур та різьблені дерев'яні панелі надавали цій залі суворого характеру, що пом'якшував його тільки червоний оксамит лав та трибун.

Массо називав на ім'я кожного, хоч трохи впливового депутата, в міру того як вони входили в залю. Меж, що його спинив дорогою член назначної соціалістичної групи, почав щось розповідати і, поволі захоплюючися, дужче й дужче жестикулював. Потім разом із кількома приятелями увійшов Він'йон, удаючи, що спокійно посміхається; ішов просто до свого місця. Але ж на трибунах ждали з найбільшим зацікавленням скомпромітованих депутатів, тих, чиї імена були в списку Сан'є. І справді, вони цікаві були психологічно. Інші, очевидно, поперед уже вирішили вдавати незалежних веселих жартівників: обвинувачення в хабарництві їм, мов, смішне. Інші, навпаки, надягли на себе машкару благородного обурення. Шеньє гнувся й хитався дужче ніж звичайно, немов гнітила його страшна несправедливість. До Дютейля, навпаки, вернулася його звичайна

кокетувата байдужість. Можна було б повірити, що цей представник народній добродушно-спокійний, якби кутки його рота раз-у-раз не кривила тривожна гримаса. Хто поводився найкраще, так це Фонсег. Він був цілком спокійний. Такі були велично-спокійні його обличчя та прозоро-чистий погляд, що всі його колеги-депутати і вся публіка могла не вагаючись заприсягнути, що він зовсім не винен,—так високо, як справді чесна людина, ніс він свою голову.

— Ну, й молодець мій патрон! Куди до нього найкращому акторові! — прошепотів захоплений Массо. — Увага, панове! Ось і міністри. А надто цікаво, не забувайте, буде подивитися, як зустрінуться після сьогоднішньої вранішньої статті барон із Фонсегом.

Барру був дуже блідий, але ж тримав голову високо й глядів задирливо. Ідучи до міністерських місць, він мусив був пройти якраз повз Фонсега. Він не сказав ані слова колишньому своєму приятелеві, тільки пильно глянув на нього, як людина, що відгадала, нарешті, зрадника і розуміє, що поранили її тяжко. Фонсег поводився цілком вільно і по черзі стискував руки своїм сусідам, ніби не примічав того зневажливого тяжкого погляду. Він удавав, що й не помічає Монферрана, коли той ішов за Барру—такий наївно-добродушний, ніби засідання мало бути звичайне, цілком мирне. Сівши на своє звичайне місце на міністерській лаві, він підняв голову й усміхнувся єпископові Марта, що легенько кивнув йому головою. Почуваючи, що досить владає й собою, і іншими, він радів, що все складається так, як він хотів, і задоволений почав терти руку об руку.

— А хто це такий? — спитав П'єр у Массо, — отой сіренький, сумний, отам—на міністерській лаві?

— Той? Це шановний пан Табуро, людина без жадного престижу, але дуже путяща, людина на своєму місці, міністер народньої освіти. Він так енергійно працює, що, здається, всі повинні його знати, а проте всі його не помічають і ніхто його не пізнає. Цей Табуро схожий на стародавню монету... Він теж, очевидно, не має тепер надто ніжного почуття до мого

редактора. У сьогоднішньому вранішньому числі „Ільобусу“ є стаття, де одверто сказано, що він абсолютно не розуміється на гарних мистецтвах. Статтю написано спокійним тоном і тому вона ще загрозливіша. Скажу вам, мене б здивувало, якби Табуро вдержався після неї.

Глухо забарабанили барабани: це був знак, що прийшов голова Палати разом з президією. Двері відчинилися, увійшов маленький кортеж, у півколі глухо загомоніли, затупотіли ноги. Голова Палати, стоячи, подзвонив, а потім оголосив початок засідання. Але ж го-мін не втихав увесь час, поки секретар, висока, молода людина в чорному сурдуті, пронизливим голосом читав протокол. Після того, як протокол ухвалили, прочитали депутатські листи від тих, що не могли бути на засіданні. Ухвалили якийсь мізерний законопроект прискореним голосуванням — підняттям рук. А далі, в атмосфері хвилювання всієї залі та палкого зацікавлення, що охопило трибуни, перейшли до найсерьознішої справи порядку денного, а саме—до Межевої інтерпеляції. Уряд погодився відновити інтерпеляцію, а тому палата вирішила обговорити її, не відкладаючи. Тепер сама собою настала глибока тиша, і тільки іноді порушував її ніби електричний струм, в якому почувався подих жаху, ненависти та неситости всієї хижої зграї розгнущданих апетитів.

Зійшовши на трибуну, Меж почав свою промову з удаваною стриманістю та поміркованістю; докладно поясняв він, у чому саме суть його інтерпеляції. Високий, сухорлявий і жилавий, немов накручена, стара, виноградна лоза, обома руками він спирався на край катедри, підтримуючи свою трохи сутулувату постать. Сухотний кашель, що роздирав йому груди, раз-у-раз перебивав його. Але очі його поза окулярами блищали запалом, а верескливий, пронизливий голос лунав дужче й дужче, жести ставали енергійніші, а тіло випростувалося все грізніше. Він нагадав, що місяців за два, коли в „Голосі Народу“ з'явилися перші викриття, він хотів подати інтерпеляцію до уряду про сумну історію з Африканськими залізницями, і додав, що якби палата—через що саме, про це нічого тепер згадувати—не від-

клала тоді обговорення інтерпеляції, то справу виявлено було б тоді ще. Безперечно, це відразу б припинило весь скандал, і були б неможливі тепер усі ці викриття, що обурюють Францію й підривають довір'я до чесности представників країни. Тепер, нарешті, добре зрозуміли, що далі мовчати не можна. Обидва міністри, що їх привселюдно обвинувачують у хабарництві, мусять відповісти наклепникам, довести свою невинність та взагалі освітити найменшу подробицю справи. Крім того, і всьому парламентові не личить, щоб над ним висіло обвинувачення в ганебній продажності. Меж подав коротенько всю історію тієї концесії на Африканські залізниці, що дістар банкір Дювільяр. Палата ухвалила після того законопроект, що дозволяв управі тих залізниць випустити облігації виграшної позики. Є чутки, ніби той закон пройшов тільки тому, що був найбезсоромніший підкуп, і як вірити обвинувачам, за голоси народніх представників платили немов на базарі. У цьому місці своєї промови Меж так розпалився, що вже зовсім не стримував себе, а надто коли почав говорити про Дювільяра та його агента, таємничого Гунтера, якому поліція дозволила втекти, тоді як пильно стежила за кожним ступенем депутатів соціялістичної групи. Він стукав кулаком по катедрі і вимагав, щоб Барру категорично сказав, що ніколи не брав ані су з тих двох сот тисяч франків, що показано в списку проти його прізвища. З лав почали вимагати, щоб Меж прочитав голосно весь список. Спочатку він і хотів це зробити, але ж з другого боку вибухнув цілий ураган обурення, почали шалено вигукувати, що це гідота, що не личить читати в французькій Палаті депутатів документ, повний такої брехні та наклепів. Але Меж, до краю розлютований, говорив далі й далі, упосліднював Санье й заявив, що не має нічого спільного з наклепниками, тією плямою на народньому представництві. Він вимагав, щоб в ім'я рівности всіх перед лицем правосуддя було переведено найсуворіше слідство. Нарешті вигукнув, що, як серед його товаришів знайдуться продажні люди, то хай сьогодні вже ввечорі будуть вони в Мазаській тюрмі.

Стоячи перед своїм монументальним бюро, голова шалено дзвонив, але бачив, що нічого вдіяти не може, як той стерничий, що розуміє свою несилю вгамувати бурю. Серед шалених вигуків та схвильованих, червоних обличчів, самі тільки парламентські пристави були велично-спокійні, як і повинно їм бути. Коли трохи тихшало, знову й знову чути було оратора, що, дозволяючи собі відступити раптом від попередньої теми, протиставляв колективістичний лад, створений у його мріях, сучасному злочинному капіталістичному ладові, що здатний призводити до таких скандалів. Щоразу дужче захоплювався він, мов той апостол, що почуває, що неодмінно треба перетворити світ за принципами його ідей. Колективізм у нього був — доктрина, навіть та священна догма, що без неї все загине. Незабаром мають прийти провіщені дні, і усміхаючись він ждав тієї години, коли віщування його напевно справдяться. Треба було тільки повалити міністерство Барру, а потім, може, ще якийсь інше, щоб узяти в свої руки владу і здійснити ті реформи, що мають дати на землі мир і щастя. У жилах цього сектанта, як про це казали інші соціялісти, що не поділяли його думок, текла диктаторська кров. Палата знов уважно його слухала. Гарячкове його захватне красномовство перемогло парламентську бурю. Нарешті він зійшов із трибуни; із кількох лав лівого крила залунали оплески.

— Уявіть собі,—сказав Массо генералові,—я зустрів якось Межа в Ботанічному саду. Він гуляв там з трьома своїми дітьми і доглядав їх, як добра стара нянька. Він дуже добра людина й ледве-ледве зводить кінці з кінцями, але ховає свої злидні.

Заля аж затремтіла: Барру підвівся, щоб зійти на трибуну. На трибуні він випростався на весь зріст своїм звичайним рухом, трохи закинувши голову назад. Гарне, чисто поголене лице — трохи псував його лише надто вже маленький ніс — ставало тоді горде й трохи сумно-величне. Барру говорив з театральними жестами, гарною барвистою мовою. Без хитрощів він сказав про свою образу та обурення з красномовством романтичного трибуна, і можна було бачити, що це чесна і з

добрим серцем, але ж не дуже далека людина, — насправді він і був такий. Цього разу його голос тремтів, він справді був глибоко схвильований, бо ж серце обливалося кров'ю. Барру почував, що земля провалюється під його ногами, а разом з ним і весь світ. Йому дуже важко було стримувати вигук розпачу, вигук, такий природний у громадянина, якому дають ляпаса й виганяють геть із того самого дня, коли він сподівався мати нагороду за свої громадянські чесноти та самовідданість. Віддатися ще за часів імперії й душею, й тілом республіці: боротися за неї й терпіти всякі утиски, а потім заснувати її і зміцнювати серед страшної війни національної та громадянської, серед щоденної боротьби партій, а тепер, коли республіка, нарешті, вже перемогла, показала свою життєздатність і остаточно запанувала в країні, — несподівано почути себе чужим їй, немов чужинець, чи виходець із того світу, серед нових республіканців, що розмовляють зовсім іншою мовою, обстоюють інші зовсім ідеали, нарешті, бути при тому, як руйнується все те, що любиш, що шануєш, що тільки й дало силу перемогти, — у такому становищі був зараз Барру. Могутніх багатирів, що готували щастя нащадкам, не було вже. Гамбетта добре зробив, що помер. Можна уявити собі, як гірко доживати свій вік останнім старим бійцям колишніх днів серед сучасного молодого покоління, практичного й хитруватого, що нишком глузує з них, вважаючи їх за нікчемних представників романтизму, що давним-давно вже вийшов із моди. Усьому буде кінець, коли ідея свободи збанкрутує, коли ту ідею не визнають за єдине благо, за саму підвалину республіки, купленої дорогою ціною, — такими тяжкими та довгими зусиллями. Цілком щиро, заховуючи свою гідність, розказав Барру все. Республіка була для нього божественною скінією, найгірші способи робилися святими, як треба було рятувати її. І він цілком щиро розповів усе, як було. Дювільярівський банк асигнував величезні суми опозиційним газетам, як витрату на „гласність“, — а газетам республіканського напрямку призначив такі дрібні суми, що були просто смішні. Бувши міністром вну-

трішніх справ, він мав дбати за пресу. І що б сказали, коли б не відновив справедливої рівноваги, дозволив елементам урядові ворожим збільшити вдесятеро свої сили? До нього ввесь час простягали руки, двадцять найвірніших республіканських газет вимагали своєї законної частки: її він і забезпечив їм, доручивши розподілити між ними двісті тисяч франків, що стоять у списку Саньє проти його імені. Жадного су з тієї суми не взяв він собі особисто, і він нікому не дозволить піддати сумніву його чесність, він вважає, що його слово цілком достатній доказ. Він був справді величний: посередности його не помітно було, і перед Палатою стояла на трибуні тільки чесна людина, що розкривала перед усіма своє серце, і серце те тремтіло й обливалося кров'ю в розпачі, бо людина та розуміла, що після величної праці нагороди їй не буде.

І справді, після промови міністра-президента всі мовчали. Наївний Барру сподівався ентузіязму; він гадав, що республіканська більшість палати нагородить його за те, що він самовіддано послужив республіці. Але ж поволі подув льодового холоду почав впливати й на нього самого. І раптом він почув себе самотнім, ізольованим від усіх, почув, що він гине, ніби смерть доторкнулася вже до нього своєю рукою. Все в ньому впало й залишило після себе порожняву, як у домовині. Він не зважав на це й усе говорив серед страшної тиші, з мужністю людини, що пішла на самогубство. Здавалося, він хотів померти отак стоячи, бо, мов, смерть у такій позі благородніша від будь-якої іншої.

Скінчив він свою промову пишною фразою та красномовним жестом. Коли Барру сходив із трибуни, заля дихнула на нього ще дужчим холодом. Ніхто з друзів не наважився йому плескати. А ще гірше було те, що Барру з обуренням натякнув на темні інтриги Ватікану та французького духівництва. Він казав, що Ватікан намагається вернути собі в Франції колишні свої позиції, щоб за короткий чи довший час відновити монархічний лад.

— Та він дурень! Признатися! — пробубонів Массо. — Кінець йому, а з ним і міністерству.

Серед цього холоду Монферран швидко зійшов на трибуну. За причину цього холоду, поперше, був неясний той страх, що завжди викликає його щирість; подруге,—розпач депутатів, що дозволяли собі продаватися й тепер почували, що під їхніми ногами розкривається безодня; потреге,—природна збентеженість та гризота сумління перед більш-менш дозволеними тими компромісами, до яких доводиться вдаватися в політиці. Отже, всім стало легше, коли Монферран відразу почав свою промову з того, що найкатегоричніше відкинув усі обвинувачення. Одним кулаком стукав він по трибуні, а другим бив себе в груди, закликаючи до помсти за свою зражену честь. Хвилину цей низький, кремезний чоловік з випнутим обличчям і товстим носом честолюбця й розпусника був просто чудовий у своїй машкарі грубуватого щиросердя, ховаючи під нею надто велике лукавство. Монферран заперечував геть усе. Він, мовляв, не знає, що саме означає цифра вісімдесят тисяч франків, що написана в списку проти його прізвища, а разом з тим, кидав виклик своїм ворогам, а також усякому, хто схотів би довести, що одержав він хоч сантим із цієї суми. Він страшенно був обурений, він говорив, що не тільки сам не брав хабаря, а відкидав це не тільки за себе, а й за все сучасне, минуле та майбутнє представництво Франції. Припускати, що народній представник може торгувати своїм голосом,—це здавалося йому такою неймовірною мерзотою, що перевищувала всі злочинства, які може уявити собі найпідозріліша думка, і таке припущення він вважає за огидне безглуздя. Бурхливими оплесками відповіла Палата на цю промову; почувуючи себе вільною вже від тягара ганьби, що тяжив над нею, захоплено й радо вітала свого рятівника.

Але з невеликої купки соціялістів залунали голоси, що почали шикати, вимагаючи, щоб Монферран пояснив докладніше свою співучасть у справі Африканських залізниць,—адже він був міністром громадських робіт на той час, коли Палата обговорювала цю справу. Цікаво знаги, що зробить він тепер, як міністер внутрішніх справ, стоячи віч-на-віч перед обвинуваченнями,

що стосуються до нього особисто, та яких заходів він уживе, щоб заспокоїти стурбовану громадську думку? Монферран дуже влучно не дав прямої відповіді, а сказав, що коли знайдено буде винних у цій справі, то їм учинено буде по закону, бо ж коли й треба комусь нагадувати про його обов'язки, так тільки не йому! А потім, відразу, надзвичайно енергійно й неймовірно хитро він зробив диверсію, що її підготував ще напередодні. Що ніколи ще не забував і не забуває про свої обов'язки, навпаки, виконує їх щогодини, як належить вірному салдатові нації, якнайпильніше та обережніше. Його обвинувачували в тому, ніби зловживає апаратом поліції для якоїсь ганебної мети — шпигунства, й дозволив уславленому Гунтерові зникнути. Що ж, хіба треба доводити, що це справжній наклеп на поліцію? Він може тепер сказати Палаті, що саме робила поліція напередодні, яку послугу вона зробила правосуддю та порядку. Не далі, як учора, вона заарештувала в Бульонському лісі найгіршого з усіх злочинців, того самого, хто вчинив вибух на вулиці Годо-де-Моруа, слюсаря - анархіста Сальва, що йому протягом цілих шести тижнів щастило ховатися. Того ж самого дня ввечері злочинець той признався в своїх злочинствах; правосуддя буде тепер задоволено у найкоротший час. Нарешті, суспільство помститься за себе ради моралі. Терор, що так довго тяжив над Парижем, скінчиться, і гідрі анархії відтято буде більшість її голів. Ось що робив він, міністер, ради честі та порятунку країни, тоді, коли мерзенні наклепники даремно намагалися заплямувати його ім'я, записавши його до якогось вигаданого списку, що мав стати за знаряддя для найогидніших політичних інтриг.

Палата уважно слухала його й уся тремтіла, Адже те, що заарештовано такого серйозного злочинця, була для неї новина, що впала з неба. Жадна з уранішніх газет не сказала про це й пів слова. Грізного Сальва починали вже вважати за якогось мітичного злочинця, — і раптом Монферран дає його як подарунок народньому представництву, і цей трюк вразив Палату так, як раптова блискача розв'язка, що вміло закінчує цікаву

заплутану драму. Глибоко-зворушена, облещена палата зробила довгу овацію промовцеві; він вихвалював свою енергію, що врятує суспільство, і злочин буде покарано. Він не забув додати до цього формальну обіцянку, що скрізь і завжди він сміливо й рішуче боронитиме суспільний лад. Промовець дістав собі симпатії навіть на лавах правого боку, коли, відмовляючися від солідарності з Барру, він скінчив свою промову, співчутливо вітаючи католиків, що приєдналися до Республіки, і закликав об'єднатися всі відтінки політичних напрямків проти загального ворога, а саме,—лютого соціалізму, що збирається все зруйнувати.

Коли Монферран зійшов із трибуни, маневр, що він придумав, виконано було чудово. Він вийшов сухий із води, вся Палата плескала, плескало й ліве, й праве крило, і в тих оплесках потопали протести кількох соціалістів, їхні крики тільки збільшували голосний цей тріумф. Звідусіль до Монферрана простягалися руки; на хвилину він спинився, посміхаючись із добродушним виглядом, — але під цією посмішкою ховалося тривожне побоювання. Самий цей величезний успіх збентежив його та навіть трохи лякав Монферрана. Невже він надто вже гарно говорив і замість того, щоб урятувати себе самого, урятував і все міністерство? Тоді ж увесь його план піде на марне. Не можна дозволити, щоб Палата голосувала підо впливом цієї промови, що так зворушила її. Він пережив дві чи три хвилини душевної тривоги, і з тією самою усмішкою ждав: може захоче хто з депутатів опозиції заперечити йому?

На місцях для публіки промова теж мала величезний успіх. Багато жінок плескали. Навіть сам єпископ Марта був цілком задоволений.

— Ну, генерале мій, що скажете? — спитав Массо, звертаючись до де-Безонне.— Ось-які наші сучасні вояки! Правда, Монферран надзвичайно спритна людина... Нічого казати, дбав він тут про свої власні тільки інтереси, лишаючи своїх товаришів напризволяще, — а проте це була чудова гра!

Якраз тепер Монферран помітив Віньйона. Підохочуваний від своїх друзів, Віньйон вийшов і пішов на

трибуну. Монферран відразу заспокоївся й усміхався хитрувато-добродушно, як звичайно. Потім сів на міністерську лаву й почав побожно слухати.

Тільки но зійшов Віньйон на трибуну, настрої у палати відразу переінівся. Високий, стрункий, трохи худорлявий, з гарною русявою бородою, блакитними очима і з гнучкою грацією молодости, він дуже пристойно тримався на трибуні. Ще дужче вражала його маніра говорити. Як людина практична, говорив він надзвичайно просто й ясно, і це чудово відтіняло красномовне торохтіння попередніх промовців. Побувши деякий час на адміністративній посаді, він міг швидко розбиратися в справах, так само як і надзвичайно влучно ставити та розглядати найскладніші питання. Діяльний, сміливий, повний віри в свою щасливу зірку, він мав ще й ту перевагу, що, молодий та обережний, нічим себе не скомпромітував. І Віньйон впевнено ішов уперед, покладаючись на майбутнє. Він виробив собі політичну програму, трохи поступовішу від програми Барру та Монферранової, — тільки, ради того, щоб на законній підставі стати на їхнє місце, як тільки їх буде повалено. Але ж він мав на меті виконати цю програму, спробувати здійснити ті реформи, що їх давно вже обіцяли. Молода ця людина зрозуміла, що чесність, разом із розумною належною вигадливістю нарешті візьме своє. Цього разу не запалюючись, дуже ясно й чітко сказав він, що мав сказати, та чого не ясно ждали від нього розум і сумління самої Палати. Звичайно, він перший радіє, що злочинця заарештовано, радіє тому, що це заспокоїть країну. Але він не бачить зв'язку поміж цим арештом та сумною справою, що її мала обміркувати Палата. На його думку, це дві істотно-різні справи, і тому він просить своїх товаришів не починати голосування під тимчасовим збудженням. Треба ясним світлом освітлити цю справу, і, звичайна річ, коли хто й міг би це зробити, то безперечно, тільки не міністри, що їх обвинувачують. Він був проти призначення парламентської слідчої комісії й гадав, що зручніше буде просто віддати винуватих, якщо такі знайдуться, під суд. Скінчив він свою промову тим, що

скромно натякнув на вплив духовництва, що все зростає, і додав, що не припускає й думки про якісь компроміси, а тому відкидає й державну диктатуру і повернення до колишніх теократичних принципів.

Вигуки „дуже гарно!“, „чудово!“ перебігли по всій залі, а коли Віньйон повернувся на своє місце, залунало кілька оплесків. У кожному разі Палата вже очутилася. Становище було таке ясне й думка Палати така незаперечлива, що Меж, який збирався був знову зійти на трибуну, цілком розумно не зробив того. Надто кидався в очі благодушний спокій Монферранів, що весь час слухав Віньйонову промову, як людина, що шанує хист свого супротивника. Так само й Барру, після того, як депутати надзвичайно холодно прийняли його промову, сидів блідий, як смерть, нерухомий на своїй лаві. Здавалося, що колишній світ, сучасний його республіканським ідеалам, і справді розвалився й покритий його своїми вламками.

— Ну, тепер усе гаразд! — сказав Массо. — Міністерству кінець. Ви знаєте, цей Віньйон далеко піде! Є чутки, що він мріє про Єлісейський палац. У кожному разі він напевно буде головою в майбутньому кабінеті міністрів.

Серед гомону, як почалося голосування, репортер хотів був піти, але генерал затримав його.

— Пождіть трохи, пане Массо, — сказав він. — А проте, яка гидота оця ваша парляментська кухня! Ви повинні були б написати про це в газеті, показати, як послаблюють та псують аж до мозку кісток Францію такі парляментські сутички, що кінчаються нікчемними, брудними та брехливими балачками. Бій, де з нашого боку загинуло б п'ятдесят тисяч чоловіка, виснажив би нас незрівняно менше й лишив би в нас більше життєвих сил, ніж десять років системи цього мерзотного та ганебного парляментаризму... Заходьте якимось до мене ранком, я розкажу вам про свій проєкт військового закону з пояснювальною запискою, де я доводжу, що неодмінно треба повернутися до колишньої професійної армії, що мала певну кількість бійців. Прочитавши цю записку, всі мають зрозуміти, що сучасна народня

армія, яка складається з озброєних громадян, не зважаючи на свою багатолюдність, є тільки мертвий тягар, що раніше чи пізніше потопить державу.

З того часу, як почалося засідання, П'єр слухав усе якнайпильніше. Спочатку боявся він за брата, але згодом його захопило збудженням усієї залі. Поволі він дійшов до того висновку, що Гільйомові немає чого боятися. А разом з тим дивував його зв'язок поміж різними подіями. Як уразило палату заарештування Сальва! Схилившись над залею, що немов кипіла під ним, П'єр угадував там тисячі сутичок поміж найрізноманітнішими інтересами та бажаннями. Він стежив за ходом боротьби між Барру, Монферраном та Віньйонном, бачив дитяче задоволення в грізного Межа, що пощастило йому розбовтати брудну гущу на дні в каламутній калюжі, де йому завжди доводилося ловити рибу для інших, а не для себе самого. З цікавістю стежив він за Фонсегом, що, наперед знаючи майбутнє, був цілком спокійний сам і разом з тим намагався заспокоїти Дютейля та Шеньє, що дуже перелякалися певного вже падіння міністерства. І щоразу дивився П'єр на єпископа Марта. Він майже весь час не зводив із нього очей, стежачи на спокійному, благодушному його обличчі за всіма перипетіями засідання. Здавалося, що всю цю драматичну комедію грали в парламенті тільки ради того тріумфу, що про нього мріяв у далекому майбутньому єпископ. Чекаючи, доки оголосять наслідки голосування, П'єр слухав, що біля нього Массо з генералом розмовляли про тактику, кадрову систему та некрутський набір, сперечалися, чи треба оновити всю Європу в кривавій війні. Ах, яка нещасна ця людність, засуджена битися, мов звір, поміж собою чи на полях боїв, чи в залах парламентських засідань! Коли, нарешті, вона покладе зброю і почне жити згідно з розумом та справедливістю?

Гомін та метушня все ще тривали й немов дужчі стали, коли виявилася незгода щодо запропонованих формул переходу до чергових справ. Найгострішу з них подав Меж, а найм'якшу Віньйон, хоча й він робив закиди міністерству, тільки неявно. А міністерство

погоджувалося на простий перехід до чергових справ і зазнало поразки, бо Палата, нарешті, більшістю двадцять п'ять голосів ухвалила Він'їонову пропозицію. Безперечно, при цьому частина лівих голосувала разом із правими та з купкою соціалістів. Почувши наслідки голосування, заля невиразно загомонила і гомін той дійшов аж до місць для публіки.

— Так, тепер у нас міністерство Він'їона! — сказав Массо, виходячи разом із генералом та П'єром із залі.—Але ж Монферранові пощастило вилізти сухим із води. Був би я Він'їоном, я б остерігався цього молодця!

Увечорі в маленькому П'єровому будиночку в Нельї відбулося прощання, зворушливе своєю щирістю та величністю. Коли П'єр повернувся додому, смутний і разом заспокоєний, Гільйом категорично сказав йому, що з завтрашнього ж дня він буде жити на Монмартрі нормальним життям, буде робити звичайну свою роботу. Ніколя Бартесу теж треба було їхати, — і до маленького будиночка знову повернеться гнітюча страшна самотність.

Теофіль Морен, що його П'єр повідомив про сумну новину — про добровільне Бартесове вигнання, прийшов до них, але, коли о сьомій годині всі четверо сіли до столу, Бартес ще нічого не знав про те, що його ждало. Цілий день ходив він із кутка в куток у своїй кімнаті важко, однаково ступаючи, як лев, зачинений у клітці. Він жив тут у пристановищі, що його запропонував йому друг, жив, немов доросла дитина-герой, що не звик ніколи думати ані про сучасний стан речей, ані про небезпеку, що могла загрожувати в майбутньому. Його життя — це завжди була безмежна надія, що завжди розбивалася об береги реального життя. Все, що він любив, все, що він сподівався завоювати майже п'ятьма десятками років тюрми та вигнання — республіканська воля, братерство та рівність, — все це, хоча й тріщало й падало навколо нього, на фактах доводячи нездійсненність його ідеалів, — але, як і колись за молодих років, він твердо вірив, що всі його бажання здійсняться й дуже швидко. Він добродушно

посміхався, коли нові люди, завзяті революціонери, що залишили його далеко ззаду, насміхалися й поводитися з ним, як з простим, наївним дідусем. Він анічогісінько не розумів у нових соціалістичних течіях і обурювався, що в них мало довіри до людей, — із гордою впертістю боронив він свою мрію відродити світ, виходячи з того, що люди вже з природи своєї добрі, великодушні, одно до одного мають почуття братерської любови, а через те й достойні найповнішої волі.

І цього вечора за обідом, почувачи себе серед вірних друзів, він був дуже веселий і наївно-просто-душно говорив, що його ідеал неодмінно здійсниться, хоча й треба ще перемогти багато перешкод. Бартес, коли хотів, умів бути чудовим співрозмовником, і тепер розказав кілька надзвичайно цікавих історій про різні тюрми, де доводилося йому сидіти. Очевидно, мав нагоду добре познайомитися мало не з усіма французькими тюрмами, бо ж побував не тільки в Сен-Пеляжі, Клерво, на горі св. Михайла, на Морському Острові та по різних пересильних тюрмах, але й на смердючих понтонах. Згадуючи дещо, він весело сміявся, і він казав, що скрізь почувач себе порівнюючи непогано, бо сумління його було спокійне. Усіх трьох слухачів зачарував він своїми оповіданнями, хоч тривога й стискувала їм серце, бо ж не могли вони не думати про те, що цей вічний в'язень, цей вигнанець, мусить тепер устати, взяти свій ціпок і знову піти мандрувати.

Тільки за десертом П'єр заговорив. Він розказав, як бачився з міністром внутрішніх справ, що той погодився відкласти арешт на 48 годин, щоб Бартес міг виїхати за кордон. Почувши це, старий чоловік із довгим сивим волоссям, з орлиним носом, з очима, що все ще палали молодим вогнем, цілком серйозно встав із-за столу й хотів зараз же попрощатися.

— То як же це, сину мій, — сказав він П'єрові, — ви знали ще вчора й держали мене в себе, не зважаючи на те, що моє перебування у вас могло скомпромітувати вас ще більше... Пробачте мені, що я взагалі не подумав про ті неприємності, що спричинив

вам, пробачте мені, що я сподівався, що все буде гаразд... Спасибі, спасибі, Гільйоме, спасибі й вам за ті кілька днів спокою, що ви подарували мені, старому, безпритульному безумцеві.

Його просили лишитися до ранку, але ж Бартес не хотів про те й слухати. Приблизно о дванадцятій ішов поїзд до Брюсселя й Бартес вирішив поїхати цим поїздом до Бельгії і категорично відмовився від Моренової пропозиції провести його до кордону. Морен був людина не багата, мав роботу. Нащо марнувати свій час, коли він може й сам поїхати. Вигнання—це те лихо, ті скорботи, що давно вже йому відомі. Йому—Вічному Жидові, якого легендарне мучеництво примушує вічно блукати по світу.

О десятій годині вечора, коли вулиця, де стояв П'єрів будиночок, уже спала мертвим сном, Бартес із слізьми на очах попрощався з своїми хазяями.

— Бачу я, минула вже молодість моя, цього разу мені вже не доведеться вернутися на батьківщину! Кістки мої зотліють десь на чужині, в якомусь невідомому місці!

Ніжно поцілувавшись з Гільйомом і П'єром, він струснув з себе сумні думки й, гордо випроставшись на весь свій зріст, з непереможною вірою та надією вигукнув:

— А хто знає! Завтра, може, перемога буде наша! Майбутнє належить тому, хто його творить та його чекає.

Він давно вже зник із очей, але ще довго було в мирному спокої ясної ночі чути, як бадьоро, твердо він ішов.

К Н И Г А Ч Е Т В Е Р Т А

I

Одного тихого ранку наприкінці березня П'єр ви-йшов із свого маленького будиночка в Нельї, щоб про-вести Гільйома на Монмартр, і серце боляче стискалося, коли він думав, що вернутися додому йому доведеться вже самому. П'єр почував, що знову порине в розпач свого безнадійного розчарування. Цілу ніч не спав він, але ж хоча й тяжко було йому на серці, силкувався всміхатися, щоб не показати братові свою муку.

Було ясно й тепло, а тому брати вирішили йти на Монмартр круговими бульварами пішки. Вибило де-в'яту, коли вони пішли в довгу цю прогулянку, що була ніжними проводами старшому братові. Гільйомові дуже весело було думати, як здивуються та зрадіють усі, коли раптом вернеться він додому, немов із да-лекої подорожі. Справді, він не попереджав їх із того часу, як зник із дому, він іноді тільки надсилав їм коротенькі звістки про себе. Слухаючись батькової волі, жаден із трьох синів не відвідав його; молода дівчина, що з нею він думав оженитися, брала приклад із синів і теж спокійно ждала, коли він вернеться сам.

Зійшовши крутими схилами Монмартру, залитими соняшним промінням, на саму гору, Гільйом вийняв ключ, що завжди носив із собою, і відчинив тихо двері і уві-йшов разом із братом. На Тертрському майдані, що нагадував своєю мирною тишею майдан у якомусь про-вінціальному місті, маленький будиночок, здавалося, спав спокійним сном. П'єр побачив його знову таким, яким уже бачив колись, єдиний той раз коли був тут: мовчазним, але привітним, веселим, і ніжною згодою

повівало в ньому. Спочатку йшов вузький коридор через увесь перший поверх і кінчався скляними дверима, що виходили на увесь безкрай обрій Парижу. Проїшовши той коридор, треба було зійти в садок, що від нього лишилося тільки двоє старих дерев та великий кущ бузку, — уже зеленів він. Під деревами стояло три вельосипеди. Далі була велика майстерня, повна живорадісного спокою, широке її вікно було над океаном паризьких дахів, — тут, власне, й жила вся родина.

Гільйом дійшов до самої майстерні, нікого не зустрівши. Йому це дуже було приємно, і, поклавши палець на уста, він сказав:

— Увага, мій милий П'єре, зараз ти побачиш, як я їх здивую!

Тихенько відчинивши двері, вони на хвилинку спинилися на порозі.

В майстерні було тільки троє Гільйомових синів: стоячи коло своїх лещат, Тома працював на свердловій машині, просвердлював дірки в маленькій мідяній бляшці. У другому кутку, біля вікна, Франсуа з Антуаном сиділи на обох кінцях свого великого столу. Один увесь поринув у книжку, а другий кінчав вирізувати кліше з дерева. Соняшне проміння лилося цілими снопами крізь велике вікно, весело грало по всіх кутках та закутках великої майстерні, на всій мішанині найрізноманітніших інструментів, що ними брати працювали. Якраз посередині стояв жіночий робочий стіл, а на ньому великий букет левкоїв. Троє хлопців так захопилися роботою, що в спокійній тиші тільки й чутно було, як легенько свистіло свердло кожного разу, як пробивало мідяну пляшку.

Гільйом тихо стояв на порозі, але ж через кілька секунд сини почутили його немов якимсь інстинктом. І всі, ніби вмовилися, разом попідіймали голови і, як один, кинулися на шию батькові, скрикнувши:

— Батько!

Щасливий Гільйом міцно обняв їх. Це було все. Не було жадних зайвих слів та довгих проявів ніжності. Можна було подумати, що пішов він тільки наперододні

й усього одну ніч ночував не вдома. Усміхаючись, дивився він на синів, а вони, дивлячись на нього, теж посміхалися, — і в цих взаємних поглядах можна було почути глибоку, незмінну взаємну їхню відданість.

— П'єре, заходь, поздоровкайся з моїми молодцями, — сказав Гільйом.

Молодий священник почував себе ніяково й стояв на дверях. Усі три небожі міцно стиснули йому руку. Але й після того, видимо, не знав він, як йому бути, і сів осторонь перед великим вікном.

— Де ж, діти, бабуся та Марі? — спитав Гільйом.

Бабуся тільки но пішла до себе в кімнату, а Марі захотілося піти самій на базар. Взагалі вона дуже любила сама все купувати й казала, що тільки вона вміє знайти бездоганно-свіжі яйця та таке масло, що має присмак свіжих горіхів. Радіючи з того, що може показати себе гарною господинею, часто приносила вона з базару або ласощі, або квіти.

— Отже, все гаразд? — питав Гільйом. — Ви почуваете себе добре, робота йде як слід?

Йому досить було кількох слів від кожного, щоб відразу зрозуміти стан речей, щоб бути в курсі справ. Тома з веселим, добродушним, трохи грубуватим обличчям пояснив батькові двома словами, що за цей час йому пощастило винайти останні деталі свого маленького двигуна, справа, — казав він, — на правдивому шляху. Франсуа, що все ще готувався до іспиту, жартуючи розказав, яку силу-силенну всякої-всячини мусить він покласти ще в свій мозок. Антуан показав уже майже зроблене дерев'яне кліше, — на ньому він вирізав свою маленьку подругу Лізу, сестру різьбяр Жагана. Це була постать молодої дівчини: сидючи під соняшним промінням в садку, вона читала книгу. Через ніжне його почуття, — хоча й пізно, — почався в неї розумовий розвиток. Розмовляючи з батьком, усі троє сіли знову працювати. Це був натуральний наслідок могутнього впливу робочої дисципліни, що зробила для них із праці неодмінну умову життя.

Гільйом був дуже задоволений із успіхів своїх синів, глянувши на їхню роботу, і сказав:

— Я теж, діти, багато чого намітив собі зробити ще тоді, коли мусів був лежати в ліжку. Навіть зробив чимало заміток... Ми з П'єром прийшли пішки, а всі замітки привезуть сюди візником, разом із одежею та білизною, що їх прислала мені бабуся... Не можу навіть сказати, який я радий, що у вас усе гаразд, і разом з вами можу я взятися знову до праці. Ви побачите, як закипить у мене тепер робота!

І відразу почав порядкувати у власному своєму кутку, де, поміж слюсарною майстернею та великим вікном, було велике місце для його хемічної лябораторії з усіма потрібними печами, шафами та полицями для різних приладь та апаратами. Один край довгого столу був заставлений приладдями, а другий, очевидно, правив за бюро. Гільйом уже сів на своє місце й оглянув там усе хазяйським оком, і, побачивши, що все як слід, почав виставляти на столі приладдя, пересовувати їх, щоб, не втрачаючи ані хвилини, взятися до роботи.

На цей час вгорі, перед маленькими сходами, що вели на другий поверх, показалася бабуся, серйозна, спокійна стара жінка, у незмінному своєму чорному вбранні; трималася вона ще дуже прямо.

— Це ви, Гільйоме? Може б прийшли ви зараз на хвилинку нагору?

І він негайно пішов туди, розуміючи, що вона хоче заспокоїти його, сказати йому все на дві пари очей, без свідків. То була таємниця, що одну тільки її ховав Гільйом від своїх синів, таємниця, що так мучила його після вибуху бомби. Він тремтів, коли думав, що цю таємницю можуть викрити. Нагорі, в своїй кімнаті, теща розказала про все, що було вдома без нього, і показала біля свого ліжка схованку, де були кулі з нововигаданим порохом та рисунки гармати для тих куль. Гільйом побачив, що все в цілості й схороні, як він лишив. Щоб доторкнутися до них, коли Гільйома не було вдома, довелося б перше забити цю стару жінку. Перше, ніж передати комусь ці кулі та рисунки, вона висадила б у повітря й себе, і весь будинок. А тепер вона цілком спокійно й просто з наївним героїзмом передала все Гільйомові в руки, вернувши й той ключик,

що його прислав через П'єра другого дня після того, як поранило його під час вибуху.

— Гадаю, що ви спокійні були? — сказала вона.

Гільйом, ніжно й з пошаною стиснувши обидві руки, промовив:

— Турбувало мене тільки те, щоб не прийшла сюди та не вчинила вам прикрости поліція... Ви — охоронець моєї таємниці, і коли б довелось мені якось загинути, ви мусіли б докінчити мою справу.

А внизу П'єр сидів біля величезного вікна, й почував, що бентежитьсь все дужче й дужче. Звичайно, всі в братньому домі приязно до нього ставляться. А все йому здавалося, що не тільки люди, а й мертві речі ворожі до нього, не зважаючи на атмосферу братерської любови, що нею повне було тут саме повітря. Що ж це означало? П'єр питав сам себе: що він робитиме тут серед цих працівників? Усіх їх підтримує могутня віра, а він зневірився в усьому, не може нічого робити. Дивлячися на трьох своїх небожів, що з таким запалом так жваво взялися до роботи, П'єр почув, нарешті, що в ньому прокидається не то задрість, не то роздратування. А коли ввійшла Марі, це його зовсім доконало.

Марі ввійшла така весела, така повна життя, тримаючи кошик з харчами в руці, і зовсім не помітила П'єра. Здавалося, що разом з нею могутньою хвилиною ввійшов у майстерню ясний соняшний весняний ранок. Він немов втілювався в ясній молодості, гнучкому стані та широких грудях цієї дівчини. Рожеве її личко з тонким носиком, високе розумне чоло та повні вуста мов сяяли промінням сонця під важкими чудовими чорними косами. А карі її очі сміялися й блищали радісним почуттям здоров'я та сили.

— Якби ви знали, чого я накупила! — скрикнула вона. — Раджу вам подивитися, я навмисне ради цього не хотіла розбирати кошика в кухні.

Усім трьом юнакам довелось підійти до кошика, що стояв на столі.

— Поперше, я принесла свіжого масла. Ви тільки понюхайте, як воно пахне горіхами! Його збивають

спеціально для мене... Подруге, гляньте на ці яечка. Ручуся, що всі вони вчорашні, а оце навіть сьогоднішніє... Потім зверніть увагу на котлети. Правда, чудо, а не котлети? Різник вирізує їх для мене дуже старанно... Потім ось вам сир — справжній сметанковий, а який смачний!.. Нарешті, маєте ще сюрприз, смачні ласощі! Дивіться—місячна редиска, гарненька, рожева! Подумайте, ви їстимете її в березні місяці! Ви уявляєте собі, яка це нечувана розкіш!

Уся вона сяяла, як гарна господиня, що знає всі базарні ціни й прослухала у Фенельонівському ліцеї повний курс кулінарії та домівництва. Усі три юнаки сміялися разом і вихваляли її. І тут, цілком несподівано, побачила вона П'єра.

— Як, це ви, пане абате? Пробачте, будь ласка, відразу я вас не помітила... Як себе має Гільйом? Звичайно, він доручив вам переказати нам щось?

— Батько сам вернувся, своєю власною особою, — сказав Тома.—Він тепер там нагорі балакає з бабусею.

Ця звістка здивувала й схвилювала молоду дівчину; похапцем почала вона складати все, що купила, назад у кошик.

— То Гільйом вернувся? Гільйом вернувся, а ви мені нічого й не сказали. Та й я теж! Розкопую тут кошика, вихваляюся вам маслом та яйцями, а Гільйом вернувся!

Гільйом саме сходив разом із бабкою в майстерню. Марі весело підбігла до нього й підставила йому обидві щоки і він по черзі міцно поцілував їх. Потім, поклавши йому руки на плечі, довго дивилася на нього й сказала, — голос у неї трохи тремтів:

— Я дуже, дуже рада, Гільйоме, що знову бачу вас... Тепер можу вам сказати—я дуже боялася, що втрачу вас і дуже турбувалася.

Засміялася, але ж дві слізки виступили на очах. Гільйом теж був схвилюваний і, знову цілуючи молоду дівчину, сказав тихо:

— Дорога Марі... Який я щасливий! Знову бачу вас таку, як ви й були! Така ж гарна, така ж чарівна й мила!

Дивлячися на брата та його наречену, П'єр думав, що обоє вони надто вже спокійні, майже холодні. Він, безперечно, сподівався, що після довгої розлуки, яка, на нещастя, трапилася мало не напередодні одружіння, буде багато більше сліз, і обоє наречених далеко міцніше стиснуть одне одного в палких обіймах. Неоднакові роки теж неприємно вразили його, хоч старший брат і здавався йому ще молодим, здоровим. Очевидно, священникові не дуже подобалася й сама наречена: надто вже здорова, надто спокійна дівчина. Відколи вона була тут, П'єр почував, що дужче й дужче стає йому ніяково, що прокидається в ньому бажання піти звідси й ніколи вже не вертатися. Свідомість, що він і вона належать до цілком різних людей, що він відчуває себе в брата чужинцем, таки починало мучити П'єра.

Він підвівся й хотів піти, кажучи, що йому треба ще побувати в місті.

— Як, хіба ти не поснідаєш з нами? — здивований, скрикнув Гільйом.— Ми ж так умовилися з тобою і ти не захочеш зробити мені таку прикрість. Адже ти знаєш, дорогий брате, що ти в нас, як у себе вдома.

Уся Гільйомова родина приєдналася до його протесту і так щиро прохала П'єра зостатися, що той мусів згодитися. Він знову сів на своє місце, і, все ще почувуючи себе ніяково, приглядався й прислухався до життя цієї родини, — вона була йому рідна, і, здавалося, така далека.

Недавно вибило одинадцятую і праця вривалася тільки іноді через ці балачки, а то йшла, як і завжди, коли одна із служниць прийшла в майстерню по кошика з харчами. Марі сказала, щоб її саму покликали на кухню, коли треба буде варити рідкі яйця. Вона казала, що знає секрет варити їх найкраще, а саме так, щоб білок був такий густий як гарна сметанка. Франсуа, що любив жартувати з молодою дівчиною, не пропустив і цього разу нагоди сказати кілька слів про корисні для розуму та серця ті знання, що набула вона у Фенельонівському ліцеї, куди після материної смерті віддав її батько, коли йшов їй дванадцятим

рік. Але ж вона сміло відповіла жартом на жарт і сміялася з того, яку силу часу Франсуа гаяв у нормальній школі, вивчаючи там всяку педагогічну премудрість.

— Ах, ви, дорослі діти!—казала вона, вишиваючи.— Як це смішно, з природи всі ви не дурні хлопці, з широким, з ясным розумом, а признайтеся, вам неприємно, вас дратує десь там думка, що дівчина, як от я, скінчила гімназію, як і ви. Хіба все це не стара історія суперництва поміж чоловічим і жіночим родом? Ви боїтеся нашої конкуренції в боротьбі за існування.

Усі три юнаки енергійно протестували й почали присягатися, що вони теж за те, що дівчатам потрібна найширша освіта. Марі й сама це знала, але ж її спокувала нагода помститися за себе, відповісти їм жартами на жарти.

— Е ні, пробачте, — казала вона. — Ви, дітки, дуже відстали в цьому питанні... Я дуже добре знаю, що саме закидає так звана добродумна буржуазія жіночим освітнім установам. Поперше, родини, що вважають релігійну освіту за неодмінну моральну броню для дівчат, незадоволені із світського характеру навчальних програм цих гімназій. Подруге, їм не до вподоби соціальний характер цих навчальних установ, що стають щоразу демократичніші чи, краще сказати, загальні для всіх станів. Через щедрі стипендії там сходяться одна з одною та товаришують дочки, з одного боку, багатих дам, а з другого — дочки двірничок. Крім того в жіночих гімназіях, закладах закритих, дівчина немов виходить з-під родинного впливу. В ній намагаються розвинути власну ініціативу. Сама сила-силенна шкільних програм та того знання, які треба мати, щоб дістати диплом, безперечно, сприяє визволенню молодої дівчини, готує майбутню жінку й майбутнє те суспільство, яке, проте, ви хотіли б бачити. Хіба ж не так, дітки?

— Звичайна річ, — скрикнув Франсуа, — ми всі з цим згодні.

Красивим жестом Марі немов показала байдужість до цього, а потім почала спокійно знову:

— Та я собі жартую... Ви й самі знаєте, що я лю-

дина проста й вимагаю далеко менше, ніж ви. Звичайна річ, жінка має всі загально-людські права, і її треба вважати за цілком рівноправну з чоловіком, оскільки це погоджується з законами природи. Єдині серйозні труднощі, що були й будуть завжди й скрізь,— це те, щоб погоджувати взаємні інтереси й вірно кохати одне одного... Але що ж, я дуже задоволена, що знаю те, чого пощастило мені навчитися. Говорить у мене зовсім не педантство, а переконання, що саме через це почуваю я себе такою здоровою і морально, і фізично.

Марі завжди бувало дуже приємно, коли доводилося згадувати їй про Фенельонівський ліцей. Вона любила ті спогади й згадувала із захопленням, бо тоді воскресала в ній колишня пристрасть до навчання, до гомінкої метушні під час рекреацій, до шалених ігор та біганини з подругами, коли аж волосся розліталось за вітром. З п'яти відкритих у Парижі жіночих гімназій у Фенельонівському тільки ліцеї вчилася багато. А проте навіть і там, через забобони та упередження, вчилися, головним чином, дочки службовців, а надто дочки вчителів, що самі готувалися до педагогічної кар'єри. Скінчивши курс у ліцеї, вони вступали до нормальної школи і з неї вже виходили з дипломом на право вчителювати в жіночих гімназіях. Марі вчилася надзвичайно гарно, але ж не почувала ані найменшого потягу до педагогічного ремесла. Згодом, коли її батько збіднів і помер у боргах, вона мало не опинилася на паризькій вулиці без шматка хліба. Гільйом, узявши до себе молоду дівчину, не хотів, щоб давала вона приватні лекції. Марі вишивала художні речі й заробляла собі цим деякі гроші на власні свої потреби.

Гільйом слухав її й не втручався у розмову. Він покохав цю дівчину за її щирість, одвертість та душевну рівновагу, що так приналежали йому. Марі знала те, що взагалі знає далеко не кожна дівчина. В неї не було „поетичного“ незнання молодої дівчини, що нагадує овече мекання. Але ж саме через те вона мала справжню чесність розуму й серця, справжню освічену невинність без будь-якого лицемірства та розпусности,

що збуджує її таємниця. Спокійний її організм був справді по-дитячому чистий, і хоч минуло вже їй двадцять шість років, вона часто червоніла, і щоразу це доводило її до розпачу.

— Ви ж самі бачите, моя дорога, — сказав Гільом, — що діти тільки жартують, і що ви маєте повну рацію. І ніхто в світі не зуміє зварити рідкі яйця смачніше від вас.

Він сказав це таким ніжним тоном, що дівчина, здається без будь-якої причини, спалахнула вогнем. І почувши це, вона почервоніла ще дужче. Усі три брати, майбутні її пасинки, почали хитрувато дивитися на Марі, і вона розсердилася сама на себе, і, звертаючись до П'єра, сказала:

— Правда, пане абате, смішно такій старій діві, як я, червоніти отак? Можна було б подумати, що я зробила якийсь злочин... Уявіть собі, ці дорослі діти навмисно мене дратують, щоб я червоніла... Хоч і як хочу себе стримати, лице саме червоніє. Далєбі не знаю, звідки воно в мене береться.

Бабуся, підвівши очі від сорочки, яку вона лагодила, без окулярів навіть, сказала просто:

— Байдуже, моя мила, це дуже добре, що ти червонієш; це серце підходить у тебе до лица, щоб усі могли з нього милуватися.

Находив час снідати. Вирішили, що снідати будуть у майстерні; іноді робили це й тоді, коли на сніданку бував якийсь гість. Стіл, застелений білою скатертиною в поставленим на ньому сніданком під яскравим соняшним промінням, являв дуже спокусливу картину. Сама Марі принесла з кухні на тарілці під серветкою яйця, і всі визнали їх за чудо кулінарії. Такий самий успіх мала й місячна редиска та масло. Після котлет на десерт подали тільки сир, але ж це був такий сир, якого нікому ще не доводилося їсти. А просто перед очима від одного краю обрію до другого простяглася вся безмежність Парижу, і до майстерні доходив звідти якийсь невиразний, грізний гомін.

П'єр увесь час силкувався повеселішати, але знову замовк і сидів похмурий. Гільом, помітивши три вельо-

сипеди, що стояли в садку, почав розпитувати Марі, чи далеко вона їздила сьогодні ранком. Виявилось, що Марі разом із Франсуа та Антуаном їздили далеко на Оржмон. Неприємно було потім тягти вельосипеди знову на гору. А проте, сміючися сказала вона, що це має й свій позитивний бік — принаймні, після такої подорожі гарно спиться й нічого поганого не сниться. Дівчина, очевидно, вважала вельосипед за джерело всяких чеснот. Помітивши, що священник дивиться на неї здивовано, Марі обіцяла докладно пояснити йому, коли буде нагода, що вона думає про це. Далі аж до самого кінця сніданку розмова була тільки про вельосипеди. Тома розказав про останні вдосконалення у вельосипедах на заводі Грандідьє. Він і сам мріяв винайти таке бажане для туристів приладдя, щоб дозволяло, не спиняючи вельосипеда, міняти простим та практичним способом швидкість руху. Після того троє Гільйомових синів з молодією дівчиною почали говорити про свої колишні та недавно проєктовані прогулянки вельосипедами й були живорадісні, як школярі, що видерлися на волю й жадливо ковтають свіже повітря.

Бабуся, що головувала за столом з лагідною величністю цариці-матері, нахилилася, щоб прошепотіти щось на вухо Гільйомові, що сидів біля неї. П'єр зрозумів, що вона каже про весілля, воно мало бути наприкінці квітня, але тепер, звичайно, доводиться його відкласти, Цей шлюб, що всі вважали його за дуже розумну комбінацію, бо вона давала всім щастя в домі, до деякої міри підготувала й бабуся разом із трьома онуками. Гільйом ніколи не наважився б піти за своїм сердечним поривом, коли б та жінка, що мала стати членом сем'ї, не належала б уже цілком до неї, якби її там так не любили. Тепер, через багато різних причин, бабуся очевидно вважала за краще відкласти одружіння на останній тиждень червня.

Марі, почувши про що йде мова, обернулася до старої; весело посміхаючись, бабуся спитала її:

— Правда, моя дорога, кінець червня це найкраще?

П'єр гадав, що лице в нареченої спалахне гарячим рум'янцем. Але замість того дівчина була цілком

спокійна: мала до Гільйома почуття щирої, ніжної приязні та великої вдячності, а крім того, була певна, що, побравшись з ним, учинить дуже розумне діло, корисне як собі, так і іншим.

— Звичайно, кінець червня й на мою думку найслухніший час, — відповіла вона.

Гільйомові сини, що теж зрозуміли в чому справа, показали свою мовчазну згоду, хитнувши головами.

Після сніданку П'єр вирішив неодмінно піти. Він тільки не розумів, чому йому було тяжко. Через що він так страждав під час сніданку, коли всі були такі привітні до нього? Через що йому було тяжко дивитися на родину, що так зраділа, коли батько вернувся додому, а надто на цю веселу, бадьору дівчину? Вона найбільше дратувала його. При ній було йому ніяково. І П'єр знов сказав, що в нього багато справ у місті. П'єр стиснув руки небожам, бабусі й Марі. Обидві вони по-дружньому попрощались з ним, дивуючися трохи, правда, чого він так поспішає. Гільйом, сумний, замислений, даремно просив брата зостатися й, проводжаючи його, спинився в маленькому садку, щоб пояснити йому П'єр своє поведження. Гільйом спитав:

— Скажи мені, друже мій, що тобі таке? Чого ти тікаєш?

— Нічого, запевняю тебе! Іду тільки тому, що є невідкладні справи.

— Е ні, прошу тебе, не вигадуй. Я певен, що ніхто тебе тут не образив і не сказав тобі нічого неприємного. Всі, хто тут є, незабаром так само полюблять тебе, як і я.

— О, я цілком певен і ні на кого не скаржуся... Я можу скаржитися тільки сам на себе.

Гільйом зажурився ще дужче й розпачливо сказав:

— Ех, братіку, як боляче мені дивитися на тебе! Я дуже добре бачу, що ховаєш ти якийсь горе. Але ж подумай, що братерська наша приязнь воскресла тепер з новою силою. Ми ж любимо один одного так, як тоді, коли ти лежав у колісці, а мені було так приємно з тобою гратися та бавити тебе. Я добре тебе знаю, я знаю, як ти страждаєш через гірке те розча-

рування, що про нього казав мені. Коротко, я не хочу, щоб ти мучився, і я неодмінно вилікую тебе!

П'єрові зробилося від цих слів любови та втіхи ще важче на серці. І він не міг стримати себе й заплакав:

— Ні, ні, лиши мене, мені ніхто вже не допоможе. Муку, що терплю я, зцілити не можна. Навіть ти не маєш сили допомогти мені. Я сам собі здаюся потворою поза природою.

— Що ти кажеш?! Коли б і справді ти був поза природою, то треба якнайшвидше вернутися до неї. Так чи так, я не хочу, щоб ти знову зачинився самотний, як пустельник, в своєму будиночку, де катуєш себе, переживуючи уламки колишніх своїх ідеалів. Приходь сюди на цілий день, щоб змогли ми захопити тебе до нового життя.

Як тільки думав він про самотність, що ждала його в маленькому відлюдному будинку, перебігав П'єрові холод поза шкурою. Як важко буде йому вернутися до колишнього безрадінного життя без цього дорогого брата, з яким так хороше перебував він ті дні. Удвох із братом жили вони всього кілька тижнів, але ж у яку муку самотності мало впасти знову П'єрове серце, що звикло вже поділяти свої тривоги та всі почуття з Гільйомом! Молодий священник так зажурився, що з вуст його мимоволі злетіло признання:

— Жити тут, разом з вами, ні, ні, я ніяк не можу. Нащо примушуєш ти мене говорити тобі все те, чого я соромлюся й чого сам навіть не розумію? Ти ж бачив сьогодні, як мучився я тут цілий ранок, безперечно, тому, що всі ви працюєте, а я нічого не роблю. Ваші серця повні любови та віри в те, що ваша праця корисна, а я не можу вже й любити, й вірити... Я почувую себе тут не на місці, все мене турбує тут, та й сам я тільки заваджаю вам. Найгірше те, що мене дратує ваш душевний спокій. Чи розумієш ти, нарешті що я, може, вас зненавиджу? Гадаю, ти й сам бачиш тепер, що в мені не лишилося нічого. Все, що було в моєму серці, спустошено, все вмерло... Сама тільки заздрість та ненависть могли б ще вирости в ньому. Отже не перешкоджай же мені вернутися до мого

проклятого пристановища й ждати там, доки остаточно проковтне мене та безодня, що розкрилася передо мною. Прощай, брате!

Захоплений любов'ю Гільйом схопив П'єра за обидві руки й сказав:

— Ні, ти не підеш, я не пущу тебе, поки не заприсягнеш мені, що прийдеш сюди. Я не хочу знову втратити тебе тепер, коли знаю, чого ти вартий, і знаю як ти мучишся. Я врятую тебе, навіть проти твоєї власної волі. Я вилікую тебе від муки, від твого вагання. Не бійся, я не почну тобі проповідувати свої ідеї та вірування, щоб повернути тебе на свою віру. Покладаюся тільки на життя, знаючи, що тільки воно може повернути тобі здатність надіятися й бути здоровим, і неодмінно так і буде, якщо не буде перешкоди. Благаю тебе ім'ям нашої братерської любови приходити сюди якнайчастіше й бути тут цілі дні разом із нами. Ти побачиш, що, маючи діло й працюючи в родині, ніхто не буває надто нещасливий, треба тільки взятися до якогось діла, а там прийде й чудове, чесне почуття великої любови. Безперечно, для того треба визнати законність життя, полюбити його й віддатися йому.

— Нащо це все! — грірко сказав П'єр. — Я не бачу перед собою жадного діла, що до його мені слід би взятися, я вже не вмю любити.

— Пусте! Я покажу тобі діло, а любов подбає за себе сама. І тільки дихне вона, ти знову навчишся любити. Отже, благаю тебе, брате, будь моїм пацієнтом.

Побачивши, що П'єр все ще смутний і вперто хоче від нього піти, Гільйом додав:

— Я зовсім не хочу сказати тобі, що все на цьому світі дуже добре, і що скрізь ми бачимо тільки правду та справедливість... Наприклад, хоча б і ця історія з нещасним Сальва... Я страшенно обурений. Безперечно, так, він винен, він учинив страшний злочин, але ж скільки виправдань можна було б знайти йому! Коли парламентські банди почнуть використовувати його на те, щоб валити на нього всі провини та гріхи й через те пробивати собі дорогу до влади, то немає нічого дивного, що я співчуватиму йому. Все це так мене

обурює, що я не можу обіцяти бути тут розсудливим від тебе. Але ж слухай, брате, чому б тобі не потішити мене? Обіцяй мені, що ти прийдеш сюди післязавтра й будеш цілий день із нами.

П'єр уперто мовчав, а Гільйом додав:

— Я хочу цього, я вимагаю цього від тебе, мені надто вже тяжко думати, що ти мучишся там, у своїй норі, немов поранений звір. Я хочу тебе вилікувати, я хочу врятувати тебе!

Сльози знову виступили П'єрові на очах і з найглибшим розпачем він відповів:

— Будь ласка, не вимагай від мене, щоб я обіцяв тобі вернутися до тебе... Я спробую перемогти себе і, коли мені пощастить це зробити, прийду.

Який страшний тиждень пережив П'єр, сумний, самотній в своєму будинку в Нельї! Цілий той тиждень сидів він немов похований у домовині. Занадто болюче почував він, що немає з ним старшого брата, якого П'єр любив тепер усім серцем. І з того часу, як сумнів спустошив його душу, ніколи ще П'єр не почував болюче так своєї самотності, що тяжко гнітила його. Разів із двадцять збирався він піти на Монмартр до брата, де неясно почував подих ніжної любови, правди й життя. Але щоразу робилося йому ніяково і не міг він перемогти того почуття, що складалося з сорому та страху. Бувши католицьким священиком, він уважав себе, немов за скопця, що живе поза світом, поза любов'ю та загально-людськими інтересами. Чого ще шукати йому серед живих людей, що дихають волею та здоров'ям? Хіба ж не самі тільки рани мав він від них? Перед П'єром повставали ніби з могили тіні його батька й матері; йому здавалося, що вони сумно блукають по порожніх кімнатах старовинного будинку, й після смерті змагаються одне з одним так, як змагалися за життя. Йому здавалося, він чує їхні гіркі скарги: вони благають помирити їх одного з одним в ньому самому і кажуть, що станеться це тоді, коли йому пощастить знову знайти душевний спокій. Що ж мав він робити? Лишитися тут, у цьому будинку, щоб розпачливо плакати разом із ними? І чи не краще тоді й

справді піти на Монмартр шукати таких ліків, щоб дали вони батькові й матері нарешті спочити в землі, знаючи, що їхній син, принаймні, може жити й почувати себе щасливим? І одного ранку прокинувся П'єр, почувавши, ніби батько з добродушною посмішкою посилає його до Гільйома, а мати теж згоджується на це й лагідно дивиться на нього своїми великими ніжними очима, а в тих очах можна прочитати й сум, що з її сина вийшов невдалий священник, і надію повернути його до загально-людського існування.

Цього разу П'єр, довго не думавши, взяв візника, сів і забився в куток, сказавши везти себе до брата. Він і сам боявся, що скаже візникові повернути назад і везти його додому. У просторій майстерні він наче прокинувся від своєї мрії. Гільюм із синами радо зустріли його. Щоб звільнити його від неприємних пояснень, вони були такі делікатні, що говорили з ним так, ніби він був у них не раніше, як учора. А до того ще несподівано довелося йому бути свідком тої сцени, що дуже вразила його й до деякої міри полегшила його настрій.

Коли молодий священник увійшов у кімнату, Марі ледве йому вклонилася й сиділа бліда, насупившись. Бабуся, що теж мала дуже серйозний вигляд, сказала, дивлячись на неї:

— Пробачте, пане абате, вона надто схвильована... Марі сердиться тепер на всіх нас чотирьох.

Гільюм засміявся й пояснив:

— Ах, яка вперта! Ти не можеш собі уявити, П'єре, що робиться в цій голівці, коли комусь спаде на думку обстоювати ті ідеї, що суперечать її уяві про справедливість! Вона має тут цілком певні й надзвичайно високі погляди, що не дозволяють жадного ухилу від ідеалів... От, хоч би й тепер: у нас зайшла розмова про одну карну справу, де батька засудили тільки через те, що проти нього посвідчив рідний син. Ми всі вважаємо, що синові не слід було виступати свідком проти батька. І тільки Марі каже, що він зробив добре, що він виконав свій обов'язок, бо чесна людина завжди мусить казати правду, не зважаючи на те, які

наслідки будуть від тієї правди, як для неї особисто, так і для найближчих їй людей. Правда, з неї був би найсуворіший на світі прокурор?

Помітивши на П'єровому лиці посмішку, яка свідчила, що молодий священник теж такої думки, як її супротивники, Марі остаточно обурилася й захоплено скрикнула:

— Який ви недобрий, Гільйоме!.. Я не хочу, щоб із мене сміялися!

— Та тебе просто якась муха вкусила, моя дорога! — скрикнув Франсуа, що теж усміхався, тоді як Тома та Антуан добродушно сміялися. — І ми з батьком обстоювали тільки інтереси гуманності, бож ми певні, що любимо й шануємо справедливість не менше від будь-кого, хоча б і від тебе.

— Там, де мова йде про справедливість, немає чого базікати про гуманність. Понад справедливість нічого не може бути. Справедливе й буде справедливе, хоча б навіть увесь світ через те завалився!

Гільйом спробував був сперечатися, але ж вона, не слухаючи, раптом устала. Здавалося, вона якась збентежена, і тремтячи всім тілом, схвильовано, уривчасто сказала:

— Ні, ні! Усі ви злі! Мені боляче вас слухати... Краще піду до себе в кімнату.

Бабуся даремно силкувалася її втримати:

— Дитино моя, подумай, що ти робиш! Це ж дуже погано. Тобі самій потім буде шкода, що таке зробила.

— Ні, ні! Ви всі несправедливі! Я не можу цього терпіти!

Дуже схвильована дівчина пішла нагору в свою кімнату. Усі немов остовпіли від такого кінця. Такі сцени траплялися й раніше, але тільки іноді бували такі гострі. Гільйом зараз же почав винуватити себе, що так збентежилася Марі, а надто за те, що жартував із нею, знаючи, що вона терпіти не може іронії. Він розказав П'єрові, що коли Марі була на кілька років молодша, то так сердилася, бачивши справжню несправедливість, або те, що здавалося їй несправедливістю, що майже непритомніла з гніву. Згодом вона

поясняла сама, що в такому разі не може себе стримати, що її немов підносить якась могутня хвиля, і вона мимоволі втрачає розум. Ще й тепер у всіх питаннях, що торкаються справедливості, вона люто сперечається. Вона й сама цього соромиться, цілком ясно розуміючи, що через таке поводження важко її терпіти і з нею жити.

Дівчина й справді через чверть години вернулася в майстерню. Вона дуже червоніла, але чесно визнавала, що вчинила негаразд.

— Правда, яка я смішна й погана, а ще обвинувачую інших, взиваю їх злими! Добре про мене подумає пан абат!

Поцілувавши бабусю, Марі додала:

— Ви прощаєте мене, правда? Франсуа та Тома з Антуаном можуть уволу сміятися тепер із мене. І матимуть рацію, коли зроблять так, бо ж моє поводження ні на що краще й не заслуговує.

— Бідна моя Марі!—лагідно сказав Гільйом.—Бачите, до чого може призвести людину абсолютний принцип. Самі ви така спокійна, така розсудлива та розумна дівчина, бо ж ви знаєте, що все відносне на цьому світі, і тому вимагаєте від життя тільки того, що воно може дійсно дати вам—і от, будши такою людиною, ви втрачаєте всю розсудливість та рівновагу, скоро підпадаєте абсолютному принципіві, вважаючи за нього й ідею справедливості... А проте, хто з нас не грішний тим самим?

Марі, все ще соромлячись, схотіла повернути все на жарт:

— Ну, що ж, принаймні, це наявний доказ, що я, як і всі інші, зовсім не довершеність.

— О, це багато краще, ніж коли б ви довершені були. Мені здається, що тоді я не міг би любити вас так, як люблю тепер.

До цього б дуже охоче приєднався і П'єр, сказав би те саме. Ця сцена глибоко зворушила його, хоч і не міг він з'ясувати, що вона в ньому будила. Хіба ж не поривання до абсолютного принципу, і хіба ж не вимога, щоб із тим принципом погоджено було все

навколо, і люди, і речі, — хіба не це поривання завдавало йому тяжкої такої муки? Він шукав повної, абсолютної віри, і, не знайшовши її, розпачливо кинувся до відповідного абсолютного заперечення. Поважна зовнішність, що лишилася в нього після того, як усе в ньому розвалилося і на його місце стала порожнява, небуття, його слава святости, що її він придбав через ту зовнішність, теж були наслідок марного поривання до абсолютного. Це була просто романтична машкара, за якою ховалися його засліплення та гордість. І тоді як брат вихваляв Марі за те, що вимагала вона від життя тільки того, що життя може дати, — П'єрові, коли він вдумувався в ці слова, здавалося, що вони для нього особисто рятівниче світло, що від них іде свіжий подих природи. Але ж ця думка була ще не досить ясна. Найяскравіша на цей час була радість, що дав П'єровому серцю напад гніву, що побачив він його в молодій дівчини. Існування такої вади в Марі наближало її до нього, зводило її з надхмарної високости тієї довершености, що сама думка про неї примушувала його страждати. Яке саме почуття було в цю хвилину в нього? Він і сам не міг відповісти на це. Побалакавши кілька хвилин із Марі, П'єр вернувся додому в Нельї, переконаний, що вона дуже добра й гарна дівчина.

Через два дні П'єр уже знову був у просторій майстерні, залитій соняшним промінням, і знову сидів біля вікна, звідки видно було весь Париж. З того часу, як зрозумів, що ні до чого він не придатний, нікчемний, П'єр дуже нудьгував, і єдина розвага для нього була часто відвідувати брата, де з таким радісним захопленням працювала численна сем'я. Гільйом покартав П'єра, що не прийшов на сніданок, і П'єр мусів пообіцяти прийти другого дня досить рано й поснідати з усіма. Через тиждень між ним та Марі були вже найприятніші товариські відносини. Обоє не почували вже й найменшого колишнього збентеження та ворожости, що спочатку відштовхувала їх одно від одного. Священицька П'єрова ряса зовсім не турбувала Марі, бож цій дівчині, з її атеїзмом, [навіть і на думку не

спадало, щоб священник, як такий, міг бути такою істотою, яка хоч скількинебудь відрізняється від першого-ліпшого смертного. Саме це й дивувало, і захоплювало тепер П'єра. Йому дуже подобалося, що Марі ставилася до нього як сестра, немов він був така сама людина, як його дорослі небожі, ходив у такому самому піджаку й мав такий самий світогляд. Надзвичайно приємно було йому те, що ця дівчина не бачить посутньої різниці між ним та іншими людьми. Ще більше дивувало його те, що Марі ніколи й слова не говорила про релігійні питання, наче була цілком байдужа до всього, що належало до грізної царини таємничого та невідомого, була спокійна й щаслива в той час, як він через те терпів найстрашніші муки.

Після того, як почав він заходити до брата через день або два, Марі помітила, що йому тяжко. Але ж через що? Вона спробувала була розпитати його з дружнім співчуттям, але ж, маючи від нього уникливі тільки відповіді, зрозуміла, що він соромиться показати їй криваву рану свого сумління, що невігойною ставала якраз через те, що пильно він намагався її ховати. У дівочому серці прокинулося жіноче співчуття. Марі починала щоразу прихильніше ставитися до цього високого, блідого молодого священника, бо його очі палали вогнем, що показував на душевну муку, яку він старанно ховав від усіх. Зрозуміла річ, Марі почала розпитувати Гільйома про причину таємничого того суму, що мучив його брата. І він мусів розказати їй про ту причину, щоб вона могла допомогти йомувилікувати П'єра й заохотити його до життя. А він був такий щасливий, коли Марі ставилася до нього, як до друга, як до брата! Нарешті, одного вечора, коли над Парижем уже сутеніло, Марі помітила сльози на очах у молодого священника й по-дружньому почала просити, щоб висповідав він їй своє горе так само, як у церкві сповідали йому тугу свою інші. І П'єр, зворушений її співчуттям, щиро розповів їй, які муки терпить він, та яка зосталася страшна порожнява назавжди в його серці, коли втратив він віру. Що може бути страшніше від того, коли людина не може вірити, не

може любити, коли почуває себе зотлілим порохом і не знає, якою іншою істиною замінити втрачений ідеал божества! Марі дивилася на П'єра надзвичайно здивовано. Це ж просто божевільня! Здивована й обурена тим криком розпачу, що вирвався в П'єра, Марі просто так і сказала йому, що він божевільний. Чи ж можна впадати в розпач та думати, що не можна вже вірити й любити тільки через те, що одна з багатьох релігійних гіпотез показала себе неправдивою? Чи ж можна бути такому нерозсудливому перед фактичною безмежністю світу, перед обов'язком жити на землі серед тих людей та речей, що їм можна співчувати, що їх слід любити, не кажучи вже, що кожен мусить робити якусь частину загальної безперервної світової роботи, бо вона неодмінна умова життя та поступу? Марі сказала собі, що П'єр просто є душевно-хвора людина, що в нього щось схоже на чорну меланхолію, і запряглася собі вилікувати його.

З того часу, як молодий священник показав себе такою незвичайною людиною й спочатку примушував Марі ніяковіти, а потім дивуватися, Марі почала ставитися до нього надзвичайно спочутливо та лагідно, була з ним завжди дуже добра, весела й, вважаючи його за душевно-хворого, силкувалася вилікувати, пильнуючи його з найтоншою делікатністю свого розуму й серця. Дітьми обоє вони жили в однакових умовах. Матері їхні, побожні католички, виховували своїх дітей у найвужчих рямцях релігійної побожності. Але ж потім зовсім неоднакове було життя в П'єра і в Марі! Не дивно, що й наслідки вийшли цілком неоднакові. У той час, як П'єр, зв'язаний своєю священницькою присягою, тяжко боровся із своїми сумнівами, Марі, віддана після матеріної смерті до Фенельонівського лицю, виросла там далеко від релігійних настроїв і поволі, будь-яка набожність зникла в неї зовсім. П'єра дивувало, що Марі не цікавиться й зовсім не боїться невідомого, таємничого того світу, що сумнів, чи він, той світ, існує, глибоко так збентежив його самого. Коли доводилося йому висловлювати свої погляди, вона тільки сміялася, кажучи, що ніколи не боялася пекла,

бо була цілком певна, що нічого такого існувати не може, і додавала, що, не сподіваючись на небесне раювання й не думаючи про життя після смерти, вона намагається розумно пристосуватися до життя тут на землі. Може такий був у неї темперамент, але вплинула тут і освіта, що впала на добрий ґрунт. У силі-силенній різного знання, що назбиралося без жадного порядку, вона зуміла розібратися, і, що найдивніше,— зосталася дівчиною з надзвичайно ніжним серцем, не маючи ані крихти суворої чоловічої твердості. Це була чесна, вільнодумна й заразом чарівна дівчина.

— Друже мій, — казала вона П'єрові, — коли б ви могли уявити собі, як легко мені бути щасливою, коли я знаю, що дорогі мені люди навколо мене не дуже мучаться! Щодо мене особисто, то я пристосовуюся до життя, працюю і через те майже завжди можу бути задоволена. Ніколи не доводилося мені хворіти душею за себе, а тільки за інших. Все ж таки, ви розумієте, хочеться, щоб усі мали хоч крихотку щастя, а проте є люди, що ані за що на це не згодні... Сама я довго бідувала, але ж це не перешкоджало мені бути завжди веселою, бо найбільше хотіла я завжди того, чого не можна купити за гроші. Але ж злидні здаються мені найбільшою соціальною несправедливістю, і несправедливість ця обурює мене до краю. Я розумію, що для вас розвалилося все після того, як ви розчарувалися в благодійності. Вона здається вам недостатня й смішна, але ж не забувайте, що вона все таки помагає й дає велику втіху тому, хто помагає. Крім того, раніше чи пізніше, справедливість неодмінно переможе сама собою через розум, через працю, через їхній вплив на державне та суспільне життя... Але ж що це? Здається, я починаю проповідувати! А це ніколи мені не подобалося. Було б дуже смішно, коли б я спробувала вилікувати вас від вашої тяжкої хвороби своїми фразами дорослої дівчини, що скінчила свою освіту. А проте, мені, звичайно, дуже б хотілося, щоб ви видужали й перестали сумувати. Мені здається, що це саме прийде, коли найчастіше будете відвідувати нас. Ви добре знаєте, як Гільйом цього хоче. Всі ми будемо

щиро вас любити, ви самі побачите серед нас таку ніжну єдність, радісну й веселу спільну працю, що незабаром і самі вернетесь до правди життя й разом з нами знову вступите до школи спільної у всіх матері-природи... Отже, — живіть, працюйте, любіть і надійтеся!

Слухаючи Марі, П'єр мимоволі посміхався. Тепер приходив він до брата акуратно майже щодня. Йому здавалося, що Марі дуже хороша дівчина, і він зовсім не сердився на неї, коли Марі з наївною щирістю читала йому свої проповіді. Вона розказувала йому, як добре почуває себе вся сем'я у великій майстерні, і який радісний настрій панує там, коли всі працюють і кожен робить свою роботу. П'єрові давно вже було соромно, що нічого він не робить. Почуваючи потребу дати якусь роботу своїм рукам та голові, він перш за все зацікавився різьбярством на дереві. Чому б не спробувати навчитися від Антуана? Але ж, не почуваючи в собі художнього хисту та здатности до мистецтва, П'єр не наважувався взятися до різьбярства. Сама тільки розумова праця, що примушувала Франсуа висиджувати години над книгами, огидна була молодому священикові, що недавно сам кинув важку працю — тлумачити безгрудзі тексти. І П'єрові довелося взятися до ручної праці, що була спеціальністю в Тома, тим більше, що П'єра завжди цікавила практична механіка, точністю та конкретністю своїх наслідків задовольняла його палкі поривання до абсолютних, непорушних істин. П'єр немов став за підмайстра в небожа. Він роздмухував ковальські міхи або був за молотобійця. Щоразу, бувало, він одягав на рясу синій хвартух і помагав брату Гільйомові, коли той робив хемічні досліди. Отже П'єр зовсім оселився в майстерні, як нова корисна робоча сила.

Якось на початку квітня місяця, після півдня, вся сем'я уважно працювала. Марі, що вишивала, сидючи за робочим столом проти бабусі, раптом глянула на Париж і захоплено скрикнула:

— Гляньте, який гарний сьогодні Париж! Дивіться, іде соняшний дощ!

Підійшовши до вікна, П'єр і цього разу побачив те саме явище, що бачив тоді, як прийшов уперше до брата. Сонце вже заходило за вузькими пурпурово-червоними хмарами, і скісне проміння обсипало столицю дощем світла, що переливалося на неосяжному морі дахів від одного краю до другого. Здавалося, немов якийсь сіяч-велетень, одягнений в авреолу проміння, щедро кидав величезними пригорщами блискучі зерна світла по всьому крайнебі.

Молодий священник голосно висловив свої мрії:

— Гляньте, як сонце сіє в Париж зародки світла й здоров'я, і яка схожа ця картина на якусь ниву, що по всіх напрямках зорав її величезний плуг! Гляньте на ці темні будинки; вони схожі на грудки землі, а ці глибокі та прямі вулиці—як схожі вони на борозни!

Марі зраділа, захопилася:

— Так, так! Правда! Сонце засіває Париж. Ось дивіться, яким величним рухом розкидає воно зерна здоров'я та світла по всій столиці аж до найдалших кутків. І ще дивна річ: багаті квартали на заході потопують тепер у рудуватій млі, а добре зерно сиплеться густим золотим пилом на лівий берег Сени, а також, на східні багатолюдні квартали. Це там мають зійти сподівані багаті жнива!

Усі підійшли до вікна, всміхаючись влучному цьому символічному порівнянню. Справді, сонце заходило все нижче за смугу хмар, і, здавалося, що сіяч вічного життя розмірним рухом кидає ті блискучі зародки на одно місце, потім на інше, і в цій своєрідній грі світла й тінів над столицею почувалося коливання якогось ритму, що тремтів над кварталами робочого Парижу. А ось блискуча пригорщ зерна впала на квартал шкіл, а потім інша вогненна пригорщ мов запліднила квартали майстерень та заводів.

— Ах, жнива! — знов розпочав із ясною посмішкою Гільйом. — Хай же якнайшвидше зійде на родючому ґрунті нашого великого Парижу, зраному стількома революціями, угноєному потом та кров'ю стількох поколінь трудящих та мучеників! Ідеї можуть рости як слід і розквітнути цілком тільки на такому ґрунті...

Так, так, П'єр має повну рацію, коли каже, що Париж обсівається тепер зародками майбутнього світу, що має народитися з його лона.

І всі три Гільйомові сини — і Тома, і Франсуа, і Антуан — стоячи за батьком, хитали головами, показуючи тим, що поділяють його віру в майбутнє. А стара бабуся, немов бачила вже дивне сяйво майбутнього й поважно, велично вдивлялася в далечінь.

— Це тільки мрія — і як здійсниться вона колись, то скільки століть марно ждатиме його людство... — прошепотів П'єр, здригнувшись всім тілом. — У кожному разі ми з вами не доживем.

— Хай так, що ж, доживуть інші! — скрикнула Марі. — Хіба цього не досить?

Великодушні ці слова глибоко схвилювали П'єра. Мимоволі згадав він іншу Марі, чарівну Марі його юнацьких мрій, ту Марі де-Герсен, що видужала в Люрді й що лишила по собі назавжди в його серці болючу таку порожняву. А що, коли ця нова Марі, здорова тілом, зрівноважена духовно, що посміхалася до нього в цю мить, а що, коли їй пощастить вигоїти його стару рану? Адже П'єр почував, що оживає, коли сприятелювався з нею.

А в той час, розкидаючи на всі боки животворчий золотий пил свого проміння, сонце засівало ниву французької столиці на майбутні, багаті жнива істини та справедливості.

II

Якось увечорі П'єр, добре попрацювавши цілий день — він помагав небожеві — заплутався в довгих полях своєї ряси й мало не впал.

— Чому ви її не скинете? — спитала Марі, скрикнувши з переляку.

Спитала вона без будь-якого наміру, а просто тому, що вважала, що священицька рясина надто вже незручна людині, якій доводиться серйозно працювати.

Але ж це просте щире запитання запало П'єрові в думку, і він ніяк не міг позбутися його. Спочатку воно приголомшило його, але потім, коли вночі вернувся він

додому в Нельї і зостався на самоті, він відчув, що питання це глибоко запало йому в думку й починає його мучити. Страшенно зворушило його: „Чому б вам не скинути рясу?“ І, справді, треба було б її скинути. Але що саме не давало П'єрові скинути з себе незручну рясу, що важким тягаром лежала на його плечах? Почалася знову люта боротьба в ньому. Цілісіньку ніч ані на хвилину не заплющив він очей, переживаючи знову всі свої колишні муки.

А проте, здається, цілком природно було б скинути йому рясу, коли вже не виконує він обов'язків священика. Він уже перестав правити службу, а це вже само було зреченням священицького сану. Але ж хоч і поривав він із минулим, але ще не остаточно, бо мав ще право відправляти літургію. Йому здавалося, що коли скине з себе рясу, то тим остаточно зречеться сана, щоб ніколи вже не повертатися до лона католицької церкви. Те, що треба зараз вирішити справу остаточно, і завдавало П'єрові муки. Цілі години ходив він по своїй кімнаті, переживав тяжку внутрішню боротьбу.

Чудова мрія, що колись у ній він кохався, — бути неприступному та самотньому на своїй величній високості! Не вірити більше, а проте — як невинний та сумлінний пастир — допомагати тому, щоб росла віра в серцях пастви! Не ламати присяги, не бути огидним привселюдним ренегатом — а й далі служити божественній вигадці й самому потопати в безпорадному розпачі від свого розчарування! І, нарешті, його вважають за святого — а сам він глибоко в собі відкидав усе й відчував у собі порожняву домовини, де самий попіл навіть розвіяв вітер! Тепер почуває він муки сумління. Брехня набридла йому. Він мучився думкою, що робить погано, не погоджуючи свого життя із своїми поглядами. І цей внутрішній розлад призвів його до страшної моральної муки.

А проте, питання було надзвичайно просте: нащо та з якого права лишається він служителем тієї релігії, в яку сам уже не вірить? Чи не вимагала від нього найпростіша чесність піти з того храму, де вже не по-

чуває він божества? З догматів католіцизму стали тепер для нього дитячі помилки — а проте він і досі вперто доводив іншим, що це вічні істини! І за це почало йому докоряти сумління. Даремно намагався він вернути собі колишню палку жадобу християнської любови до ближнього й поривання до мученицького вінця, що ради нього колись приносив він у жертву своє власне щастя. Його готовність вагатися, страждати через загибель непорочного свого життя, мала хоч деяку ціну через те, що була повна бажання принести нещасним хоч якесь полегшення, подаючи їм надію. Тепер, певною мірою, поріднившись знову з матір'ю-природою, він знову почав уважати за ганьбу для себе цю свою роллю неправдивого апостола. А разом з тим він не мав зухвальства на паству, що стояла навколішках, кликати благословення Ісусове, знаючи добре, що Ісус не зійде. Все валилося під ногами в нього: поза сумлінного пастиря — найбільший дар жертви, що її він приносив своєю особою, вперто додержуючися догм і віддаючи себе всього вірі, хоча й мучився тяжко, свідомий того, що віру цю він уже втратив!

Що могла думати Марі про всю фалш його життя та його діяльності? І знову, і знову звучали в його мозку слова: „Чому б вам не скинути ряси?“ І душа його немов помирала від цих спогадів. Звичайно, Марі така щира й чесна, зневажає його за це. В її присуді були для нього всі догани власного сумління й уся осуда від усіх чесних людей. Тепер, коли дівчина сказала йому обвинувальний акт, він і сам почув, що винен. Дивно тільки, чому слово догани ніколи не злітало з її уст раніше. Певно тому, що, не ухвалюючи П'єра, вона не думала, що має право втручатися в його внутрішню боротьбу. Молодого священика завжди дивував спокій Марі та її благородна рівновага. А він увесь час мучився впертою думкою і страхом невидомого, думкою про те, що буде йому там, на тому світі! Увесь час він ніби агонізував, бо думки ані на мить не покидали його. А в той самий час, уважно вивчаючи та придивляючись цілі дні до молодої дівчини, він ані разу не помітив у ній навіть і тіні вагання або

душевної тривоги. Як вона сама казала, було це тому, що віддавалася вона життю цілком, з усією своєю силою, цілком свідомо своїх обов'язків, пориваючись до радості життя. Життя для неї саме вже було благо та й взагалі розсудлива ця здорова дівчина зовсім не хотіла лякати себе та позбавлять сили всякими безглуздими вигадками. Так, неодмінно він скине з себе цю рясу, що так тяжить і немов палить його плечі, скине її якраз через те, що Марі так щиро-здивовано спитала його, чому він її не скине!

Ранком, коли П'єр, нарешті, ліг на ліжко, цілком певний, що вже заспокоївся, і вирішив зробити те, що треба, він знову скочив, почувуючи, як забивало йому дух, як прокидається знову душевна тривога. Ні, ні, він не може скинути цей одяг, що немов приріс до його тіла! Разом з ним довелося б здерти з себе й шкуру, скатувати себе! То священницький сан — це невитравне тавро, що навіки віддаляє священника від його пастви! Йому здавалося, що, навіть здерши з себе рясу разом із шкурою, він все таки зостанеться священником, нікчемним і безсилим, жертвою скандалу й сорому, викресленою із загального життя. Нащо ж віддавати себе на марні муки? Однаково він лишиться в тюрмі: вільне, трудове, творче життя в сяйві золотого сонця не для нього. Немає в нього сили! Аж до самого мозку кісток своїх почував він це. І не міг він піти того дня на Монмартр, а пішов тільки через два дні, нічого не вирішивши остаточно, бо знову охопили його страшні вагання.

А в той час щасливий будинок на Монмартрі теж хвилювався. Навіть і сам Гільйом. Справа Сальва дуже турбувала його, а вранішні газети щоразу дужче хвилювали його. На допитах Сальва поведився з великою гідністю. Він сказав, що не мав жадного співучасника й чинив цілком самотійно, на свою власну відповідальність. Сам він ні від чого не відмагався, але, признаючись до всього, відразу замовкав, тільки не виникала думка, що своєю щирістю може заплутати когось іншого. Все це надзвичайно вражало Гільйома. Дані, що здобуло слідство, до суду оголошувати не

можна було, а проте Амадьє, що провадив слідство, зумів обставити його потрібними ефектами. Вся преса тільки й говорила, що про слідчого та про його відносини з обвинуваченим. Щоразу на шпальтах газет з'являлися інтерв'ю репортерів із Амадьє та відомості, що їх пощастило від нього дістати. Через щире та повне визнання Сальва змогли простежити годину по годині всю історію його злочинного замаху з усіма підготовчими стадіями. Трохи темна була тільки природа вибухової речовини та як зроблено було саму бомбу. Може Сальва й говорив правду, кажучи, що він зробив її в одного з своїх приятелів, але, безперечно, неправду він казав, ніби в ній був звичайний динаміт; здобув він його з набоїв, а набої вкрав у товариша. Так чи так, а експерти казали, що динаміт ніяк не міг дати таких страшних наслідків. Тут було щось таємниче, що не дозволяло визнати слідство за цілком закінчене. Газети зловживали тим, що щодня друкували найбезглуздіші вигадки, і галасливі заголовки збільшували роздрібний продаж.

Гільйома такі газетні замітки страшенно дратували. Хоча й дуже зневажав він Саньє, проте купував щоранку „Народній Голос“. Його немов тягла до себе та хвиля бруду, що клекотіла в цій газеті. А разом вона й дратувала його, і примушувала тремтіти від обурення. Але ж і всі інші газети, навіть і „Гльобус“, що завжди поводився досить пристойно, дозволяли собі друкувати в справі Сальва цілком безпідставні, голословні, ніби біографічні, довідки, а потім із тих довідок робили висновки, обурливо несправедливі. Уся паризька преса ніби завдання собі поставила закидати Сальва болотом, зганьбити в його особі ідею анархії. І все попереднє його життя описували, як злочин. Ще маленького покинули його кривні, і коли йому сповнилося десять років, він був уже злодіячкою, — писали газети; пізніше був із нього поганий салдат, а потім поганий робітник. На військовій службі його карали за неслухняність, а з майстерень виганяли за анархічну пропаганду. Не визнаючи батьківщини, деякий час жив він в Америці аватурником. Як і треба було сподіва-

тися, прозоро натякали газети й на те, що він наробив там багато злочинств, тільки що не можна було їх викрити через його зухвальство. До всього цього — багато писали про страшну розпусту Сальва, що, відразу, як вернувся до Франції почав жити невінчаний із сестрою своєї жінки. А найгірше було те, що в цієї жінчиної сестри ввесь час виховувалася рідна його дочка Селіна, і на очах у цієї дівчинки він жив із її рідною тіткою, як із жінкою. Взагалі все, що можна було вишукати поганого в поведженні Сальва, про все писали газети, перебільшуючи все до неймовірних розмірів і зовсім не згадували про такі обставини, що зменшували провину, як от вплив оточення та ін. Зрозуміла річ, як це все мало обурювати почуття справедливості та гуманності в Гільйома, бо він дуже добре знав справжнього Сальва, — містика з ніжним серцем, з захопленим та палким розумом, кинутого в життя, цілком непідготованого до боротьби за існування. Скрізь його давили, гнітили, аж доки, нарешті, з розпуки, до якої призвели його страшні злидні, не захопився він мріями анархістів вернути людству золотий вік, а для того зруйнувати вщент старий світ.

Найгірше було те, що Сальва тепер ніхто не підтримував. Йому не дозволяли ні з ким бачитися, і він цілком був у руках честолюбця та великого пана Амадьє. Через сина Тома Гільйом знав, що обвинувачений не може мати надії на будь-яку підтримку від своїх товаришів, що працювали на заводі Грандідьє. Завод процвітав і міцнішав. Були чутки, що Грандідьє ждав тільки, щоб Тома скінчив випробовувати маленький двигун, і потім почати масово виробляти екіпажі-автомобілі. Але, побачивши, що перші успіхи ледве оплачували багато праці та зусиль, він став ще обережніший. Наприклад, він визнав за потрібне відмовити кільком робітникам, що додержувалися анархістських поглядів. Йому не хотілося, щоб справа Сальва, який певний час працював на його заводі, кидала хоч найменшу тінь на фірму. Коли він і не вигнав Туссена з Шарлем, хоч перший і був швагером Сальва, а проти другого була велика підозра, що співчуває він анар-

хістським поглядам, — то тільки тому, що обидва вони працювали на заводі вже більш як двадцять років. Вони й самі, почувавши себе скомпрометованими, були обережні. Туссен зовсім видужав після апоплексичного вдару, але почувавши, що робота в нього йде не так гарно, як колись, вирішив, як виставлять його за свідка оборони, по змозі держати язик за зубами й говорити тільки факти про шлюб Сальва з його сестрою.

Одного вечора Тома, вернувшись з заводу, куди час-від-часу заходив, щоб пробувати свого двигуна, розказав, що випадково він бачив пані Грандідьє, нещасну молоду жінку, що збожеволіла після породової гарячки та після смерти дитини. Чоловік уперто держав її у великому павільйоні, що виходив на фабричне подвір'я. Він любив свою жінку так, що ніяк не згоджувався віддати її до лікарні для божевільних, хоча й дуже тяжко було жити з цією дорослою дитиною, що хворіла на тиху меланхолію, а іноді бували й страшні напади буйного божевілля. Гратчасті віконниці в павільйоні завжди були спущені, але цього разу, на превелике здивовання, одне вікно було відчинене й бідна хвора підійшла до нього, щоб потішити себе ясним соняшним днем напровесні. Вона вся була в білому й промайнула перед юнаком, як привид білявої красуні з неясною усмішкою. Служниця зачинила вікно, і павільйон знов поринув у мертву тишу. На заводі казали, що в хворої майже місяць не було вже нападів. І через те в директора був гарний вигляд та велика охота працювати. Він почував себе багато краще й твердою, трохи може грубуватою, рукою керував своєю фабрикою і щодня зміцнював становище своєї фірми.

— Він, власне, людина не погана, — пояснив Тома, — але ж хоче, щоб суперники поважали його в страшній боротьбі за існування. Він каже, що за наших часів, коли капітал і наймана праця загрожують знищити одне одного, робітники, коли хочуть мати щодня шматок хліба, мусять уважати себе за щасливих, коли капітал у руках енергійної, розумної людини. І, коли Грандідьє суворо так засуджує Сальва, то якраз тому,

що певен, що Сальва треба безщадно покарати, щоб дати приклад іншим.

Сьогодні, ідучи з заводу вулицею Маркаде, що з прилеглим до неї кварталом являє гомінкий вулик праці, Тома страшенно був вражений, коли несподівано зустрів маленьку Селіну з тіткою. Сумні верталися вони додому, побачивши, що Туссен, хоча й дуже хотів, але не може їм допомогти та навіть не може позичити їм і півфранка. Після того, як Сальва заарештовано, дочка й жінчина сестра, що з нею він жив, zostалися самі й цілком безпорадні; їх підозрювали в тому, що вони мають діло з анархістами, і гнали з того нещасного кутка, де тулилися вони досі. Не було в них що їсти і вони блукали по місту, просили милостину. Ніколи ще такі страшні злидні не падали на такі беззахисні жертви.

— Я, батьку, попросив їх зайти до нас, — сказав Тома.— Мені здавалося, що можна буде заплатити за місяць їхньому хазяїнові; тоді, принаймні, матимуть вони, як кажуть, стріху над головою... Та ось, здається, й вони!

Гільйом слухав, що казав син, здригаючися від обурення на самого себе, картаючи себе за те, що раніше не подумав про цих бідолах. Це звичайна, жахлива й огидна історія: чоловік зник, жінка й дитина на вулиці, голодні. Правосуддя, вражаючи чоловіка, рикошетом забиває невинних. Тихенько й боязко ввійшла пані Теодор, збентежена, як невдаха, що її ввесь час душить та гнітить життя. Вона майже осліпла і маленька Селіна вела її за руку. Худорлява, білява дівчинка, одягнена в лахміття, все таки здавалася розуменькою дитиною. Вона розуміла свою безпорадність, а проте на її личку час-од-часу з'являлася весела, молода усмішка.

П'єра й Марі дуже зворушило гірке становище бідолах. У майстерні була й мати малого Віктора, пані Матіс, — помагала бабусі лагодити білизну. Вона ходила працювати поденно по деяких домах, щоб мати змогу подарувати іноді своєму синові двадцять франків. Сам тільки Гільйом розпитував пані Теодор.

— Ах, пане, — відповідала вона уриваним голосом, —

хіба ж можна було сподіватися, що така добра й лагідна людина, як Сальва, наважиться піти на таке діло? А проте, кажуть, ніби він признався судовому слідчому. Я всім казала, що він поїхав до Бельгії, хоча й не була цілком певна, що воно так. У кожному разі дуже добре, що він не приходив до нас, бо, якби заарештували його в нас, то я, здається, не витримала б... У кожному разі, як попався вже він їм у руки, то напевно вони засудять його на страту.

Селіна, що, зацікавлена, оглядалася навколо, раптом засмутилася й на синіх її оченятах виступили великі сльози.

— Ні, о ні, мамо! Вони не мають права зробити йому щось погане! — скрикнула вона.

Поцілувавши дівчинку, Гільйом розпитував далі.

— Не знаю, що вам і казати, — відповіла пані Теодор.—Що ж, пане, оця дівчинка не може ще працювати, а я нічого не бачу і мене не хочуть брати навіть посуд мити. Справа наша дуже проста й ясна: нам лишається тільки померти з голоду!.. Звичайна річ, у мене є й родичі. Рідна моя сестра за службовцем, паном Кретьєном, — ви, здається, трохи його знаєте. Але ж надто вже він пихатий; щоб не було сестрі зайвих, неприємних сцен, я не буваю тепер у неї, а тим більше, що вона й сама тепер не знає, що робити: бачите, вона знов завагітніла, а це справжня катастрофа для небагатої сем'ї, коли вже є двоє дівчаток... Єдина людина, до якої могла б я звернутися, це брат Туссен, але ж і в нього справи погані. Дружина його добра жінка, але теж перемінилася, бо день і ніч боїться, що чоловікові вдруге може бути удар. Коли був удар уперше, то вони потратили всі свої заощадження, і вона просто не знає, що й робитиме, коли на шиї в неї буде спаралізований чоловік. Крім того, в неї ще й другий клопіт. Звичайно, ви чули про її сина Шарля, він був такий дурний, що прижив дитину із служницею з винарні; вона, звичайно, втекла й покинула йому хлопчика. Зрозуміло цілком, що Туссени й самі бідують, і я зовсім на них не гніваюся: хіба мало вони вже давали мені? А тепер не мають звідки.

Щодо себе, то бідолаха не ремствувала й покірно схилялася перед долею; шкода їй було тільки Селіни; розумненька працююча дівчинка, що так гарно вчилася в міській школі, мусіла тепер ходити по вулицях жебрати. Пані Теодор розуміла, що тепер через Сальва всі стороняться і її, і дочки; Туссени не хотіли компромітувати себе, тільки Шарль сказав, що він цілком розуміє, як міг Сальва позбутися голови й спробував висадити в повітря одного з безсовісних буржуа, що так огидно поводяться з трудящим людом.

— Я, пане, тільки бідна жінка й нічого розумного сказати не можу. Але ж, коли хочете знати, що я думаю, то скажу, що Сальва зробив би багато краще, якби не зробив того, що зробив. Платитися за все доводиться нарешті нам двом: його дочці й мені. І я ніяк не можу думати, що цій дівчинці судилося бути дочкою скараного на смерть.

Селіна знову перебила тітку, й, кинувшись їй на шию, скрикнула:

— Ой, мамочко! Будь ласка, не кажи цього! Цього не може бути, я навіть не хочу слухати!

П'єр із Марі глянули одне на одного спочутливим поглядом, а бабуся встала й пішла оглянути шафи та комоди: їй хотілося дати цим бідолахам дещо з старої білизни та одягу. Гільйом, до сліз зворушений, обурений проти несправедливості громадського ладу, що призводить до такого горя, поклав дівчинці в руку монету й обіцяв пані Теодор побалакати з її домовласником, щоб zostалися вони жити в своєму помешканні.

— Ах, пане Фромане! Сальва правду казав, що ви добра людина! — дякувала йому нещасна жінка. — І ви теж знаєте, що він не злочинець, адже він кілька день працював у вас. Тепер, коли Сальва сидить у тюрмі, всі кажуть, що він страшний бандит, а мені тяжко й боляче таке слухати.

Обернувшись до пані Матіс, що тихенько собі шила, не втручаючися ні в що, як пристойна дама з середнього кола, що її все це не обходить, пані Теодор сказала:

— Я й вас знаю, пані, а ще краще знаю вашого сина, пана Віктора; він дуже часто заходив до нас побалакати з Сальва... Не бійтеся, я нікому про це не скажу, бо не хочу компромітувати нікого. А проте, як хто й може вияснити як слід світогляд Сальва, то це ваш син, пан Віктор.

Пані Матіс це приголомшило; здивована поглядала вона на пані Теодор. Не знаючи сама, чим та як живе її син й які в нього погляди, вона страшно перелякалася, що може бути якийсь зв'язок між її сином та такими людьми, як Сальва. Але ж ніяк не хотіла вірити.

— О, напевно ви помиляєтеся, — відповіла вона. — Віктор казав мені, що майже ніколи не буває на Монмартрі й увесь час їздить шукати собі роботи.

Вона була така стурбована, так тремтів її голос, що пані Теодор зрозуміла: не треба було починати розмову з цією жінкою про таку делікатну та серйозну справу. І зараз же скромно звернулася до неї:

— Пробачте мені, пані, я не хотіла сказати вам нічого неприємного. Може я й справді помилилася.

Пані Матіс знову нахилилася на шитвом. Немов поспішала поринути знов у свою самотність, у той куточок соромливих злиднів, де, маючи тільки вбогий шматок хліба, не принижувала себе, бож ніхто не міг знати, як вона живе. Вона до нестями любила свого сина, і, хоч він ставився до того цілком байдуже, всі надії свої покладала на нього. У ньому були останні її мрії про радість життя, що колись він дасть своїй матері.

Бабуся спустилася вниз із великим клунком одежі та білизни й обидві бідолахи пішли, щиро дякуючи добрій жінці. Але довго ще після того, як вони пішли, ходив Гільйом, нахмуривши чоло, по кімнаті. Він так схвилювався, що не міг узятися до роботи.

Другого дня, коли П'єр із своїми ваганнями та сумнівами прийшов до брата, то застав зовсім інших відвідувачів. У майстерню влетіла, немов занесена вітром, що розвівав їй спідниці, маленька княгиня Розамунда з веселим своїм сміхом. З нею був молодий Гіяцінт Дювільяр, пристойно холодний.

— Це я, шановний учителю! Я обіцяла прийти до вас, як учениця, що захоплюється вашим генієм!.. Тільки но приїхали ми з Норвегії, наш молодий приятель привів мене сюди. Бож першу мою візиту я призначила до вас.

Вона поверталася на всі боки, дуже вільно й граціозно, вітаючи П'єра, Марі, Франсуа й Антуана, що були в майстерні.

— Ах, Норвегія, яка це чудова країна, мій дорогий хеміку! Ви уявити собі не можете її дівочої краси! Нам усім треба було б піти на прощу до Норвегії, щоб напитися там із нових джерел ідеалу. Ми вернулися б звідти молодші, з чистішим серцем, здатні до великого самозречення.

Правду кажучи, княгиня пробула там кілька днів і нестерпно мучилася, бо не могла задовольнитися з молочної дієти, на яку неодмінно хотів посадити її молодий коханець. Оця шлюбна подорож до країни льоду та снігів, куди поїхали закохані замість надто вже звичайної подорожі до гарячої Італії, була дуже дотепна новина й свідчила про витонченість їхнього кохання, вільного від будь-якого грубого тілесного почуття. Тільки душі їхні брали участь у шлюбній подорожі, де ніжність свою мали виявляти вони надхненними поцілунками. На жаль, обставини склалися трохи не так: якось уночі в готелі Гіяцінт надто вже обстоював свою постанову ставитися до княгині Розамунди тільки як до ідеалу, створеного поетичною уявою, і поводитися з нею, як із найчистішою символічною лілеєю. Таке вперте зречення всього матеріального так роздратувало молоду жінку, що вона вхопила палицю, й почала щосили шмагати свого символічного коханця. Той теж показав себе не дуже стійким, теж розлютився і без жалю віддубасив представницю символу лілейної незайманості. А потім, як і треба було сподіватися, кинулися в обійми одно одному і з високости ідеалу впали на землю — тіло перемогло. Очунявши після свого захоплення, Розамунда вирішила, що ради пережитого не варт було так далеко їздити. А Гіяцінт теж не міг вибачити Розамунді надто вже звичайного кінця такої

пригоди, від якої ждав і не знати вже яких нових інтелектуальних вражіннів. Нащо було паскудити незайману, божественну Північ, їхати туди для того, що можна було зробити в першому - ліпшому запаскудженому французькому місті? І вже зранку почувуючи себе не досить чистими, щоб мати рідні душі з тими лебедями, що плавають на озерах чарівної мрії, Гіяцінт із Розамундою сіли на пароплав і вернулися назад до Франції.

Екзальтована княгиня раптом спинилася, не скінчивши захопленого свого нарису про Норвегію, бо вважала за недоречне признаватися, яка невдала була там символічна її гра в кохання з Гіяцінтом.

— До речі, чи знаєте ви, — скрикнула вона, — яка несподіванка ждала мене вдома? Я знайшла свій будинок обдертим, як кажуть, до ниточки. Все зруйновано, так, що ви й уявити собі не можете! О, нечуване паскудство! Ми відразу пізнали сліди вовка, відразу згадали про молодих Бергасових приятелів...

Гільйом ще напередодні читав, що банда анархістської молоді вдерлася, виламавши ґрати в одному вікні в підвалі, до будинку княгині д'Арт, що стояв зовсім порожній, без слуг та навіть без сторожа. Грабіжники не задовольнилися тим, що вивезли звідти все, навіть масивні шахви та комоди, але за два дні та дві ночі випили все вино, заїдаючи його їжею, що принесли з собою, і запаскудили їй усі кімнати, залишаючи скрізь мерзотні сліди скінченого травлення. Вернувшись додому, Розамунда не стільки розсердилася на цей безсовісний грабіж, скільки зраділа з такої незвичайної пригоди. Вона відразу пригадала той вечір, коли була в „Кабінеті Страхіття“ разом із Бергасом та двома його улюбленцями, Россі та Санфотом, — вона сама сказала їм, що виїздить до Норвегії. Обох їх зараз же заарештували, а Бергасові пощастило втекти. Княгиню вся ця пригода не здивувала зовсім, бо досить була до неї готова. Вона добре знала, що серед різномасних гостей, яких приймала вона в своєму домі, яка аматорка всяких ефектних інтернаціональних незвичайностей, були й особи дуже непевні. А крім того, Янцен раніше ще розказав їй про темні діла, що з ними зв'язували ім'я

Бергасове та його банди. Цього разу, не вагаючися, він казав голосно, що Бергас, як і Рафанель, умовився з французькою таємною поліцією, а та доручила йому за певні гроші вчинити цей скандал, щоб назавжди зганьбити анархію цією зухвалою крадіжкою з такими мерзотами. Хіба не найкращий доказ співучасті поліції те, що вона дозволила Бергасові втекти?

— Я гадаю,— сказав Гільйом,— що газети перебільшують... Навмисне, щоб загубити нещасного Сальва, збільшити його провину, вони вигадують тепер силу-силенну всякої мерзоти.

— Е, ні!— весело перебила його Розамунда.— Цього разу вони не тільки не перебільшили, але ж не могли навіть усього розказати, бо папір не витримав би такої гидоти. Мені що? Мене не пече й не холодить. Тільки, що мушу жити в готелі, де почуваю себе багато краще, ніж удома... Сказати правду, мій будинок почав уже мені набридати... У кожному разі, анархісти—нарід не дуже охайний, і я вже не наважуся себе до них зачислити.

Сміючися, Розамунда раптом перейшла на зовсім іншу тему. Раптом почала вона вимагати, щоб хемік розповів їй про свої останні наукові праці. Безперечно, вона хотіла похвастати тими відомостями про вибухові речовини, що здобула їх від Янцена, і показати, що вона може все зрозуміти. Але ж темна історія з Бергасом примусила Гільйома замислитися. Він обмежився тільки загальниками й, очевидно, ставився до Розамундиних запобігань тільки холодно-ввічливо.

А в той час Гіяцінт поновив своє знайомство з Франсуа та Антуаном, що з ними вчився разом кілька років тому в ліцеї Кондорсе. Він дуже неохоче згодився провести княгиню до Фроманів, бож не сподівався для себе особисто від цього жадної втіхи, але ж боявся Розамунди після того, як вона кілька разів його відшмагала. До цього скромного будинку відомого хеміка, що мав серед людей таку погану славу, ставився він із зневагою. Гіяцінт вирішив підкреслити, що він вищий за колишніх своїх товаришів, що працюють, як і всі звичайні смертні.

— Он як!—сказав він до Франсуа, що робив випи-ски з книги.—Ти вчишся в нормальній школі й тепер, здається, готуєшся до іспиту?.. А для мене це була б просто неможлива річ. Думати про якийсь хомут мені й страшно, і огидно. Коли справа йде про іспит, а надто про так звані конкурси, то я почуваю себе справжнім дурнем. Треба розуміти, що єдиний можливий спосіб досягти ідеалу—це безмежність, а наука, між нами кажучи, це просто шахрайство. Вона паралізує крила уяви й звужує весь обрій, що нам відкривається. Краще вже бути дитиною, що її очі відкриті для невідомого. Далєбі, вона знає більше, ніж будь-хто із славетних наших учених.

Франсуа іноді любив іронію й щоб потішити себе, згодився з Гіяцінтом і додав:

— Безперечно, безперечно! Але ж дозволю собі сказати, що, так мовити, треба мати певний хист до того, щоб прожити все життя дурненькою дитиною. Щодо мене, то я, на лихо собі, такого хисту не маю. Навпаки, весь час мучить мене згубна жадова все знати. Хоча й дуже це шкода, але мушу признатися, що цілі дні сушу собі голову над книгами... Я певен, що ніколи не знатиму скільки треба, і тому саме може й намагаюся вчитися якнайбільше... Сподіваюся, ти згодишся зо мною, що така праця, як і солодкі лінощі, однаково помагають марнувати час. О, звичайно, праця не така елегантна, як байдикування, — принаймні, для тебе: ти, безперечно, вважаєш її за річ, далеко не таку естетичну.

— Правда, за не таку естетичну,—відповів Гіяцінт.—Краса й полягає якраз у невимовній безтілесності. Всяка матеріалізація життя неодмінно призводить до того, що ідеали падають із величної високости.

Не зважаючи на непохитну Гіяцінтову віру в законність його претенсій, на колосальну геніяльність, він все таки відчув, що Франсуа глузує з нього, а тому й звернувся до Антуана, що все ще вирізував на дошці Лізин портрет із книжкою. Багато разів він кидав уже цей портрет, але потім брався за нього знову, намагаючися неодмінно передати різцем, як доросла дитина прокидається до інтелектуального життя.

— Ти ріжеш на дереві... Був час, коли я писав вірші й складав поему „Кінець жінки“, але кинув це. Слова, що доводилося їх уживати, здавалися мені такі брутальні, важкі та брудні, ніби каміння, що придатне хіба брукувати вулицю. Тоді мені спало на думку вчитися малювати, а, може, навіть і гравірувати... Але ж питання: де є такий малюнок, щоб у ньому відбито було таємничий світ невідомого, що існує поза нашою земною сферою? Бо він тільки один і існує, він один і вартий серйозної уваги. Правда? Так от, яким же олівцем його змалювати, на якій дошці вирізати? Треба було б удатися до чогось невідчуваного, неіснуючого, що єдине могло б хоч натякнути на джерело речей та на людей справжнього світу.

— А все ж таки, щоб віддавати, що звеш ти істотою речей і людей і що, власне кажучи, є їхнє значіння або, принаймні, те значіння, що ми його надаємо їм, мистецтво вдається саме до матеріальних способів,— досить гостро відповів Антуан.— Удмухнути життя—це моя мрія, і я певен, життя—це єдина та таємниця, що є в усьому за зовнішнім його виглядом... Коли дошка, яку я виріжу, оживе,—я задоволений, бо почуваю себе творцем.

Гіяцінт легко скривився й тим показав свою зневагу та огиду до радості творити. Велике діло, подумаєш! Перший-ліпший мугир може зробити дитину. Навпаки, що тепер є елегантного та надзвичайного, то це безтілесна ідея, що існує сама в собі. Пояснюючи свої туманні слова, Гіяцінт так заплутався, що, кінець-кінцем, мусів посилатися на наслідки своєї подорожі до Норвегії. Він казав, що мистецтво й література загинули у Франції, забиті заяложеністю великої продукції.

— Очевидно,—скінчив Франсуа, посміхаючись,—мусить бути ясно, що байдикування саме вже свідчить про талант?!

П'єр із Марі дивилися й слухали; їм було ніяково. Отак не до речі зовсім вдерлися ці люди в майстерню, де все дихало величним, живорадісним спокоєм праці. Але ж молода княгиня показала себе дуже милою й при-

вітною. Підійшовши до робочого столика, де працювала молода дівчина, вона почала вихваляти, як чудово, гарно Марі вишиває. Нізачо не хотіла вона піти без Гільйомового автографа в альбомі, який спеціально для того привезла сюди, і Гіяцінт мусів принести його з екіпажу. Було видно, що юнак дуже неохоче слухається її. Обое надокучили одно одному, але, поки захопиться якоюсь іншою примхою, княгиня все ще держала при своїй особі Гіяцінта, бо подобалося тероризувати його. Нарешті, сказавши Гільйомові, що цей день ніколи не забуде, Розамунда взяла з собою Гіяцінта й примусила всіх усміхнутися, скрикнувши:

— Ах, ваші сини знали Гіяцінта в ліцеї... Правда, це добрий хлопець і був би навіть дуже милий, коли б захотів стати таким самим, як і всі інші?!

Того самого дня Янцен із Башем зайшли до Гільйома, щоб посидіти в нього вечір. Колишні дружні зібрання з Нельї перенесли тепер на Монмартр; збиралися раз на тиждень. П'єр сидів тоді в брата до пізньої ночі. Бабуся, Марі та три Гільйомові сини давно вже спали спокійним сном, а в майстерні, де вікна були відчинені на нічний Париж, що блищав силою-силенною газових лихтарів, точилася дружня розмова. Теофіль Морен прийшов цього разу приблизно о десятій годині, бо мусів довго сидіти вдома, виправляючи зшитки своїх учнів. З оцією важкою педагогічною працею, що абсолютно не цікавила його, Морен іноді сидів цілі ночі.

— Але ж вона просто таки божевільна! — скрикнув Янцен, коли Гільйом сказав, що сьогодні була в нього княгиня.—Подружившись з Розамундою, один час я сподівався, що вона може бути нам корисна. Вона тоді здавалася мені такою переконаною, такою сміливою. А насправді, то в неї просто жуки в голові; розладнані нерви потребують нових вражіннь, та й більше нічого!

Кров ударила йому в лице і, нарешті, він вийшов із своєї звичайної холодности та таємничости. Безперечно, болюче вразив його розрив із молодого жінкою, що її колись називав він мініятюрною царицею анархії,—

було це тоді, коли її багатство та великі знайомства в найрізноманітніших сферах здавалися йому могутнім знаряддям до пропаганди та перемоги.

— Чи знаєте ви,—сказав він, трохи заспокоївшись,—що ця штука з її будинком—діло поліції? Його пограбували та запаскудили напередодні суду над Сальва якраз для того, щоб остаточно принизити анархію перед очима буржуа.

Гільйом почав уважно прислухатися:

— Справді, вона казала мені це,—сказав він.—Але ж щодо мене, то я не зовсім вірю цьому. Якби Бергас мав такі мотиви, то його б заарештували разом із іншими співучасниками, от як не раз уже заарештували Рафанеля разом із жертвами, що їх він продавав поліції... А крім того, в мене є деякі відомості про Бергаса—це грабіжник.

І дуже сумно додав:

— Звичайно, я розумію боротьбу за право і вважаю іноді за законні навіть репресії, але все ж таки не можу я погодитися з крадіжкою, з цинічною крадіжкою ради наживи. Ця думка ображає в мені найвищу надію на те, що колись запанує кращий, справедливіший від сучасного громадський лад... Пограбування д'Арт дуже мене обурило.

Янцен з загадковою своєю усмішкою, гострою та холодною, мов лезо ножа, відповів:

— Е, пусте! Це у вас говорить виховання в певних традиціях протягом цілих віків. Звідси й ваш протест. Коли не хочуть нам повернути добровільно те, що ми вважаємо за своє, тоді хоч-не-хоч доводиться брати його або силою, або хитрощами... Обурює мене тільки те, що Бергас вибрав такий час, щоб продати себе поліції. Через те й вийшла смішна крадіжка, ніби навмисно підготований ораторський ефект для прокурора, що вимагатиме тепер голови Сальва.

Ненависть до поліції, а може й сварка з Бергасом, з яким Янцен часто колись бачився, примушували його вперто обстоювати свою думку про цю крадіжку. Власне життя цього космополіта, що подорожі його по Європі були обкутані кривавим туманом чуток про злочинства,

невідоме було навіть найближчим його однодумцям. Гільйом, щоб не сперечатися, сказав тільки:

— Подумати, все складається немов навмисно так, щоб роздавити, вщент знищити цього бідолашу Сальва!.. Ви не можете повірити, друзі мої, як болить, як драгує мене ця історія. Мої розуміння правди та справедливості обурюються щоразу все дужче. Звичайно, Сальва божевільний, але ж для нього можна знайти стільки обставин, які пом'якшують його вину, що його можна вважати майже за мученика, що збився з правдивої дороги, а тепер це жертва, що мусить взяти на себе злочин усього народу й відповідати за всіх нас.

Баш із Мореном тільки похитували головами й нічого не говорили. Обом їм огидна була анархія. Морен, забуваючи, що Прудон—а ним спочатку він захоплювався—перший заговорив про анархію й був майже її пророком, пам'ятав тепер тільки про Огюста Конта, і вважав його за божество. Захоплюючися разом із Контом ідеєю величної системи ерархічних взаємин між науками, він ладен був помиритися з пануванням першого-ліпшого лагідного владаря аж доти, коли народні маси будуть такі освічені та спокійні, що за ними можна буде визнати право на щастя без влади. Щодо Баша, то філантропічні почуття цього старого містика глибоко ображав сухий егоїзм найновіших революційних теорій, пройнятих духом індивідуалізму. Він тільки знизував плечима й казав, що єдино-правдивого розв'язання соціального питання треба шукати у Фур'є, бо Фур'є гарантував щасливе майбутнє, оголошуючи, що потрібен міцний зв'язок поміж працею, капіталом та талантом окремих людей. Але ж обоє—і Баш, і Морен—були однаково незадоволені з буржуазної республіки, бо через неї на довгий час відкладено реформи. Обидва вони вважали, що за сучасного ладу ніхто не зважатиме на їхні власні соціальні погляди, а тому щодня справи гіршають. За таких обставин обидва були готові обурюватися, що ворожі їм партії намагаються використати злочин Сальва на те, щоб або вдержати владу в своїх руках, або вирвати її в інших.

— Чи ж можлива річ,—скрикнув Баш, — щоб міні-

стерська криза тривала майже три тижні? Гидко дивитися, як одверто зазіхають усі на високі посади... Чи читали ви сьогодні в газетах, що президент республіки знову запросив Віньйона до Єлісейського палацу?

— Ах, ці газети, я зовсім їх тепер не читаю!—пробурмотів утомленим голосом Морен.—Нащо вони? Складають їх дуже погано, а крім того надто вже брешуть!

Міністерська криза, і справді, затяглася. Президент республіки поведився дуже коректно. Взявши на увагу всі обставини того засідання, коли повалили міністерство Барру, він запросив до себе Віньйона, що вийшов переможцем, і доручив йому зформувати новий кабінет міністрів. Здавалося, що зробити це буде не важко й потрібно буде всього два-три дні, бо кілька вже місяців ходили поміж певними особами списки друзів, що їм новий проводир радикальної партії нібито думав роздати міністерські портфелі в своєму кабінеті. Але ж замість того повстали зовсім непередбачені труднощі. Віньйон цілих десять днів боровся з найрізноманітнішими переказами. Нарешті вже втомився і щоб впертістю не пошкодити собі та не позбутися впливу, що може знадобитися йому потім, він мусів сказати президентові республіки, що відмовляється скласти міністерство. Президент запросив тоді кількох інших депутатів, розпитував їх, довідувався про того й іншого й, нарешті, знайшов якогось сміливця, що згодився попробувати щастя. Але відразу знову виникли непередбачені ускладнення. Список нових міністрів, здавалося, був уже цілком готовий, як почалися вагання та незгоди,—одно слово, все розладналося. Можна було подумати, що підземну роботу, яка не дала Віньйонові скласти кабінет, розпочато знову. Очевидно, впливали тут таємничі могутні сили, немов ціла зграя невідомих та невидимих співучасників працювала ради якихось прихованих інтересів, намагаючися знищити всі комбінації, що мали вже здійснитися. Звідусіль повставали тисячі різноманітніших та щоразу непереможніших труднощів. Політичні друзі несподівано сварилися, закидаючи один одному задрість та зраду. Поміж ними виникали непорозуміння — вигадували їх люди досвід-

чені, що вживали всіх заходів і дуже вміло розпалювали людей і, коли треба було, вміли заходити з чорного ходу. Президент республіки, опинившись знову в скрутному стані, знов запросив до себе Віньйона, що цього разу наперед уже підготував усе. В кишені в нього був майже повний міністерський список і за цим списком сподівався він скласти, не пізніше як через сорок вісім годин, новий кабінет.

— Ну, це йому не вдасться! — сказав Баш. — Дуже добре поінформовані люди запевняли мене, принаймні, що Віньйон і цього разу нічого не зробить. Розумієте, ніхто не виб'є мені з голови, що тут працює Дювільярівська згряя. Не можу вам сказати, кому на користь вона працює, але ж будьте певні, що перш за все тут хочуть якось замазати неприємну історію з Африканськими залізницями... Якби Монферран не був у ній скомпрометований, то я б сказав, що інтригою цією керує саме він. До речі, чи помітили ви, що газета „Гльобус“ несподівано так зрадила Барру й щодня говорить тепер про Монферрана з палким співчуттям? Це дуже серйозний симптом, бо у Фонсега ніколи не було звички захищати даремно переможених... А проте, чи можна сподіватися чогось путнього від цієї негідної палати? Звичайно, вона знов утне щось таке огидне.

— Та й той дурень Меж, що виймає жар своїми руками для кожної партії, окрім своєї власної! — сказав Морен. — Отже треба бути такою наївною людиною, як він, щоб думати, що, мовляв, можна дістати собі владу, скидаючи одно по одному всі міністерства.

Почувши ім'я Межа, всі—і Янцен, і Баш, і Морен—однаково почали обурюватися проти нього, хоча в кожного з них були на те свої власні причини. Баш, що поділяв чимало поглядів проповідника державного колективізму, засуджував нещадно кожну його промову, кожен його вчинок. Щодо Янцена, то він теж уважав Межа за одного з тих представників буржуазної реакції, що перш за все треба буде змести з лиця землі. Але в усіх їх було одно: вони могли цілком справедливо ставитися до тих людей, що були їм непримиренними ворогами, і разом з тим за найбільший, непро-

стимий гріх вважали те, коли людина, що мала приблизно їхні власні погляди, чимсь, хоча найменшою дрібницею, від них відходила.

Розмова не припинялася, співрозмовники висловлювали й протиставляли один одному найрізноманітніші погляди та системи ідей. Від політики переходили до преси, щоразу то в той, то в інший бік ухилялися, щоразу дужче захоплювалися. Між іншим, говорили про доноси Саньє, що в своїй газеті щоранку виливав на когось цілий цебер бруду, наче черпав його з якоїсь помийниці. Гільйом, що, як і звичайно, ходив узад і вперед по кімнаті, прокинувся від своїх сумних думок, спинився й голосно сказав:

— Цей мені Саньє! Просто не можу дивитися на нього! Незабаром не зостанеться в нас нікого й нічого, чого б він не запаскудив. Навіть і тих, хто вважає його за свого однодумця, навіть і тих обливає він поміями... Хіба ж не він написав учора, що, коли заарештовували в Бульонському лісі Сальва, то в його кишенях знайшли в'язку відмикачок та кілька гаманців, украдених у перехожих? Сальва завжди! Сальва,—невичерпне джерело матеріялу для газетних статтів! Його ім'я, надруковане жирним шрифтом, втриє збільшує продаж. Сальва—це чудова нагода для диверсії, яку можуть використати всі продажні депутати та сенатори, скомпрометовані в справі з Африканськими залізницями. Тепер доля бідолахи Сальва—це арена, де народжуються й падають міністерства. Усі його визискують і разом намагаються занапастити.

І з цим обуренням та співчуттям приятелі розійшлися. П'єр, сидячи біля вікна, що виходило на весь величезний Париж, немов обсипаний іскрами, цілі години слухав усе, що говорили навколо нього, але сам і не розтулював рота. Він усе ще вагався, все ще боровся, не знаходив способу розв'язати страшне питання, що мучило його. Взаємнопротилежні ідеї сходилися одна з одною тільки на тому, що неодмінно треба зруйнувати старий світ; але ж не могли спільними силами збудувати на його місці щось нове. І самий нічний Париж, що блищав вогнями, як зірками на літ-

ньому небі, здавався йому великою загадкою. Це була пільма хаосу, холодний ще попіл, що, проте, починав уже блищати іскрами і з тих іскор мала спалахнути яскрава зоря майбутнього. Що саме зароджувалося там для всієї землі? Яке остаточне слово порятунку та щастя мало вийти звідти разом із зорею, щоб полетіти на всі чотири сторони.

Нарешті й П'єр надумав піти. Глибоко зворушений, поклавши йому обидві руки на плечі, довго дивився на нього Гільйом і потім сказав:

— Бідний мій брате, ти теж мучишся! Вже кілька днів бачу я. Але ж ти мусиш знати, ти повновладний хазяїн свого страждання, бо боротьба точиться тільки в тобі самому. Людина може подолати себе, але ж не подолати їй цілого світу. Тому й найгірша мука — це мука від освяченої довгими століттями злоби та несправедливості... Отже роби так, як диктує тобі твій власний розум, навіть і тоді, коли доводиться лити через те сльози, — і ти, нарешті, заспокоїшся.

Повернувшись цієї ночі до Нельї, П'єр знову був на самоті в своєму будиночку, що одвідували його тільки тіні його батька та матері. Тяжка внутрішня боротьба довго не давала йому заснути. Ніколи ще не почував він такої огиди до фалшивого свого становища, до сану, що став для нього порожньою тільки формою без змісту, і до рясни, що була тільки машкарою, що під нею ховав він свою невіру. Може все, що він допіру бачив та чув у свого брата, — соціальні злидні одних, нікчемна, божевільна агітація інших, потреба самовдосконалення, що витворювалася із силисильної суперечностей та невдалих спроб, примусила його глибше відчувати, що неодмінно треба чесно жити, жити нормально й цілком одверто. Пригадуючи тепер свою ту мрію, що в ній він так довго кохався, мрію жити суворим самітним життям праведного святого, яким уже він не був, — П'єр мимоволі здригнувся від сорому. Йому було ніяково, його гризло сумління, що дозволяв він собі брехати так довго й уперто. Тепер він уже вирішив: не брехатиме більш навіть ради співчуття, щоб заспокоїти інших благодійною ілюзією віри.

Але ж, як тяжко було П'єрові скинути цю рясу, що немов зрослася з його тілом! З якою мукою думав він про те, що навіть віддерши її від себе, він зостанеться змучений, поранений, безпорадний! Він не міг навіть сподіватися, що буде колись такий, як і всі інші люди.

За цю страшну ніч довелося йому знову витримати тяжку душевну боротьбу. Чи схоче життя знову прийняти до себе таку людину, на якій лежить тавро вічної відлюдности? П'єрові здавалося, що присяга, яку він дав, коли був висвячений на священника, палить його немов розпечене залізо. Нащо вдягатися, як інші чоловіки, коли однаково не можна йому почувати себе цілком чоловіком? Досі він жив немов у сні, десь далеко від життя; самозречення від утіх цього життя було єдиним змістом його існування. А що, коли він буде тепер до них нездатний? Думка про це невимовно лякала його, немов паралізувала. Нарешті, він зважився таки скинути з себе рясу, але ж зробив це під впливом безнадійної розпуки, тільки з пошани до правди та через те, що розумів, що не можна вічно носити фалшиву машкару.

Другого дня П'єр прийшов на Монмартр до брата вже в темних штанях та в піджаку. Бабуся й троє Гільйомових синів не скрикнули від здивовання; навіть у їхніх очах не було нічого такого, з чого він міг би зніяковіти. Таку перемену вони вважали за щось цілком природне. Щодо Гільйома, то той добродушно тільки посміхнувся. Він уважав, що це діло його рук. Адже він сподівався, що П'єр видужає в його домі під ясним промінням животворчого сонця, що широкою хвилею лилося крізь вікна в майстерню.

Марі, звівши очі від своєї роботи, глянула на П'єра. Їй навіть і на думку не спадало, якої муки завдало йому її щире, логічне запитання: „Чому б вам не скинути рясини?“ Вона бачила тільки, що без рясини багато зручніше працювати.

— Гляньте сюди, П'єре, — сказала вона. — Хвилину перед тим, як ви прийшли, я стежила за легкими хмарками диму й пари, що, дивіть, он-ондечки підносяться над Парижем, а вітер несе їх на схід. Правда, вони

подібні до кораблів, до цілої численної ескадри, що пливе під промінням ясного сонця? Так, так! Тут цілі тисячі позолочених кораблів, що випливають із паризького океану, щоб просвітити та заспокоїти землю.

III

Через два дні П'єр уже звик так до свого нового одягу, що й не думав більше про нього. Аж, якось ранком, зійшовши на Монмартр, він раптом зустрів біля базиліки Св. Серця абата Роз.

Старий священник аж остовпів і ніби не зважувався пізнати П'єра в цивільному одягу. Але ж потім узяв його за обидві руки й дивився довго-довго. Нарешті, облившись слізьми, скрикнув:

— Сину мій! З вами сталося таки те страшне нещастя, якого давно вже я боявся. Ніколи не починав про це розмови з вами, але ж уже давно почував, що ваша душа відхилилася від бога... Ах, ніщо не могло б завдати мені такої муки, тяжче вразити моє серце.

Тремтячи, відвів він П'єра набік, немов хотів сховати його від очей небагатьох перехожих, щоб запобігти скандалові. Старий не міг стояти на ногах і сів на купу цегли, що зосталася тут у траві, очевидно, після якоїсь будівлі.

Глибокий сум старого священника, що ввесь час подружньому ставився до нього, схвилював П'єра багато більше, аніж могли б це зробити найсуворіші догани та найгрізніші прокляття. Несподівана, непередбачена зустріч із абатом Роз, якої по суті він завжди міг сподіватись, завдала П'єрові такої муки, що він аж заплакав. Розрив із цією праведною людиною, що її благодійну мрію стільки часу поділяв, сподіваючись урятувати світ щирою добротою та християнською любов'ю, був такий тяжкий, що й П'єрові, і старому священникові здавалося, що серця їхні обливаються кров'ю. Обидва вони заспокоювали себе такими чудовими ілюзіями, обидва вони вперто так боролися з лихом через самозречення та повне всепрощення любови, обидва палали такою палкою жадобою, щоб підготувати

та забезпечити щасливі жнива майбутнього! І ось тепер їхні дороги раптом розійшлися: молодий священник скорився впливові реального життя, вернувся до цього життя, покинув доброго старого самого на дорозі захватних мрій та марних надій!

П'єр теж узяв старого за руки й сумно відповів:

— Дорогий мій друже, мій отче! Через вас тільки сумую я, звільнившись від страшної муки, що досі терпів. Мені здавалося вже, що я зовсім видужав, але треба було зустрітися з вами, щоб рани змученого мого серця знову відкрилися... Благаю вас, не оплакуйте мене, не дорікайте за те, що я зробив! Інакше я не міг. Якби я просив у вас поради, то ви й самі б, напевно, сказали мені, що краще зректися священства, ніж зостатися священником, і не вірувати в те, чого навчаєш інших.

— Так, так, ви маєте рацію! — лагідно сказав абат Роз. — Я й сам догадувався, що ви втратили віру, а тому невблаганна ваша суворість до самого себе та праведне ваше життя, признаюся вам, непокоїли мене, бо ж я повинен був бачити за цим найстрашніший розпач. Скільки годин доводилося мені іноді витратити на те, щоб заспокоювати вас! І тепер хотілося б мені, щоб ви мене послухалися; треба, щоб я врятував вас... Але на жаль, я не досить твердий у богослов'ї, щоб сперечатися з вами, щоб вернути вас посилками на тексти та догмати в лоно віри. Але все ж таки, сину мій, благаю вас ім'ям самого милосердя, опам'ятайтеся, візьміться знову до благородного вашого діла, — подавайте втіху та надію.

П'єр, що сидів поруч із старим у кутку під самим муром у базиліці Св. Серця, схвильований відповів:

— Милосердя! Милосердя! Те, що я цілком упевнився, що воно нікчемне, що воно збанкрутувало, — якраз і вбило в мені священника... Власне ваше життя цілком пішло на благодійні справи, а які наслідки маєте ви, і ви, і всі знедолені? Як можете ви вірити, що досить доброго серця, щоб хоч трохи полегшити несправедливі, вічні, тяжкі злидні, — коли навіть не можете ви сподіватися, що цей мерзенний беззаконний

розподіл благ земних колись скінчиться?.. Ви скажете, що нагорода буде після смерти, що справедливість буде відновлено на небі. Але ж не справедливість це, а справжнє обдурювання, шахрайство, що через нього страждають люди вже багато століть.

І П'єр нагадав абатові Роз про спільне їхнє життя в Шаронському кварталі, де вони збирали безпритульних дітей, що блукали по вулицях, і допомагали, скільки могли, родинам, що бідували по холодних, темних закутках: за ці діла християнської любови абат Роз не лише діставав суворі догани від найближчого духовного начальства, але й прогнали його на іншу парафію, загрожували ще тяжчою карою, коли й ще буде він компромітувати релігію благодійністю без розбору, всім і кожному, хто її потребує. А тепер, перебуваючи під наглядом та підозрою, чи не почуває він і сам, абат Роз, що безкраї злидні навколо все більшають і не можна їх полегшити, навіть віддавши в благодійні руки цілі мільйони, — цього б тільки вистачило на те, щоб продовжити передсмертні муки кільком нещасним! Коли нагодуємо якогось бідолаху сьогодні, то завтра він все ж таки буде без хліба. Тому абат Роз, як і кожна окрема людина, був тут безсилий. Та рана, яку намагаються вигоїти благодійники, знову розкривається. Увесь соціальний організм уже хворіє на смертельну рану і незабаром вона роз'їсть його зовсім.

Старий священик слухав, здригався від страху, похитуючи своєю сивою головою, і нарешті, ледве чутно промовив:

— То що ж, то що ж, сину мій! Все ж таки треба давати й давати, давати неодмінно, давати всім і кожному й ділити з убогим останній шматок хліба. Це єдині радощі, приступні людині тут на землі... Коли догмати релігії заваджають вам, додержуйтеся самої евангелії, проповідуйте любов до ближнього, як єдиний спосіб спастися...

П'єр, забувши, що розмовляє з старою людиною і людина та, не дозволяючи собі хитрих мудрувань, живе тільки своїм добрим серцем, обурився й палко сказав:

— Спробу зроблено! Любов до ближнього та

благодійність не в силі зменшити тягар суспільної неправди. Щоб не було сучасного беззаконства, це може зробити тільки правосуддя, що його на весь голос вимагають усі народи... Ось уже дві тисячі років, як євангелія не помагає. І Ісус не визволив, людство страждає так само, як і страждало, так само тяжко, так само несправедливо. Євангелія—це тільки застарілий кодекс, і сучасне суспільство не може мати з нього нічого, крім турботи та шкоди собі... Треба звільнитися від нього.

Це було остаточне його переконання. Яка дивна помилка—вибрати на соціального законодавця Ісуса, що жив у іншому оточенні, на іншій землі, за інших часів! І коли не брати з його моралі та з його науки тільки те, що вони можуть мати людського та божественного за всіх часів, то яка ж небезпека прикладати одні й ті самі рецепти до суспільного ладу всіх часів! Ніколи жадне суспільство не житиме, вживаючи скрізь і завжди обмежених правил Ісусової науки — Ісус знищує всякий лад, всяку працю, всякий прояв життя. Він відкидав жінку й земні втіхи, вічність природи, вічну родючість речей і людей. А потім прийшов католицизм і збудував на підставі його науки свою страшну будівлю жаху та гніту. Перворідний гріх це та страшна спадщина, що знов і знов відроджується в кожній істоті, що не припускає, як те робить знання, корективів виховання, обставин та оточення. Це найпесимістичніша концепція, яку будь-коли знало людство, та концепція про людину, що від перших уже років свого життя засуджена на жертву дияволу й мусить бути жертвою постійної боротьби сама з собою, аж до своєї смерті. Неможлива, абсурдна боротьба, бо справа йде про те, щоб цілком змінити всю, цілком усю людину, вбити тіло, вбити розум, знищити в кожному людському почутті всю силу енергії, бо вона, з погляду християнства, злочинна, переслідувати диявола аж до країв землі, до дна води, щоб там знищити його разом з усім, що є в світі. Коли так, уся земля грішна, вона—пекло спокуси та страждань, що його треба перейти для того, щоб заслужити раювання на небі. Чудове

знаряддя поліції, абсолютного деспотизму, релігія смерти, що її можна терпіти тільки через ідею милосердя, що є в ній, — але ж і ця ідея хибна через вимоги справедливості. Бідолаха, нещасний, обдурений робітник, що вже не вірить у рай, хоче, щоб кожному було по заслuzі тут уже на землі. І тому вічне життя знов робиться ясним божеством землі, прагнення й праця стають законом цього життя, знову віддають належну пошану плодючій жінці, ідіотський кошмар про пекло поступається перед переможною природою, що завжди родить. У всьому винна старовинна семітична мрія про євангелію; це вона змітає з лиця землі ясний латинський розум, що за підпору собі має сучасне знання.

— Уже вісімнадцять століть, — скінчив П'єр, — християнство стає за перешкоду людству на його шляху до царства істини та справедливості. Як слід еволюціонувати зможе людство після того дня, коли знищить християнство, і євангелію вважатиме тільки за одну із книг мудрих людей, а не за якийсь абсолютний та незаперечний кодекс правил життя.

Абат Роз, звівши до неба тремтячі руки, скрикнув: — Мовчіть! Мовчіть, сину мій! Ви зневажаєте бога!.. Я знав, що ви вагаєтеся, що сумнів поранив вашу душу, але ж я вважав, що у вас більше терпіння та витривалості, а тому й сподівався, що ви здатні до самозречення, до смирення. Далєбі, я не розумію, що з вами сталося, чому саме так люто хочете ви відірватися від церкви? Я вас не пізнаю! Вас захопила якась пристрасть і має на вас нестримний вплив... Що ж таке? Хто вас перемінив?

Здивований слухав П'єр і нарешті відповів:

— Ні, запевняю вас, я той самий, якого ви завжди знали. Те, що я вирішив, було неминуче, воно природно походить із усього того, що було раніше... Що саме могло вплинути на мене, коли в моєму житті не сталося нічого нового? Я не міг перемінитися під впливом нового почуття, бо, перевіряючи себе, я не знаходжу в собі нічого такого. Безперечно, я зостався такий самий, як був раніше.

Але в голосі почувалося якесь вагання. Чи справді таки нічого в ньому не перемінилося? Ще й ще питав він себе, і, не маючи певної відповіді, бентежився. Це було тільки чудове збудження, жадоба жити, потреба розкрити свої обійми так широко, щоб можна було обняти все, що є живого й неживого на світі. Його підхоплював, ніс із собою подув незрозумілої радості.

Абат Роз, занадто простий серцем, щоб зрозуміти П'єрів душевний настрій, вважав, що тут не без дияволових підступів, і сумно хитав головою. Завжди він звав П'єра своїм сином, і відступництво цього сина невимовно мучило його. Старому зовсім не до речі спало на думку порадити, щоб П'єр пішов висповідався в єпископа Марта. Абат Роз сподівався, що розумний та красномовний пастир знайде потрібні слова, щоб вернути в лоно церкви вівцю, що збилася з правдивої дороги. П'єр розвіяв усі ці надії, сказавши, що до деякої міри зрікся він церкви й через те, що серед її найвищих представників побачив і таких прелатів, як Марта. Він уважав їх за ремісників облуди та деспотизму, що з релігії роблять аморальну дипломатію, мріючи повернути людей до бога хитрощами. Абат Роз остаточно втратив надію, підвівся і, не знаходячи більше доказів, показав красномовним жестом на колосальну, ще не закінчену будівлю базиліки Св. Серця: вона підносилася перед ними, і без бані, що її не встигли ще звести, здавалася притисненою до землі.

— Сину мій, перед нами дім божий, пам'ятник визволення та перемоги, покути та прощення. Ви правили тут службу божу, а тепер залишаєте цей дім святотатом та віровідступником!

П'єр теж підвівся й, захоплений здоров'ям та силою, відповів йому:

— Ні, ні! Я йду звідси добровільно, як виходять із глибокої темної ями, щоб вернутися на денне світло, на свіже повітря! Там немає бога! Я вважаю цю будівлю тільки за виклик розумові, істині та справедливості. Ця колосальна будівля, споруджена на самому шпиці цієї гори, здається мені фортецею безглуздя, що

підноситься над Парижем, одночасно загрожує йому й ображає.

Побачивши, що очі в старого священика знову сповнилися сліз, П'єр так зворушився цим розривом, що мало сам не розридався. Він хотів був зараз же піти й вигукнув:

— Прощайте, прощайте!

Але абат Роз обняв його і, притиснувши до грудей, цілував, як вівцю, що повстала проти свого пастиря, а проте застається найдорожчою для нього:

— Ні, не кажіть „прощайте“, не кажіть „прощайте“, сину мій! Скажіть мені — „до побачення“! Скажіть мені, що ми знову будемо колись разом, принаймні серед тих, що плачуть та голодують, хоча б як ви були певні, що благодійність безсила. Хіба не любитимемо ми один одного в особі тих бідних, яким будемо помагати?!

Ставши товаришем трьом своїм дорослим небожам, П'єр за кілька разів навчився від них їздити вельосипедом і так уже їздив, що вони брали його щоранку на прогулянку з собою і вже двічі їздив з ними і з Марі до Ангієнського озера брукованими дорогами. Якось зранку молода дівчина обіцяла поїхати з ним та з Антуаном до Сен-Жерменського лісу, але Антуанові в останню хвилину щось перешкодило. Марі була в панталюнах із чорної саржі й такому самому піджаці поверх сорочки з сирового шовку. Цього квітневого ранку було так тепло, ясно, що Марі весело скрикнула:

— Ну, що ж гірше для вас! Ми поїдемо вдвох. Я неодмінно хочу показати вам, як приємно мчати гірською дорогою під розкішними деревами.

Але ж П'єр не досить ще вмів поводитися з біциклетом, і тому вони вирішили поїхати до дачі Ляфіт залізницею, а потім уже доїхати до лісу вельосипедами, проїхати цим лісом аж до Сен-Жерменського шосе та відтіля знов повернутися залізницею.

— То ви ж вернетесь на сніданок? — спитав Гільйом. — Його тішила ця витівка Марі і він посміхався до свого брата, що був у чорному одягу вельосипе-

дистів: чорні шерстяні панчохи, штани й піджак з чорного шевіоту.

— Звичайно, вернемося! — відповіла Марі. — Тількино вибило восьму, отже часу в нас багато. А проте, не ждїть нас, а сїдайте собі снідати, а ми тим часом надїдемо.

Ранок був чудовий. Дорогою П'єр уявляв собі, що їде з добрим товаришем, і подорож у цей теплий весняний соняшний день здавалася йому цілком природною. Майже однаковий одяг, що зовсім не заваджав їхати, безперечно допомагав цьому радісному братерству, веселій добродушності. До цього прилучається ще й животворче свіже повітря та приємність почувати себе здоровими, вільними. Веселий спорт захоплював їх обох. У вагоні крім них не було нікого, і Марі вернулася до своїх лицейських спогадів.

— Ах, друже мій! Ви й уявити собі не можете, як нам весело було в лицеї гратися в квача! Ми підв'язували собі спідниці мотузками, щоб зручніше було бігати,—тоді ще не дозволяли дівчатам ходити в штанях, як я тепер ось їду. Ми кричали і стрибали, штовхали одна одну. Волосся розліталось за вітром, всі були червоні, мов мак. І що ж, це зовсім не перешкоджало нам після того пильно працювати. Навпаки, беручися до науки, ми змагалися одна з одною, як і на перемінках, щоб знати більше та бути першими в класі.

Марі сміялася від усього серця, а П'єр дивився на неї захоплений: такою рожевою й здоровою здавалася вона йому під маленьким своїм фетровим капелюхом, пришпиленим довгою срібною шпилькою до високої зачіски. Зачісане вгору темно-русе, майже чорне чудове волосся дозволяло бачити ззаду свіжу шийку, ніжну, мов у дитини. Ніколи ще П'єр не помічав, як чудесно сполучаються в Марі гнучкість та сила. Сильні стегна та широкі груди не заваджали їй бути надзвичайно граціозною та й елегантною. Коли вона сміялася, її очі блищали радістю, а нижня частина лица — трохи великий рот та підборіддя — світилася безмежною радістю.

— Ах, штани, штани! Це дуже зручно,—казала вона жартівливо.— І подумати тільки, що багато є дівчат та

жінок, що вперто їздять у спідницях навіть і на вельосипеді!

І коли він сказав, що в її одягу їй дуже гарно і зовсім не ради гаянтности, а тільки щоб констатувати факт, вона відповіла:

— О, про мене не варто говорити! Я не красуня. Я тільки здорова. Але ж, розумієте, як це жінки відмовляються від єдиної нагоди, що випадає їм, — почувати себе цілком вільно й летіти, мов птах, звільнивши кінець-кінцем ноги з вічного ув'язнення. Коли вони вважають, що їм краще в коротеньких, немов школярських, спідничках, то дуже помиляються. Щождо сорому, то мені здається, не так стидно показувати литки, як груди оголювати.

І жестом пустотливого дівчати додала:

— Хіба ж можна про все це думати, коли летиш на вельосипеді?.. Ні, я вважаю, що для цього придатні тільки штани, а спідниця—це шкідлива ересь!

Марі теж приглядалася до П'єра. Безперечно, її вразила надзвичайна переміна в ньому після того дня, коли побачила його вперше. Адже він був тоді такий сумний у довгій рясі, з виснаженим, блідим, немов у мертвого, обличчям і з слідами страшних внутрішніх мук. За тією машкарою, що він носив на собі, почувався жах небуття та порожнява домовини, з якої навіть мертвий попіл уже розвіявся за вітром. А тепер немов воскрес він до нового життя. Обличчя в нього ясне, на високому чолі ясна, спокійна надія, а очі й рот набувають свого колишнього виразу довірливої ніжності, що походила з невгамовної потреби кохати, віддаватися цілком, жити повним життям. Він нічим уже не нагадував католицького священика, окрім хіба тонзури, де волосся було менше.

— Чого ви дивитеся на мене так пильно? — спитав П'єр.

Дівчина щиро відповіла:

— Я бачу, якою мірою праця та свіже повітря корисні й вам, як і всім... Тепер ви подобаєтесь мені далеко більше, ніж колись. Правду кажучи, вигляд у вас був не дуже гарний, навіть здавалося, що ви хворі.

— Я й справді був хворий, — просто відповів він.

На цей час поїзд спинився біля дачі Ляфіт. Вони вийшли на платформу й посідавши на вельосипеди відразу помчали шляхом до лісу. Цей шлях ішов трохи вгору, аж до самих дач, і базарного дня на ньому дуже багато селянських возів.

— Я поїду вперед, так буде краще, правда? — весело скрикнула Марі. — Ви ще не звикли керувати вельосипедом, коли на дорозі є якісь перешкоди.

Струнка, гарна дівоча постать їхала перед ним, впевнено й твердо сидячи на машині. Час-од-часу вона озиралася й добродушно всміхалася, щоб побачити, чи не відстав він. Щоразу, як доводилося їм випереджати когось, вона починала хвалити П'єрові їхні вельосипеди, зроблені на заводі Грандідьє. Вони належали до популярного типу „Лізетт“, що вдосконалював його сам Тома, і тепер на них був великий попит у магазині „Дешевина“, коштували вони 250 франків кожний. Правда, вони здавалися трохи важкуваті, зате надзвичайно міцні та стійкі. — Кращих дорожніх вельосипедів не можна й хотіти, — сказала Марі.

— Ну, ось нарешті й ліс! — скрикнула вона. — Гора кінчилася і ми виїдемо зараз на алеї. А ними їдеш немов по оксамиту.

П'єр зрівнявся з дівчиною. Обое мчали тепер один коло одного однаково швидко, чудовою широкою дорогою, поміж двома стінами величних високих дерев і дуже приязно розмовляли.

— Я вже міцно сиджу в сідлі. Сподіваюся, що незабаром ви не будете соромитися вашого учня.

— Цілком певна. Ви й тепер уже не погано їздите і, звичайно, незабаром почнете мене переганяти, бо жінці в цім спорті все ж таки не зрівнятися з чоловіком... А проте вельосипед—це чудесний засіб виховувати жінку.

— Я не розумію.

— Маю на це цілком певний погляд... У кожному разі, як буде в мене колись дочка, то я посаджу її, скоро сповниться їй 10 років, на вельосипед, щоб навчити її, як треба керувати, їдучи шляхом життя.

— Це буде виховання за допомогою наукового досліджу?

— Так, звичайно... Ви подивіться тільки на сучасних дорослих дівчат, яких матері виховують у спідницях. Їх залякують, забороняють їм мати будь-яку ініціативу, не розвивають у них ані розсудливості, ані волі, і вони не вміють навіть перейти через вулицю й почувують себе так, немов спаралізовані, коли думають про те, що їм зустрінеться якась перешкода... Замість того посадіть молоду дівчину на вельосипед і пустіть її їхати звичайною дорогою. Їй доведеться пильно дивитися, щоб не наскочити на камінь, вона муситиме вчасно звертати, коли треба буде. І от, уявіть собі, що назустріч їй мчить щосили якийсь екіпаж, чи раптом виникає якась інша небезпека. Тут їй треба мати звичку вирішати негайно. Дівчина мусить енергійно, твердо й своєчасно повернути стерно, якщо хоче запобігти катастрофі. Коротко кажучи, хіба їзда вельосипедом не є прекрасне безперервне виховування волі та чудова наука розумного поводження та самооборони?

П'єр мимоволі засміявся.

— Та ви занадто вже будете всі здорові, коли кожна їздитиме вельосипедом!

— Ну й що з того? Само собою, кожна дівчина, як і чоловік, мусить якнайбільше дбати про своє здоров'я, бо чим здоровіша людина, тим вона може бути добріша й щасливіша... Але я хотіла сказати, що ті дівчата, які навчаться об'їздити каміння та звертати вчасно з дороги—і в суспільстві, і в так званому своєму сердечному житті зуміють перемагати перепони, завжди знатимуть, що треба зробити. І взагалі вони стануть розсудливіші та навіть чесніші. Адже все виховання, кінець-кінцем на те, щоб виробити в собі знання та волю.

— Отже ви проповідуєте емансипацію жінок за допомогою вельосипедів?

— А чому б і не так?.. Відразу це може здатися смішним, навіть дивовижним; але гляньте, чого досягли вже жінки за допомогою вельосипедів. Жінка здобула право їхати в штанях, бо в них відчуваєш себе багато

вільніше. Спільні прогулянки вельосипедами зменшують та навіть знищують різницю між жінками й чоловіками. Жінка й діти можуть їхати скрізь разом і з чоловіком і з батьком. Дівчина й хлопець, як от ми з вами, по-товариському їздять у полі, в лісі і це нікого не дивує. А головне те, чого досягла жінка через вельосипед, це повітряні та світляні ванни, що тепер беремо, коли їдемо в полі, чи в лісі. Немов вертаємося тоді до спільної нашої матері землі й черпаємо з неї нову силу й нову здатність веселитися. Скажіть ви самі, хіба ж це не насолода їхати отут лісом! Який чудовий свіжий вітрець заходить нам у груди! Як це все нас очищає, дає нам силу, спокій, бадьорість!

І справді — в лісі серед тижня не було людей зовсім; проте, він був надзвичайно гарний, принадний. Крізь свіжу зелень пробивалося соняшне проміння; денне світло, що ще не встигло високо зійти над обрієм, освітлювало один тільки бік дороги й золотило високу зелену стіну дерева, а по другий бік, що був у затінку, ця стіна була майже чорна. Яка насолода була вже в тому, щоб мчати, немов ластівка, що ледве-ледве не черкає крилом об пісок на цій величній алеї, в свіжому повітрі, де чути було, як пахне трава та листя, і аромат їхній міцною хвилею бив просто в лице. І П'єрові і Марі здавалося, що вони майже не торкаються землі. Немов повиростали крила і вони мчали на них одно біля одного крізь світло та тінь багатого, різноманітного життя, у великому лісі й у його затінку почувалося бадьоре дихання моху та струмків, тварин та комах.

Коло фігури на Ноельському перехресті Марі не захотіла спинитися. У неділю там збиралося багато народу, а вона знала в тому лісі чудові незаймані куточки, що дихали чарівним спокоєм. З перехрестя починається схил на Пуассі. Тут вона прискорила ходу, і П'єр, захоплений, полетів за нею; вельосипеди їхні мчали з усієї сили. Обоє були весело п'яні від швидкого руху, захопилися, відчуваючи рівновагу, з якою, не зважаючи на шалену швидкість, вони летіли. Сіренький шлях біг їм під ноги, а дерева по обидва боки бігли назад, наче

хтось розкривав велике віяло. Легкий супротивний вітрець обертається на бурю й проти неї мчиш усе вперед до безмежного обрію, а обрій той відсувається все далі й далі. Це — безмежність надії, звільнення від тяжких кайданів звичайного життя, що здійснюються в просторі. Ніщо так не збуджує і серця радісно б'ються, немов хочуть вирватися з грудей.

— Ви розумієте, — скрикнула Марі, — ми їдемо зовсім не до Пуассі, нам треба взяти ліворуч.

Вони звернули на Ашерський шлях, що далі все вужчав і йшов у гору, де була густа тінь. Зменшуючи ходу, їздиці мусіли напружено працювати ногами, щоб дістатися на гору, маневруючи поміж досить великого каміння. Дорога багато погіршала, пісковий її ґрунт за останні дні дуже порили великі дощі. А проте, хіба не втіха вже сама збільшена праця.

— Нічого, звикнете й зрозумієте, як приємно перемагати перешкоди, — сказала Марі. — Щодо мене, то я ненавиджу надто рівну та гарну дорогу, коли вона дуже довга. Несподівана маленька гора, що не дуже втомлює ноги, це надзвичайна приємність. Вона додає різноманітності, що сама вже живить, підбадьорює. А крім того, як гарно почувати себе дужою, мчати все вперед, не зважаючи на дощ, на вітер, на перешкоди!

Дівчина вабила П'єра своїм веселим настроєм та бадьорою енергією.

— Що це, ми поїхали в подорож навколо всієї Франції? — спитав він сміючись.

— Ні, ні! ми вже доїхали! Гадаю, що вам буде приємно тут трохи відпочити... Ну, скажіть самі, чи варт було приїхати сюди, щоб посидіти хвилинку-другу в цьому чудовому куточку, де все дихає такою чарівною свіжістю та спокоєм?

Марі легко скочила з вельосипеда, а потім, пройшовши ступенів п'ятдесят стежкою, крикнула П'єрові, щоб їхав за нею. Опинившись на вузькій прогалині, поприставлявши вельосипеди до дерев, почували вони себе в такому чарівному гніздечку з листя, про яке можна тільки мріяти. Ліс навколо їх сяяв красою своєї могутньої владної величності. Весна вдягала його

немов вічною молодістю. Лист, ще зовсім свіжий, нагадував тонке мереживо, обсіпане золотими іскорками під соняшним промінням. Подих життя підносився з нього й летів на крилах вітерця з лісної гущавини, несучи сильні аромати землі.

— На щастя, тепер ще не дуже велика спека,— сказала Марі, сідаючи під молодим дубом і схиляючись на його стовбур.— Правда, в липні місяці шкура в нас, жінок, робиться надто червона й рисова пудра не може нічого подіяти... А проте, чи ж можна завжди бути гарною?

— Можу сказати, що мені не дуже холодно,— відповів П'єр, сівши в її ногах і витираючи хусткою піт із чола.

Дівчина засміялася й сказала, що ніколи ще не бачила його таким рум'яним. Тепер, принаймні, ніхто не скаже, що в нього не тече в жилах кров! Далі почали вони розмовляти одне з одним, немов двоє дітей, двоє товаришів. Вони були немов школярі, що їх пустили погуляти, найневинніші речі здавалися їм дуже смішні. Але ж Марі турбувалася все таки про П'єрове здоров'я, бо надто вже він розпалився після незвичайно швидкої їзди, і дівчина все казала йому, щоб не сидів довго в холодку, бо навколо стільки сонця. Щоб заспокоїти дівчину, П'єр мусів сісти спиною до сонця. Потім урятував Марі від великого чорного павука, що заплутався лапками в її волоссі на потилиці. Перелякавшись, вона верескливо закричала й тим показала, що вона слабка жінка. Правда, вона зараз же заявила, що надто вже нерозумно боятися павуків, а проте не мала сили відразу взяти себе в руки, зблідла й тремтіла. Стало тихо; обоє, посміхаючись, дивилися одно на одного. В тиші цього лісу, оповитого ніжним листям, почували вони взаємну ніжність, і та ніжність обом їм здавалася братерським почуттям. Марі була щаслива, що так влучно взяла участь у тому, щоб вилікувати П'єра. Він теж був вдячний молодій дівчині за те, що вернула йому здоров'я. Вони не спускали поглядів один перед одним, і їхні руки, перебираючи траву, ні разу навіть не доторкнулися одна одної. Вони просто не розуміли, що

одне одного кохають, і були такі самі чисті й непорочні, як могутні дуби навколо. Гидуючи вбивством, Марі не дозволила П'єрові розчавити павука й, трохи заспокоївшись, почала розсудливо розмовляти із своїм супутником про різні речі, як дівчина, що знає багато чого й зовсім не лякається життя. Справді, Марі мала право бути певною себе, бо знала, що в кожному разі робить саме так, як сама хоче.

— Ну, подумайте, — скрикнула вона, — здається, ми зовсім забули, що вдома нас ждуть снідати!

Обоє встали й вивели вельосипеди на дорогу й, швидко промчавши повз Ашерські хатки, приїхали до Сен-Жермену чудовою алеєю, що виходить до палацу. Їм невимовно приємно було летіти знову один біля одного, немов дві пташки, що мандрують разом. Дзвінки дзвонили й чути було легке шарудіння вельосипедних ланцюжків. У свіжому подиху вітерця від швидкої їзди почали вони вільно розмовляти, почувавши себе близькими одне одного й далекими від усього світу, що від нього помчали кудись далеко вгору.

Потім, вертаючися вдвох поїздом із Сен-Жермену до Парижу, П'єр помітив, що щочки в Марі раптом спалахнули гарячим рум'янцем. З ними в купе сиділи ще дві жінки.

— Ну, ось і вам тепер гаряче стало! — сказав П'єр.

Марі протестувала, але ж личко її палало все дужче, немов по-дівочому засоромилася.

— Та ні ж бо, мені зовсім не гаряче, ось доторкніться до моєї руки... Хіба ж не смішно червоніти отак без будь-якої причини? — сказала вона.

П'єр зрозумів, рум'янець — то мимовільний розквіт її дівочого серця, що відбивався час-від-часу на її щоках та дуже дратував її. Вона казала, що жадної причини до цього не було. А насправді й сама не знала, що її серце, яке дрімало в лісній гущавині таким невинним сном, тепер мало причину битися дужче, ніж звичайно.

На Монмартрі, коли діти, як звав він П'єра з Марі, поїхали, Гільйом почав робити таємничий свій порошок, що набиті ним набої лежали на горішньому поверсі,

в бабусиній кімнаті. Робота була дуже небезпечна. Найменша неухважність,—наприклад, забути своєчасно закрутити грант,—і міг статися страшний вибух, що висадив би в повітря і майстерню, і весь будинок, та й усіх, хто був у ньому. Гільйом звичайно й працював тоді, коли не було дітей. Тоді їм не загрожувала небезпека, тай сам він міг краще зосередитися на роботі. Але ж цього разу всі три сини були в великій майстерні, а бабуся, як звичайно, спокійно шила за своїм столиком близько від хемічних печей. На цю сміливу, мужню стару жінку Гільйом звичайно не зважав, бо майже ніколи не покидала вона свого місця й так звикла до небезпеки, що навіть помагала Гільйомові й навчилася розуміти не гірше від нього різні фази хемічних операцій, що за найменшої неухважності загрожувати страшною катастрофою.

Цього ранку Гільйом, здавалося, надто вже глибоко поринув у свої думки, і не раз переставала вона шити й поглядала на нього. Їй минуло вже сімдесят років, але ж вона ще не вживала окулярів, навіть і для такої дрібної роботи, як латати та зашивати білизну. Побачивши, що хемік не забуває про обережність, вона знову починала шити. Її незмінний чорний одяг добре пасував до суворого, хоча й не злого її обличчя, на якому можна було прочитати сліди колишньої вроди, хоч воно вже трохи зсохлося, пожовкло; зуби були всі цілі, волосся тільки починало сивіти. Звичайно говорила вона мало й не брала участі в суперечках—тільки робила та керувала, розкривала свої уста тільки для порад, що показували розсудливість, енергію та силу волі. Думки й бажання старої жінки можна було зрозуміти тільки з коротких, лаконічних фраз, бо в них виявлялася її душа, повна героїчного самозречення та любови до справедливості.

Останніми часами стара зробилася немов ще мовчазніша. Енергійно царюючи самодержавно в домі, все ще гарними вдумливими своїми очима стежила вона за маленькою людністю свого царства; до цієї людности належали не тільки її онуки, але й Гільйом, Марі, П'єр. Усі вони слухалися її, мов цариці, якої владу не можна

було ніколи та ніяк заперечувати. Чи не передбачала вона наперед якісь зміни, якісь факти, непомітні нікому іншому? У кожному разі вона була ще серйозніша, ще уважніша, немов передчувала близький час, коли для загального добра доведеться їй показати всю свою мудрість, увесь свій авторитет.

— Будьте обережніші, Гільйоме, щось ви неуважні сьогодні,—сказала вона зятеві. — Може, вас турбує що? Може чим журитесь?

Дивлячись на неї з усмішкою, Гільйом відповів:

— Запевняю вас, я й не думаю журитися... Я зараз думав про милу нашу Марі, що так раділа сьогоднішній прогулянці в лісі. Погода чудова.

Обидва старші сини не відривалися від роботи; тільки Антуан підвів голову й сказав:

— Яка шкода, що мені треба було скінчити це кліше! Я б із великою охотою був поїхав із Марі.

— Нічого, — відповів йому спокійно батько, — з нею тепер П'єр, а на нього, гадаю, можна покластися не менше, як на тебе.

Бабуся пильно глянула на зятя й потім почала шити знову. Царювання її в домі, де корилися їй усі, і молоді, і старі, пояснювалося її самозреченням, розсудливістю та величною добротою. Народилася вона протестанткою, але згодом скинула всі кайдани, релігійні та громадські забобони, і корилася тільки величній ідеї справедливості, що виникла в ній ще тоді, коли так страждала вона через довголітню несправедливість, що через неї загинув її чоловік. Тепер при кожній нагоді мужньо боронила вона справедливість, не зважаючи ні на які забобони, і завжди намагалася неодмінно зробити те, що вважала за свій обов'язок. Як колись цілком забувала себе ради свого чоловіка та ради своєї дочки Маргаріти, так тепер вона забувала себе ради доччиного чоловіка та його дітей. Тепер і П'єр—вдача його трохи непокоїла її — вступив до родини, належав тепер до маленького щасливого гуртка, що ним вона керувала. Безперечно, він гідний того, щоб вступити до їхнього гурту. Взагалі вона неохоче говорила, чому вона що робить. Після кількох днів одного вечора вона

просто сказала Гільйомові, що він добре зробив, привівши брата до себе.

Сьогодні, так коло півдня, Гільйом, все ще працюючи, сказав:

— Що за знак, діти ще не вернулися?! Доведеться трохи почекати із сніданком... А мені вже хотілося б кінчити ранішню роботу.

Минуло ще чверть години. Гільйомові сини кинули роботу й пішли в сад помити руки.

— Марі щось спізналася, — сказала бабуся, — як би чого не сталося?..

— О, вона дуже гарно їздить і зуміє постояти за себе, — відмовив Гільйом. — Турбує мене більше П'єр.

Стара знов пильно глянула на зятя й сказала:

— Вона напевне керує. Удвох вони чудово їздять, і з них дуже гарна пара.

— Так, безперечно, а все таки мені приємніше було б, коли б вони вже вернулися.

І раптом йому здалося, що він чує дзвінок вельосипедів. Він крикнув, що це, безперечно, вони. Дуже радий, забувши все на світі, навіть піч свою, побіг він у садок, щоб зустріти їх.

Зоставшись сама, бабуся спокійно шила, не думаючи, що якраз біля її фотелі в апараті готується вибухове надіб'я. І коли через дві хвилини повернувся Гільйом і сказав, що він помилився, то раптом став блідий, як смерть, дивлячись у реторту. Той момент, коли треба було закрутити грант, щоб скінчити виготовлення пороху, минув уже, коли він виходив, а тепер треба було чекати з секунди на секунду, що зараз станеться страшний вибух, як не знайдеться відважна рука, що наважиться закрутити грант. А проте буде вже пізно і сміливця, що наважився б на цей подвиг, першого знищить вибух.

Гільйомові не раз уже доводилося бути у великій небезпеці і він завжди був спокійний. А цього разу він стояв ніби прикутий до землі, немов очманів, не міг ступати. Всю його істоту немов спаралізував жах смерті. Ждучи катастрофи, що може висадити в повітря весь будинок і порох від нього розвіяти на всі чотири сто-

рони, Гільйом тремтів усім тілом і уривчасто белькотів:

— Бабусю, бабусю... Апарат, грант... Тепер усьому кінець...

Стара підвела голову й, не розуміючи, що саме сталося, спитала:

— Що таке? Що вам?

Побачивши, що Гільйом, страшенно переляканий, відхилився назад, вона глянула на піч і зрозуміла страшну небезпеку.

— Лихові ще можна запобігти, — сказала вона. — Треба закрутити грант, — правда?

Не хапаючись, спокійно поклала вона свою роботу на столик, підвелася з фотелі і підійшовши до хемічної печі, закрутила грант, навіть не здригнувшись.

— От і все! Не розумію тільки, друже мій, чому самі ви не закрутили?

Розкривши рот, з обличчям, страшенно переляканим, передчуваючи смерть, дивився він на бабусю. Кров знову повернулася йому до обличчя. Почувивши, що він живий, перед хемічним приладдям, що не загрожувало вже ніякою небезпекою, Гільйом глибоко зідхнув і ще тремтячи всім тілом, розпачливо відповів:

— Чому я не закрутив гранта?.. Тому, що злякався.

Якраз в цей час, захоплені після своєї подорожі, входили в майстерню Марі з П'єром. Весело розповідали вони про те, як їм їздилося, сміялися, несли з собою радість ясного соняшного дня. Троє братів — Тома, Франсуа й Антуан, — вернувшись з саду, сміялися з них, ніби П'єр мовчить про свої подвиги, а, напевно, налетів із своїм вельосипедом на корову та не раз звертав із дороги в овес. Побачивши, що батько надзвичайно схвильований, стурбувалися:

— Ах, дітки, я дуже злякався був! Це цікаве почуття. Я відчув його вперше в своєму житті. — І розказав, як страшно перелякався він катастрофи та як спокійно бабуся врятувала всіх від неминучої смерті. Бабуся протестувала легким жестом, немов казала, що закрутити грант ще не велике геройство. Але ж у

трьох дорослих Гільйомових синів на очах показалися сльози. По черзі підходили вони до бабусі й цілували її з великою пошаною, ніби вкладали в той поцілунок велику свою любов та вдячність. Ще тоді, як онуки були малі, бабуся віддала їм усю себе і тепер була готова пожертвувати своїм життям за тих, кого так любила. Марі теж обняла бабуся й цілувала її з найніжнішою вдячністю. Сама тільки бабуся не плакала і, заспокоюючи всіх, просила не перебільшувати того, що вона зробила, бути розсудливими.

— Сподіваюся, — сказав Гільйом, що поволі вже взяв себе в руки, — ви дозволите поцілувати вас і мені, як і всім іншим, бо в кожному разі я маю на це досить підстав. П'єр теж вас поцілує, бо ви й до нього такі самі добрі, як і до всіх інших.

Сіли снідати. Гільйом знову почав розмову про пережитий страх, якого він дуже соромився. Це почуття дивувало його. Деякий час він помічав, що надто вже турбується про власну особу, а раніше ніколи й не думав про смерть. Двічі вже можлива катастрофа примушувала його тремтіти. Звідки ж у нього, літнього вже чоловіка, ця любов до життя? Чому саме тепер дорожить він своїм життям? І схвильованим голосом зворушливо-ніжно сказав:

— Невже думка про вас, Марі, робить із мене такого боягуза? Коли тепер у мене менш мужности, ніж колись було, то саме тому, що я можу втратити щось дороге. Мое щастя надто вже велике... Коли я думав, що нам усім доведеться померти, ви з'явилися перед моїми очима, і страх, що я втрачу вас, спаралізував мене, що й кров у жилах застигла.

Марі на це лагідно засміялася. Натяки на близьке одружіння бували рідко, але завжди вона зустрічала їх із великою приємністю.

— Треба пождати ще шість тижнів, — просто сказала вона.

Бабуся, що перед тим дивилася на Марі з Гільйомом, повернулася до П'єра. Той слухав і теж посміхався.

— Так, — сказала вона, — через шість тижнів ви

будете чоловік і жінка. Певне, я й справді таки добре зробила, що не дала всіх вас висадити в повітря!

Три юнаки — Тома, Франсуа й Антуан — теж засміялися, і сніданок скінчився дуже весело.

По півдні П'єр почув на серці немов тягар і чим далі давив він його ще дужче. П'єр згадував слова Марі: „Треба почекати шість тижнів“. Так, через шість тижнів вона вийде за його брата. Йому здавалося, що досі ніколи він про це не чув і ніколи не думав. Вернувшись увечорі додому, в Нельї, П'єр відчув уже нестерпний сум. Оці слова Марі так мучили його, що здавалося легше буде вмерти. А чому ж напочатку йому зовсім не було неприємно, навіть тоді він усміхнувся? Чим пояснити, що тільки згодом почув він пекучий жаль, чим далі, то важчий та гостріший? І раптом зрозумів усе. Мов блискавиця, блиснуло йому в голові й відразу стало певністю: він кохає Марі, — кохає не як сестру, а як жінку, і з того кохання готовий померти!

Це була справжня блискавиця й освітила йому все. Він побачив, як після першої вже зустрічі непереможно тягло його до Марі. Спочатку почуття було йому тяжке, бо він ставився вороже до хвилювання, що спричиняла в ньому молода дівчина, але потім кинув боротися й піддався божественним чарам нового почуття. До неї, до цієї дівчини прийшов він, кінець - кінцем, після стількох мук та боротьби, і в ній саме була запорука того, що він заспокоїться. Сьогоднішню подорож вельосипедами з Марі, що дала йому стільки приємного, побачив він тепер у справжньому вигляді, як щасливі заручини в лісовій гущавині, що була немов співучасницею його кохання. Природа знову взяла його на своє лоно. Вернувши йому здоров'я та силу, вона віддала його жінці, яку він кохав. Тремтіння радісного щастя, що охопило його, повність духовної його дружби з деревами, з тваринами, з небом, все, чого він досі не розумів, мало тепер цілком ясне значіння, що хвилювало його й захоплювало. Тільки через Марі він видужає, тільки вона була для нього надія й певність, що відродиться він до життя та щастя. Тепер він забував

уже, коли бував із нею, тривожні думки, що й досі нестерпно гнітили його розум. Уже вісім день і разу не думав він про смерть, а раніше як його мучила ця невідступна думка! Боротьбу, біль та вагання, розпач небуття, гнів проти незаслужених мук — усе відсунула вона своїми чарівними свіжими ручками. Ця здорова, живорадісна дівчина заохотила його самого до життя. Все без винятку, все пояснювалося тим, що Марі зроби́ла з нього чоловіка в повному розумінні цього слова, а саме: працівника, закоханого й майбутнього батька.

І раптом згадав П'єр абата Роз і тяжку йому вранішню розмову з тим праведником. Наївне серце старого, зовсім незнайоме з коханням, все таки було прозірливе й тільки одно зрозуміло душевний П'єрів стан. Він мав повну рацію, коли казав, що П'єр пере́минився. Даремно П'єр як божевільний присягався, що зовсім не пере́минився, що в ньому не народилося жадної нової людини, а тоді вже Марі цілком пере́мїнила його істоту, прищепивши йому всю природу: поля, залиті сонцем та світлом, родючі вітри та безкрає небо, а під ним спіють жита. То ось де причина, чому обурював його католицизм — релігія смерти! Ось чому виврився в нього крик, що євангелія вже не годиться, що людям потрібна інша релігія, така релігія, щоб давала щастя та й справедливість усім людям не на небі, а тут, на землі, щоб була живим законом родючого кохання, законом самої природи.

Але, як же бути з Гільйомом? І перед П'єром уставала постать старшого брата, що так ніжно кохав його, прийняв його в свою сем'ю, де все дихало щирою ніжністю, душевним спокоєм та живорадісною працею. П'єр познайомився з Марі тільки тому, що хотів того Гільйом. І він знову згадав слова: „через шість тижнів“. Через шість тижнів старший брат одружиться з нею. Думаючи про це, П'єр почував у своєму серці немов гострий ніж. Він не вагався ані хвилини; він вирішив, що, коли буде треба, помре, а нікому в світі не скаже про своє кохання. Намагатиметься перемогти це почуття, а коли почує, що не вистачає сили, спробує втікти кудись на край світа. Старший брат хотів вос-

кресити його до життя; по суті він спричинився до цього кохання, що ним палало тепер П'єрове серце. Старший брат був такий довірливий, що віддав П'єрові не тільки власне серце, а й серця всіх своїх дорогих. Ніколи, ні, ніколи! Скоріше він, П'єр, засудить себе на вічні муки, аніж спричинить Гільйомові горе хоч на хвилинку! І муки знову почалися для П'єра. Він почував, що, втративши Марі, він знов впаде у безодню, в ту порожняву, що була в нього в серці від того часу, як утратив він колишню віру та надію. Цілісіньку ніч не міг він заснути, колишня страшна мука знову мучила його. Знову почав він усе відкидати й усе вважати за марне. Світ знову став для нього безглуздям, а життя разом і відкидав, і проклинав він. П'єр почував, що знов тремтить, коли подумає про смерть. То що ж—померти, померти, навіть не живши?!

Ах, яка страшна боротьба! Аж до самого світанку катував він себе й стогін виривався з його грудей. Нащо скинув він рясу? Одно слово Марі примусило його скинути священицький одяг, а тепер через друге її слово хоче він знову одягти ту рясу. Не так то легко втекти із в'язниці! Чорна ряса приросла до його тіла, і, хоч здавалося йому, що він уже скинув її з себе, — як і перед тим вона палила йому плечі. І тепер, здавалося, найрозумніше буде поховати себе в ній до смерті. Принаймні, тоді носитиме він жалобу по собі, як по чоловікові.

І потім нова думка блиснула П'єрові в голові й дужче його стурбувала. Нащо, власне, отак він себе мучить? Адже Марі зовсім його не кохає. Сьогодні ранком, коли їздили вони рядом, вона нічим не дала йому зрозуміти, що кохає його інакше, ніж чудова, мила сестра. Безперечно, вона кохає майбутнього свого чоловіка, Гільйома. І, приглушуючи подушкою свої ридання, П'єр знову заприсягся собі перемогти своє почуття й посміхатися, дивлячись на щастя братове.

IV

Прийшовши другого дня до Гільйома, П'єр пережив такі страшні муки, що потім два дні не приходив

більше. Він зачинився в себе вдома, там йому було легше, бо ніхто, принаймні, не бачив його страшної муки. Але якось ранком, коли без сили, в розпуці ще лежав він у ліжку, в спальню увійшов Гільйом. Це страшенно його здивувало,

— Я мушу зайти до тебе, бо ти нас забуваєш... — сказав Гільйом. — Я прийшов узяти тебе в суд, сьогодні судять Сальва. Мені ледве пощастило здобути двоє місць для тебе й для себе... Буде вже валятися, вставай! Дорогою поснідаємо й якраз устигнемо в суд.

Він був стурбований, заклопотаний. Гнітила його якась неспокійна, невідчепна думка. Поки П'єр одягався, Гільйом спитав його:

— Може ми тебе чим образили?

— Що вигадав!

— Чому ж ти відразу перестав до нас приходити? То бував щодня, а то відразу десь зник.

П'єр даремно силкувався вигадати щось і заплутався зовсім:

— У мене була тут деяка робота... Та це й зрозуміло. До мене знов вернулася моя колишня чорна меланхолія. Я не хотів порушити ваш спокій, не хотів наганяти на всіх сум.

З сильним рухом Гільйом відповів:

— То що ж це, ти думаєш, що приємніше нам не бачити тебе?.. У Марі, завжди такої здорової та щасливої, позавчора так боліла голова, що вона не виходила навіть із своєї кімнати. Учора теж почувала себе недобре, була дуже знервована, мовчала все. День був у нас дуже поганий.

Гільйом дивився братові в лице своїми чесними, щирими очима. В них можна було ясно прочитати підозру, що вже виникла, але Гільйом не хотів ще її показувати.

Стурбований тим, що Марі неспокійна, а разом і злякавшись, що викаже на себе, П'єр ще раз спробував збрехати й досить спокійно відповів:

— Так, вона почувала себе не дуже добре й того дня, коли ми їхали з нею вельосипедами. Щодо мене, то запевняю тебе, що я багато працював, а тепер я

збирався встати й вернутися до звичайного свого життя серед вас.

Гільйом ще з хвилину тільки дивився на нього й потім, чи побачив, що його підозра не мала підстави, чи відкладаючи розслідування до іншої, слушнішої нагоди, лагідно почав розмовляти з П'єром про інше. Але в палкому братерському почутті можна було помітити, що Гільйом передчуває якийсь горе, що може й несвідомо, але тяжко сумує. П'єр помітив це відразу й почав собі розпитувати брата:

— А сам ти не хворий часом? Мене здається, принаймні, що в тебе немає звичайного твого ясного спокійного настрою.

— Я? О, ні, я зовсім не хворий!.. А от щодо мого ясного та спокійного настрою, як ти його звеш, то тут справді не все гаразд. Ти, напевно, догадуєшся, що мене обурюють оті газетні наклепи на Сальва. Страшно обурює мене те, як неймовірно несправедливо кидаються всі на цього нещасного, щоб розчавити його. Я просто лютію, — говорив він.

І після цього він говорив тільки про Сальва з великим захопленням і розпалювався, немов хотів упевнитися, що ця злоба дня є причина неясної його тривоги, його муки. Снідаючи о десятій годині в маленькому ресторанчику, на бульварі Палаців, Гільйом розказав, як глибоко зворушило його, що Сальва вперто мовчить про те, чим набита була бомба, а також не сказав і про те, що кілька днів робив у монмартрській його лабораторії. Тому, що Сальва мовчав про це, Гільйома не турбували й не викликали на суд навіть за свідка. Надзвичайно зворушений хемік почав говорити про свій винахід, про страшне знаряддя до знищення, що мало забезпечити всемогутність Франції тоді, коли вона візьме на себе звільнити людство. Віднині результати десятилітніх його дослідів забезпечено. Він скінчив їх зовсім і хоч завтра вони можуть стати до послуг французькому урядові. До певної міри турбувало ще Гільйома вагання, чи до речі буде такий його вчинок, а вагався він через нахабну безсовісність фінансових та політичних кіл, — але він ждав тільки,

поки одружиться з Марі, а тоді здійснить свій план. Любов підказувала йому зворушливе бажання поєднати її ім'я з великим тим вічним миром, що сподівався він подарувати людству.

Тільки через Бертеруа пощастило Гільйомові дістати два вхідні квитки. Якраз об одинадцятій годині, скоро відчинилися двері карного суду, П'єр із Гільйомом були вже там, але відразу думали, що їм так і не пощастить увійти. Усі коридори в судовому будинку поперегороджували ґратами й позамикали на замок. У порожньому будинку почувався подих такого жаху, немов магістратура боялася, що сюди вдеруться анархісти, озброєні бомбами. Почувалася та сама паніка, що цілих три місяці була вже в Парижі. Обидва брати мусіли сперечатися коло кожних дверей, коло кожних ґрат, де скрізь стояли салдати. І коли вони, кінець-кінцем, увійшли в залю засідань, то вона вже була повна. Скрізь сиділи вже люди, що терпляче сиділи в задусі та тісноті цілу годину до початку судового засідання. А разом з тим вони мали ще сидіти отак годин сім-вісім не встаючи з місця, — бо були чутки, що весь процес має бути скінчено за одне засідання. На вузькому просторі, призначеному для публіки без квитків, що мусіла стояти, набилась сила-силенна зацікавленого народу, що поприходила з вулиці. Безперечно, туди між іншими пощастило увійти декому з товаришів та приятелів Сальва. У відділі для свідків на дубових лавах сіли запрошені, що мали спеціальні квитки. Але було їх стільки, що вони сиділи мало не на колінах одне в одного. Навколо помосту для суддів та навіть ззаду за ними стояли, немов на театральній прем'єрі, стільці для привилейованого великого панства — для видатних політичних діячів, газетярів та дам. Адвокати в мантиях стояли й сиділи, де кому пощастило дістати місце, в кожному вільному кутку.

Досі П'єр ніколи не бував у залі засідань і вона трохи здивувала його, бо не знайшов він у ній тієї величності та врочистости, що, на його думку, повинні були тут бути. Цей храм людського правосуддя здався йому надто вже тісним, похмурим, суворим та й

не дуже чистим. Поміст, де засідав суд, був такий низький, що П'єр насилу міг бачити фотелі для голови та двох його товаришів. Звернув він увагу й на те, що надмірно багато тут витрачено старого дубу на прикраси. Балюстради, панелі й лави, а також стеля з різними кесонами робили залю похмурою, суворою, але це гармонувало з темно-зеленими запонами. Крізь сім вузеньких вікон, прорізаних надто високо, з маленькими біленькими запонами, лилося в залю бліде олив'яне світло, і його смуга ясно немов переділяла залю на дві половини. По один бік були обвинувачений та його адвокат, — вони сиділи на своїх лавах, освітлені холодним світлом, а по другий — присяжні, зачинені в призначеній для них вузенькій загороді, — зовсім у затінку. Це була немов символічна присутність невідомого справедливого судді, що бачить усі таємниці душі підсудного. У цьому похмурому та суворому оточенні неясно видна була постать Іс. Христа над місцем для суддів, немов обкутана тяжким сіруватим туманом. Поруч із годинником, якраз над лавою для підсудного, стояв великий гіпсовий білий бюст Республіки і ясно позначався на темному тлі стіни.

Гільйом із П'єром знайшли собі місця тільки на останній лаві для свідків, біля самої вже загороди, а за нею стояла вже публіка без квитків. Сідаючи, Гільйом помітив молодого Віктора Матіса; той стояв у перших рядах, — опершися ліктями на бильця, підпирав руками підборіддя. На блідому його обличчі очі палали, а вуста були суворо стиснені. Очевидно, пізнали один одного, але ж Віктор не поворухнувся. Гільйом теж зрозумів, що тут не зовсім безпечно їм вітати один одного. Гільйом почував, що Віктор наперед знає, що має тут статися і поглядає своїм вогненным поглядом.

На цей час і П'єр пізнав гарного депутата Дютейля, що сидів перед ним поруч із княгинею Розамундою. У невиразному гомоні юрби, що, щоб згаяти час, балакала, сміялась, їхні голоси звучали серед найвеселіших та щасливих, серед тих, які раділи, що пощастило їм побачити таке видовисько. Дютейль поясняв своїй

сусідці всі подробиці в залі засідань з усіма її лавами та дерев'яними клітками для присяжних, обвинуваченого, оборонця, прокурора, навіть секретаря, при чому не забув і про стіл речових доказів та про штахети, куди викликають свідків. Нігде нікого ще не було; один тільки вартовий пристав перевіряв, чи все в порядку. Але адвокати ходили вже біля місця для суддів. Взагалі заля карного суду здавалася якимось театром перед тим, як має початися вистава, коли сцена ще порожня, а місця для публіки повні вже глядачів і глядачі ті нудьгують, чекаючи. Щоб трохи розважитися, княгиня Розамунда почала шукати своїх знайомих у морі голів, що аж почервоніли від тісноти та захоплення.

— Гляньте! Он там за помостом, біля гладкої дами в жовтому, як не помиляюся, сидить Фонсег. А по другий бік, здається, наш приятель — генерал де-Безонне... А барона Дювільяра не можу знайти.

— Цілком зрозуміло, його не буде, — сказав Дютейль. — Йому не дуже зручно бути тут. Це була б надто вже велика кровожерність.

І потім сам почав розпитувати її:

— Напевно ви посварилися з вашим приятелем Гіацінтом? Бо коли б не посварилися, я б не мав чести та приємности бути вашим кавалером.

Княгиня, злегка знизавши плечима, пояснила, що поети страшенно їй набридли. Несподівано тепер захопилася вона політикою. Ось уже цілий тиждень цікавиться вона міністерською кризою й намагається бути в курсі всіх огидних тих інтриг навколо тієї кризи. Молодий ангулемський депутат розповідав їй усі таємниці політики.

— Знаєте, мій дорогий, — сказала вона, помінивши тему розмови, — мені здається, що там, у Дювільярів всі остаточно побожеволіли. Безперечно. Ви знаєте, що Камілла виходить за Жерара? Це вже вирішено й підписано. Баронеса Єва скорилася сумній цій неминучості і з певних джерел я знаю, що й Жерарова мати, графиня де-Кенсак, теж згодилася.

Дютейль посміхався, як людина, що має відомості з найпевніших джерел.

— Так, так, я знаю, — сказав він. — Вінчатися будуть найближчими днями в церкві Мадлен. О, це буде блискучий шлюб, безперечно, довго говоритимуть про нього... Але ж, між нами кажучи, краще, ніж такий кінець, важко й вигадати. Баронеса, по суті, найкраща жінка. Я завжди казав, що вона пожертвує власне щастя для того, щоб щасливі були дочка з Жераром. Взагалі, цей шлюб погоджує всі непорозуміння й усе залагоджує.

— Цікаво знати, якої думки про це сам барон? — спитала Розамунда.

— О, він просто захоплений! Ви звичайно, читали сьогодні в списку нового кабінету, що Доверня призначено на міністра народньої освіти? А це ж усе одно, що зобов'язання ангажувати Сільвіяну в трупі Французької Комедії. Коли Доверневі дали цю посаду, то тільки для того, щоб забезпечити той ангажемент.

Жартуючи отак, розмовляв Дютейль з княгинею, як репортер, маленький Массо, що гаряче сперечався із сторожем, помітив вільне містечко коло княгині й жєстами мовчки благав дозволити йому сісти біля неї. Княгиня теж мовчки красномовно його запросила.

— О, — сказав Массо, сідаючи біля Розамунди, — це була нелегка штука знайти місце. На лаві для газетярів така тіснота, що не варто було й пробувати там сісти. А мені ж неодмінно треба написати звіт про засідання... Ви, княгине, найдобріша з жінок, що згоджуєтесь трохи потиснутися для вашого найвірнішого поклонника.

Стиснувши руку Дютейлеві, Массо казав уже іншим тоном:

— Отже, пане депутате, міністерство, нарешті, організувалося... На це треба було витратити багато часу, але ж самий склад кабінету найкращий. Він цікавить і задовольняє всіх.

Декрети про призначення нових міністрів тільки но з'явилися ранком в „Офіціальній газеті“. Криза тривала багато днів, і коли Віньйон цілком несподівано зазнав другої поразки, спробувавши скласти повний міністерський список, то президент республіки, хоча й неприємно було, запросив в Єлісейський палац Монферрана.

І Монферранові за якихось двадцять чотири години пощастило знайти всіх потрібних міністрів; із тріумфом він вернувся до влади, що так ганебно втратив її разом із Барру. Цього разу Монферран відмовився взяти портфель міністра внутрішніх справ, а взяв міністерство фінансів разом із головуванням у раді міністрів. Йому давно вже хотілося бути на цьому місці, але ж досі він ховав це. І тільки тепер виявилася вся тонкість таємної його інтриги, художність того маневру, що через нього він вийшов би сухий із води навіть і без заарештування Сальва, та надзвичайна спритність підпільної кампанії проти Віньйона, що йому вже двічі ставили силу непереможних перепон. Все це скінчилося немов громовим ударом. Список міністрів уже був готовий у Монферрана і, коли довелось доручити йому скласти кабінет, він того самого дня завдання виконав найкраще.

— О, вітаю, — насмішкувато додав Массо, — зроблено дуже хитро!..

— Моя хата з краю, — скромно сказав Дютейль.

— Як то з краю? Усі знають, мій дорогий, що ви теж приклали руку до цього.

Депутатові було надзвичайно приємно слухати таке про себе, і він з приємністю посміхнувся. Репортер казав далі з досить зневажливими натяками — доводилося їх прощати, бо говорив він їх із жартами, з примовками. Він розповідав про Монферранову банду, що складалася з тих людей, яким було дуже погано, якби Монферранові не пощастило, — і допомагали вони йому так щиро. Як неймовірно відважно добив Фонсеґ статтями в „Гльобусі“ свого старого приятеля Барру, що тепер уже заваджав. Цілий місяць, щоранку, друкувала газета замітки, де не тільки ставила хреста над Барру, але й підривала довіру до Віньйона й готувала повернення „рятівника“, покищо не називаючи його на ім'я. А одночасно енергійно йшла підпільна інтрига на Дювільярові мільйони. Сила-силенна баронових посіпак працювала одностайно й чітко, як належить добре вимуштрованій армії. Дютейль був там за сурмача чи за барабанщика. А Шеньє виконував такі брудні доручення,

що їх ніхто інший не хотів брати на себе. Отже тріумфатор Монферран, безперечно, затушкує насамперед скандальну історію з Африканськими залізницями, і щоб урочисто її поховати, призначить парламентську слідчу комісію.

Дютейль поважно пояснив:

— Що ви хочете, мій дорогий? Коли скрута, коли суспільству та державі загрожує небезпека, хоч-не-хоч мусиш віддавати кермо влади досвідченій, сміливій руці, що здатна вгамувати бурю... Монферранові непотрібна наша приязнь, бо політичне становище само собою висувало його. Бо це ж єдиний тепер політичний діяч, у якого досить енергії, щоб урятувати нас усіх.

— Знаю, знаю — сказав Массо насмішкувато. — Мені казали, ніби все полагоджено так швидко саме якраз для того, щоб сьогодні можна було оголосити декрет про призначення нових міністрів і тим розвіяти всі побоювання в серцях присяжних та суддів. Знаючи, що залізна Монферранова енергія вже зранку взяла собі кермо влади, на вечір вони наберуться досить мужности, щоб засудити Сальва на смерть.

— Але ж, дорогий мій, такий присуд справді потрібен тепер, щоб урятувати суспільство! Зрозуміла річ, що люди, які повинні охороняти найсвятіші інтереси суспільства, мусять знати, що міністерство стоїть за них і, коли буде треба, зуміє їх захистити.

Веселий сміх княгині Розамунди перебив їхню розмову:

— Гляньте, чи то не Сільвіяна — ота жінка, що тільки но сіла близько біля пана Фонсега? — спитала вона.

— Що ж, сказано: Сільвіянине міністерство, — жартиливо сказав Массо. — Коли Довернь став приятелем отаким гарненьким акторкам, то на його вечірках буде досить весело.

Гільйом із П'єром слухали все це, бо не могли не слухати, навіть коли б і не хотіли. Надто тяжко вразили Гільйома оці великосвітські пльотки та позалаштунковий бік парламентської політики. Від обурення серце його обливалося кров'ю. То Сальва перше, ніж з'явиться він на лаві підсудних, уже засуджено на

смерть? Отже Сальва мусить спокутувати гріхи всіх, і суд над ним був тільки слухна нагода, щоб могла тріюмфувати зграя безсоромних егоїстів та шанобливців? Яка ж смердюча кльоака, яка соціальна гнилизна була під усім цим! Виявлялося, що гроші—наймогутніше знаряддя, щоб розносити заразу. В сем'ї найогидніші драми; політика сходила на зрадливу боротьбу поміж окремими особами, при чому державну владу, як здобич, хапали собі найспритніші та найнахабніші пройдисвіти. Невже ж і такий суспільний лад не завалиться? Хіба ж не смішна пародія був урочистий цей прояв людського правосуддя, що його ждали всі? Тут зібралися упривилейовані щасливці, що захищали гнилу будівлю, під якою самі тулилися, і напружували всю колосальну силу, що була ще до їхніх послуг, щоб розчавити нещасну, малюсіньку комаху, бідолаху, що діяла під впливом тимчасового божевілля, сп'яніла від туманної мрії про інше, вище правосуддя, що мало, нарешті, помститися за знедолених та скривджених.

Раптом заля захвилювалася. Вибило дванадцять. Присяжні увійшли із спеціальних дверей безладно, мов череда, і почали сідати на свої місця. Більшість із них мала добродушний вигляд добре годованих міщан, одягнених, як на свято; були серед них і худорляві, непоказні, з живими вогненними очима, бородаті й лисі. Всі разом здавалися вони якоюсь непевною сірою купою; обрис її майже зникав у затінку залі. Потім увійшли члени суду під головуванням де-Ляронбардьєра, одного з членів судової палати. Зважившись узяти на себе небезпечну честь головувати сьогодні, він подбав за те, щоб надати величності своєму довгому, худорлявому обличчю, облямованому сивим волоссям та бакенбардами. Обличчя те здавалося ще суворіше через те, що по обидва боки від нього сиділо двоє рум'яних чоловічків, один чорнявий, другий білявий. На прокурорській трибуні був дуже здібний, авторитетний Леман, кремезний ельзасець із хитруватими очима. Те, що йому саме доручили обвинувачувати Сальва, показувало вже, якої великої ваги надавали цій справі. Нарешті важко застукотіли жандармські чоботи і ввели підсудного. При-

сутні всі встали, щоб краще його побачити. Сальва все ще був у кашкеті, у великому теплому пальті, що дав йому Віктор. Змарніле, лагідне й сумне його обличчя, облямоване рідким рудим волоссям з сивиною, освітлювали гарні голубі очі, а в них блищав вогонь ніжної мрійности. Обличчя те надзвичайно всіх зацікавило. Глянувши на присутніх, він усміхнувся комусь із своїх знайомих, безперечно Вікторові, а може й Гільйомові, — і спокійно сів на лаву.

Переждавши, доки в залі знову стало тихо, голова почав виконувати формальності, як на початку кожного карного процесу. Потім почав читати судовий пристав пронизливим голосом довгий без кінця акт обвинувачення. Настрій у залі відразу перемінився. Публіка слухала акт обвинувачення нетерпляче, байдуже, бо все, що там говорилося, давно вже знала вона з газет. Усі місця в залі було зайнято. Вільне зоставалося тільки вузьке місце перед помостом, куди викликали свідків. У цьому величезному натовпі серед ясних убраннів жіночих та чорних адвокатських мантий, зовсім непомітні були три червоні мантиї суддів, на такому маленькому помості, де тільки ледве-ледве можна було побачити серед маси інших обличчів довге, бліде обличчя голови суду. Багато хто цікавився присяжними, силкувався побачити їхні обличчя, що зникали в сутінку. Інші вперто дивилися на підсудного, дивувалися з його втомленого вигляду та такої байдужості, що він ледве відповідав своєму оборонцеві. Це був молодий і, як казали, дуже талановитий, а в кожному разі, розумний, спритний адвокат. Він, очевидно, дуже був зворушений, бо збирався тепер використати нагоду, щоб вкрити себе славою. У міру того, як читали акт обвинувачення, публіка все більше цікавилася столом речових доказів. Там лежали найрізноманітніші уламки: шматок із воріт Дювільярівського будинку, розбита цегла із склепіння, розколений від вибуху камінь із бруку, інші чорні шматки. Надто вражала картонка від модистки з капелюхом, що зосталася зовсім ціла, особливо слоїк із спиртом, де лежало щось біле. Це була маленька рука дівчинки, відірвана коло самого зап'ястя. Ніяк не можна

було зберегти та покласти на стіл речових доказів -- увесь труп бідолахи, що їй вибухом розірвало живіт та пошматувало внутрощі.

Нарешті Сальва наказано встати, і голова почав його допитувати. Трагічно ясно видно стало контраст поміж присяжними, що, сидячи в затінку, наперед уже вирішили долю підсудного й, злякавшись терору, прийшли сюди тільки для того, щоб винести обвинувальний вирок, і підсудним, — під яскравим холодним світлом, що лялося на нього. Самітний та сумний сидів він поміж чотирма жандармами, як жертва, що має постраждати за гріхи свого народу. Щоб остаточно загубити Сальва, Ляронбардьер допитував його своєрідним тоном, зневажливо, огидливо. Голову не можна було назвати людиною безсовісною. Він був характерний представник останніх, стародавніх французьких юристів, непохитно-чесних, але зовсім не розумів він нових течій і до винувачених ставився, як суворий невблаганний біблейський бог. Маленький дефект у Ляронбардьера, а саме — трошки шепелявий був, що, здавалося йому, тільки заваджав йому показати на адвокатській трибуні хист геніяльного оратора, — страшенно його дратував і він не міг бути розсудливо-милостивим. Публіка почала посміхатися, прислухаючись до деренчливого верескливого голосу голови, коли звернувся він до Сальва з першим запитанням, — і голова, безперечно, посмішки ті почував. Смішний його голос позбавляв останньої найменшої величності ту дискусію, де йшло про людське життя, тим більше, що дискусія та відбувалася в залі, де було повно публіки, що збіглася сюди ради кровожерної цікавості. Мало не помираючи від задухи та тісноти, всі витирали з обличчя піт, і, ради розваги, глузували з голови. Сальва відповідав на перші запитання ввічливо, але втомлено, байдуже поглядаючи, як голова, щоб упосліднити підсудного, суворо закидав йому гріхи його молодости, що той прожив у найтяжчих злиднях, виставляв ті гріхи якнаймерзенніше й підкреслював протиморальний характер взаємин Сальва з рідною тіткою своєї дочки Селіни. Підсудний був цілком спокійний, відповідав тільки „так“, „ні“, як людина,

що їй немає чого ховати, бо вона вирішила відповідати за свій вчинок. Уже на слідстві признався він у всім і тепер точно підтвердив всі свої колишні свідчення й сказав, що зовсім не випадково вибрав він Дювільярів будинок, щоб висадити його в повітря. Він хотів кинути всім у вічі справжнє значіння того вчинку, що був застереженням багатіям, що набирали собі величезні багатства спекуляціями, безчесними крадіжками, шахрайствами, ошуканством. Він думав, що вибух бомби злякає їх і примусить хоч частину загарбаного багатства повернути справжньому власникові, знедоленому трудящому народові, що разом із жінками та дітьми подихає з голоду. І тут тільки почув він надхнення. Всі страшні ті злидні, що зазнав він сам, повставали перед ним, і, як у гарячці, збуджували ввесь хаос у його черепі недоука, де переплутувалися один із одним у чудернацькій мішанині сучасні соціяльні погляди та найбурхливіші поривання до абсолютної справедливости та до заведення на землі загального щастя. Тепер тільки вияснилося, що таке був Сальва в дійсності: це був сантиментальний, захоплений мрійник, тверезий, завзятий та гордий; він так обурювався з несправедливости та страждання, що забував про самого себе, і хотів переробити світ відповідно до своїх соціялістичних ідеалів.

— Але ж ви втекли, — обурливо сказав голова, наче цвіркун зацвірчав, — то не кажіть же, що ви не дорожите своїм життям, що ви готові віддати голову за справедливе діло, не кажіть, що ви готові бути мучеником.

Він дуже хитро влучив у найболючіше місце підсудному. Сальва неймовірно шкодував, що в Бульонському лісі інстинктивно підпав почуттю самоохорони, тому почуттю, що примушує звіра тікати від мисливців. У кожному разі, окрім почуття страху був тут ще й не-свідомий запал боротьби. І на таку несправедливу ганьбу він відповів:

— Я не боюся смерти й незабаром доведу це... Коли б усі були такі мужні, то на завтра ваш гнилий суспільний лад був би зметений з лица землі і настало б, нарешті, щастя.

Тоді голова почав випитувати в підсудного подробиці до готування бомби. Допит цей тривав дуже довго, бо, як справедливо сказав Ляронбардьер, тут саме й було найтемніше місце всієї справи.

— То ви вперто кажете, що набили бляшанку з-під консервів динамітом? — сказав він. — Ви зараз почуєте, що сказали експерти; хоч вони й не згодні один з одним, проте визнають, що бомбу набито не динамітом, а якоюсь іншою вибуховою речовиною, але якою саме, сказати не можуть... Коли вже ви почали вихвалитися своєю щирістю та одвертістю, то ви, здавалося б, повинні були задовольнити наші вимоги.

Раптом Сальва заспокоївся й почав знову відповідати лаконічними фразами, розсудливо-стримано:

— Що ж, шукайте правди, коли мені не вірите... Правда в тому, що набій свій зробив я сам один, а за яких обставин, мене примушували говорити, принаймні, разів уже двадцять... Я певен, що ви й самі не сподіваєтеся, щоб я почав заплутувати в цю справу товаришів та називати вам їхні прізвища.

Підсудний вперто стояв на цьому, і нічого іншого не можна було від нього добитися. Під кінець тільки він надзвичайно схвилювався; а саме тоді, коли голова знову пригадав нещасну жертву вибуху, молоденьку, гарненьку біляву дівчину, майже підлітка, яку жорстока доля привела до воріт Дювільярівського будинку якраз, коли стався вибух.

— Ви своєю бомбою вбили дівчину з вашої власної класи, ученицю модистки, майже дитину, що своїм маленьким заробітком годувала стару бабусю.

Щось стиснуло горло Сальва:

— Про це тільки я й шкодую, цілком щиро... Звичайна річ, мою бомбу призначав я не для неї. Хай усі трудящі, всі голодні, всі знедолені завжди пам'ятають, що вона була жертва за них, і що кров її пролилася за святе діло, як проллється й моя кров.

Судовий допит скінчився серед загального глибокого хвилювання. П'єр почув, як Гільйом, що сидів із ним поруч, увесь тремтів, коли підсудний вперто відмовлявся пояснити якою саме вибуховою речовиною

набив він бомбу, і брав на себе всю відповідальність за злочин, що мав коштувати йому навіть життя. Мимоволі обернувшись назад, Гільйом помітив молодого Віктора Матіса, що не рухався з місця й усе ще спираючись ліктями на поруччя, прислухався, охоплений лиховісним німим запалом. Усе ще спирався він підборіддям на руки, а очі палали, мов ті розколини, що крізь них світилося грізне полум'я негасимої помсти.

У залі засідань кілька хвилин чути було глухий гомін; то балакали слухачі.

— А треба сказати, цей Сальва дуже непоганий! — весело сказала княгиня Розамунда. — Очі в нього такі ніжні... О, ні, дорогий мій депутате, не кажіть мені про нього нічого поганого. Ви мусите знати, що хоч би що, в душі я анархістка.

— Я й не кажу про нього нічого поганого, — теж весело відповів Дютейль. — Та й спільний наш приятель Амадьє повинен би дякувати цьому чоловікові. Аджеж саме слідство в справі Сальва й піднесло Амадьє на п'єдесталь. Досі ніколи ще не говорили стільки про нього. А це ж йому така приємність! Тепер Амадьє наймодніший та найславетніший серед усіх наших судових слідчих. Перед ним була тепер така широка кар'єра, що якби не Сальва, то про неї не намілювався б він і думати.

Массо, як звичайно, іронічно-безсоромно влучними рисами намалював таку картину:

— Тільки но анархісти заворушаться, зараз же все в нас іде якнайкраще. А хіба ні? Візьміть, наприклад, хоч цю бомбу: вона чудесно владнала справи багатьох моїх шановних знайомих. Невже ви думаєте, що мій патрон Фонсеґ, який так галлянтно залицяється тепер до своєї сусідки, може поскаржитися на цю бомбу? Чи думаєте ви, що й сам Саньє, що сидить так спокійно ззаду від голови, хоч більше личило йому сидіти поміж чотирма жандармами, — хіба не мусів би поставити здоровенну свічку за Сальва? Адже ця справа дала йому нагоду збільшити огидну та безсоромну, але й дуже корисну для тиражу рекляму! Можна сказати, що ту рекляму друковано ввесь час на шкурі цього

нещасного. Не кажу вже про політичні, фінансові та інші всякі комбінації різних наших діячів, що не від того, щоб половити рибку в мутній воді.

Дютейль перебив його.

— Та й ви самі, здається, добродію, добре використали анархіста Сальва та його бомбу... Побачення з маленькою Селіною дало вам, я чув, добрий таки заробіток.

Справді, Массо дуже влучно надумався знайти таки Теодор та дочку Сальва, а потім писати в газеті „Гльобус“ побачення з ними, прикрасивши його зворушливими подробицями. Стаття надзвичайно подобалася публіці: милі, наївні відповіді маленької Селіни про її батька, посаженого в тюрму, так зворушували всіх чутливих жінок, що вони приїздили елегантними екіпажами, привозили двом нещасним свою милостину. Ті самі люди, що вимагали голови Сальва, мали якесь дивне співчуття до його дочки!

— Що ж, я й не ховаюся, і я заробив дещо, — сказав газетяр.— Кожен заробляє, як та що може.

На цю хвилину озирнувшись, Розамунда помітила ззаду за собою Гільйома й П'єра. Її так здивував піджак молодого священика, що навіть не зважувалася заговорити з ним. Повернувшись до Дютейля та Массо, напевно сказала їм, як вона здивувалася, бо обидва вони відразу обернулися і з чемности вдали ніби нічого не бачили й не помітили. Задуха ставала непереносна; одна дама впала вже непритомна, і цвіркун знову наказав додержувати тиші.

Сальва стояв, тримаючи в руці кілька аркушів паперу. Він силкувався показати голові, що хоче доповнити свої свідчення, й прочитати, що примусило його кинути бомбу. Здивований голова, намагаючись не показати свого обурення, хотів був перешкодити, але ж, розуміючи, що не може затулити рота підсудному, з жестом роздратування і зневаги дозволив йому прочитати додаткові свої свідчення. Сальва, як старанний учень, що трохи затинається та ніяковіє на іспиті, почав читати ті фрази, що йому надто подобалися; він підкреслював іноді недоречно, навмисне вимовляв їх

голосніше. Це був крик знедолених рабів, що обурювалися проти свого злиденного становища, проти жахливих тих злиднів, в яких мусіли вони жити, проти того, що не можна робітникові жити з своєї праці, проти такого становища, коли цілий шар людей, найчисленніший та найчесніший, подихає з голоду, а упривилейована меншість — багатії, що аж захлинаються грішми — не хоче дати навіть тих крихоток, що падають із їхнього столу, бідним і, звичайно, й на думці не мають повернути ані найменшої часточки загарбаного суспільного майна. Тоді треба відібрати все в цих грабіжників, грізними пересторогами збудити їх, щоб прокинулися вони від егоїзму, в якому все життя своє перебувають. Треба було оголосити їм вибухами бомб, що день правосуддя вже прийшов. Це слово „правосуддя“ бідолаха підкреслив таким дзвінким голосом, що воно пролунало по всій залі. А надто вже вразили кінцеві слова Сальва про те, що, зважившись кинути бомбу, він цілком свідомо віддавав своє життя за загальну справу. Цілком певний, що присяжні присудять його на страту, Сальва провіщав, що з його крові народяться інші мученики. Хай так, хай він піде на гільйотину, але ж його приклад дасть мужність його однодумцям. Після нього прийде той, хто помститься за нього, а потім інші, потім ще інші, і приходитимуть доти, поки сучасне застаріле та гниле суспільство кінець-кінцем не завалиться, щоб очистити місце суспільству майбутньому, що дасть справедливість і щастя всім, і за апостола цього майбутнього суспільства вважає себе нещасний Сальва.

Нетерпляче ждав голова, поки скінчить підсудний і двічі спробував був припинити промову, але Сальва читав спокійно-енергійно, як захоплений фанатик, що найбільше боїться випадково не так сказати ту чи іншу фразу із тих, що вважає за надто важливі. У тюрмі, очевидно, весь час мріяв Сальва про ту хвилину, коли доведеться йому голосно прочитати цю записку. Оце читання — останній акт його самогубства: він віддавав своє життя, щоб славно померти за людство. Прочитавши записку до кінця, підсудний сів на свою

лаву поміж жандармами; очі його блищали, лице зашарілося, ніби з великої внутрішньої радості.

Щоб не лишилося вражіння неясного страху та співчуття до підсудного, голова визнав за потрібне негайно допитати свідків. Перед судом пройшло їх багато, але ж свідчення їх були зовсім не цікаві, бо не давали нічого нового. З деякою увагою слухали стримане та обережне свідчення фабриканта Грандідьє; він казав, що звільнив Сальва із заводу за анархістську пропаганду. Швагер підсудного, слюсар Туссен теж показав себе дуже порядною людиною. Він казав правду й змалював Сальва гарно, як людину дуже гарну, і подав кілька прикладів про те. Надто багато часу забрали суперечки поміж експертами: як у писаних своїх висновках, так і в словесних поясненнях на суді не могли вони дійти згоди. Усі вони вважали, що бомбу набито було не динамітом, а якоюсь іншою сильною речовиною, але ж про природу цієї речовини вони припускали щось незвичайно дивне і взаємно протилежне. Потім прочитали на суді окрему думку славнозвісного вченого Бертеруа; він гадав, що бомбу набито було, безперечно, якоюсь новою, надзвичайно сильною вибуховою речовиною, якої хемічна формула невідома ще йому, ані будь-якому іншому, крім того, хто її винайшов. Шпиг Мондезір та комісар поліції Дюпо докладно розповіли про те, як полювали вони Сальва, намалювали картину, як його заарештували в Бульонському лісі. Мондезір звеселив навіть присутніх військовими приказками, що ними прикрашав своє свідчення. Велике, але зовсім інше вражіння справила стара бабуся забитої дівчинки, учениці з майстерні. Публіка здригнулася від жалю та обурення. Обвинувачення справді таки вчинило жорстоко, викликавши на суд цю нещасну, висохлу, ледве живу, стару жінку. Не розуміючи, нащо її розпитують, вона зовсім збентежилася й почала гірко плакати. Після неї допитували свідків оборони. Один по одному проходили старші майстри, підмайстри та прості робітники, товариші Сальва; вони одноголосно свідчили, що Сальва був гарна людина, спритний та працьовитий слюсар, не пив,

надзвичайно любив свою дочку й був нездатний вчинити якийсь огидний або поганий вчинок.

Допит свідків скінчився тільки о четвертій годині. У залі засідань була непереносна задуха. Від утоми кров припливала до обличчя, а денне світло, що лилося крізь вікна й починало вже бліднути, немов затьмарилося через руду куряву. Жінки обмахувалися віялами, а чоловіки витирали піт на обличчях кишеньковими хусточками. Але всі очі палали жорстокою радістю, і ніхто й не думав про те, щоб піти звідси.

— Ах, — зідхнула Розамунда, — а я, бідна, думала напитися чаю о п'ятій годині в приятельки. А тепер ось-ось помру з голоду.

— Нас тут затримують принаймні до сьомої, — сказав Массо. — Побіг би я для вас по булочку, та боюся, що потім анізащо не пропустять мене назад.

Дютейль, що зневажливо знизував плечима весь час, поки Сальва читав свою записку, скрикнув:

— Ну, що ви скажете? Це ж справді таки дитячі балачки, що він казав! Треба бути справжнім дурнем, щоб гинути за таку нісенітницю!.. Завжди будуть на світі багаті й бідні. Цілком природно, що кожному злидареві дуже хочеться зробитися багатим... От хоч би й цей Сальва. Як він сидить на лаві підсудних, то тільки через те, що йому не пощастило. От і все!

П'єр, і сам дуже зворушений, турбувався за брата, що, блідий, мовчки сидів коло нього: видимо, він дуже був стурбований. Взявши Гільйома за руку й стиснувши її, тихо спитав:

— Здається, тобі погано? Чи не краще було б нам піти звідси?

Гільйом відповів мовчки, вдячно стиснувши руку, і тим дав зрозуміти, що почуває себе досить добре. А насправді він такий був схвильований, що нізащо в світі не міг би піти з суду, поки не буде оголошено вирок присяжних.

Представник обвинувачення, прокурор Леман почав говорити. Не зважаючи на впертий вираз єврейського обличчя з великим ротом та енергійним, суворим підборіддям, кремезний цей ельзасець дуже хитро вмів у

приятні бути з усіма політичними партіями й надзвичайно завжди так поводився, що приятелював з тим, у кого була влада. Цим і пояснювалася швидка його кар'єра та непорушна прихильність до нього серед сильних людей. Завжди було відомо, що Леман прислужиться урядові. І, справді, почавши промову, він відразу натякнув на нове міністерство, що остаточно призначене сьогодні ранком. Прокурор дав зрозуміти, що влада тепер у міцних руках і руки ті зуміють охоронити спокій та лад, примусять тремтіти злочинців. Потім якнайлютіше накинувся він на бідного Сальва, по-своєму розказав усю його біографію, виставив його розбишакою ще від коліски, тим страховищем, що неодмінно мусіло скінчити свої темні діла найпідлішим, найганебнішим з усіх злочинів. Картаючи анархістів, Леман казав, що це просто зграя волоцюг, злодіїв та пройдисвітів. Хіба ж не очевидне це з того, як пограбовано будинок княгині д'Арт? Ота негідна зграя, що справедливо оголошувала себе за апостолів анархістської науки, добре тут себе показала! От до чого призводили на практиці анархічні теорії, — до того щоб грабувати приватні житла та запаскуджувати їх, дожидаючись, коли можна буде по-справжньому всіх грабувати та різати. Мало не дві години говорив він, не зважаючи ані на істину, ані на логіку, і намагаючись тільки вплинути на уяву. Він використав для цього той терор, що подих його почувався над Парижем; як прапор, використав він скривавлені останки гарненької дівчинки, нещасливої жертви вибуху; на її бліді ручки, що зберігалася в слоїку зо спиртом, він показував з такими жестами переляку та співчуття, що присутні тремтіли. Леман скінчив свою промову так, як почав її, а саме—підбадьорюючи присяжних, кажучи їм, що не загрожує їм найменша небезпека, і тому сміливо можуть вони засудити вбивцю на страту, бо мусять бути певні, що уряд твердо вирішив їх захистити і не дозволить залякати себе.

Молодий адвокат, що виступив, як оборонець, в своїй промові ясно й виразно сказав те, що повинен був сказати. Він належав до зовсім іншої школи промовців

і говорив спокійно й просто, немов ставив собі завдання тільки виявити істину. І йому досить було подати справжню біографію Сальва, показати, що бідолаху з малих літ гнітила вже тягаром соціально несправедливість і пояснити, що до злочинного замаху привели його безперестанні страждання та те, що неминуче мусіло завжди жевріти в його розумі мрійника. Хіба ж не був його злочин, так би мовити, злочином колективним? Хто б міг сказати, що не відчуває себе до певної міри відповідальним за бомбу, яку кинув робітник, що помирав із голоду на порозі в оселі великого багатія, бо вважав його за представника безсовісної несправедливості, що дозволила одним загарбати собі все, всі добра та втіхи, а іншим лишила недостатки та злидні? За наших бурхливих часів, в атмосфері пекучих проблем, що стають на порядок денний, коли хто стерявся й помилково вважає, що насильство може прискорити той час, коли на землі запанує щастя та справедливість, — то чи ж маємо ми право вилучати його в ім'я правосуддя з числа живих? Адже ніхто з нас не міг би заприсягти, що сам не помагав розвинутися божевіллю в цього нещасного. Оборонець довго й докладно говорив про історичні моменти обставин злочинного замаху, про силу скандалів та крахи, про болізне народження нового світу, коли старому світові неминуче доводиться переживати жахливу кризу з усіма її стражданнями та боротьбою. Наприкінці він благав присяжних показати себе гуманними, не піддаватися штучно-роздмуханому теророві, пом'якшити боротьбу кляс мудрим вироком, замість того, щоб робити її вічною, примушуючи тих, хто голодує, мститися за нового мученика.

Вибило вже шосту, коли голова де-Ляронбардьер подав присяжним суть справи в барвистій промові, кажучи їй своїм скрипучим та смішним голосом. Після того суд вийшов. Присяжні пішли в свою кімнату, жандарми повели підсудного. Публіка хвилювалася, не могла ніяк дождатися кінця, неясно гомоніла зала. Ще кілька дам знепритомніли. Довелося винести із залі засідань якогось чоловіка, що не витримав страшної

задухи. Інші присутні вперто сиділи на своїх місцях, ніхто не хотів виходити.

— Тепер уже недовго ждати,—сказав Массо.—Кожний із присяжних, приніс із собою в кишені обвинувальний вирок. Я дивився на них, коли оборонець так розсудливо намагався пояснити їм суть справи. Їх ледве можна було бачити в сутінку; мені здавалося, що вони спокійнісінько собі куняли. Цікаво було б знати, що саме ворушилося тоді в їхніх головах?

— А вам, княгине, все ще хочеться їсти? — спитав Дютейль Розамунду.

— Ох, я просто помираю з голоду!.. — голосно сказала вона.—Я не дійду жива додому й прошу вас повезти мене кудинебудь, щоб я могла з'їсти хоч якесь тістечко... Але мені дуже хочеться бути тут, коли отак грають на людське життя...

Почуваючи, що Гільйом у розпуці й страшенно хвилюється, П'єр знов узяв його за руку й міцно стиснув. Брати не сказали один одному ані слова, але обидва почували, що їх заливає хвиля невимовно-глибокого горя, а звідки те горе,—вони не могли б точно сказати. Це почуття складалося з обурення проти страждання всього людства і проти власного їхнього страждання, надії й суму, які мучили їх самих, немов стогнали в гомоні цієї залі, що вся тремтіла від цієї драми, що кінець її наперед уже підготували егоїзм та підлота тих, від кого це залежало. Сутінки в залі все густішали. Сподівалися, що вирок буде винесено незабаром і вважали за зайве світити люстри. Уся зала потопала в півтемряві й ледве можна було побачити невиразні обриси натовпу.

На задньому плані, за місцями для суддів, дами в ясних туалетах здавалися якимись блідими примадами з ненажерливими, хижими очима, а мантії на багатьох адвокатах немов зливалися разом у велику чорну пляму, що розпливалася по всій залі. Потемнілого обличчя Христа зовсім уже не було видно, на стіні білою виразною плямою позначалося тільки погруддя Республіки: здавалося воно заляканим черепом, що ясно виступав із півтемряви.

— Так, — сказав Массо, — я добре знав, що вони не забаряться.

І справді, після наради, що тривала не більш, як чверть години, присяжні верталися вже в залю засідань. Вони йшли один по одному вздовж дубових лав, і в залі ясно було чути, як стукали їхні черевики з грубими підошвами. Члени суду також вернулися на свої місця. Публіка ще дужче захвилювалася, і ціле море голів тривожно коливалося, немов вода від вітру. Дехто з присутніх підвівся, в інших із вуст вилітали вигуки. Старшина присяжних, огрядний чоловік із широким червоним обличчям, мусів почекати, поки в залі трохи стихне.

І тоді пронизливим, трохи гугнявим голосом оголосив:

— По честі й совісті перед богом і людьми присяжні більшістю голосів на питання: „Чи винен підсудний у вбивстві?“ — відповідають: „— Так, винен“.

Майже зовсім було вже темно, коли Сальва привели в залю засідань. Як присяжні на протилежнім боці залі ховалися в сутінку, його обличчя було ще освітлене від останніх променів дня, що лилися крізь вікна. Місця для суддів були теж у темряві, і червоні мантиї голови та його товаришів здавалися зовсім темні. І яким зворушливим привидом було тут обличчя Сальва, змарніле, зсохле, осяяне очима, повними лагідної мрії. Він слухав відповідь присяжних, що виразно читав секретар суду.

Вирок навіть не згадував про обставини, що могли полегшити провину. Підсудний якнайкраще зрозумів значіння для нього цього факту, і його обличчя, що все ще було по-дитячому наївне, засяяло радістю:

— Це смерть. Дякую вам, панове! — сказав він, звертаючися до присяжних.

Потім, обернувшись до публіки, він намагався знайти в темряві, що все густішала, обличчя тих, хто приязно ставився до нього. Цього разу Гільйом остаточно упевнився, що Сальва пізнав його й посилає йому зворушливий прощальний привіт, повний вдячності за той шматок хліба, яким допоміг він колись, під час страшних

його злиднів. Безперечно, підсудний прощався й з Віктором Матісом, що стояв далі за братами Фроманами. Обернувшись, Гільйом побачив, що молодий хлопець стоїть нерухомо, немов зачляк. Широко розплющені Матісові очі прорізували пітьму поглядом, а стиснені вуста робили його обличчя невблаганно-грізним.

Решта—останнє запитання підсудному, нарада суду та остаточний вирок—усе це покрив глухий гомін від того хвилювання, що охопило залю. Присутні не-свідомо починали співчувати бідоласі, засудженому на смерть. Розв'язку драми зустрів натовп задоволено, але ж було йому ніби ніяково.

Вислухавши вирок, Сальва випростався на весь зріст і, коли жандарми виводили його із залі засідань громовим голосом скрикнув:

— Хай живе анархія!

Цей викрик ані найменше не роздратував присутніх. Виходячи із залі, вони почували себе такими пригніченими, немов надмірна втома раптом заступила надто вже палке збудження. Видовисько надто вже було довге, просто нестерпне. Мимоволі кожному хотілося струснути з себе кошмар цього суду, подихати свіжим повітрям.

У залі Нечутних Кроків Гільйом із П'єром пройшли повз Дютейля та княгиню; їх затримав на хвилину генерал де-Безонне, що розмовляв із Фонсегом. Усі четверо балакали дуже голосно, скаржилися на спеку та задуху, казали, що страшенно голодні, й нарешті згоджувалися, що справа, по суті, нічого цікавого не являла, а проте, все добре, що добре кінчається. Як казав Фонсег, присудити Сальва на смерть політично й соціально потрібно.

На Новому Мості Гільйом на мить спинився й сперся ліктями на поручні. П'єр стояв біля брата й дивився теж на темно-сіру воду в Сені, що текла під мостом; поверхня її відблискувала запаленими вже де-не-де газовими ріжками. Від ріки підносився свіжий подув, що гармонував із щасливою годиною, коли паризькі трудящі нарешті мають змогу відпочити від невблаганно-важкої своєї боротьби за існування. Обидва

брати мовчки дихали тим повітрям, почувавши, що воно відновляє їхні сили, надає їм нової мужности на боротьбу з життям. Але ж П'єр знову почув, що сердечна його рана розкрилася, і переляканий згадував про те, що обіцяв завтра бути на Монмартрі в брата, де йому доведеться знову перетерпіти страшні муки. Гільйом теж почував, що в нього знову повстають колишні підозри. Його знову турбувало гарячкове зворушення Марі, він бачив, як дівчина раптом змінилася під впливом почуття, невідомого ще їй самій. Невже обох братів, що щиро любили один одного, ждалі нові ще муки, нова боротьба, нові перешкоди? І такою перешкодою буде кожен з них другому на шляху до щастя? І їхні серця знов обливалися кров'ю, після сумного людського правосуддя, що примушувало одного нещасного заплатити головою за злочинства всього людства.

Виходячи на набережну, Гільйом помітив молодого Віктора Матіса, що йшов трохи попереду. Він хотів звернути в темну ще вулицю, як хемік його спинив і спитав про материне здоров'я. Але молодий хлопець мабуть не почув і сухим, холодним голосом, гострим як лезо ножа, крізь зуби промовив:

— То їм хочеться крові?.. Що ж, вони можуть відняти йому голову. За нього помстяться!

V

На горбу, в майстерні, звичайно такій веселій та ясній, вже кілька днів було тихо. Всю велику робочу кімнату поняв якийсь смуток. Трьох дорослих синів Гільйомових якраз не було вдома: Тома зранку пішов на завод працювати коло свого маленького двигуна, Франсуа старанно готувався до іспиту, майже весь час сидів у нормальній школі; Антуан працював у Жагана, там перебував він увесь час, бо приємно було бачити, як його люба молода подруга Ліза прокидається до свідомого життя. З Гільйомом була тільки бабуся; як і завжди, сиділа вона під великим вікном за своїм робочим столиком і щось шила; Марі госпо-

дарювала і в майстерню, можна сказати, заходила тільки тоді, як там бував П'єр.

У цій атмосфері смутку всі домашні бачили, що Гільйом стримує гнів, але страшенно обурений присудом над Сальва. Хемік вернувся із суду неймовірно розлючений і сказав, що присуд над бідолохою — це справжнє вбивство, що цим присудом багатії викликають на війну знедолений люд. Усі це визнали за справедливе і ніхто не дозволив собі сперечатися. Сам Гільйом сидів цілі години блідий, мовчазний, тяжко замислившись. Ніхто не наважувався турбувати його. Він облишив свою хемію й цілі дні від ранку й до вечора пильно переглядав рисунки та пояснення до свого винаходу: нового пороху та грізної гармати, що мала стріляти кулями, набитими тим порохом. Він давно вже мріяв подарувати той винахід Франції, щоб, ставши на чолі народів, змогла вона створити на всьому світі царство істини та справедливості. Довгі години переглядав Гільйом папери, порозкидувані на столі, або сидів і дивився на них; його мучили неясні думки. Тепер він вагався: чи розумний його проєкт? Тепер він побоювався вже, що бажання завести на землі вічний мир, навпаки, призведе до найнещаднішої згубної війни. Ах, цей великий Париж, що його цілком щиро вважав він за справжній мозок цивілізованого світу, де має народитися майбутнє людство, — який огидний він був тепер, скільки в ньому бруду та несправедливості! Хіба й справді Париж уже так виріс, щоб на нього можна було покласти врятування людства? І коли Гільйом починав перечитувати та перевіряти свої формули, то не знаходив уже в собі колишньої непохитної рішучості. Як він і не кинув ще свого наміру, то тільки через майбутнє одруження. Він давно вже вирішив, що саме зробить із своїм винаходом, і тепер не хотів уже міняти, бо боявся зламати собі життя.

Його одруження! Хіба ж ця думка не муляла його весь час і не турбувала його гірше, ніж наукові його думки, зогріті палкою любов'ю до людства? Він увесь час турбувався, щоб утишити свою тривогу, бо саме вже те, що тривога та є, страшенно лякало його. Що-

дня безперестанку він казав собі, що, як одружиться з Марі, негайно сповістить про свій винахід військового міністра і таким чином зможе прилучити до своєї слави молоду жінку. Одружитися з Марі! Одружитися з Марі! Щоразу ця думка розпалювала його й разом страшенно турбувала його. І тепер він мовчав, втративши звичайний свій радісний спокій тільки через оцю саму тривогу. Неясно він почував, що всю істоту Марі пройняло нове життя, якого перед тим не можна було помітити в молодій дівчини. Безперечно, вона перемінилася й хемік угадував, що через цю переміну Марі все далі відходить від нього. І коли П'єр теж бував у майстерні, Гільйом непомітно стежив за ним і за своєю нареченою. Тепер П'єр приходив іноді тільки. Йому ніби ніяково було та взагалі він теж став зовсім інший. Ранком, наприклад, коли приходив він у майстерню, Марі якась робилася інша і весь дім починав жити інакшим життям. І в той час поміж ними не можна було помітити нічого, що виходило б за межі невинної братерської та сестриної приязні. Це були добрі товариші, от і все, і їм не спадало навіть на думку доторкнутися хоча б кінцем пальців одно до одного. Коли вони розмовляли поміж собою, лиця їхні не червоніли. А проте, цілком було певно, що з них, мимоволі, виходила якась променяста енергія, — могутній подув, багато тонший, ніж від променю світла чи аромату квітки. Через кілька днів Гільйом уже впевнився цілком і серце йому краялося на шматки. Він абсолютно нічого не помітив, але ж цілком був певен, що двоє дітей, як він по-батьківському звав молодшого брата та свою наречену, одне одного покохали.

Якось ранком Гільйом сидів із бабусею вдвох у майстерні. Погода була чудова, і хемік, сидячи перед вікном, звідки було видно Париж, поринув у думку, ще дужче зажурений, ніж звичайно. І пильно дивився на стару жінку, що сиділа на своєму звичайному місці велично-спокійно й без окулярів шила. Може, дивився він на неї тільки автоматично, а насправді не бачив її? Час-від-часу вона теж підводила очі від праці й теж дивилась на нього, немов ждала його щирої сповіді.

Упевнившись, що він уперто мовчатиме й далі, бабуся перша його спитала:

— Гільйоме, що вам таке? Чому не кажете мені, що давно вже повинні були б сказати?

Це його так здивувало, що наче з-понад хмар спустився на землю.

— Чого я не кажу вам, що повинен сказати?

— Обоє ми це знаємо, і я гадала, що ви побалакаєте зо мною, бо взагалі ви шануєте мене, радитеся зо мною в усіх серйозних справах.

Він страшенно зблід, навіть здригнувся всім тілом. Очевидно, він не помилився, бо бабуся й сама вже все знала. Говорити про це — це буде давати підозрі тіло й кров, обертати на дійсний, на остаточний факт те, що існувало може тільки в його уяві.

— Любий сину, це неодмінно, неминуче мусіло статися. Починаючи вже від перших днів, я передбачала це, і, як не казала вам, то тільки тому, що вважала, що ви й самі можете з мудрістю, властивою вам, зважитися на те, що неодмінно потрібне... Але ж тепер ви страшенно мучитеся, і я побачила, що помилилася, побачила, що ви не зважитесь.

Збентежений дивився Гільйом на неї й тремтів, немов у пропасниці.

Бабуся додала:

— Так, я думала, що ви мали цілком певну мету й привели сюди брата, щоб з'ясувати собі, чи любить вас Марі не так, як дочка батька. На це були у вас серйозні причини: роки життя, що для вас кінчається, а для неї ще ледве починається, не кажучи вже про вашу наукову працю та про те завдання, якому ви себе віддали.

З благанням простягаючи руки, підійшов він до старої і скрикнув:

— О, будь ласка, скажіть мені те, що ви думаєте, ясно й точно... Я нічого тепер не розумію. Моє бідне серце надто змучене, а мені б хотілося знати, діяти, твердо на щось зважитися... Я вас люблю й шаную, як матір, я знаю ваш високий розум і з його порадами завжди погоджував свої вчинки. Ви передбачали

цю страшну річ і проте дозволили їй статися, хоч вона може коштувати мені життя... Нащо, нащо зробили ви це, скажіть мені?..

Гільйомова теща не дуже любила такі розмови. Вона вважала себе за владну господиню, що дбала про все та керувала всім домом, не вважаючи за потрібне здавати справу за те, що вона робила. Їй не треба було докладно говорити про свої міркування та наміри, бо зять з онуками були певні, що робить вона все розсудливо, і на неї покладалися. І ця авреоля якоїсь загадковости ще збільшувала її величність.

— На що говорити зайве, — лагідно сказала вона, не покидаючи працювати, — коли факти говорять за себе самі?.. Правда, я підтримувала ваш намір одружитися з Марі, розуміючи, що інакше їй не можна у вас зоставатися. Крім того, було ще багато інших причин, але про них тепер нема чого говорити... У кожному разі, коли з'явився тут П'єр, все перемінилося й знову прийшло до того, як і повинно бути; хіба ж не вважаєте ви, що так краще?

Немов не зважуючись зрозуміти думку старої, Гільйом відповів:

— Добре вам казати „краще“, коли моє життя розбите, коли я немов конаю!

Тоді стара жінка, в простенькому своєму чорному одязі, підвелася й, випроставшись на весь зріст, підійшла до зятя. Від блідого її лиця віяло суворою енергією та силою:

— Я люблю вас, сину мій, а тому й хочу, щоб ви були людиною у найвеличнішому та найчистішому розумінні цього слова, — сказала вона. — Пам'ятаєте, як ви ранком тоді злякалися так, що через вас мало не вибухнув у повітря весь будинок. От уже кілька днів, як ви сидіте тепер за вашими планами та записками, збентежені, як людина, що не має вже сили й не знає, що саме повинно зробити... Вірте мені, ви тепер зійшли з правдивого шляху. Віддайте Марі за П'єра: це буде багато краще і їй, і вам самим.

— Що ви кажете?! Мені?.. О, ні, ні!.. Я не знаю навіть, що тоді зо мною буде!

— Сину мій, ви опам'ятаєтеся й заспокоїтеся. Тепер, коли ви збираєтеся використати свій винахід, на вас лежить дуже серйозна відповідальність. А мені здається, що ваше духовне око затьмарилося й ви можете помилитися, не зваживши багатьох фактичних умов вашої проблеми. Я почуваю, що вам не можна спинитися на тому, що колись вирішили... Нарешті, страждайте, так, як уже вам доля судила, зоставайтесь людиною ідеї!

І, виходячи з майстерні, додала лагідно, як мати, посміхаючись, пом'якшуючи до деякої міри сувору твердість поради:

— Ви примусили мене сказати вам це без жадної потреби. Я добре вас знаю, а тому й цілком спокійна. Ви надто гідна людина, щоб зробити єдине те, що справедливе, чого ніхто інший не мав би сили зробити.

Лишившись на самоті, Гільйом знов поринув у свої думи. Що саме хотіла сказати йому теща своїми лаконічними, не зовсім зрозумілими для нього словами? Він добре знав, що вона завжди енергійно обстоює те, що вважає за добре, природне, за потрібне. Але ж цього разу вона показала йому надто високий подвиг. Вона з'ясувала йому неясну його тривогу, до якої призвів попередній його твердий намір довірити свою таємницю французькому військовому міністрові, хто б не обіймав на той час посаду. Але ж тепер Гільйом почув, що вагається, що нещадна боротьба в його душі стає все тяжча, і ніби чув він серйозний голос старої жінки і той голос, що він, Гільйом, може переіменити свій проект на кращий.

Але ж тут перед очима його серця раптом промайнула постать Марі, — і серце бідоласі обіллялося кров'ю, коли подумав, що від нього вимагають зректися цієї дівчини. Віддати її іншому, — ні! ні! Це над силу людську! Ніколи він не знайде в своєму серці огидливої такої мужності, щоб зректися останньої радості любови, що обіцяв він собі.

Цілих два дні переживав Гільйом боротьбу, страшну внутрішню боротьбу, де знову оживали всі ті роки, що прожила молода дівчина разом з ним у маленькому

щасливому будиночку. Спочатку вона була йому за вихованку, а потім, коли в нього виникла думка про можливість та доречність шлюбу з нею, він думав з тихою щирою радістю й надією про те, що здійснивши свій намір, він зробить щасливими й усіх навколо себе. Якщо він досі не одружився, то тільки тому, що боявся дати своїм дітям чужу, незнайому їм мачуху. А тепер він піддався чарам нового кохання, побажав скинути з себе сум самотності тільки через те, що знайшов у себе вдома пишну квітку молодости, милу подругу, що так розсудливо згоджувалася віддати себе йому, не зважаючи на величезну різницю їхнього віку. І від того часу минуло вже кілька місяців: важливі події примусили його відкласти день шлюбу; це не завдало йому надто великих страждань. Він був певен, що Марі ждатиме його скільки він схоче, що вона піде за нього, і цього було йому досить, бо за довге своє трудове життя він привчив себе терпіти. Але ж тепер, коли раптом повстала загроза, що в нього можуть відняти її, його серце втратило свій звичайний мирний спокій, билосся, обливалося кров'ю. Ніколи Гільйом не думав, що він із Марі міцно так зв'язаний, і тепер переконався, що наче зрісся з нею. Відірвати її від себе було для нього те саме, що зректися взагалі жінки. Марі була для нього останнє кохання, останнє бажання, і тим жагучіше, що вона втілювала в собі молодість, а втративши її, він ніколи вже не зможе дихати пахощами цієї молодости, не зможе п'яніти від її дихання. І в ньому спалахнуло шалене бажання, а разом з тим і гнів. Він сам, сам хотів її мати для себе! І тяжко мучився, як тільки думав, що хтось її від нього забере.

А надто страждав він уночі в своїй спальній кімнаті. Щоб не розбудити нікого, він намагався приглушати свій стогін, закопувався лицем у подушку. Власне кажучи, справа була цілком проста: Марі обіцяла віддати себе йому і він приймав цю жертву. Вона дала йому слово, і він примусить її те слово додержати. От і все, нащо мучити себе хитрими усякими мудруваннями! Принаймні, вона належатиме йому — йому

одному! Ніхто інший не зважиться навіть думати про те, щоб її в нього взяти. Раптом встала перед ним постать цього іншого, — рідного брата, облишеного, самотнього, якого він сам силою своєї братерської любови примусив вступити в їхню родину. Але тепер Гільйом страждав надто вже. Він готовий був прогнати цього брата із свого дому, він почував, що почуває до П'єра ворожість, таку лють, що навіть божеволіє. Його брат! Менший його брат! Отже то кінець, кінець братньому почуттю! Тепер вони мають отруювати один одному життя, один одного ненавидіти, один на одного злоститися. І цілі години Гільйом немов маячив, усе добирав способу, як усунути П'єра, щоб того, що вже сталося, не було. Іноді він брав себе в руки, і тоді з високим своїм розумом ученого та багатолітнім досвідом працівника сам дивувався, як велика буря вирувала в його душі. Вона підіймалася з найглибшої глибини його серця, де ще жила наївна, дитяча мрійність та потреба любити, поруч з нещадною логікою та вірою в самі тільки факти, стверджені спостереженням і досвідом. Навіть геній його був продуктом тієї двоїстости. Хемік поєднувався в ньому з мрійником - соціалістом, що жадав правосуддя та й горів любов'ю до всього людства. І тепер почуття перемагало розум. Гільйом сумував, що втратив Марі, з таким розпачем, з яким плакав би по зруйнованій своїй мрії — вбити війну її власною зброєю, дати землі мир та спокій своїм винаходом, коло якого працював уже цілих десять років.

Зовсім знесилений, спинився він, нарешті, на тому, що його заспокоїло. Соромно робилося йому, коли починав думати, що впадає в розпач, навіть не виясвивши, чи є для того досить причин. Він поклав собі, що неодмінно докладно дізнається про все, і перш за все розпитає як слід молоду дівчину. Вона чесна людина й відповість йому цілком щиро. Це ж єдине, що гідне обох їх. Щиро порозумівшись одне з одним, як слід розв'яжуть вони це болюче питання. Гільйом заснув. Прокинувшись ранком, почував себе так, наче його побито, але ж спокійніше. Здавалося, що після

бурі, за кілька годин сну, в його серці несвідомо відбулася якась серйозна робота.

Сьогодні зранку Марі якраз була дуже весела. Напередодні вона з П'єром та Антуаном їздили вельосипедами на Монморансі. Їхали довго, дорога була як найгірша, і всі вернулися сердиті, але разом і дуже задоволені. Вертаючись із засуканими рукавами садом, де кінчали прати білизну, дівчина співала якоїсь веселої пісеньки, як Гільйом її покликав:

— Ви маєте мені щось сказати, друже мій? — спитала вона.

— Так, моя дитино! Нам треба поговорити про серйозні справи.

Марі відразу зрозуміла, що справа йде про їхній шлюб, і на личку стала серйозна. Згоджуючися на шлюб з Гільйомом, як на єдину розумну комбінацію, що випадала, Марі чудесно розуміла, які обов'язки брала тим на себе. Правда, вона йшла заміж за чоловіка, років двадцять старшого від неї, але ж такі шлюби тепер були цілком звичайне явище. Вона могла дати слово, бо нікого ще не кохала. А разом дівчина захоплювалася таким почуттям вдячності, таким ніжним почуттям приязні, що помилилася й те почуття вважала за кохання. Всі навколо були такі щасливі, як тільки подумують про той шлюб, родину адже ще міцніше мав він зв'язати. Чесна вдача молодої дівчини та її радісна бадьорість, — це саме й була головна в неї принада, — немов п'янили її, що зробить вона всіх щасливими.

— Та що таке? — спитала вона, трохи стривожена. — Гадаю все у нас гаразд?

— Так, так, звичайно... Але ж мені треба про дещо з вами побалакати, — відповів Гільйом.

Він одвів її під єдині дерева, що лишилися в садку, під дві сливи з розкішним листям. Там біля бузкового куща стояла стара, поточена від шашелю, лавка. Величезні будинки Парижу розкидали просто перед нею безкрає море своїх дахів, таких легких та й веселих під промінням вранішнього сонця.

Гільйом із Марі сіли на лаву. Хемік, що хотів порозумітися з дівчиною та розпитати її, раптом зник.

і його бідне серце почало битися, як глянув він на Марі, на чарівний розквіт її молодости. А надто вже хвилювали Гільйома її руки, оголені вгору від ліктя.

— День нашого шлюбу вже недалеко, — промовив він нарешті.

Марі, може й несвідомо, зблідла за цим словом. Гільйомові земля захиталася під ногами. Чи не з'явилася в неї коло кутків рота зморшка страждання? Чи не потьмарилися трохи ясні її, щирі оченята?

— Доти ще багато води втече, — відмовила вона.

— Звичайно, так, а все ж таки час уже виконати деякі попередні формальності, — казав Гільйом, не поспішаючись і дуже щирим тоном. — Краще побалакати нам про все це сьогодні, щоб здати справу в архів і потім уже не повертатися до неї.

Лагідно розповідав він Марі, у чому саме полягали попередні ті формальності, і ввесь час не зводив очей з її обличчя, стежив, яке вражіння справить на неї, коли заговорить він про близький шлюб. Дівчина мовчала, лице її було цілком спокійне і не можна було помітити на ньому ані суму, ані жалю, руки нерухомо лежали на колінах, а все ж таки вона була немов чимсь пригнічена, хоча, очевидно, поклала собі скоритися долі.

— Дорога Марі, ви мовчите... Може, вам що не подобається?

— Не подобається? Ні! Зовсім ні!

— Ви розумієте, ви можете говорити зо мною цілком щиро. Якби через щось захотіли ви відкласти одруження, то й відкладемо.

— В мене, друже мій, немає та й не може бути на це жадної причини. Чому ви це подумали? Робіть, як хочете, я на все пристаю.

Стало тихо. Марі щиро й чесно дивилася Гільйомові в вічі, але вуста їй трохи тремтіли та невідомий їй самій сум, немов із самого серця, затьмарював її личко, звичайно таке ясне та веселе. Перед цим, якби не сталося переміни, хіба не усміхнулася б вона, розмовляючи про шлюб?

Гільйом мусів узяти себе в руки, бо голос його тремтів, і, як міг, спокійно сказав:

— Прошу вас, вибачте мені, коли я дозволю собі, не зважаючи на це, спитати вас, дорога Марі, ще про одно... Я міг би вернути вам слово, що ви мені дали... Чи певні ви, що мене любите?

Вона дивилася на нього збентежена, не розуміючи, що саме він хоче сказати. Побачивши, що дівчина жде пояснення, Гільйом казав далі:

— Придивіться до свого серця, спитайте його... Упевніться, чи справді таки любите ви свого старого друга— чи, може, кого іншого?

— Це я люблю когось іншого? Гільйоме, що ви кажете? Що дозволило вам так говорити зо мною? Що я зробила?

Вона й справді цілком щиро обурювалася. Чудесні її оченята палали вогнем щирости, вона дивилася просто йому в вічі.

— Але ж я мушу скінчити, що почав, — відповів Гільйом, боляче посміхаючись.— Річ іде про наше щастя... Кажу вам, придивіться як слід до власного вашого серця, Марі. І коли добре придивитесь, то побачите, що любите мого брата П'єра.

— Я люблю П'єра?! Але, звичайно, я люблю його, як люблю усіх тут. Я люблю його, бо він став членом нашої родини, бо він неподільна частина нашого життя та радощів... Коли він тут, я почуваю себе щасливою, це правда; правда й те, що мені хотілося б, щоб він був тут завжди. Мені надзвичайно приємно бачити його, гуляти з ним. Останніми часами мені сумно стає, коли подумаю, що він знову хворіє на колишню свою меланхолію... Сподіваюся, це цілком природна річ усе, що я сказала. Я гадала, що роблю те, чого ви бажаєте, і тому не розумію тепер, як дружні мої відносини з П'єром можуть мати щось спільного з моїм одружінням із вами.

Оці слова, — гадала Марі, — повинні були цілком заспокоїти Гільйома, а вони, навпаки, вразили його якраз у серце, розвіяли будь-які сумніви, що за них він хався, як той, хто тоне, хапається за соломину. Вона так палко боронила свою дружбу з його братом, що Гільйом цілком ясно зрозумів, яка то насправді була дружба.

— Бідна моя дівчинко, бідна, ви самі того не знавши й не хотівши, виказуєте на себе! — скрикнув він. — Безперечно, ви любите не мене, ви любите мого брата!

Він схопив її голі руки й почав ніжно стискувати їх, охоплений розпачем та жадобою, немов силкувався примусити дівчину, щоб як слід придивилася вона до свого серця. Але ж Марі все сперечалася й казала своє. Найщиріші, але й найтрагічніші суперечки виникли поміж їх. Гільйом хотів довести їх очевидними фактами, а вона опиралася, вперто не хотіла розплющити очі. Даремно пригадував він Марі все, що та як було, починаючи від першого ж дня, пояснював їй те, що відбувалося в ній самій. Спочатку почула вона до П'єра ніби ворожість, а потім ворожість ту заступило зацікавлення. Він здавався їй незвичайним та дивовижним, але ж потім, побачивши, який він нещасний, вона стала до нього прихильна, ніжна. У міру того, як щастило їй відроджувати П'єра до життя, росло її власне почуття до нього. Обое вони молоді, а благодійна мати—природа—зробила, цілком природно, все інше.

Кожен довід, кожен новий факт, що наводив їй Гільйом, тепер тільки дужче й дужче турбував її. Вона тремтіла всім тілом, але все ще не хотіла як слід заглянути глибоко в своє серце.

— Ні, ні, я не люблю його!..—твердила вона.—Якби любила я його, я б відразу зрозуміла це й перш сказала б вам, бо ви самі знаєте, я брехати не можу.

Він такий був жорстокий, що стояв на-своєму, він подібний був тут до хірурга, що відважно-сміливо ріже не тільки чуже, але й власне своє тіло для того, щоб добитися істини, щоб усіх урятувати.

— Запевняю вас, Марі, ви любите не мене, а мого брата. До мене ви почуваете тільки пошану, вдячність та ніжну, але справжню дочину приязнь. Пригадайте ваші почуття на той час, як згодилися ви вийти за мене. Ви нікого тоді не любили, і, як розумна дівчина, сподівалися, що цей шлюб дасть щастя і вам і всім іншим. Але з'явився мій брат і, цілком природно, ви полюбили одного П'єра й тепер ви любите тільки П'єра,

любите тією любов'ю, яку належить мати до коханого, до чоловіка.

Не маючи вже змоги сперечатися, збентежена, стурбована тим, що у власному своєму серці прочитала, Марі все ж таки вперто протестувала.

— Але нащо ви так гаряче сперечаєтеся, коли все цілком очевидне, дитино моя? — казав їй Гільйом? — Я й на думці не маю дорікати вам. Я винен сам, сам я винен, — я був старий божевільний, коли хотів того шлюбу! І сталося те, що повинне було статися, і так багато краще...

— Я хотів порозумітися з вами саме для того, щоб, довідавшись про правду, остаточно зважитися на вчинок, гідний порядної людини. .

І тоді, почувуючи, що він перемиг, дівчина гірко заплакала, Вся її істота була змучена.

Її пригнітила та правда, про яку до цього часу вона не знала.

— Ах, який же ви недобрий, Гільйоме! Нащо примусили ви мене проти волі дивитися в моє серце? Присягаюся вам, я й сама не знала, що люблю П'єра тією любов'ю, про яку ви кажете. Ви самі розкрили моє серце й роздмухали ті іскри, що жевріли там, і вони спалахнули справжнім полум'ям. Тепер я знаю, ви маєте рацію; це правда, я люблю П'єра. Я справді кохаю його так, як ви кажете. І тепер через вас усі троє будемо найнещасніші в світі.

Марі розридалася й, раптом засоромившись визволила з Гільйомових рук свої оголені руки. Його вразило, що при цьому Марі не почервоніла. Кров не кинулася їй у лице мимовільним рум'янцем, що на нього Марі часто так гнівалася. І це тому, що була вона непорочно чиста: вона не мала причини дорікати собі, що зрадила нареченого. Він сам примушував її відродитися для кохання. Мить дивилися вони крізь сльози одно на одного: вона в розквіті здоров'я та сили, з сильними грудьми, що високо підіймалися — надто калаталося серце — з оголеними аж до плечей чудовими руками, що здатні бути за надійну підпору коханому чоловікові; він — усе ще такий сильний, міцний, з густим сивим

волоссям, з чорними ще вусами, з лицем таким принагідним, енергійним, молодим, і обоє розуміли, що тепер кінець усьому, що сталося щось непоправне, таке, що відразу змінило все їхнє життя.

І, свідомий своєї гідності, Гільйом сказав:

— Марі, ви любите не мене, а іншого. Я повертаю вам слово, що ви мені дали.

Повна гідності відмовила вона:

— Ні, ні! Нізащо в світі я не візьму його назад, бо я давала його свідомо, щиро й з радістю. Відтоді я весь час мала до вас непорушне ніжне почуття та найглибшу пошану.

І голосом, спочатку надломаним, а потім уже твердим, Гільйом відповів:

— Ви любите П'єра і за нього ви мусите вийти заміж.

— Але я належу вам! — скрикнула Марі. — Година не може зруйнувати те, що створили роки... Ще раз присягаюся вам, коли я й люблю П'єра, то я не знала про це до сьогоднішнього ранку. Отже прошу вас, хай буде все так, як було до сьогодні. Не мучте мене більше! Це було б надто вже жорстоко.

І як здивована жінка, що раптом тремтячи помітила свою наготу, вона швидко спустила рукава й натягла їх собі на руки, немов силкувалася сховатися, потім устала й пішла, не промовивши більше й слова.

Гільйом зостався сам на лаві під деревами, проти величезних паризьких будинків. Вранішнє сонце робило з Парижу чудове фантастичне місто, що безперестанку мінялося в чарівних переливах світла та тіні. Гільйомові здавалося, що в нього немає сили підвестися з цієї лави, немов тяжкий тягар притиснув його. А надто болюче вразили його слова молодої дівчини про те, що ще сьогодні ранком вона й сама не знала, що любить П'єра. Вона не знала, а Гільйом примусив її знайти це почуття в її серці! Показавши його молодій дівчині, Гільйом безперечно зробив його ще міцнішим, укоре- нив його.

Ах, яке горе, яка мука! Яка то мука — знати, що ти сам винен, що мучишся!

Тепер Гільйом був цілком певний, що для нього життя серця скінчилося й не вернеться. Уся його бідна істота, що прагнула ніжності, немов конала, обливалася кров'ю. Але в цій катастрофі, з одчаєм розуміючи, що насувається старість і разом з нею прийде кінець утіхам, Гільйом почував якусь гірку насолоду: він з'ясував тепер самому собі істину. Правда, це була надто сувора втіха, хіба для героя, — але він немов нову силу черпав у ній і пишався самим собою.

Від цього часу думка про неминучість саможертви поволі ставала міцніша. Він мусів з'єднати шлюбом своїх дітей, як він звав Марі з П'єром. Це вважав він за свій обов'язок; це єдине розумне та справедливе розв'язання несподіваної дилеми може дати щастя всім у родині. Хоч обурене його серце все ще несамовито колотилося, знемагаючи від болю, — Гільйом силкувався тримати його й притискував сильні свої руки.

Другого дня Гільйом мав із П'єром категоричну розмову — не в садку вже, а у великій майстерні, перед якою розкинулися колосальні будівлі Парижу — картина трудящої людности, величезного того казана, де шумувало вино майбутнього. Зробивши так, що зостався один із братом, Гільйом негайно почав розмову без тих пересторог, що вважав за потрібні, коли розмовляв із Марі:

— П'єре, ти не маєш чого мені сказати? Чому ти не хочеш сказати мені все?

Молодший брат відразу зрозумів натяк і раптом так збентежився, що почав тремтіти всім тілом, не міг вимовити й слова. Збентежене обличчя, благання в очах показали, що Гільйом мав рацію.

— Ти любиш Марі? я знаю це. Чому ж ти не сказав мені про це цілком щиро й чесно?

П'єр почав енергійно боронитися:

— Так, це правда. Я люблю Марі, я почував, що не можу заховати цього, я знав, що ти неодмінно це вгадаєш... Але ж мені не було потреби розповідати про те, я був певен і твердо вирішив піти звідси перше, ніж із моїх вуст вилетить хоч одно слово про ту любов. Як я страждав! Ти не можеш собі уявити. Але ж

мене тішило те, що страждаю я сам один. Навіть це — жорстокість, що ти перший заговорив про це й примусив мене сказати. Тепер я мушу виїхати... Вже кілька разів думав я про це. І коли досі не поїхав, то тільки через слабу свою вдачу та через щире почуття до вас. Чим заваджав я вам? Для Марі не було жадної небезпеки. Вона ж мене не любить.

Гільйом сказав твердо:

— Марі любить тебе... Я вчора мав із нею розмову й примусив її признатися, що вона тебе любить.

Схвильований П'єр ухопив брата за плечі й, дивлячись йому просто в вічі, скрикнув:

— О, брате, дорогий брате, що ти кажеш?! Та це ж було б для нас усіх найгірше лихо... Я сам багато більше сумую, ніж радію з тієї любови, — я вважав, що це нездійсненна мрія. Аніжк я не хочу, щоб ти... щоб ти страждав... Марі твоя. Вона для мене така сама свята, як рідна сестра. Я не допущуся, щоб моє божевілля вас розлучило. Воно мине. Я знайду в собі сили подолати його!

— Марі любить тебе, — сказав Гільйом лагідно й разом твердо. — Я й не думав тобі дорікати. Я добре знаю, що ти боровся з собою й не показав їй свого почуття не тільки словом, а навіть поглядом... А проте вона й сама ще вчора не знала, що любить тебе. І я мусів розкрити їй очі. Тут уже, любий мій, нічого не вдієш. Я просто показав їй той факт, що існує, і тепер кажу тобі те саме, що сказав їй: вона любить тебе, а ти її.

П'єр тремтів усім тілом, але ж мимохіть ужахнувся й zarazом якось зрадив. Можна було подумати, що з неба йому впало чудо, про яке довго-довго він мріяв, а як несподівано побачив, воно приголомшило його.

— У такому разі кінець... Поцілуймося, брате, й попрощаймося на завжди. Я їду!

— Ти їдеш? Чого? Ні, ти зостанешся з нами! Усе буде якнайпростіше, якнайприродніше. Ти любиш Марі, вона любить тебе. Я віддаю її тобі!

П'єр голосно скрикнув і так збентежився, що під-

няв руки до неба. До великої радості домішувався якийсь побожний страх.

— То ти віддаєш мені Марі?! Віддаєш свою наречену, жінку, що її любиш, і стільки місяців нетерпляче ждеш, щоб одружитися з нею? О ні, о ні! Сама тільки думка про це лякає мене, розчавить мене. Це ж однаково, якби ти віддав мені своє власне серце, вирвавши його в себе з грудей... Ні! Я не можу прийняти таку страшну криваву жертву!

— Але ж зрозумій, що Марі має до мене тільки почуття вдячності, любить мене, як дочка батька, а тебе вона любить справжньою любов'ю. Невже тобі хотілося б, щоб я скористався з її слова й примусив її вийти за мене в той час, як її серце належить тобі?.. Навіть одружившись зо мною, вона не була б моєю. Я помиляюся, коли кажу, що дарую тобі Марі: насправді вона сама віддала себе тобі, а я тільки не визнаю за собою права стати на заваді цьому.

— Ні! Ніколи, анізащо в світі я не згоджуся взяти того подарунку, ніколи я не згоджуся, щоб ти страждав через мене. Поцілуймося, брате, і будь здоров!

Побачивши, що П'єр неодмінно хоче піти, Гільйом затримав його силою й примусив сісти коло себе на старій канапі, що стояла під великим вікном. Гільйом почав уже гніватися й добродушно, але боляче, посміхаючись сказав:

— А проте сподіваюся, що в нас із тобою не дійде до бійки й мені не доведеться тримати тебе на припоні... Аджеж, хай йому всячина, я ж не малий хлопець й роблю цілком свідомо; перед тим, як балакати з тобою, я все обміркував. Не запевнятиму тебе, що на серці мені надто весело. Перше мені здавалося, що не переживу цього. Скажу щиро, мені хотілося, щоб ти провалився крізь землю... Але згодом, подумавши, я сказав собі: треба бути розсудливим, я зрозумів, що все сталося якнайкраще й скінчилося так, як треба.

П'єр не міг уже опиратися й, закривши лице руками, тихо заплакав.

— Брате, дорогий брате, не муч себе через те, що обидва ми страждали, — просив його Гільйом.—Згадай

щасливі ті дні що недавно пережили ми вкупі в Нельї: в рідному старенькому будинку, після того, як знову зійшлися один із одним. Тоді цілком вернулося до нас колишнє братерське почуття, і ми цілі години сиділи один біля одного, пригадуючи наше минуле, як були ми ще дітьми, стискаючи один одному з любов'ю руки. Пам'ятаєш, яку страшну сповідь довелося мені вислухати від тебе якось увечорі, коли ти розповідав мені про те, що втратив віру, про внутрішню порожнечу, про повну руїну всієї твоєї істоти? Тоді твердо я сказав собі, що вилікую тебе, радив тобі працювати, любити й вірувати в життя, бо був певен, що тільки це може вернути тобі душевний спокій та здоров'я... І саме тому привів я тебе згодом до нас. Ти пручався, хотів піти від нас, але ж я сам тебе затримав. Який щасливий я був, коли побачив, що ти знову маєш утіхи життя і з католицького священика став звичайним чесним трудящим. Я був готовий, здається, віддати всю свою кров аж до останньої краплини, щоб ти видужав... Так воно й сталося, ти видужав, але ж і я тобі дав усе, що тільки мав. Тепер потрібна стала тобі допомога від Марі і тільки вона може тебе врятувати.

П'єр ще спробував протестувати, але старший брат сказав:

— Не кажи нічого. Це такий очевидний факт, що, коли вона не скінчить того, що почав я, то все піде на марне. Ти знову поринеш у свою муку, знову почнеш усе заперечувати й катувати себе сам, ніби життя твоє нікчемне. Марі тобі потрібна неодмінно. Невже ти хочеш, щоб після того, як палко так бажав я повернути тебе до життя, не захотів дати тобі її, як дихання, що може воскресити душу, зробити з тебе справжню людину, — скажи, як це погодити з моєю любов'ю до тебе? Я досить люблю вас обох, щоб ради вашої взаємної любови віддати свою любов. Повір мені, така жертва хоча й тяжка, але ж дає втіху самозречення. А крім того, кажу тобі ще раз, мати-природа знає, що робить. Інстинкт — найпевніший, найнадійніший провідник до корисного та до істиного. Я був би

для Марі плохим чоловіком. Краще мені вже триматися науки, бути до кінця моїх днів старим ученим. Щодо тебе, то твоє становище зовсім інше: ти молодий, ти розчиняєш перед нею двері в майбутнє. З тобою вона неодмінно стане матір'ю й буде щаслива, свідома того, що виконує обов'язок жінки.

П'єр затремтів: його знову обняв страх, що він не матиме сили для родинного життя. Чи не знищує священницький сан живе почуття? Чи не перестає чоловік бути чоловіком, через довголітню чистоту?

— Буде щасливою жінкою та матір'ю... — тихо повторив він, — та чи ж я гідний цього, чи ж здатний я до цього? Ах, коли б ти знав, як турбує, як мучить мене думка про те, що я, може, негідний цього, негідний цієї чарівної істоти, що її таким ніжним почуттям мені даруєш. Ти ж сам, як людина, багато кращий від мене: Марі знайшла б у тебе розвиненіший та міцніший розум, добріше серце. А разом, хоч ти й старший від мене, ти б міг би бути для неї молодшим, справжнім чоловіком... Ще є час! Не віддавай мені Марі, брате, зостав її краще для себе самого, з тобою вона буде щасливіша, плодючіша, ти ніжніше її любитимеш... Подумай про все це, бо я, я не можу тепер думати, я почуваю, що вагаюся. Найважливіше для нас обох — це її власне щастя. Хай же вона дістанеться тому, хто краще зуміє її любити.

Обидва брати страшенно хвилювалися. І тоді, прислухаючись до П'єрових слів, сказаних уривчастим голосом, до тих слів, в яких почувалося побоювання колишнього священника — чи зможе він бути чоловіком? — Гільйом одну мить завагався. Серце йому мимоволі розривалося і з вуст мимоволі злетіла скарга, а в ній увесь його розпач:

— Ах, Марі, Марі! Я так люблю її! Я б зробив із неї таку щасливу!

П'єр, мов божевільний, скочив із канапи.

— Хіба ж ти не бачиш і сам, що ти її любиш, що ти не можеш відмовитися від неї? То пусти мене, дай мені поїхати!

Гільйом уже тримав П'єра в своїх міцних обіймах

і притискував до грудей з братерською любов'ю, ще дужчою через принесену жертву.

— Ні, заливайся! — скрикнув він. — Те, що ти зараз чув, сказав не я, а інша людина, людина, що готується вже померти й по суті вже померла. Присягаюся тобі пам'ятю нашої матері, нашого батька, що я вже приніс жертву, і що тепер найтяжче страждатиму тільки через неї та через тебе, коли ви не дасте мені зробити вас щасливими.

Обидва брати довго плакали обнявшись. Ніколи ще досі не зливалися так щільно їхні серця в одно. Старший брат віддавав молодшому все найкраще та найдорожче в своєму житті, а молодший платив йому таким самим ніжним найчистішим почуттям. Ця хвилина для обох була дивно хороша. Злидні й сум усього світу немов зникли, залилася тільки палка братерська любов, що не перестаючи відроджувалася з себе самої так само, як світло не перестаючи відроджується з сонця. Ця хвилина винагородила їх за всі колишні та майбутні сльози, а величезний Париж, що заповнював собою весь обрій, у невиразному, неясному гудінні свого велетенського квасника виробляв невідоме майбутнє.

Саме на цю хвилину увійшла Марі, і скінчилося надзвичайно просто й природно. Гільйом підвів дівчину до П'єра й примусив їх обох подати одне одному руки. Щоб додержати все таки даного слова, Марі спробувала була відмовитися, але ж не могла промовити й слова, побачивши Гільйома та П'єра обох у сльозах, побачивши, як ніжно, по братньому, вони обіймаються. Яку вагу могли мати звичайні доводи, що хотіла вона сказати? Усі вони розвіялися, мов дим; їй здавалося, що вона вже давно порозумілася з П'єром, що обоє вони згодилися прийняти той подарунок, що давало його мужнє серце старшого брата. Почувалося щось високе і ця надзвичайна сцена здавалася їм цілком природною. Марі мовчала. Все ще не наважуючись відповісти, вона дивилася на обох братів своїми великими ніжними очима, теж повними сліз.

І Гільйом догадався кинутися до сходів і скрикнув:

— Бабуню, бабуню! Зійдіть сюди, швидше! Ви тут потрібні!

Потім, коли стара жінка в своєму чорному вбранні, худорлява й бліда, зійшла зо сходів, з величним виглядом цариці-матері, якої покірливо слухаються всі навкруги, Гільйом сказав:

— Скажіть оцим дітям, що найкраще їм одружитися. Скажіть їм, що ми з вами вже обміркували це; це погоджується з вашою власною думкою, відповідає вашому бажанню.

Як завжди, велично-спокійна, стара жінка злегка хитнула головою.

— Правда, так буде найкраще.

Марі мовчки обняла її. Вона згоджувалася скоритися могутнім силам, що відразу ж змінили все її життя. Гільйом сказав, що треба відразу призначити день шлюбу, упорядити на горі кімнату для молодих. П'єр дивився на свого старшого брата трохи збентежений. Він не вірив, що Гільйом уже зовсім видужав, і побоюючись, що спільне життя може бути йому неприємне, сказав, що поїде з Марі на короткий час подорожувати.

— Ні, коли я одружую вас, — сказав Гільйом, — то якраз на те, щоб мати вас обох тут, близько коло себе... Будь ласка, не турбуйтеся про мене. В мене стільки роботи. Я працюватиму.

Увечорі, коли Тома з Франсуа почули новину, то здавалося, не дуже здивувалися. Безперечно, вони передчували такий кінець і скорилися без жадних заперечень, не сказали навіть і слова, коли батько, як звичайно, спокійно сказав їм, що віддав Марі П'єрові. Тільки Антуан, увесь тремтячи, — бо й сам пережив почуття ніжної любови до жінки, — з сумнівом та страхом дивився на батька, що мав мужність вирвати собі із грудей серце. Невже він не помре після такої надлюдської жертви? Захоплено юнак обіймав батька, а потім обидва старші Гільйомові сини, теж зворушені, почали його цілувати від щирого серця. Відповідаючи їм, Гільйом посміхався, а на очах, ще вогких від сліз, сяяла неземна радість. Після перемоги над страшною

мукою його серця, вже ніщо не могло б дати йому більшої втіхи.

Але ж цього вечора довелося ще раз стурбуватися. Присмерком Гільйом знову сів біля вікна за свій великий робочий стіл і почав перевіряти та впорядковувати документи та рисунки до винаходу. На цей час у майстерню ввійшов його колишній учитель і друг Бертеруа. Славетний хемік іноді відвідував Гільйома і той був вдячний за цю честь цьому сімдесятилітньому старому вченому, що мав таку велику славу, титули, почесні посади, найрізноманітніші відзнаки. І справді, від офіційального вченого, від члена Французького Інституту потрібна була певна мужність, щоб відвідувати людину, яка порвала все з так званим товариством. Цього разу Гільйом догадався, що великий хемік не міг перемогти зацікавлення, і надзвичайно збентежився, не наважуючися взяти із стола розкладені папери та рисунки.

Грубувато-неввічливий, але надзвичайно спостережливий, Бертеруа, весело сказав:

— Не бійтеся, я прийшов зовсім не для того, щоб красти ваші таємниці!.. Можете лишити все на столі, обіцяю вам, що не буду дивитися.

І цілком щиро почав говорити про вибухові ті речовини, що ввесь час вивчав їх із надзвичайним захопленням. За останній час йому пощастило добитися нових наслідків, і він їх не ховав. Побіжно Бертеруа згадав про свою консультацію в справі Сальва. Він сам мріяв про те, щоб винайти таку вибухову речовину, що мала б величезну силу, а потім ту речовину, як можна так сказати, обернути на слухняну робочу силу. Посміхнувся й, підкреслюючи свої слова особливою інтонацією, сказав:

— Не знаю, де саме божевільний той Сальва дістав вибухову речовину й набив свою бомбу. Але ж якби вам пощастило якимось винайти таку речовину, то можете бути певні, що майбутнє поступу залежить від уживання її, як порушної сили.

І уривчасто додав:

— До речі, цього Сальва ранком післязавтра гільйо-

тинують. Мені сказав про це один із моїх приятелів у міністерстві юстиції.

Досі Гільйом слухав Бертеруа з задоволенням та з деякою недовірою, але слова вченого про близьку страту Сальва його обурили, хоч уже кілька днів він знав, що страта неминуча. Не могло відвернути її навіть і те, що за останній час до засудженого ставилися багато краще.

— Це ж буде просто вбивство! — скрикнув Гільйом гнівно.

Бертеруа відповів:

— Е, що ви хочете! Суспільство — живий організм; коли на нього нападають, воно борониться... Крім того, оці анархісти справді таки божевільні: вони гадають, що можуть своїми пукавками переробити і суспільний, і державний лад, як їм подобається. Ви знаєте мою думку: революції може робити тільки наука. Вона дасть змогу тріумфувати не тільки істині, а й справедливості, оскільки справедливість можлива тут, на землі... І тому, сину мій, я й ставлюся до всього так байдуже, так спокійно.

Гільйом знову побачив перед собою діяльного революціонера, певного, що в своїй лябораторії працює він над тим, щоб зруйнувати сучасний перестарілий уже та злочинний суспільний лад з його богом, з його догматами та законами. Але Гільйомові було ясно, що революціонер цей надто любив спокій, надто не любив даремно, марно витратити найменше енергії, щоб втручатися в ті події, що хвилювали вулицю. Він краще хотів жити мирно, в достатках, не сваритися з сучасним урядом, який він там не є, разом з тим він передбачав і готував грізний той переворот, що з нього мало народитися щасливе майбутнє.

Бертеруа показав рукою на Париж, залитий світлом вечірнього переможного сонця, і додав:

— Чуєте, як він гуде?.. Це ж ми підтримуємо вогонь під казанами, раз-у-раз підкидаючи на ґрати нового й нового палива. Наука й на хвилину не припиняє своєї роботи. Вона створила Париж, а він, як можемо сподіватися, створить майбутнє. А все інше байдуже!

Гільйом більше не слухав; він думав про Сальва, думав про власний свій винахід: про страшну гармату, що здатна руйнувати міста, знищувати величезні армії. Нова думка промайнула в голові і тепер набирала щоразу певніших форм: адже він звільнив себе від усього, що досі зв'язувало його, і створював навколо себе стільки щастя, скільки міг створити. Ах, яка радість знову стати мужнім, сильним, бути владарем своєї долі, і замість того, щоб задовольняти своє серце, що віддав його на жертву, гордо й весело почувати себе цілком вільним, мати право розпорядитися своїм життям і при потребі навіть віддати його!

КНИГА П'ЯТА

I

Гільйомові хотілося неодмінно бути при страті Сальва. П'єр спробував був його відмовити і, коли йому не пощастило, вирішив, що піде й сам із братом, і зостався ночувати на Монмартрі. Колись, ідучи з абатом Роз в благодійних справах Шаронським кварталом, П'єр дізнався, що з будинку на розі Мерленської вулиці, де жив депутат — соціяліст Меж,—можна бачити гільйотину. То він запропонував братові провести його. Страту мали виконати на світанку, тобто ранком, о півнап'яту. На початку травня місяця сонце сходить навіть у Парижі порівнюючи рано; отже брати вирішили зовсім не лягати. Вони просиділи цілу ніч у майстерні, дрімали, іноді тільки перекидалися словом, а потім, о другій годині, вийшли пішки.

Ніч була тиха й надзвичайно ясна. На чистому небі сяяв повний місяць, і лив своє сріблясте світло на сонний Париж. Туманні риси безмежного моря дахів у чарівному цьому ніжному освітленні жили фантастичним життям. З міста не було чути жадного звуку; здавалося, воно поринуло в чарівний сон і лежало на лоні ночі, без краю втомлене від денної праці. Немов потопало воно в озері м'якого, чарівного світла; світляні хвилі колисали його, присипляли, поки зійде сонце, гуркіт праці та стогін страждань. А на далекому передмісті столиці йшла таємна робота: там приладновували сокиру, щоб забити людину.

На вулиці св. Єлетера П'єр із Гільйомом спинилися й дивилися на сонний Париж, що стелився перед ними,—обриси його були повиті чарівною млою легкого туману. Обернувшись назад, вони побачили базиліку

Св. Серця: без бані ще, вона все таки здавалася якоюсь величною купою. Від повного місяця церква здавалася ще величезніша через контраст із глибокими чорними сутінками, всі обриси її ясно й чітко позначалися в білому місячному світлі. Під блідим нічним небом це був страшний розквіт клерикалізму, що найзухваліше виставляв свої вимоги необмеженої влади. Ніколи ще ця базиліка не здавалася Гільйомові такою страшенно-неосяжною, як тепер, коли підносилася над нічним Парижем і гнітила його тяжким гнітом свого панування.

Гільйом був у такому настрої, що все це вразило його надзвичайно болюче; він не міг стримати себе й сказав:

— Вони добре вибрали місце для цієї будівлі! Але ж яке безглуздя було дозволити їм зробити це. Я не знаю більшого безглуздя, як цей Париж, що над ним може підноситися цей поганський храм, збудований на славу безглуздю. Це ж найбільша безсоромність, страшний ляпас розумові,—і це після такої роботи, після стількох століть боротьби та завоювань науки! І саме над нашим великим Парижем, над цим єдиним містом у світі, що повинно було б не дозволити заплямувати, заганьбити себе цією плямою... В Люрді, в Римі принаймні це зрозуміло. Але в Парижі, на цьому полі, де сіє своє насіння розум, на тому полі, що його так пильно обробляє рука цивілізації, щоб із нього могло вирости майбутнє! Це очевидна війна, це символ надії на завоювання, що клерикалізм нахабно кидає в лице розумові.

Треба сказати, що до всіх релігійних вірувань Гільйом ставився звичайно терпимо, як учений, що вбачає в них звичайні явища соціального життя. Навіть охоче визнавав він красу та величність багатьох католицьких легенд. Проте, славнозвісний привид Марі Алякок, що призвів до заснування братства Св. Серця, дратував його, фізично просто був йому гидкий. Розкрита кривава рана на Ісусових грудях, величезне серце, що про нього Алякок казала, ніби бачила сама, як воно билося глибоко в тій рані, оповідання про те, як Христос вийняв у Алякок її власне маленьке серце й поклав його в своє, щоб вийняти його звідти багато більшим

і з вогнем любови, — від цього всього Гільйом фізично страждав. Який огидний, мерзенний матеріалізм релігійних забобонів, стравжні різниці з усіма їхніми атрибутами — тельбухами, м'ясом та кров'ю! Найбільше обурювала його кольорова літографія, де намальовані були ці страхіття; бачив він її скрізь, навіть близько свого будинку, де торгували католицькими іконами та різними реліквіями. Вона нагадувала якийсь наївний анатомічний малюнок, намальований блакитною, жовтою та червоною фарбами.

П'єр мовчки дивився на базиліку, залиту сріблястобілим місячним сяйвом: вона підносилася з темряви, немов величезна фортеця, збудована для того, щоб посылати громи та держати в покорі слухняне місто, що заснуло під нею. Базиліка давно вже вражала його ще тоді, коли він правив там літургію, знесилений муками своєї невіри. І тепер він сказав те, що давно вже його непокоїло:

— Національна обітниця... Так, звичайно, національна обітниця праці, здоров'я, сили, відродження! Але ж клерикали іншої думки. Вони кажуть, що як праця зазнала поразки, то тільки тому, що вона заслужила на небесну кару: вона була винна й мусить тепер провину свою спокутувати. Але що саме мусить вона спокутувати? Революцію, що вона зробила, і почала добу наукової здорової критики. Спокутувати те, що звільнила розум від забобонів, піднесла, як ініціатор, на порядок денний, велику справу звільнення людини від рабства, ту ідею, що Франція кинула з Парижу на всі чотири сторони світу? Оце її справжній гріх! Ми маємо спокутувати наш гріх, а саме — всі істини, що їх придбали, поширення знаннів та певність, що незабаром має прийти царство справедливости. І от, щоб нагадувати нам про це, вони збудували оцю важку будівлю, що Париж мимоволі бачитиме з кожної своєї вулиці. А насправді це видовисько мусить бути йому за вічну догану. Це заперечення його слави та найгрубіша образа корисній його праці.

І величним рухом він показав на Париж, що спав під місячним сяйвом, немов під срібною завісою,

і пішов далі з братом. Обоє мовчки спускалися з горба до темних порожніх вулиць.

До зовнішнього бульвару вони нікого не зустрічали. Але ж на самому бульварі життя й рух не припиняються ні вдень, ні вночі. Відразу, як позачиняють винниці, кафе-шантани та залі для танців, вилазять на вулицю безпритульні злидні та розпуста. Тут були нещасні, що не мали притулку, проституція найнижчого сорту, що не знала, де притулити голову, бродяги, що спали на лавах, та злодії, грабіжники. Під наметом ночі спливали на поверхню всі страждання, увесь бруд покидьків паризької людности. Спорожнілі алеї були тепер до послуг тим, хто помирав із голоду, тим, у кого не було не тільки хліба та накриття над головою, а місця на світлі. Уся ця маса нещасних обірванців, доведена до розпачу, вилазила невідомо звідки тільки вночі: які привиди найстрашніших злиднів, суму та жаху були тут, які стогони останнього конання було чути в Парижі на світанку того самого дня, коли гільйотина мала відтяти голову людині, одному з цих нещасних!

Спускаючись вулицею Мучеників, Гільйом, ідучи з П'єром, помітив якогось старого; він спав на лаві, його голі ноги стирчали з подертих черевиків; хемік показав на нього мовчазним жестом братові. Через кілька кроків тепер уже П'єр показав Гільйомові таким самим рухом на дівчину в дранті: притулившись до ниші в дверях, спала там з роззявленим ротом. Братам не треба було говорити, щоб висловити один одному той гнів, жаль та співчуття, що переповнювали їхні серця. Час-від-часу здибалися їм агенти поліції. Вони ходили завжди вдвох і, натрапляючи на нещасних, що спали отак, штовханами будили й примушували вставати й іти. Іноді, коли якийсь бідолаха здавався їм підозрілим, або зважувався неслухатися, то вели до поліції. Отже, до найостанніших злиднів прилучалася в знедолених ще й лють, що разом із заразливим впливом тюрми завжди із звичайного бродяги робить злодія чи навіть убивцю.

Коли перейшли вони з вулиці Мучеників на вулицю Монмартрського передмістя, тип нічної людности став

інший: тепер здибалися брати тільки з перехожими, з жінками, що швидко йшли тротуаром, тулячися попід стінами, з чоловіками та з повіями, що нещадно билися між собою. На великих міських бульварах тільки носкінчилися балі та вечірки. Дуже гарно вдягнені бліді чоловіки палили цигарки на порозі високих будинків, де тільки вікна першого поверху горіли вогнями, а всі інші були темні. Розкішно вдягнена жінка в бальній накидці тихо йшла додому пішки, разом з приятелькою. Кілька фіякрів тихо їздили туди й назад по вулиці. Інші екіпажі стояли кілька годин, немов кам'яні. І кінь, і кучер, очевидно, спали. У міру того, як брати переходили один по одному бульвари Доброї Звістки — після Рибного, потім бульвар Сен-Дені, Сен-Мартен та ін. аж до майдану Республіки, нещастя й страждання траплялися їм частіше, й були страшніші. Майже на кожному кроці здибалися їм нещасні, голодні, всякі людські відмети, що ніч викинула їх на вулицю. А разом вийшла вже й армія вуличних метільників; раннім-рано прибирає вона ті помиї та бруд, що назбирається з вечора, щоб Париж, побачивши себе на світанку прибраним, не червонів за всю ту мерзоту та жах, що сам поробив напередодні.

Підходячи Вольтеровим бульваром до Рокетського та Шаронського кварталів, брати надто ясно почували, що вертаються знов до тих місць, де живе робітництво, де завжди не вистачає хліба, де замість життя — щоденні муки. Тут П'єр був як удома: колись сотні разів ходив він разом із добрим абатом Роз цими довгими, людними вулицями, відвідував нещасних, що дійшли вже до розпуки, роздавав їм милостину та підбирав безпритульних дітей на вулиці. І відразу перед ним повстали страшні ті сцени драм, які він сам бачив, драм, повних крові, сліз та стогону. Він бачив батьків, матерів і дітей, що валялися на підлозі, занехаяні, безпорадні й помирали там одне по одному в холоді, в голоді. Це було справжнє соціальне пекло, продукт сучасного суспільного ладу, те пекло, де й сам він кінець-кінцем втратив останню надію й почав гірко ридати. Він пригадував тепер, як утік він відси, упев-

нившись, що благодійність—тільки нікчемна ілюзія, придатна хіба тільки на те, щоб розважати багатих людей. Усі ці почуття та вражіння воскресали в П'єра тепер, оцього раннього ранку, коли він, увесь тремтячи, схвильований, знов бачив робочі ці квартали; вони були такі самі злиденні, як і колись, вони дійшли вже до краю. Отам, у тому притулку злиднів, усього кілька день тому помер із голоду старий жебрак, якого абат Роз урятував від смерти за тиждень перед тим. А це та дівчинка, що одного разу П'єр приніс її на власних руках у притулок після смерти її батьків,—чи не її бачить він уже дорослу: вона валяється на тротуарі й кричить, а сутенер б'є її. Їх був легіон, їх, оцих нещасних, яких не можна врятувати за сучасного суспільного ладу, і тих, хто безперестанку народжується в цих злиднях, уже калікою, і тих, що з усіх боків падають у це море людської несправедливості, у той самий океан, що вже кілька століть марно силкуються висушити, бо щогодини він стає все ширше, все глибше.

Яка тяжка тиша, яка густа мла нависла над цими вулицями, де здається сон добрим товаришем смерті! І голод ходить тут із житла в житло, нещастя стогне, на вулицях сновігають неясні постаті нещасних, гублячися в густій тій млі.

Гільом із П'єром, ідучи далі, бачили вже більші купки людей у темряві; купки ці зливалися і брати бачили вже величезну юрбу зацікавлених; безладно вони йшли до гільйотини, мов охоплені гарячкою людожерства. Уся ця юрба, що зібралася з усього Парижу, лилася широкою лавою, і її гнала брутална жадоба натішитися видовиськом смерти та крові. Не зважаючи на глухий гомін та тупотіння цієї юрби, що лунали в темряві, вулиці в робітничих кварталах, як і перед тим, були темні. У жадному вікні, що виходило на вулицю, не було світла. З будинку не було чути найменшого гомону, робітники, до краю втомлені, немов розчавлені втомою, міцно спали на своїх жебрацьких ліжках, і мали встати з них трохи згодом, на світанку.

На майдані Вольтера був уже густий натовп, і П'єр відразу зрозумів, що не можна буде пробитися крізь

нього до Рокетської вулиці, а крім того вона, очевидно, була перегороджена. Тоді йому спало на думку, обійти до рогу Мерленської вулиці вулицею Фолі-Реньйо та обійти тюрму ззаду.

Там, справді, нікого ще не було; крізь чорну темряву величезні будівлі тюрми з великими голими мурами, на які лилося місячне проміння, здавалися якоюсь купою холодного каміння, що непорушно лежало на одному місці багато вже, багато віків. На кінці вулиці П'єр із Гільйомом знову опинилися серед юрби, що кишіла тут; у темряві людські обличчя здавалися тут якимись блідими плямами. Їм ледве пощастило дійти до будинку на розі Мерленської вулиці, де жив Меж. Але ж віконниці в квартирі на п'ятому поверсі були щільно зачинені, а всі інші вікна розчинені навстіж і переповнені головами, що купчилися одна до одної, як у стаді. У винниці внизу й у залі на другому поверсі, що належала до неї, ясно освітлених газом, було вже повно людей; дожидаючи видовиська, розважалися вони го-мінкою розмовою.

— Яюсь незручно зайти до Межа та постукати,—сказав П'єр.

Гільйом підтримав його.

— Ні, звичайна річ, я теж не хочу... Зайдемо краще у винницю й подивимося, чи не можна щось побачити з балкону її залі.

Заля на другому поверсі виходила на великий балкон і на ньому стояла сила елегантних жінок та чоловіків. Але П'єрові з Гільйомом пощастило продертися і вони стояли кілька хвилин коло самих поручнів і силкувались хоч щось побачити в ранковій темряві. Далеко, поміж великою та малою Рокетськими тюрмами, вулиця, що йшла вгору, трохи ширшала й утворювала щось схоже на квадратний майданчик; над ним підносилося чотири купи плятанів, що росли біля тротуару. Присадкуваті будівлі та мізерні дерева — все це було дуже злиденне й гнулося до землі під безмежно високим небом, а на небі, разом із місяцем, що вже заходив, видно було міріяди зірок. Майдан був ще зовсім порожній. Взагалі не було помітно там жадного

руху, а подвійні загони поліцаїв стримували юрбу, що ринула з усіх сусідніх вулиць. Високі, п'ятиповерхові будинки були тільки на розі вулиці Сен-Мор та й звідти однаково не можна було нічого бачити, бо було надто далеко, були вони й на розі Мерленської вулиці, і на розі вулиці Фолі-Реньйо. Навіть із тих вікон, що були найвигідніше розміщені, навряд чи можна було добре бачити страту, а щодо юрби на вулиці, то й передні її ряди могли бачити тільки поліцаїв. А проте юрба та все росла, немов могутня хвиля людського припливу, і гомоніла щоразу голосніше.

Кілька жінок давно вже стояли на балконі, і перехиляючися через поручні, жадливо дивилися туди, де був майдан. І прислухаючись до їхньої розмови, П'єр із Гільйомом кінець кінцем дещо побачили самі. Було пів на четверту, вже кінчали збирати гільйотину. Перед тюрмою під деревами помітно було деякий невіразний рух: певно, помічники катові чіпляли до гільйотини сокиру. Маленький лихтар поволі пересувався то взад, то вперед, і примушував стрибати по землі п'ять чи шість тінів. Крім цього не видно було нічого. Майдан здавався якоюсь величезною дірою; навколо неї з усіх боків шумували хвилі людського моря, що стримувала поліція. Моря того не можна було побачити з балкону, тільки чути було його гомін. Далі за майданом було видно: ясным світлом, як маяки, світилися вікна у винницях. Околишні квартали злиднів та праці ще міцно спали. Вікна в майстернях та фабриках ще були чорні і над високими заводськими димарями не було ще клубів диму.

— Ми нічого звідси не побачимо, — сказав Гільйом.

П'єр зробив йому знак мовчати. Він тільки но пізнав елегантно вдягненого пана, що стояв коло нього. То був красунь-депутат Дютейль. Спочатку П'єрові здалося, що з ним була маленька княгиня д'Арт, яка сиділа в суді, як Сальва засудили на страту, а тепер, — гадав собі П'єр, — захотілося їй подивитися й на те, як виконуватимуть вирок над тим бідолохою. Але незабаром побачив П'єр, що помилився. Молода жінка в бурнусі, що стояла саме біля нього, була красуня

Сільвіяна з непорочним профілем католицької мадонни. А проте, акторка й не думала ховатися, — а навпаки, голосно розмовляла із своїм супутником і, безперечно, була вже добре на підпитку, бо не соромилася й говорила все, що на язик потрапляло. П'єр із Гільйомом, хоча й не хотіли, довідалися, що в неї вечеряли Дювільяр, Дютейль та кілька інших приятелів; за десертом, приблизно о першій годині ночі, вона дізналася про те, що о 5-й годині ранку має відбутися страта Сальва; їй раптом захотілося потішитися незвичайним видовищем. Даремно Дювільяр благав її зостатися вдома, — він мусів піти, розлютований, бо вважав за непристойне для себе бути при страті тієї людини, що хотіла висадити в повітря його будинок. Сільвіяна вцепилася за руку Дютейлю, обіцяла все, чого тільки він захоче, коли вволить він її волю. Дютейль боявся таких страшних видовищ, але вирішив повести Сільвіяну. І це тим більше була його послуга, — що перед тим він відмовився вести туди княгиню д'Арт. А як і згодився він піти з Сільвіяною, то тільки тому, що сподівався мати її, бо досі завжди тільки облизувався.

— Він не розуміє, що тут дуже весело, — сказала Сільвіяна про барона, — а проте він би дуже добре зробив, якби привіз мене сюди... та що там казати, ви побачите, що завтра він валятиметься в моїх ногах!

— То ви з ним помирилися? Ви вернули йому права владаря й пана, коли ангажувалися до Французької Комедії?

Сільвіяна відповіла:

— Ні, який мир!.. він не матиме нічого, розумієте, я присяглася, що поки не матиму дебюта, я не дозволю йому й пальцем до себе доторкнутися!.. Після першої вистави того самого вечора побачимо...

Вони зареготалися і Дютейль, щоб догодити Сільвіяні, почав розказувати, що новий міністер народньої освіти та мистецтв Довернь із великою охотою поспішив усунути всі перешкоди, що досі не давали їй виступити на сцені Французької Комедії; вона дуже хотіла вступити туди, але найнеймовірніші зусилля не могли тих перешкод усунути. Довернь, як казав Дютейль,

був чудесна людина. Це краса Монферранового міністерства, квітка, або оксамитова рукавичка, під якою почувалася залізна рука грізного Монферрана.

— Він сказав, моя люба, що для гарненької дівчини завжди й скрізь є місце!

Сільвіяні дуже подобалися ці слова і вона щільніше притиснулася до Дютейля.

— Аджеж післязавтра буде перша вистава цього славетного „Полієвкта“, і вам наперед забезпечено тріумф,— казав Дютейль.— Ми всі прийдемо в театр, щоб плескати Вам.

— Так, мій дебют післязавтра ввечорі — якраз того дня, коли барон видає заміж свою дочку. Подумати, скільки буде скрізь хвилювання!

— І справді, це того дня, коли має бути шлюб нашого приятеля Жерара з панною Каміллою Дювільяр? У церкві Мадлен буде така ж тіснота, як потім у театрі Французької Комедії. Ви маєте повну рацію, коли кажете, що на вулиці Годо-де-Моруа де в кого серце мусить колотитися.

Вони знов зареготалися й почали глузувати з батька та з матері, з коханця й дочки, приправляючи свої жарти найтяжчими, наймерзеннішими натяками, але мали проте єдину мету — посміятися, як і завжди парижани.

Раптом Сільвіяна сказала:

— Знаєте, Дютейльчику, я просто помираю тут із нудьги, я абсолютно нічого не бачу, а мені б хотілося бути якнайближче, щоб усе як слід побачити... Проведіть мене туди, до самої машини.

Це приголомшило Дютейля, а ще дужче він перелякався, коли Сільвіяна на вулиці біля винарні побачила репортера Массо й голосно йому гукнула. Почалася розмова балькона з тротуаром.

— Адже правда, Массо, що депутатові закон не писаний і він може пройти зі своєю дамою скрізь, куди захоче?

— Це цілком неможлива річ, моя дорога. Массо якнайкраще знає, що депутат мусить бути іншим громадянам за приклад слухняности законів.

Розуміючи так, що Дютейль не хоче йти з балькону, репортер пояснив Сільвіяні:

— Вам треба було б наперед дістати спеціальне запрошення, і тоді б ви мали місце коло вікна малої Рокетської тюрми. Ні на які інші місця жінок тут не пускають... Ви даремно скаржитесь. Вам тут досить добре.

— Але ж, милий мій Массо, звідси я абсолютно нічого не бачу.

— Але все ж таки побачите більше, ніж княгиня д'Арт. Її карету я недавно зустрів на Зеленій дорозі, там її спинили полісмени й далі не пропускають.

Сільвіяна на це знову голосно засміялася, а Дютейль аж здригнувся, яка загрожувала йому небезпека: адже Розамунда звичайно зробила б йому страшенну сцену, якби побачила його тут із іншою жінкою. І йому спала на думку щаслива ідея: він сказав подати Сільвіяні, яку звав своєю гарненькою подругою, пляшку шампанського та кілька тістечок. А вона якраз скаржилася перед тим, що аж помирає, так хоче пити, і з великою охотою тепер почала лити в себе шампанське, тільки но служникові пощастило поставити їй тут таки ж на балконі маленький столик. Сільвіяні здалося це надзвичайно ефектним та цікавим: пити шампанське й вечеряти вдруге й дождатися смерті людини, що її гільйотинуватимуть там на майдані!

Гільйом із П'єром ніяк не могли zostаватися на балконі. Все, що вони бачили й чули, було страшенно гидке, брудне.

Більшість глядачів, що стояли на балконі та в сусідній залі, надто вже нудилися. І служник не встигав розносити пивні кухлики, пляшки з дорогими винами, різноманітне тісто та навіть закуски. Адже публіка, що зібралася там, майже вся належала до так званого вищого товариства багатих та дуже гарно вдягнених буржуа. Треба ж якось марнувати час, коли він тягнеться надто довго. Чутно було веселий сміх, ідіотські жорстокі жарти, — і все це зливалося в схвилований гомін, що стояв у повітрі, повному тютюнового диму. Внизу, коли брати переходили залю, була така сама тіснота, такий самий гомін та гамір, що в ньому діяльну участь брали здоровенні молодці в блюзах; вони пили вино кухликами коло прилавку, обби-

того бляхою, що блищала, як срібло. Коло всіх маленьких столиків теж сиділи й пили. У залі було повно дрібного люду, він забігав туди на хвилинку вгамувати спрагу, — але ж який то був люд! Тут зібралася найгірша покидь паризької людности, всі бродяги, що від самого світанку блукають по вулицях, не маючи надії жити з чесною праці; покладаються вони на якусь щасливу нагоду.

Опинившись на вулиці, Гільйом із П'єром побачили себе серед страшної юрби, яку ледве могли стримувати полісмени. Це були найогидніші представники паризьких злиднів, проституції та злочинства. Тут були завтрашні вбивці, що прийшли сюди навчатися, як треба помирати на гільйотині. Розпатлані повії найостаннішого сорту продиралися крізь юрбу бродяг та шахраїв, вили на все горло безсоромні пісні. Кілька бандитів розмовляли й сперечалися, пригадуючи, як надзвичайно мужньо померли на гільйотині деякі із „славетних“ товаришів. Щодо одного такого, то згодні були всі про нього говорити так підлесливо, немов то був великий полководець - герой, що прославив себе великими невмирущими подвигами. Звідусіль було чути уривки страшних випадкових фраз: подробиці страти на гільйотині, мерзенні вихвалення, брудні дотепи, приправлені кров'ю, і над усім цим панувала якась огидна похоть до смерті; юрба ніби маячила, жадливо ждала, чи швидко вже полетіть свіжа червона кров з-під сокири, щоб побачити, як ця кров обмочить землю, щоб самим зануритися в неї. Але ж цього разу мали стратити незвичайного вбивцю, а тому в цій юрбі можна було бачити й таких людей, що стояли мовчки й тільки очі палали. Настрій у них зовсім інший, подібний до релігійного захоплення і в ньому вже почувалася епідемія мучеництва та жадоба помститися.

Гільйом мимоволі згадав про Віктора Матіса — і справді побачив його в першому ряді серед зацікавлених, що стримували їх полісмени. Із сухорлявим, безбородим своїм обличчям, блідим, змарнілим, іноді ставав він навшпиньки, щоб побачити щонебудь. Коло нього кричала та енергійно розмахувала руками висока руда

дівка. Не рухаючися, зціпивши зуби, здавалося, весь був чекання. Очі його, круглі, вогненні, нерухомі, як очі в нічного птаха, що бачить у пільмі, дивилися туди, просто на майдан. Один із полісменів грубо відштовхнув його, але він мовчки вернувся на старе місце: він був цілком проїнятий жагою помститися, ненавидіти ще дужче, а тому й поклав собі, що неодмінно побачить страту, щоб ще збільшити свою ненависть.

Массо зовсім не здивувався, коли побачив П'єра, і, звертаючись до колишнього священника без ряс, спитав його весело:

— О, це ви, пане, Фромане! Ви теж цікавитесь?

— Я прийшов із братом, але навряд ми що побачимо.

— Безперечно, коли зостанетеся тут, то нічого сінько не побачите, — сказав Массо.

І відразу, люб'язний, як відомий газетяр, що йому приємно показати свою силу, Массо додав:

— Будь ласка, ходімо зо мною. Сьогодні вартує якраз комісар — мій приятель.

І не чекаючи відповіді, підійшов він до комісара й почав запевняти його, що він привів разом із собою двох своїх колег газетярів, що хочуть змалювати страту для газети. Комісар спочатку вагався, не згоджувався, але потім з утомленим виглядом махнув рукою. Зробити це примусив його страх, бо поліція завжди боїться преси.

— Швидше, швидше, — сказав Массо, і потяг братів за собою.

Здивовані тим, що полісмени швидко так перед ними розступилися, П'єр із Гільйомом раптом опинилися на просторому, майже зовсім порожньому місці. Хвилину перед тим навкруги гомоніла юрба, а тут під низенькими хирлявими плятанами було тихо, почувався самітний спокій смерті. Ніч поволі блідла, на небі сіріло перед ранком.

Перейшовши з братами майдан навскоси, Массо сказав:

— Я зараз зайду туди, бо хочу бути при тому, як

засуджений прокинеться та як одягатиметься. А ви собі гуляйте тут, оглядайте, що вас цікавить. Ніхто й ні про що вас не питатиме, я вернуся до вас.

На тротуарах під плятанами й на самому майдані було з сотню газетярів та інших людей, що дістали спеціальні перепустки. По обидва боки забрукованого шляху від брами Рокетської тюрми аж до гільйотини стояла рухома дерев'яна загорода, схожа на бар'єр, які ставляють біля театральних кас, щоб зробити чергу. Багато людей стояло вже коло самої загороди, щоб краще побачити засудженого, коли він ітиме повз неї. Інші походжали й тихо розмовляли поміж собою. Брати підійшли до гільйотини.

Гільйотина стояла під плятанами, під ніжним зеленим їхнім молодим листям. Спочатку брати бачили тільки саму гільйотину в неясному жовтуватому світлі газового ріжка. Гільйотину вже поставили і тільки іноді стукала клямка. Катові помічники у сурдутах і високих циліндрах з чорного шовку терпляче походжали біля своєї машини. Але ж яка огидна, яка ганебна була вона. Притиснулася до землі, немов нечиста тварина, що й сама гидує тим, що має зробити. Як, не вже це й була та машина, на яку покладено мститися за суспільство, та машина, яка мала показувати страту, щоб лякати інших? Усе, що тут було, це кілька брусів, покладених просто на землі, а в них два стояки, заввишки метрів по три, та приклад, на якому висить сокира. Куди ж поділася велична червона шибениця, що на неї треба було сходити на десять ступенів, та шибениця, звідки гільйотина підносила до неба величезні, немов скривавлені свої руки? Вона підносилася над юрбою, що тиснулася навколо, і привселюдно показувала страшну, жахливу кару. Тепер хижу тварину скинули на землю і через те вона стала ще лукавіша, ще мерзенніша, ще підліша. Коли в бідних прикрасах у залі карних процесів людське правосуддя з'явилося без будь-якої величності, коли людину засудили на страту, то того страшного дня, коли мав бути виконаний самий той присуд, був уже різник, що робить своє діло варварським, найогиднішим приладдям.

Дивлячись на гільйотину, Гільйом із П'ером почували, що їм робиться млосно. Поволі розвиднювалося. Вже можна було ясно бачити навколо: спочатку майдан із двома низькими сірими тюрмами, що стояли одна навпроти одної, потім далекі будинки, винниці та крамниці з надгробними вінками та квітками, що дуже не погано торгують, бо зовсім близько тут кладовище Пер-ля-Шез. Далі, за чорною лінією юрби видно було вікна та балкони будинків, а на них безліч голів. Навіть на дахах було повно глядачів. Мала Рокетська тюрма, якраз напроти гільйотини, сталася немов трибуною для почесних гостей. На великому порожньому майдані, не поспішаючи, проїздили муніципальні кінні гвардійці. На небі щоразу яснішало, а там, поза юрбою, на широких, довгих без кінця вулицях, у всьому кварталі, де купчилися майстерні, заводи та фабрики, починало вже прокидатися життя праці. Звідти було вже чути, як пихкали машини, незабаром почнуть працювати верстати, із лісу високих димарів, що все густіше виступав у темряві, підносився клубами дим.

Гільйом зрозумів, що гільйотина була якраз на своєму місці в цьому кварталі злиднів та праці. Тут вона була, як у себе вдома, заразом — остаточний наслідок капіталістичної системи й загроза: хиба ж не до неї, кінець-кінцем, приводили страшні злидні та страждання? А коли ставили її серед робітничих кварталів, то хиба ж не їй доручили лякати знедолених та голодних, обурених проти соціальної несправедливості та завжди готових повстати? Вона не з'являлася в кварталах багатства та розкоші, бо їх не треба було лякати. Там вона була б тільки брудна, навіть нецікава, не зважаючи на всю свою сувору дивовижність. З цього погляду страта в кварталі злиднів над людиною, що збожеволівши від злиднів, кинула бомбу в будинок багатія, ставала надто вже трагічна. Мусіла налякати страшно. Так о пів на п'яту стало вже зовсім видно. Серед неясного гомону, що стояв над юрбою, можна було почути, що фатальна хвилина наближається, Дихнуло чимсь лиховісним.

— Він зараз вийде, — сказав маленький Массо, під-

ходячи до Гільйома з П'єром. — Не кажіть, цей Сальва зовсім таки молодець.

Репортер розказав, як засуджений прокинувся, як у його камеру зайшли наглядач, судовий слідчий Амадьє, священник та кілька ще інших людей. Сальва спав міцним сном, прокинувся й, розплющивши очі, відразу зрозумів, що це таке, і немов зблід, але взяв себе в руки, встав і сам одягся. Тюремний священник, по суті дуже добра людина, запропонував йому шклянку коньяку та цигарку, але Сальва не схотів, так само не схотів поцілувати й розп'яття й м'яким, але твердим рухом відвів його від себе. Зв'язали руки на спині, на ноги надягли мотузяні пута, а сорочку вирізали до плечей. Одягли швидко й без жадного слова. Сальва посміхався, коли казали йому триматися мужньо; як він і силкувався, то тільки тому, що боявся, щоб не зрадили нерви. У всій його істоті почувалася тверда воля померти по-геройському, зостатися до кінця мучеником, що помирає за святе діло істини та справедливості.

— Тепер якраз пишуть у книги акт про виконання страти, — казав далі Массо. — Підійдіть сюди й станьте коло бар'єру, коли хочете побачити Сальва близько... Уявіть собі, що я був блідіший від засудженого й тремтів дужче, ніж він. Мені вже байдуже все. Чого вже я не бачив! Але скажу вам, не дуже весело дивитися на людину, що має зараз померти. Ви не можете знати, як клопоталися за нього, скільки було зроблено спроб, щоб його врятувати. Частина періодичної преси вимагала помилування, але даремно! Очевидно, стратити Сальва намагаються навіть ті, хто вважає цю страту за політичну помилку! А проте була слухна й надзвичайно зворушлива нагода помилувати засудженого, — а саме, коли дочка Сальва, маленька Селіна, звернулася до Президента Республіки з чудовим листом, який мені першому пощастило надрукувати в газеті „Глобус“... Не вихваляючись можу сказати, що мені довелося таки чимало порогів пооббивати через цей лист!

П'єр, що й так уже був дуже схвильований, мало не заплакав, почувши ім'я „Селіна“. Здавалося, що він

знову бачить цю дівчинку разом із терплячою, покірною гіркій своїй долі тіткою, в холодній бідній кімнаті, куди ніколи вже не вернеться її батько. Одного ранку, обурений, розлютований, вийшов він з тієї кімнати, щоб кінець-кінцем опинитися тут, під сокирою гільйотини!

Массо розказував про всі подробиці, про те, як лютували лікарі, що їм не пощастить дістати тіло Сальва відразу після страти. Але Гільйом уже його не слухав. Спершися ліктями на поручні дерев'яного бар'єра, він ждав, уп'явшись очима, в зачинену ще браму. Руки йому тремтіли, а на лиці була така смертельна тривога, немов це його самого мали стратити.

Підійшов до гільйотини кат — якась маленька людина із незадоволеними очима, — певне йому хотілося, щоб неприємна процедура скінчилася якнайшвидше. Серед чоловіків у рединготах показували один одному начальника розшукної поліції Гасконя, — він байдуже поглядав навкруги. Був тут і судовий слідчий Амадьє, одягнений дуже старанно, хоч було ще й дуже рано. Стояв, посміхався. З'явився він сюди через обов'язки служби, розуміючи велику свою вагу в справі Сальва; ніби з'явився на п'яту дію популярної драми, вважаючи себе за її автора. З юрби, що стримували її полісмени, дужче загомніли. На хвилину підвівши голову, Гільйом знов побачив дві низенькі, сірі тюрми, плятани, зодягнені свіжим весняним листям, вікна та балкони, повні глядачів, — усе це під величним, ясно-блакитним небом, і — ось-ось вийде з тріумфом сонце!

— Ось він!

Хто сказав це?.. Неясний звук брами, немов ризонув усі серця. Усі присутні, повитягавши шиї та затаївши дух, пильно дивилися на браму. Показався на порозі Сальва. Тюремний священник ішов перед ним і повернувшись лицем до засудженого, намагався затулити від нього гільйотину. Сальва на мить спинився. Хотів глянути на гільйотину, побачити, яка вона, перше ніж підійде до неї. Шия була гола. Довге обличчя, постаріле та змарніле від надто важкого життя та вічних злиднів, немов стало зовсім інше — надзвичайним світ-

лом сяяли вогненні очі мрійника та фанатика. Груді підносилися від захоплення ролею героя, і проти його мрій — дійсність була ніщо. Коли катові помічники наблизилися, щоб підтримати його, Сальва ввічливо відмовився від їхніх послуг і пішов, дрібно ступаючи, так швидко та прямо, скільки дозволяли йому це мотузяні пута на ногах. Раптом Гільйом почув, що Сальва на нього дивиться. І справді, підходячи до того місця, де стояв Гільйом, Сальва побачив його й упізнав. Ідучи всього за три ступені від хеміка, Сальва усміхнувся йому, глянув просто в вічі так глибоко та пильно, що Гільйома назавжди опік від цього гарячого погляду. Яку останню думку наказував він Гільйомові обміркувати, чи може виконати, оцим вогненным поглядом, що немов був передсмертним заповітом? Хвилина була така тяжка, що П'єр поклав руку на плече братові, бо боявся, щоб із Гільйомових вуст не вирвався мимоволі якийсь вигук та не скомпромітував його.

— Хай живе анархія!

Ці слова вигукнув Сальва. Але ж придушений, ніби не його, голос зламався у цій великій тиші. Кілька присутніх зблідло, юрба там далеко немов завмерла. І на всьому широкому майдані тільки чути було, як стукав копитом кінь у одного з полісменів.

Тепер сталася така мерзенна сцена, огидна, ганебна сцена, що їй важко було б добрати ім'я. Катові помічники накинулися на Сальва, що йшов не поспішаючися, високо тримаючи голову; два помічники вхопили його за голову, але ж волосся не було й за його не можна було вхопитися. Тоді вони нахилили йому голову, натискаючи на потилицю. Два інші в той самий час схопили його за ноги й так кинули на дошку, що вона захиталася й вислизнула в нього з-під ніг. Б'ючи кулаками по голові, проштовхнули вони її в дірку так поспішно та так огидно, що, здавалося, поспішали зарізати тварину, щоб якнайшвидше позбутися її. Ніж упав, удар був глухий, тяжкий.

Два довгі струмки крові бризнули з перерізаних артерій, ноги конвульсійно здригнулися. Більше нічого не було видно. Кат витирав собі автоматично руки, а

помічник, взявши відрізану голову, з якої текла кров, поклав її в маленький кошик, а кошик той поклав у більший, куди перед тим, здригаючись, упало тіло.

Ах! Цей глухий удар, тяжкий удар того ножа!.. Гільйом почув, як пролунав він далеко по всьому кварталі злиднів та праці, аж до найдальших кутків, де вставали тисячі робітників, щоб знов почати свій тяжкий робочий день. Цей удар набирав жахливого змісту; він свідчив про розпач справедливості, про бсжевілля мучеництва, про хоробливу надію, що пролита кров прискорить час перемоги знедолених. І коли П'єр дивився на ці різниці, горло йому стискала огида до машиновбивства, він почув, що холодно стає йому, що він тремтить, як тремтів, коли побачив інший труп, труп гарненької, білявої дівчинки, що лежала під ворітьми Дювільярівського будинку, з розірваним животом. І цей спогад льодом обсипав його. Йому здавалося, що він знову бачить кров, що текла з худенького тіла бідної дівчинки, так само, як бризнула тепер із відрубаної шиї Сальва. Отже — за кров платять кров'ю, і при тому борг ніколи не буває заплачений. Усі спроби викупити людство були марні, чаша його мук та страждань завжди була вщерть повна.

Над майданом та юрбою, як і перед тим, сяяло мовчазне, ясне блакитне небо. Скільки часу тривала ця мерзенна сцена? Може цілу вічність, а напевне — дві, три хвилини. Нарешті всі прокинулися після тяжкого кошмару. Руки тремтіли, а на блідих обличчях та в очах можна було прочитати жаль, огиду, жах.

— Ну, от і ще один... це четвертий, що довелося мені випроводити на той світ, — сказав Массо, що теж почував себе не дуже вже гарно. — Сказати правду, все ж таки приємніше бути на весіллі... Але ж час і додому. Стаття в мене є.

Гільйом з П'єром механічно пішли за ним, перейшли знову навскоси майдан і опинилися на розі Мерленської вулиці. Там побачили Віктора Матіса на тому самому місці, де вже бачили його; на блідому мовчазному лиці блищали вогненні очі. З того місця, де він стояв, не можна було нічого добре бачити, але глухий

удар ножа, безперечно, все ще лунав у нього в голові. Один полісмен штовхнув його й крикнув: „Проходьте, проходьте“. Молодий хлопець пильно глянув на полісмена і, страшно розлютившись, здавалося, хотів був кинутися на нього й задушити, але схаменувся й спокійно пішов угору Рокетською вулицею; в кінці її сонце, що вже сходило, освітлювало високі густі дерева на кладовищі Пер-ля-Шез.

І тут братам Фроманам довелося мимоволі прослухати від слова й до слова одну розмову. Княгиня д'Арт приїхала нарешті, але видовисько, що вона хотіла бачити, вже скінчилося. Звичайно, вона розлютилася, а тим більше, що побачила коло дверей винниці свого нового друга серця Дютейля з якоюсь жінкою.

— Ну, нічого сказати, — вигукнула вона, — дуже ввічливо з вашого боку кинути мене на призволяще! Карета аніж не могла їхати і мені довелося йти пішки крісь юрбу грубіянів, що штовхали мене й лаяли мене, як тільки хотіли!

Дютейль відразу збагнув, що робити. Він познайомив її з Сільвією, прошепотів їй на вухо, що заступає в акторки одного свого приятеля. Розамунда вже страшенно хотіла познайомитися, бо, звичайно, чула про фантастичний протиприродний еротичний смак цієї Сільвії, і відразу заспокоїлася, стала невимовно лагідною.

— Мені було б надзвичайно приємно, пані, бути на цьому видовиську разом із такою талановитою артисткою, як ви, з такою артисткою, що нею так захоплююсь, хоча й не мала ще досі нагоди сказати їй це особисто!

— Ой, що це ви? — відповіла Сільвія. — Можу вас запевнити, ви не дуже багато втратили, що спізналися. Ми були тут на цьому балконі і я тільки бачила, що кілька людей щось робили якомусь бідоласі. Оце й усе... але більше нічого й не бачила, отже не варт було й приїздити сюди!

— У кожному разі, пані, тепер, коли ми з вами познайомилися, сподіваюся, що ви дозволите мені бути вашим другом?

— Звичайно, пані, мені навіть буде дуже приємно, я просто буду щаслива з такої дружби!

Ніжно стискуючи руку, обидві ці гарненькі жінки всміхалися одна до одної. Сільвіяна була вже дуже п'яна, але ж зробила так, що личко її нагадувало непорочну мадонну. А Розамунда аж горіла вся перед такою новиною, і хотіла попробувати всього, всього...

Дивлячись на них, Дютейль потішався. Йому дуже хотілося провести Сільвіяну додому, він мав надію дістати за свою послугу ту плату, що вона обіцяла, і покликавши Массо, що випадково був тут, він спитав, чи близько є візники. Але Розамунда запропонувала вже Сільвіяні свою карету, що жде зараз тут за рогом. Княгиня неодмінно хотіла відвезти додому спочатку акторку, а потім депутата. Дютейлеві це страшенно не подобалося, але ж мусів згодитися.

— То до завтра! Побачимося в церкві св. Мадленни, — сказав Массо; він почував себе вже чудово і стиснув ручку княгині.

— Напевно побачимося да ще й двічі: в церкві й у театрі...

— Ага, справді! — скрикнув репортер, цілуючи Сільвіяні ручку. — Ранком у церкві св. Мадленни, а ввечорі в театрі Французької Комедії... Звичайно, ми всі будемо там, щоб забезпечити вашому дебюту заслужений величезний успіх!

— У кожному разі я сподіваюся цього... отже до завтра.

— До завтра.

Юрба розходилася, в її гомоні почувалася втома та якесь важке почуття розчарування. Зоставалося кілька фанатиків-аматорів, що хотіли побачити, як поїде фура й повезе на кладовище труп. Зграї нічних бродяг та повій — виснажені їх обличчя були просто страшні на денному світлі — гукали одне одного свистками та лаялися найнепрстойнішими, найбруднішими словами, вертаючися до своїх вертепів. Катові помічники поспішали розібрати гільйотину. Майдан швидко мав спорожніти.

Перові хотілося відвести Гільйома, що, немов при-

голомшений тяжким ударом ножа, ввесь час мовчав. Даремно він показував йому на зачинені віконниці в квартирі депутата Межа на п'ятому поверсі високого будинку, де всі інші вікна були розчинені навстіж. Безперечно, це була ознака — депутат-соціаліст протестував проти страти, — протест був тим значніший, що Меж ненавидів анархістів. А проте, коли юрба ринула на страшне видовисько, він лежав, обернувшись лицем до стіни, і мріяв про те, як нарешті примусить людство стати щасливим, підкоривши його владному за-конові колективізму. Смерть дитини надзвичайно засмутила цього ніжного нещасного батька, що напружував усі сили, щоб якось прожити. Тепер він дуже кашляв, але ж страшенно хотів жити. Він був цілком певен, що коли згодом своєю інтерпеляцією повалить Монферранове міністерство, то кермо влади неодмінно перейде до нього, і тоді він знищить гільйотину, державним декретом відновить абсолютну справедливість і заведе загальне щастя.

— Глянь сюди, Гільйоме! — ще лагідніше повторив П'єр. — Меж так і не відчиняв своїх вікон. Усе таки він порядна людина, хоч його й не люблять наші приятелі Баш та Морен.

Але Гільйом мовчав, немов був приголомшений тим, що побачив, і П'єр додав:

— Ходімо, ходімо, час уже додому.

Пройшовши вулицею Фолі-Реньйо, брати вийшли Зеленою Дорогою на лінію зовнішніх бульварів. Ясне сонечко ледве ще сходило, але робітничий квартал уже прокинувся. На довгих вулицях, облямованих низенькими будівлями фабричних та заводських майстерень, енергійно пихкали машини, а з високих цегляних димарів підносилися клуби диму — рожевого в золотому промінні. І вже коли вийшли на Менільмонтанський бульвар, справді почули, що перед ним якесь велике переселення робітників до Парижу. Ідучи слідом за цією юрбою, брати звернули на Бельвільський бульвар. Звідси з усіх брудних вулиць передмість лилася безперервним струмком щільна юрба робітників; прокинувшись на світанку, йшли вони цілою ордою,

щоб ізранку знов узятися до щоденної тяжкої праці. Скрізь було видно куртки, блюзи полотняні або плісові штани, черевики з товстими підошвами, в яких важко було ходити; розмахували руки, грубі робочі руки, вкриті мозолями. Напівсонні ще обличчя, худі, втомлені, здавалося, нездатні вже всміхатися; напружено дивилися вперед, немов поривалися до довічної праці, яку доводиться щодня починати знову, сподіваючись, що не проженуть тебе з неї завтра. Оце робітниче стадо тяглося нескінченною лавою. Тут ішла вся незчисленна армія різного ремства; одні робітники проходили, після них ішли другі, за ними треті. Париж пожирав усе це — він потребував цього, щоб жити в розкошах, щоб мати собі втіху.

На бульварах Вільєт, Шапель, Рошуар, аж до Монмартрського горбу, Гільйом із П'єром бачили те саме переселення робітників. Цілі потоки робітників, виливаючись із порожніх холодних закутків, текли до величезного міста, щоб, промучившись цілий день, принести додому шматок гіркого хліба, отруєного заздрістю та обуренням проти упривилейованих щасливців. Тепер до цих потоків прилучалися юрби робітниць, у яскравих спідницях. Багато молодих жінок та дівчат виразно поглядали на перехожих. Жіночу працю оплачується так дешево, що всі хоч трохи гарненькі дівчата підробляють, продаючи своє тіло, а решта годуються самим тільки хлібом та водою, і ледве не помирають. Трохи пізніше почали здибатися братам службовці, бідаки, одягнені в пальта; хапаючись доїдали вони маленькі булочки. Здавалося, всі вони заклопотані тим, що ось не зможуть заплатити вчасно за квартиру, або прогодувати жінку з дітьми до кінця місяця. Сонце сходило все вище й весь паризький мурашник ішов уже на працю. Починався новий робочий день із звичайними своїми втратами енергії, мужности, із стражданням. Ніколи, як тепер, П'єр не почував так гостро, що одна тільки праця відновлює та рятує життя суспільства, що без неї ніяк не можна. Вперше подумав він це, як був на заводі Грандідьє.

Згодом, усвідомивши, що праця потрібна й йому

самому, він сказав собі, що в цьому саме світовий закон. Але ж тепер, після мерзенної ночі, коли пролилася кров скараного на горло трудящого, що не покинув своєї безумної мрії, П'єр почував, як відновлюються в ньому надії на життя, коли бачив, як сонце знов з'явилося на небі, а люди знов взялися до безконечної своєї праці. Хоч праця та була нестерпно-тяжка, а розподіл здобутих багатств дуже несправедливий, проте була певна надія, що сама праця дасть на землі царство справедливості та щастя...

У той час, сходячи крутим боком на Монмартр, брати раптом побачили просто перед собою величну будівлю базиліки Св. Серця; тріумфуючи, підносилася вона вгору. Це вже був привид, що з'являвся їм у місячному сяйві й немов являв собою надії клерикалів панувати над сонним Парижем. Ранішнє сонце обсіпало базиліку чудовим променем. Горда, переможна, виблискувала вона, немов у золотій авреолі невмирущої слави.

Гільйом, що все ще почував на собі останній погляд Сальва і ввесь час про щось мовчки думав, раптом, здалося, щось вирішив. Глянув на базиліку пильним, вогненным поглядом, — і осудив її в своєму серці.

Вінчання мало відбутися якраз о півдні, але вже о пів на дванадцятю запрошені гості сповнили церкву, надзвичайно розкішно прикрашену чудовими тропічними рослинами, квітками, що лили міцні пахощі. Головний віттар сяяв тисячами свічок, а крізь розчинені церковні двері в ясному соняшному світлі видно було притвор з деревами та кущами, паперть, застелену широким килимом, та юрбу глядачів, що купчилася не тільки на майдані, але й на Королівській вулиці.

Дютейлеві пощастило, нарешті, знайти три стільці для дам, що трохи опізнилися, і він сказав Массо, — той збирався записати їхні прізвища в записну книжку:

— Не можу вже нічого зробити! Усі, хто прийдуть тепер, муситимуть стояти.

— А хто ж це такі, оці три щасливі? — спитав Массо.

— Герцогиня де-Буасмонд з дочками.

А хай тобі! Сюди зібралося все вельможне панство Франції, вся плутократія та найважливіші політичні діячі. Це вже не те, що звичайне паризьке вінчання.

Справді, тут зішлися представники всього найвищого паризького товариства. Спочатку трохи ніяково було їм зустрітися тут. Дювільяри привели з собою представників капіталу, людей грошей та людей, що тримали в руках владу, а за графинею де-Кенсак та її сином прийшли найпишніші аристократичні імена. Це показували свідки: за молодого за свідків були дядько його генерал де-Безонне та маркіз де-Моріньї, за молоду—брат її в перших, відомий банкір Лювар, та голова ради міністрів, міністер фінансів Монферран. Та спокійна безсоромність, з якою Монферран, нещодавно скомпрометований у темних справах барона Дювільяра, згоджувався тепер розписатися в церковній книзі, як свідок шлюбу його дочки, робила з тріумфу цього міністра якесь зухвале нахабство. Немов для того, щоб ще збільшити загальну зацікавленість, повінчати молодих узявся єпископ Персепольський, Марта, керівник Ватиканської політики у Франції, проповідник згоди поміж партіями, що намагався піддати республіку під владу римського папи.

— Що й казати, безперечно, це не є звичайне паризьке вінчання,—повторив, вишкіряючи зуби, Массо.— Це символ. Це, мій дорогий, апотеоза буржуазії: старовинне дворянство приносить одного з своїх синів у жертву на вівтар золотого тельця, щоб господь бог та жандарми, що знов запанували у Франції, звільнили нас від грізної соціалістичної наволочі.

І, схаменувшись, додав:

— Але ж соціалістів тепер уже немає: учора ранком відтяли їм голову.

Дютейлеві здавалося все це дуже смішним і дуже його потішало. Конфіденційно депутат додав:

— Але не можна сказати, щоб усе було гаразд... Читали ви сьогодні паскудну статтю Саньє?

— Звичайно, звичайно, але ж я не знайшов там нічого нового. Там сказано тільки те, що давно вже відоме всім і кожному.

Розмовляли вони тихенько, натяками, цілком зрозумілими й одному й другому. У Дювільярів мати віддала свого коханця дочці, тільки добре виплакавши та після впертої очайдушної боротьби, тільки щоб бачити Жерара багатим та щасливим. Вона вважає дочку за переможну суперницю, а тому й невимовно її ненавидить. Графиня де-Кенсак пережила теж тяжку внутрішню боротьбу. Вона обурювалася, коли думала про цей шлюб її сина з рідною дочкою його коханки. Хоч, кінець-кінцем, вона згодилася, то тільки, щоб урятувати свого сина від небезпеки несподівано загинути в боротьбі з життям, від небезпеки, що була їй відома з дитячих ще років, такий він був кволий. Така мати-рина саможертва так зворушила маркіза де-Моріньї, що хоча й щиро обурювався він із цього ганебного шлюбу, проте згодився бути за свідка в Жерара, приносячи жінці, яку любив більше, ніж кого на світі, найбільшу жертву,—жертву свого сумління. Оцей страшний другий бік такого пишного шлюбу розповів Саньє сьогодні в „Народньому Голосі“, ховаючи справжні прізвища під найпрозорішими псевдонімами. Він, як і завжди, знайшов можливість приправити бруд, що вже був у цій історії, мерзенними поміями власної вигадки. Як звичайно, він не мав досить точних відомостей, та хіба ж не міг він без них обійтися? Його думка так уже звикла брехати, вигадувала найбезсоромніші речі, щоб тільки збільшити роздрібний продаж, і йому щодня треба було обливати когось щоразу густішими та отруйнішими поміями. З того часу, як переміг Монферран, і це примусило Саньє мовчати про скандальну історію з Африканськими залізницями,—він писав тільки про скандали з приватного життя та обливав поміями ті родини, що не згоджувались відкупатися грішми від замахів на їхнє добре ім'я.

Раптом до репортера прибіг сумний, заклопотаний депутат Шеньє, в потертому сурдуті, застібнутому абияк.

— Ну, що ж, пане Массо, — спитав він, — як справа з вашою статтею про нашу Сільвіану? Як редактор? Згодився? Пройде стаття?

Дювільяр визнав за можливе використати Шеньє. Цей народній представник щохвилини був готовий продати себе й служити кому завгодно за льокая. Банкір найняв Шеньє, щоб той набирал голоси, щоб певніше забезпечити успіх Сільвіяні. Він віддав його цілком до її послуг. Сільвіяна доручала йому найбрудніші справи, примушувала його гасати по Парижу, вишукувати клякерів та інш. Вона не гребала ніякими способами, щоб забезпечити собі найголосливіший тріумф.

Старша дочка Шеньє ще не вийшла заміж. Ніколи чотири його баби ще не висіли в нього на шиї такою тяжкою каменюкою. Вдома в Шеньє було справжнє пекло. Жінка й дочки шанованого народнього представника доходили до того, що без церемонії били його, як не приносив він першого числа кожного місяця банкового білета на тисячу франків.

— Ви питаєте про мою статтю, дорогий депутате?— відповів Массо. — Ах, ні, н!! Вона ні в якому разі не пройде. Фонсег вважає її за надто вже хвальну для „Гльобуса“. Він дуже на мене розсердився і питав, як це я зважився так нехтувати моральними тими принципами, що їх завжди боронить його газета.

Шеньє аж зблід від переляку та розчарування. Массо заздалегідь написав статтю про блискучий перший Сільвіянин дебют на сцені Французької Комедії в „Полієвкті“. Він був навіть такий милий, що дав їй прочитати цю статтю. Акторка захопилася тиміямом, якого повно було в статті, і була вже певна, що прочитає її в найавторитетнішій із паризьких газет.

— То що ж із нами буде? — пробелькотів депутат, переляканий. — Треба неодмінно, щоб ця стаття пройшла!

— Еге! Мені й самому було б дуже приємно, якби статтю надрукували!.. Побалакайте самі з патроном. До речі, ось і він — стоїть поміж Віньйоном та міністром народньої освіти, Довернем.

— Звичайно, я з ним побалакаю... Але не тут. Я піймаю його в ризниці, коли інші розписуватимуться в книзі: побалакаю і з Довернем, бо нашій Сільвіяні хочеться, щоб неодмінно він був сьогодні в міністерській льожі. Монферран обіцяв Дювільярові, що буде.

Массо реготався, повторюючи крилате слівце, що облетіло увесь Париж після того, як Сільвіяна дістала ангажемент до Французької Комедії:

— Сільвіяніне міністерство... Звичайно, Монферранові треба бути на дебюті хрещеної матері.

Кулею до них підлетіла маленька княгиня д'Арт.

— Ви знаєте, я не змогла дістати собі місця, — закричала вона.

Дютейль думав, що мова йде про місце, звідки можна було добре бачити вінчання, і відповів:

— Будь ласка, не покладайтеся на мене. Дуже б хотів вам услужити, але не можу нічого зробити. Ледве-ледве пощастило дістати місце герцогині Буасмонд з дочками.

— Та хіба я про те? Я кажу про сьогоднішню вечірню виставу... Ви неодмінно мусите, дорогий мій Дютейле, дістати мені місце в якійсь льожі. Кажу вам, я помру з досади, коли не зможу плескати нашій незрівнянній, нашій милій подрузі.

З учорашнього дня, коли Розамунда, після страти Сальва, привезла Сільвіяну додому, вона страшенно захопилася акторкою.

— О, не сподівайтесь, що вам пощастить знайти хоч одне місце,—сказав, набундючившись, Шеньє. Ми роздали всі місця, що були в нас, і вчора я мусів відмовити одному з поклонників нашої Сільвіяни, хоч і пропонував він триста франків за крісло.

— Це правда! Публіка билася навіть за найгірші місця на галерії,—сказав Дютейль. — І знов таки, на жаль, я мушу вам відмовити своїх послуг і тут... А проте, Дювільяр міг би, певно, запросити вас у свою льожу. Він казав, що лишить там місце для мене. Здається, що нас у льожі покищо всього тільки троє, з його сином.. Отже зверніться негайно до Гіяцінта, хай він поклопочеться про те, щоб вас запросили.

Розамунда, що впала в обійми красуню-депутатові одного вечора й Гіяцінт їй набрид до смерти, якнайкраще відчула іронічний тон Дютейлевого натяку, — але ж, не зважаючи на це, весело вигукнула:

— Правда, ви маєте рацію! Гіяцінт не може мені

відмовити цього... Вдячна вам за добру пораду, мій Дютейле! Це дуже мило, що ви так весело владновуєте навіть сумні справи... Не забудьте, що ви обіцяли познайомити мене з політикою. О, ця політика — це просто чудо. Мені здається, що я ніколи ще в житті не захоплювалася нічим так палко, як політикою!

Покинувши їх, вона продерлася крізь юрбу та, не знати як, дістала собі місце в першому ряді.

— Гарненька жінка, хоч і жуки в неї в голові, — тихо, весело посміхаючись, сказав Массо.

Шеньє кинувся назустріч судовому слідчому Амадьє й, щоб підлабузнитися, спитав, чи має він квиток. Репортер схилився до Дютейля й спитав:

— До речі, друже мій, чи правда, що Дювільяр збирається цими днями оголосити передплату на акції вславленої залізниці через Сахару? Величезне це діло може пустити в оборот немало сот мільйонів франків... Учора ввечорі в редакції в нас Фонсеґ знизував плечима й казав, що це було б справді таки божевілля. Фонсеґ анізащо не хоче вірити, що біржові чутки мають якийсь ґрунт.

Підморгуючи, депутат сказав:

— Діло зроблено. І сорок вісім годин не мине, як Фонсеґ цілуватиме ноги в нашого патрона.

Він був у веселому настрої і прозорими натяками дав зрозуміти, яка щедра золота манна посиплеться знову на пресу, на щирих Дювільярових друзів та на всіх його прихильників. Коли буря пройшла, птах отрушує крильця та весело щебече, ніби й не було нічого. Отак і Дютейль знову став веселий та жартівливий, наперед уже певний, що дістане гарненький подаруночок, який йому обіцяли, і немов забув, як його стурбувала та налякала нещодавня скандальна історія з Африканськими залізницями.

— Оце так штука! — сказав серйозно Массо. — То це не тільки платонічний тріумф! Мають на меті зібрати нові щедрі жнива! То я й не дивуюся, що тут така тіснота!

За цим словом пролунали в церкві величні звуки органу, що зустрічав привітальним гімном кортеж, як

вступав той до церкви. Безпосередньо перед тим, коли під яскравим соняшним світлом урочисто сховався він на паперть, невиразно загомонала юрба, що забила навіть Королівську вулицю й не давала рухатися екіпажам та омнібусам. Кортєж пройшов під високе склепіння церкви й потім до головного віттаря, перед яким палала сила-силенна воскових свічок. По обидва боки проходу сиділи почесні гості, чоловіки в сурдутах — праворуч, а жінки в ясных туалетах — ліворуч. Усі встали й посміхаючись дивились з великим зацікавленням.

Слідом за церковним швайцаром, у чудовому одязі та з булавою в руці, ішла молода під руку із своїм батьком бароном Дювільяром; величний його вигляд якнайкраще личив би гордовитому тріумфатору-переможцеві. Фату з чудесного валянсьєнського мережива стримував вінок із помаранчевих квітів. Одягнена була у вбрання з шовкового мусліну, покладеного згортками на білому атласі; вона була така щаслива, так сяяла почуттям перемоги над суперницею-матір'ю, що здавалася майже гарною. А крім того вона дуже ви-простовувалася так, що ледве можна було помітити, що ліве її плече вище від правого. Слідом за нею йшов молодий під руку із своєю матір'ю, графинею де-Кенсак. Це був красунь і поводився бездоганно елегантно, саме так, як належало йому поводитися цієї хвилини. Графиня в темно-блакитному шовковому туалеті, з прикрасами із золотого та сталюного бісеру, заховувала непорушну гідність та шляхетність. Але ж найдужче цікавила всіх баронеса Єва. Голови мимоволі нахилилися наперед, коли увійшла вона під руку з одним із свідків за молодого, з найближчим його родичем, генералом де-Безонне. Вона була в туалеті з тафти, кольору зів'ялої троянди, оздобленому дорогоцінним валянсьєнським мереживом, і ніколи ще не здавалася молодшою та чарівнішою. Вона силкувалася посміхатися, але по очах було видно, що вона плакала. Уся її постать немов мала в собі своєрідну, хоробливу грацію якоїсь удови, що втрачає влюбленого чоловіка, хоча б навіть і віддаючи його своїй рідній дочці. За нею йшли троє свідків: Монферран, маркіз де-Моріньї та банкір Лювар

під руку з родичками Дювільярів. Надто вражав Монферран тим, що зовсім, як простий смертний, весело й вільно жартував із своєю дамою, надзвичайно бистрою, легковажною, молодю чорнявою жінкою. У нескінченно-довгому блискучому кортежі ішов і брат нареченої, Гіяцінт, і пишався сурдутом власного винаходу, невідомої форми, з полами, зібраними великими симетрично викладеними згортками.

Коли молоді стали на призначені їм місця перед аналоєм, а родичі та свідки посідали позаду у великі позолочені фотелі, оббиті червоним оксамитом, надзвичайно врочисто розпочалася відправа. Спочатку йшла літургія, що служив її старіший священник церкви св. Мадлен з участю оперових співаків, співачок та церковної капелі, і співали під могутній акомпанімент органу. Взагалі було стільки незвичайних світських та духовних розкошів, що, здавалося, з цього врочистого вінчання зробили привселюдне святкування одержаної перемоги, що означала еру високої могутности середнього стану. Навіть те, що так безсоромно, так одверто виставляли тут відому всім і кожному страшну родинну драму, надавало цьому вінчанню своєрідної мерзенної величності, через нахабний той деспотизм, що не визнає для себе жадного впину. А надто видно це стало, коли вінчати молодих вийшов сам єпископ Марта, у звичайній ризі з епітрахіллю. Свіже, рум'яне обличчя цього прелата, здоровенного, бравого ще чоловіка, було владно привітне, майже посміхалося. Правив він з такою величною побожністю, яка личила б самому папі під час вінчання, що мало помирити двоє великих царств, що досі ворогували поміж собою. Дуже цікавила всіх промова, з якою він мав звернутися до молодих. Промова ця справді варта була уваги, бо єпископ сказав у ній все для того, щоб осяяти авреолею власне ім'я. Хіба ж не в цій самій церкві христив він матір молоді, таку ще гарну, біляву Єву, єврейку, що сам навернув на католицьку віру? Тоді все паризьке вище товариство зворушено плакало. І хіба не тут, у церкві, говорив він усі три славнозвісні свої промови про новий дух католицизму, що, як він казав, цілком

зруйнували науку й відродили християнський спіритуалізм, а через те можлива стала політика згоди, що, кінець-кінцем, повинна була підкорити республіку пастиреві римської церкви? За таких обставин йому, як нікому іншому, личило вітати себе з успіхами цієї політики згоди, бо наслідком її був до деякої міри, — це дозволяли думати тонкі натяки в промові, — цей шлюб зубожілого нащадка старовинної аристократії з п'ятьма мільйонами приданого за дівчиною буржуазної родини, що в особі її тріюмфували переможці доби 1789 року, сучасні владарі цілого світу. Один тільки четвертий стан, нарід, що його ошукували та обкрадали, не брав участі в цьому святі. Єпископ Марта немов позначав цим вінчанням нову політику згоди, що відповідала намірам римського папи й виросла на ґрунті єзуїтського опортунізму. Ватикан заходив у спілку з демократією для того, щоб загарбати собі владу та гроші тієї демократії. Кінчаючи промову, єпископ, обернувшись до Монферрана, ніби мав на увазі якраз міністра-президента, — побажав молодим, щоб жили вони справжнім християнським життям, у покорі, слухняності та страху господньому. Взагалі він змальовував господа бога, як сурового жандарма, якого залізна десниця має забезпечувати тут, на землі, порядок та спокій. Усі добре знали, що поміж єпископом та міністром є якийсь дипломатичний пакт, таємна така згода, що обидва вони можуть задовольняти свою жадобу панувати, жадобу загарбати все собі. Коли присутні помітили, що Монферран посміхається, як звичайно, — або добродушно, або трохи глузливо, — то теж почали всміхатися один до одного.

— Оце б утішився старий Жюстюс Штайнбергер, коли б довелось йому бути на весіллі його внучки з останнім із Кенсаків! — тихо сказав до Дютейля Массо, що стояв біля нього.

— Це дуже гарно, — такі шлюби! — відповів йому депутат. — Це модно. Євреї, християни, буржуа, аристократи мають повну рацію порозумітися одні з одними, щоб створити нову аристократію. А нова аристократія потрібна неодмінно всім нам, бо, коли її не буде, всіх нас поглине простолюд.

Але ж Массо все таки сміявся з того, як би скривився Жюстюс Штайнбергер, коли б послухав, що каже єпископ Марта. Справді, були чутки, що старий єврей не хотів бачитися з своєю дочкою Євою після того, як вона вихристалася, але дуже цікавився, що вона казала й робила, та й сам говорив про неї із зворушливою, ніжною іронією.

Вінчання скінчилося урочистим співом з органом. Родичі й свідки пройшли в ризницю, щоб розписатися в книгах. За ними пішли туди цілим походом усі, хто мав привітати молодих.

У високій, досить темній залі, оббитій дубовими панелями, стояли молоді. О, як сяяла радістю Камілла! Як пишалася вона, що її мрії, нарешті, здійснилися! Вона тріумфувала, що пощастило вийти за цього красуня, за цього представника старовинної аристократії. Все таки вона його має, відвоювала від усіх інших суперниць, навіть і від рідної матері. Камілла немов зробилася вища і так випростовувалася, що природжене її каліцтво майже було не помітне. До неї линула ціла ріка жінок та дівчат, подруг, звичайних знайомих, що наввипередки хотіли стиснути їй руку чи поцілувати її у вуста, привітати якнайкраще словом. Але все таки здавалася вона маленькою та кволою поруч із благородною, могутньою постаттю свого чоловіка Жерара, якому була тільки по плечі. Він потискав руки й посміхався, ніби казковий принц, задоволений із того, що дозволив кохати свою високу особу і зробив усіх навколо себе щасливими через власну м'яку свою вдачу та добре серце. Обидві сем'ї, що тільки но поріднились, стояли, немов вишиковані, в одну лінію, але ж це були дві окремі купки, а повз них проходила, безперервно простягаючи руки, привітальна процесія, а навколо тиснулася юрба глядачів. Дювільяр приймав привітання, як монарх, задоволений із своїх підданців. Єва перемогла себе і знайшла в собі силу вдавати ніжну, щасливу матір, відповідати на привітання, на уклони, посміхалася; і в тій посмішці ледве можна було помітити сльози, що від них розривалося її серце. По другий бік від, молодих, поміж генералом де-Безонне

та маркізом де-Моріньї, стояла графиня де-Кенсак. Вона була надзвичайно поважна, і, приймаючи привітання, здебільша гордо тільки нахилила голову, подаючи свою маленьку зсохлу руку тільки тим людям, що добре їй були відомі. Опинившись серед натовпу незнайомих їй людей, вона кидала маркізові невимовно-сумні погляди, коли натовп цей був уже непереносно брудний і примушував її мати діло з людьми, що забруднили себе всіма злочинствами ради наживи. Мало не півгодини тяглася оця привітальна процесія, і від стискання заболіли руки в молодих і в найближчих їхніх родичів. Присутні не розходилися; збиралися купки, стояли, весело розмовляли. Відразу зібралася купка навколо Монферрана. Массо показав Дютейлеві, як підскочив і підлабузнюється до міністра-президента генеральний прокурор Леман. Майже зараз з'явився судовий слідчий Амадьє, а за ним і заступник голови апеляційного суду де-Ляронбардьер, що його вважали за фрондера, за одного з вірних членів аристократичного сальону графині де-Кенсак. Річ у тому, що члени французького судового відомства примушені підлабузнюватися та підслуговуватися владі, бо вона, як схоче, завжди може висунути людину наперед, призначити на визначну посаду, або скинути з неї. Кажали, ніби Леман під час слідства про Африканські залізниці зробив чималі послуги Монферранові, знищивши деякі документи, що компромітували його. Щодо Амадьє, справжнього цього парижанина, що весело тепер посміхався, то хіба ж не він підніс урядові голову Сальва?

— Можете бути певні, — казав Массо, — що всі вони втрюх прийшли почути подяку від міністра за того молодця, що вчора вони його підвели під сокиру на гільйотині! Монферран і справді мусить поставити здоровенну свічку за того бідолаху, що кинув свою бомбу так доречно, — вона затримала більш як на місяць міністерство. Потім той таки благодійник Сальва дав Монферранові посаду міністра-президента, наочно довівши, що Франція на чолі влади повинна мати людину з залізним кулаком, щоб могла вона задушити анархію. Правда, яке навчальне змагання було між Монферраном

та цим Сальва? Один із них неодмінно мусів позбутися голови... Чуєте? Вони й справді балакають про Сальва.

І справді, трьох урядовців, що підійшли вітати все-владного міністра, відразу оточили цікаві жінки й розпитували; їм страшенно хотілося довідатися про подробиці, що вони читали в газетах. Амадьє з обов'язку своєї служби мусів бути під час страти; природно, це висунуло його на перший план, і, очевидно, було йому дуже приємно, коли його розпитували. Він відповідав, поклавши собі в думці, неодмінно знищити те, що він звав легендою, а саме—геройську смерть Сальва. На його думку, в цього негідника й злочинця не було й краплини справжньої мужності. Коли його що й підтримувало, то це тільки гонор. Він був блідий, як полотно, з переляку не міг дихати, отже, безперечно помер перше, ніж покладали його під ніж.

— Це правда! — скрикнув Дютейль. — Я сам був при тому й бачив це на власні очі.

Хоч Массо, як газетний репортер, звик ставитися до правди досить легковажно і кепкував із усього на світі, Дютейлева нахабна брехня так його обурила, що він смикнув депутата за рукав і відповів йому:

— Ви, дорогий мій, нічогісінько таки не бачили! Сальва помер дуже мужньо. Я вважаю, що це ганебна безсоромність, ганьбити бідолаху цього навіть після смерти!

Але ж думка про те, що Сальва перед смертю показав себе боягузом, подобалася багатьом. Це була остання жертва, піднесена Монферранові, і, очевидно, йому приємна. Він стояв, посміхався, поважно-спокійний, вдаючи з себе людину, що коли й уживає іноді суворих заходів, то тільки тому, що без них ніяк не можна. А надто вже привітний він був до судового слідчого, до прокурора та до судді, дякував їх від себе за громадянську мужність, за те, що виконали свій обов'язок до кінця. Тільки вчора ще, тобто другого дня після страти, він дістав у Палаті переважну більшість, коли голосували дуже делікатне питання; спокій та порядок забезпечено, а тому все гаразд у Франції...

Віньйон, людина з товариства, теж був на вінчанні;

він теж підійшов до купки, що оточувала Монферрана. Міністер затримав його, наговорив йому ласкавих слів: до певної міри він хотів показати себе ввічливим, а почасти й запобігав, бо найближче майбутнє, не зважаючи ні на що, може висунути наперед оцю таку розумну, стриману молоду людину. Хтось із друзів сказав їм сумну новину: здоров'я Барру було дуже погане. Лікарі вважали, що він уже не встане. Обидва висловили глибоке своє співчуття. О, бідний Барру! З того фатального засідання, коли Палата була до нього така байдужа, Барру заслаб і ніяк не міг одужати. Щодня ставало йому гірше. У самісіньке серце вразила його невдячність. Цей щирий чесний політичний діяч, що жертвував усім у своєму житті ради республіки, помирав, ганебно обвинувачений, як хабарник, як злодій. Монферран сказав, що Барру сам винен: хіба ж можна признаватися в таких речах? Публіка ніколи не зрозуміє, через що державний діяч робить те, а не інше.

Підійшов Дювільяр, щоб хоч трохи відпочити від клопітної ролі батька. До тріумфу міністра прилучився й його власний. Хіба ж не він був справжній хазяїн тут? Він мав у своїх руках гроші, єдину міцну, віковичну владу, що була незмірно вища понад усі інші скороминущі влади, понад усі міністерські портфелі, що так швидко випадали з рук і переходили до інших. Тепер царює Монферран, але ж його владі прийде кінець, заступить його Віньйон, скінчиться й його влада, хоч він уже знає навчальні приклади, і розуміє, що не можна правити без тих мільйонів, що в руках у банкірів, і вклонився перед Дювільяровим золотом. За таких обставин хіба не був він тріумфатор, — він сам, банкір, що за п'ять мільйонів купив своїй дочці чоловіка з найвищої аристократії і являв собою державну владу буржуазії, що, загарбавши цю владу, почала правити, як той деспот, і твердо вирішила не випускати із своїх пазурів жадного су, навіть перед анархістськими бомбами? Це свято для Дювільяра було особистим святом. Тепер, коли він загарбав собі все, він сідав один до столу, не погоджуючися на будь-

який новий розподіл і дуже неохоче лишав навіть малюсінькі крихточки дрібним, нікчемним людяцям, нещасним злидарям робітникам, що їх у свій час дуже хитро обдурила велика францьзька революція.

Справу з Африканськими залізницями остаточно вже здали в архів хитрим парламенським заходом — поховали в комісії. Усі, хто був у ній скомпрометований, усі ці Дютейлі, Шеньє, Фонсеги та ін. глузували тепер із цього страховища, від якого звільнила їх сильна Монферранова рука. Дювільярів тріумф, звичайно, їх теж підносив угору. На огидну статтю Саньє в сьогоднішньому числі „Голоса Народу“, де були такі безсоромні відомості, майже ніхто й не зважав. Публіка тільки знизувала плечима, — їй так уже набридли наклепи, всякий бруд, що вона цілком була байдужа до таких звичайних скандалів. Як що й хвилювало її, то тільки хіба чутки про акції нового підприємства, вславленої тієї залізниці через пустелю Сахару, що мала зворушити сотні мільйонів і золотим дощем обсипати вірних Дювільярових прибічників.

Коли банкір милостиво розмовляв із Монферраном та з міністром народньої освіти Довернем, — він теж підійшов до них, — Массо зустрів редактора газети „Гльобус“, Фонсега, і тихо сказав:

— Дютейль запевняє мене, що в них уже все готове, щоб заснувати товариство залізниці через Сахару. Відповідний законопроект цими днями буде слухати Палата. Усі вони певні, що справа пройде.

Фонсег скептично відповів:

— Не може бути; вони не зважаться швидко так повторити колишній маневр.

А проте, звістка примусила його замислитися. Його так налякала необережність, що скомпрометувала його в скандальній історії з Африканськими залізницями, що він присягався собі бути обережним. Але ж із цього ніяк не виходило, що треба відмовитися від вигідної афери. Тільки поспішати не треба. Треба пождати, пильно вивчити справу й захопити собі пристойну частку.

Не спускаючи очей із купки навколо Дювільяра з

двома міністрами, Фонсеґ разом стежив і за Шеньє, що енергійно агітував у ризниці за успіх вечірньої вистави в театрі Французької Комедії. Він вихваляв Сільвіяну, розпалював цікавість, присягався й божився, що її дебют матиме такий успіх, якого й не сподіваються. Підійшовши до Доверня, він зігнув свою довгу постать, мало не переламався, і сказав:

— Пане міністре, в мене до вас прохання від одної гарненької жінки. Її тріумф сьогодні ввечорі буде неповний, коли ви не приєднаєте до нього й ваш особистий голос.

Довернь, досить гарний високий білявий чоловік з синіми очима, що посміхалися крізь пенсне, слухав його дуже прихильно. Зовсім незнайомий із університетськими порядками, він, проте, був дуже гарний міністер народньої освіти. Недаремно його звали справжнім „парижанином із Діжону“. У кожному разі, він мав незвичайний такт та дотепність, а крім того завжди бували в нього то баль, то вечірка і молода, чарівна його жінка робила на них справжнів фурор. Його вважали за освіченого друга, мецената та прихильника письменників, художників, акторів. Найвизначніший акт керування міністерством — це був наказ ангажувати Сільвіяну в трупу Французької Комедії. Усякий інший міністер за такий сміливий учинок заплатив би своїм портфелем, а Довернь став ще популярніший. Цей наказ вважали за щось надзвичайно дотепне й надто вже надзвичайне.

Зрозумівши, що Шеньє хоче тільки впевнитися, чи буде він увечорі на виставі в міністерській льожі, Довернь ще ласкавіше відповів:

— Звичайно, дорогий мій депутате! Буду. Я вважаю себе, так би мовити, за хрещеного батька чарівної Сільвіяни, а хіба ж можна кинути таку хрещеницю в небезпеці?

Монферран, очевидно, чув цю розмову краєм вуха, бо раптом повернувся до депутата:

— Перекажіть їй, що я теж, напевно, буду в театрі, і отже на двох друзів буде в неї більше.

Дювільяр аж саяв від радісного хвилювання та вдяч-

ности й уклонився обом міністрам — ніби вони особисто йому зробили велику незабутню послугу.

Шеньє теж не знав, що й казати, просив пробачити, дякував. Але, побачивши Фонсега, кинувся до нього, відвів набік і сказав:

— Дорогий мій колего, неодмінно, за всяку ціну треба владнати цю правду. Я вважаю це за надзвичайно важливу річ.

— Та про що ви? — сказав здивований Фонсег.

— Та про ту саму статтю Массо, що ви не хочете надрукувати.

Редактор газети „Гльобус“ категорично сказав, що нізащо її не надрукує. Не слід забувати, що „Гльобус“ серйозний орган і мусить відповідно поводитися. Розхвалювати повію було щось неймовірно брудне для такої газети, як „Гльобус“, бо він, Фонсег, весь час тільки й дбав про те, щоб її вважали за газету бездоганно порядну й цілком пристойну. Звичайно, сам він глузував із цього: він казав, що Сільвіяна не помилиться, коли їй пощастить справити на паризьку публіку вигідне для себе вражіння, піднявши якнайвище свої спідниці. Це потішило б і його самого, але ж слава „Гльобуса“ для нього свята.

Збентежений, наляканий Шеньє благав, ледве не плакав:

— Та слухайте, дорогий мій колего, зробіть це для мене, ну тільки для мене, благаю вас! Коли статті Массо не буде у вашій газеті, Дювільяр подумає, що це через мене, а мені дуже потрібна тепер його допомога. Шлюб моєї дочки доведеться, певно, відкласти і тоді мені просто хоч вішайся.

Побачивши, що власне його лихо зовсім не впливає на Фонсега, Шеньє додав:

— Раджу вам, дорогий колего, раджу вам узяти на увагу й власні свої інтереси... Бо, звичайно, Дювільяр уже читав статтю Массо й хоче, щоб вона з'явилася в „Гльобусі“ саме тому, що в ній вихвалюють Сільвіяну. Подумайте, — коли ви не надрукуєте її, Дювільяр із вами посвариться.

Хвилину Фонсег мовчав. Може, думав він про нову

велику Дювільярову аферу, про залізницю через Сахару? А може казав собі, що, посварившись тепер із банкіром, він може втратити добру таки субсидію, що неодмінно припаде йому, коли розподілятимуть грошові нагороди вірним друзям та прибічникам? Але ж думка про те, що розумніше пождати, очевидно, перемогла:

— Ні, — рішуче сказав він, — я не можу цього зробити. Не дозволяє совість.

А в той час гості все підходили, вітали молодих. Здавалося, ніби ввесь Париж проходить тут повз молодих та їхніх родичів з однаковими шабльоновими посмішками, однаково потискує руки. Жерар, Камілла, графиня де-Кенсак, баронеса Дювільяр, притиснені до стіни, до краю вже стомилися й, не зважаючи на те, мусіли вдавати, мов почувують себе якнайкраще. Задуха була нестерпна, в ризниці було повно дрібного порошу, наче пройшла велика череда.

Маленька княгиня д'Арт, що забарилася невідомо де й у якій справі, раптом з'явилася серед гостей, кинулася на шию Камілли, поцілувала баронесу Єву й довго тримала в своїх руках Жерарову руку, обсипаючи його найуслесливішими компліментами та побажаннями. Потім, помітивши Гіяцінта, захопила його й повела в куток.

— Я хочу попрохати вас про щось, — сказала вона.

Сьогодні Гіяцінт був надто мовчазний. Вінчання його сестри здавалося йому непристройною та невимовно вже нецікавою церемонією. Ще одна дівчина та один парубок згодилися скоритися цьому брудному та грубому сексуальному законові, що увічне існування людської дурости. І він уважав за краще поважно мовчати, показуючи тим, що взагалі всякий шлюб він зневажає.

Стурбований, глянув він на Розамунду, бо був дуже радий, що вона його прогнала від себе, і боявся нової примхи, що вона знову захоче поновити їхні відносини. Вперше за цілий день він розкрив рота, щоб відповісти:

— Я роблю для вас усе, що завгодно, моя дорога, але тільки як вірний товариш.

Княгиня зареготалася: вона помре, коли їй не пощастить бути під час дебюту любої Сільвіяни, вона ж її надзвичайно любить. Тому вона й просила Гіяцінта вблагати батька, щоб той запросив її до себе в льожу, бо вона знала, там було одно вільне ще місце.

Гіяцінт усміхнувся, думаючи, що це буде незвичайна, неймовірно естетична та символічна розв'язка його роману з княгинею: Сільвіяна звільнить його від Розамунди, та обидві ці жінки втілять у собі кохання без плоду. В ім'я елегантності та вроди він обстоював протиприродні зносини поміж особами тієї статі, такі зносини, що не давали по собі нащадків.

— Можете покластися на мене, моя дорога! — сказав він.—Я побалакаю з батьком і поклопочуся, щоб для вас неодмінно знайшлося містечко.

Гості вже йшли повільніше, більшість почесних гостей пішла з ризниці. Молоді з родичами скористувалися з цього й пішли теж, пробираючись крізь натовп, що поволі виходив із церкви, і навмисне спинявся, щоб ще раз привітати молодих та ще раз на них подивитися.

Жерар із Каміллою після сніданку, не відкладаючи, мали поїхати до маєтку барона Дювільяра в Ерському департаменті. Весільний цей сніданок у розкішному будинку на вулиці Годо-де-Моруа, за два кроки від церкви, був пишний по-царському. З їдальні на другому поверсі зробили буфет, що вражав кількістю й розкішшю вин та закусок. Велика червона заля-вітальня, блакитна із сріблом, та всі парадні апартаменти, відчинені навстіж, дозволяли господарям напоїти й нагодувати силу-силенну гостей. Була чутка, що запрошено тільки близьких родичів обох родин. І все таки на сніданку було більш як триста чоловіка. Міністри поїхали, попросивши вибачити їм, бо їх ждуть важливі державні справи. Газетярі, службовці, депутати, тобто більшість гостей, побували в ризниці і прийшли й на сніданок. У цій голодній зграї, яка сподівалася, що незабаром кинуть їй шматок, почували

себе надто вже ніяково кілька гостей графині де-Кенсак. Генерала де-Безонне з маркізом де-Моріньї посадили у великій червоній залі на канапі; там вони й сиділи, не підводячись із місця.

Баронеса Єва втомилася до краю. Їй уже зовсім не вистачало ані фізичних, ані моральних сил, коли, нарешті, сіла вона в блакитно-сріблястому сальоні, що був обернений на величезний букет троянд, бо господиня неймовірно любила квіти. Єва вже не могла стояти й неодмінно б упала, бо паркет тікав із-під ніг. Проте, вона всміхалася, вдаючи із себе веселу, щасливу, як увіходив якийсь гість. Але врятував її той, кого не могла й сподіватися, а саме єпископ Марта, що вшанував весільний сніданок своєю присутністю. Присунувши до її фотелі свою, єпископ сів біля баронеси й почав лагідно з нею розмовляти, із звичайною своєю чемністю. Зрозуміла річ, він добре знав усі подробиці страшної драми, знав, які жорстокі муки мало витерпіти бідне Євине серце, щоб приглушити свої страждання. Але даремно! У кожному разі він дуже співчував їй, силкувався заспокоїти. Вона відповідала йому, як розважна вдовиця, що вирішила зректися світу й всі надії свої покласти на бога. Цілком природно, зайшла мова про притулок для інвалідів праці. Баронеса сказала, що думає серйозно взятися до своїх обов'язків голови комітету й віддати себе цілком його справам.

— З приводу цього, — додала вона, — дозвольте мені прохати у вас, отче, поради. Мені потрібен помічник, і я думаю запросити священника, якого глибоко шанують, а саме абата П'єра Фромана, що має репутацію істинного праведника.

Обличчя в єпископа відразу стало серйозне. Він немов зніяковів і не знав, що казати, але в цю саму мить княгиня д'Арт, проходячи близько разом із Дютейлем, випадково почула кінець фрази. Як звичайно, підбігши швиденько, вона скрикнула:

— Абата П'єра Фромана... Ну, ну! Нічого сказати, вибрали добре! Я забула вам сказати, моя дорога, що зустріла його у піджаці й у брюках. Крім того, мені

казали, що він їздить у Бульонському лісі на вельосипеді з якоюсь хльондрою. Правда, Дютейле, ми зустріли його?

Депутат уклонився й надто поважно всміхнувся, а баронеса Єва, вражена та збентежена до глибини душі, сплеснула руками:

— Чи ж можливе це?! Подумати, людина, повна такої істинної християнської любови до ближніх, енергії та віри, істинний апостол!

Єпископ Марта сказав:

— Так, так! Церкві іноді доводиться переживати тяжкі моменти. Довідавшись про безумні вчинки цього нещасного, я навіть звернувся до нього з листом, і він не відповів мені. Мені дуже хотілося б уникнути скандалу, але ж тут, на землі, перемагає іноді ворог людства, і архієпископство примушене було цими днями відлучити П'єра Фромана від церкви... Вам доведеться, пані, обрати собі когось іншого.

Для баронеси Єви все це було справжньою руїною. Вона дивилася на Розамунду й на Дютейля, не наважуючися розпитувати їх про подробиці й разом з тим мимоволі уявляла собі цю падлюку, що наважилася збити з путі священика. Зважитися на це, на її думку, могла зовсім безсоромна дівка, одна з психопаток, що збожеволіли від похоті. Їй здавалося, що цей злочин немов довершує, доповнює власне її горе.

З жестом, немов закликаючи в свідки всю розкіш, що оточувала її, троянди, що своїм запахом сповняли залю, та величезний натовп гостей, що скупчилися коло буфету, вона проговорила:

— Ось до чого доходить тепер розпуста! Вже ані на кого більше не можна покладатися!

На цю мить Камілла, що збиралася вже була їхати з Жераром, сиділа сама в своїй кімнаті, як зайшов до неї брат Гіяцінт.

— А, це ти, мій любий! — сказала вона. — Ну, що ж, поспіши, як хочеш зо мною поцілуватися на прощання. Я їду, і почуваю себе щасливою.

Він поцілував і, ніби навчаючи, сказав:

— Признаюся, я вважав, що ти розумніша. Почи-

наючи від сьогоднішнього ранку, ти така рада, що мені аж гидко на тебе дивитися.

Вона нічого не відповіла, тільки спокійно-зневажливо глянула на брата. Брат сказав далі:

— Ти й очей не спускаєш із свого Жерара, але ж, як тільки ви сюди вернетесь, вона неодмінно відбере його в тебе знову.

Камілла зблідла, а очі спалахнули лиховісним вогнем. Міцно стиснувши кулаки, почала вона наступати на брата, вигукуючи:

— Вона?! Як ти смієш казати, що вона відбере його від мене?

Ішло в них про рідну матір.

— Так знай же, мій любий, що я мерщій задушу її власними руками! Ні, хай вона не сподівається, що їй пощастить зробити зо мною таку капость, бо, ти ж розумієш, що, здобувши чоловіка, я гадаю мати його тільки для себе!.. А тобі раджу дати мені спокій і не крякати мені над головою. Хіба я тебе не знаю? Ти ж не чоловік, а баба, а до того ще й дурень!

Гіяцінт відхитнувся назад такий переляканий, мов побачив перед собою чорну, тоненьку, гостру голову лютої гадюки. Адже він завжди боявся сестри, а тому вирішив якнайшвидше зникнути.

Після того, як гості, що не встигли ще розійтися, кінчали опустошати буфет, почали проводити молодих. Жерар із Каміллою сіли в карету, що мала відвезти їх на залізницю, а генерал де-Безонне, зібравши навколо себе кількох слухачів, почав знову розповідати, як обурює його сумна система французької оборони, збудована на загальній військовій повинності. Маркізові де-Моріньї довелося піти по нього та відвести його в передпокій, де графиня де-Кенсак востаннє цілувала свого сина й невістку. Руки їй тремтіли, вона була така зворушена, що маркіз насмілився шанобливо її підтримати. Гіяцінт кинувся шукати батька, що кудись зник. Нарешті, він знашов його у віконній ніші, він робив серйозну роботу з Шеньє. Найостаннішими словами лаяв він депутата, а той, зовсім збентежений, схилив голову під грозою, що вдарила над ним. Дю-

вільяр мав повну рацію обурюватися з лицемірної Фонсегової совісности, бо добре знав, що Сільвіяна, коли не буде в газеті гарної рецензії про неї, може розсердиться на нього, Дювільяра, покладе всю відповідальність на нього й знову зачинить від нього двері своєї спальні. Але мусів він знову вдати, що він дуже радий, і побігти в передпокій. Там поцілував він дочку в чоло, стиснув руку зятеві, і весело жартуючи, побажав їм приємно провести час. Після всіх попрощалася з молодими Єва. Біля неї весь час був єпископ Марта із своєю посмішкою. Вона виявила зворушливу моральну мужність і вирішивши, що за всяку ціну буде така чарівна, як і завжди, зберегла енергію, що дозволила їй вдавати веселу матір, що радіє із щастя своєї дочки.

Вона взяла в свої руки Жерарову руку, що тремтіла, бо, очевидно, він почував себе дуже ніяково, і затримуючи її на мить, з щирою добрiстю, в якій саможертва доходила до героїства, сказала:

— Бувайте здорові, Жераре! Бажаю вам здоров'я, щастя!

Повернувшись до Камілли, баронеса поцілувала її в обидві щоки: єпископ Марта дивився на них обох з благодушним, поблажливим співчуттям. Баронеса ніжно проговорила:

— Бувай здорова, доню!

— Бувайте здорові, мамо!

Але ж голос у них тремтів, а погляди, що зустрілися, блиснули, немов шаблі. Кожна з них почувала в другій під поцілунком немилосердні, жорстокі зуби. Ах, як дратує, коли бачиш свою матір все ще гарною й бажаною, не зважаючи на літа та на пролиті сльози! Які то були муки для другої, коли вона дивилася на це страховище, свою дочку, що тільки через свою молодість перемогла її й назавжди забрала коханця, а разом із тим і можливість кохати взагалі. Пробачити одній одну було неможливо. Почуття взаємної ненависти зійде вже разом із ними в родинний склеп, де колись доведеться лежати їм разом.

Але ввечорі баронеса сказала, що й дуже б хотіла,

але не може бути на виставі трагедії „Полієвкт“. Єва почувала таку втому, що дуже рано лягла в ліжку, але ж замість заснути, проплакала цілісіньку ніч у подушку. Отже, в Дювільярівській льожі сиділи, крім його самого, тільки Гіяцінт, Дютейль та княгиня д'Арт.

Починаючи від дев'ятої години, в театральній залі, такій гомінкій та блискучій у дні важливих вистав, повнісінько було публіки. Ввесь Париж, що брав ранком участь у вітальній процесії, що проходила через ризницю в церкві св. Мадлен, зібрався тепер тут, теж страшенно зацікавлений, жадаючи чогось несподіваного та незвичайного. Тут можна було побачити ті самі голови, ті самі посмішки. Дами ледве вклонялися одна одній, щоб показати, що пізнають одна одну. Чоловіки теж усі були знайомі й могли розуміти один одного з першого руху чи слова. Усі зійшлися в театрі, немов заздалегідь умовилися побачитися, у чудових бальних туалетах, дами в декольтованих убраннях та діамантах, чоловіки з квітками в бутоньєрках. Фонсеґ разом із родинами двох своїх приятелів сидів у редакційній льожі газети „Гльобус“. Репортер Массо сидів на звичайному своєму місці перед оркестрою. У партері сиділи також один із завсідників Французької Комедії судовий слідчий Амадьє, генерал де-Безонне та генеральний прокурор Леман. Особливу увагу публіка звертала на Саньє, цього страшного Саньє з червоним обличчям товстуна, який увесь час боїться апоплексичного вдару. Звичайно, спричинилася до такої уваги скандальна стаття, що її надрукував він у ранішньому числі своєї газети. Шеньє, що залишив для себе тільки дуже скромне місце десь угорі, блукав по коридорах, по всіх ярусах, роздмухував востаннє перед самою виставою ентузіазм найнятих та добровільних прихильників Сільвіяни. Коли в літерній льожі, якраз навпроти Дювільярової льожі, з'явилися два міністри, Монферран із Довернем, заля легенько захвилювалася, посмішки стали інтимніші, веселіші, бо всім було добре відомо, що міністри дуже цікавляться успіхом дебютантки.

Але напередодні ще почали ширитися в місті чутки,

неприхильні до Сільвіяни. Санье написав у своїй газеті, що дебют відомої повії на сцені Французької Комедії, а надто в ролі Поліни, повній такого морального благородства, — це зухвалий виклик громадській моралі. Ця екстравагантна примха гарненької повії давно вже обурювала пресу, але про це говорили цілих шість місяців, і Париж, що, кінець-кінцем, устиг уже звикнути до цієї новини, сходився тепер на Сільвіянин дебют, щоб задовольнити єдину свою потребу розважитися. Ще перед тим, як піднеслася завіса, в атмосфері театральної залі почувався, так мовити, доброзичливий настрій публіки, бо прийшла вона повеселитися, посміятися. То там, то там у залі вже сміялися, але ж були готові вітати дебютантку оплесками, як тільки вона зуміє на них заслужити.

Успіх Сільвіяни був справді надзвичайний. З'явившись у першій дії в убранні чистої, невинної дівчини, вона здивувала публіку, перш за все, непорочно-наївним виразом дівочого свого личка, що нагадувало своїми очима Рафаелівську мадонну. А ще більше здивувало залю своєрідне розуміння та виконання ролі Поліни. Вона спочатку приголомшила, а потім причарувала всю публіку, відкриваючи Стратоніці своє серце, розповідаючи їй свій сон. Сільвіяна зробила з Поліни якусь містичну постать, істоту, що підноситься в царство мрій. Вона нагадувала собою постаті святих дів, що можна бачити їх іноді на шибках у старовинних готичних церквах. Вагнерівська Брунгільда, що скаче по хмарах, могла б, здається, повалити її одним своїм могутнім подихом. Тлумачити отак ролю, безперечно, було безглуздя, ні з чим не згідне, фалшиве, але ж це тим більш зацікавило публіку, що на цей час цілком відповідало модним спіритуалістичним течіям. Але ж, треба думати, що надто розворушив публіку контраст поміж зовнішністю непорочної лілеї з Едему та справжнього, до краю зіпсованого вдачею акторки та тими вподобами, що ховалися за цією зовнішністю. У кожному разі, починаючи від цього часу, успіх зростав кожної дії: у другій дії публіка дуже прихильно зустріла сцену розмови Поліни з Севером, у третій—сцену

її з Феліксом і, нарешті, у четвертій—сцену з Полієвктом та сцену з Севером, повну такого трагічного, захватного благородства. Легкий свист, за який обвинувачували Саньє, ще дужче забезпечив тріумф дебютантці. Пізніше газети розповіли, що міністри Монферран із Довернем перші вітали акторку оплесками, немов даючи гасло всій залі. І ввесь Париж захоплено плескав, почасти дякуючи за художню втіху, а почасти, маже й не без деякої іронії, щоб довершити вже Дювільярів тріумф та зміцнити складений за допомогою банкіра Сільвіянин кабінет міністрів, як сміялися в антрактах.

Баронова льожа захоплювалася просто неймовірно. Але ж Дютейль наслідився зауважити баронові:

— Ви знаєте, впливовий критик, той самий, що я його привів тоді до нас вечеряти, страшенно розлючений! Він усе ще вперто каже, що Поліна просто міщаночка, що тільки під кінець якимось чудом зійшло просвітлення, і, показуючи її відразу святою дівою, Сільвіяна просто перекрутила свою роль.

— Чи-ба!—зневажливо казав Дювільяр.—Хай сперечається, це наробить галасу... А найважливіше, щоб завтра ранком ми побачили статтю Массо в „Гльобусі“.

Але ж надій на це, здавалося, було мало. Шеньє знову зробив атаку на Фонсега й сказав, що редактор ще вагається й називає ідіотським успіх Сільвіяниного дебюту, хоч, безперечно, успіх вона мала. Дювільяр розлютився.

— Підіть, скажіть Фонсегові, що я хочу, щоб ця стаття з'явилася в газеті, а коли статті не буде, то я йому це пригадаю.

Розамунда просто шалена була, така захоплена:

— Голубчику Гіяцінте, — благала вона, — поведіть мене, будь ласка, до Сільвіяни в убиральню. Я не можу чекати, я неодмінно зараз хочу поцілувати її.

— А що ж, ходімо всі туди, — скрикнув, почувши це, сам барон Дювільяр.

У коридорах було повно публіки, дехто вдерся навіть на сцену. Але ж коло самих дверей Сільвіяниної убиральні несподівано натрапили вони на перешкоду: двері були зачинені і, коли барон постукав, покоївка

відповіла, що пані Сільвіяна просить панів кавалерів трохи почекати.

— О, це не до мене, я ж жінка!—сказала Розамунда, і швиденько пішла в двері.—І ви, Гіяцінте, ви теж можете сюди зайти, бо вас теж це не торкається.

Сільвіяна стояла в своїй вбиральні напівгола, по-коївка обтирала рушником її спітнілі плечі та груди. Розамунда, захоплена, кинулася до неї й почала цілувати. Вони розмовляли одна з одною, майже не відриваючись вустами від вуст. Повітря в кімнаті, дуже нагріте ясними вогнями газових ріжків, разом з тим було насичене ароматом квіток, а їх була повна вбиральня. Серед палких слів та взаємних ніжних запевнянь, Гіяцінт почув, як молоді жінки обіцяли побачитися перед роз'їздом, і Сільвіяна кінець-кінцем запросила до себе Розамунду на чашку чаю. Поблажливо посміхаючись, Гіяцінт сказав до акторки:

— Ваша карета стоїть, як не помиляюся, на розі вулиці Монпасьє. Коли хочете, то я проведу туди княгиню. Це буде найзручніше, бо тоді разом і проїдете собі.

— Який же ви милий! — скрикнула Розамунда, — справді, так буде найкраще.

На цей час відчинили двері і кавалери, зайшовши до Сільвіяни, осипали її привітаннями. Але ж треба було поспішити в залю, бо за кілька хвилин мала розпочатися п'ята дія, що довершила тріумф гарної дебютантки. Заля дрижала від оплесків, коли Сільвіяна, захоплена екстазою святої мучениці, що підноситься в небо, зворушливо деклямувала: „Я бачу, я знаю, я вірю. Я зреклася гріха“. Усе матеріальне в Поліні, здавалося, зникло і лишилася тільки непорочна душа. Коли актори виходили на оплески, Париж зробив ще одну овацію цій театральній невинній діві, що, як влучно сказав Саньє, так чудово грала в місті ролю повії.

Барон Дювільяр зараз же пішов із Дютейлем за куліси, щоб відвести Сільвіяну до екіпажу, а Гіяцінт повів просто до карети Розамунду. Посадивши княгиню в карету, що чекала на розі вулиці Монпасьє, Гіяцінт став, щоб побачити, що буде далі. Йому здавалося

надзвичайно смішним, як здивувався батько, коли, підійшовши із Сільвією до карети й посадивши її, хотів був і сам сісти в карету, а Сільвія спинила його виразним жестом, сказавши:

— Ні, мій дорогий, сьогодні ввечорі не можна! Зомною подруга.

Із карети показалося гарненьке личко княгини Розамунди, — вона сміялася. Барон так збентежився, що стояв стовпом з роззявленим ротом, а екіпаж із двома дамами поїхав. Подумайте, — він стільки днів невтомно намагався повернути собі Сільвії ласку й, звичайно, заслужив на неї — і тепер нічого!

— Нічого не вдієш, мій дорогий! — казав Гіяцінт Дютейлеві, що теж почував себе ніяково, побачивши такий кінець. — Щоб позбутися Розамунди, що вже мені страшенно набридла, я передав її Сільвії!

Дювільяр, приголомшений, стояв на тротуарі у спорожнілій уже зовнішній галерії, коли Шеньє, що поспішаючись із театру, пізнав і кинувся до нього, щоб сказати приємну новину: Фонсеґ схаменувся й вирішив надрукувати хвальну статтю Массо. Безперечно, вплинули тут чутки та балачки по театральних коридорах про майбутню передплату на акції вславленої залізниці через Сахару.

Гіяцінт відвів свого батька й, щоб його потішити, розмовляв із ним, як розважний товариш, що вважав жінку за мерзенну, підлу, брудну тварину:

— Лягай но краще в ліжко... — казав він. — Якщо статтю буде надруковано, ти віднесеш її завтра зранку, і вона, звичайно, розчинить тобі двері навстіж.

І вирішивши повернутися додому пішки, батько з сином пішли Оперовою алеєю, зовсім безлюдною й сумною на цю годину. Дорогою перекидалися вони час-од-часу уривчастими фразами, курили цигари, а над сонним Парижем дихав безмежний сум, а в ньому передчувалася агонія старого світу.

III

Від того часу, як Сальва помер на гільйотині, Гільйом став мовчазний. Був дуже заклопотаний і про

щось замислювався. Цілі години він пильно працював, робив багато страшного пороху, якого формула відома була тільки йому. Щоб виготувати цей порох, доводилося вдаватися до дуже небезпечних хемічних маніпуляцій, і треба було надзвичайно обережному бути. Тому він працював завжди сам, без помічників. Після того кудись ходив із дому, теж сам, і завжди повертався дуже стомлений. Серед своїх він був лагідний, привітний і навіть намагався усміхатися, але ж щоразу, як хто звертався до нього, він здригався, немов від якоїсь несподіванки.

П'єр вирішив, що в героїському пориві самозречення Гільйом надто вже покладався на свої сили, і втративши Марі, непереносно-тяжко мучився. І справді, хіба ж не це гнітило його, і хіба ж не про це безперестанку думав він, як наближався день шлюбу? Якось увечорі П'єр зважився почати розмову із старшим братом: справу, мов, можна ще полагодити. Він казав, що згоден виїхати кудись зовсім із Парижу назавжди. Але Гільйом відразу спинив його, і охоплений ніжністю, скрикнув:

— Що ти кажеш?! Марі? О ні, дорогий мій брате, я надто люблю її, надто люблю й тебе для того, щоб було мені шкода того, що зробив!.. Ні, ні! Я щасливий тепер із вашої любови, коли я знаю, що ви обоє знайшли своє щастя. Це дає мені мужність, дає мені енергію... Повір мені, ти помиляєшся. Я почуваю себе якнайкраще. Може, правда, за останні часи я трохи більше працюю.

Цього вечора Гільйом пересилив себе й удавав, що йому весело. За обідом спитав, чи швидко покличуть оббивача, щоб прибрати для молодих дві маленькі кімнати, де тепер жила Марі, саме над лябораторією. Сама дівчина ждала призначеного дня шлюбу спокійно й радісно, не показуючи ані того, що хоче, щоб той день настав швидше, ані збентеження. Тепер, коли Гільйом почав розмову про оббивача, Марі весело розказала йому, як саме хотілося їй влаштувати своє житло. Вона мріяла про вітальню, обиту червоним кумачем, по франку за метр, з меблями з непофарбованого соснового дерева

під лаком, щоб здавалося, що ніби це дача. Нарешті, на підлозі мав бути хоч маленький килим, бож килим вона вважала за найбільшу розкіш. Вона сміялася, а Гільйом, як батько, сміявся разом із нею і, здавалося, щиро був веселий. Веселий цей настрій заспокоїв П'єра, і той упевнився, що помилявся.

Але другого дня Гільйом знову був заклопотаний, дуже замислений. І П'єр знову почав турбуватися, помітивши, що й бабуся ніколи не була така серйозна та мовчазна, як тепер. Не наважуючися спитати її саму, П'єр даремно пробував почути щонебудь від Гільйомових синів. Виявилось, що ані Тома, ані Франсуа, ані Антуан нічого не знали й навіть не почували й найменшої потреби знати. Кожен із них працював від ранку до смерку. Вони всі були веселі, спокійні та задоволені. Шануючи батька, люблячи його всім серцем, живучи з ним разом під одним дахом, вони не дозволяли собі звертатися до нього, питати його, що він робить, які в нього плани. Вони вважали, що все, що він робить, що він має зробити, безперечно, буде гарне й справедливе. Певні цього, вони були готові кожної хвилини, як тільки він скаже, не сперечаючись узяти участь у його роботі. Гільйом, очевидно, хотів відвести від них будь-яку небезпеку, лишаючи для самого себе саможертву. Довірена в нього була тільки бабуся, з нею він радився й думкою її він, може, й керувався. Отже побачивши, що від небожів не дізнається нічого, з тим більшим страхом П'єр помічав, як щоразу серйозніша стає та стара жінка, а надто, коли одного разу помітив, що Гільйом часто розмовляє з нею нагорі в її кімнатці, що була поруч із кімнатою Марі. Зять із тещею замикалися вдвох і, напевно, щось робили, бо в кімнаті бувало тоді так тихо, ніби там усе вимерло.

Якось П'єр побачив, що Гільйом виходить із цієї кімнатки з маленьким, дуже важким, чемоданчиком. Відразу пригадав він усе, що чув від брата про страшний вибуховий порох: один фунт його міг би висадити в повітря цілий собор. Згадав він і про гармату, що винайшов Гільйом,—вона мала стріляти гранатами, набитими цим порохом,—і що він хотів подарувати її

войовничій Франції, щоб забезпечити перемогу над ворогами, забезпечити їй можливість звільнити людство від рабства. Пригадав він і те, що сама тільки бабуся знала все про винахід, і що набої із страшним вибуховим надіб'ям лежали в неї під ліжком увесь той довгий час, поки Гільйом боявся, що в нього буде зроблено трус. Чому саме тепер виносив він із дому порох, а крім того, таку велику кількість, що стільки часу робив його? Підозра, за якою ховався якийсь невиразний ще страх, дала П'єрові сміливість спитати брата:

— Ти наче чогось боїшся, що виносиш тепер усе звідси? Я радив би тобі сховати все, що треба, в мене в Нельї, там ніхто не робитиме тусу.

Здивований Гільйом пильно подивився на брата й не поспішаючи, відповів:

— Так... Я довідався, що з того часу, як відтяли голову тому бідоласі Сальва, труси та арешти почалися знову, Очевидно, не даремно бояться, що пролита кров породить месника. Крім того, тут не зовсім безпечно держати великі запаси надіб'я, що має таку грізну руїницьку силу. Я гадаю, що багато краще держати його десь у надійному місці. А держати його в Нельї... Ні, дорогий брате, це, здається мені, недоцільно буде. Це був би зовсім невідповідний тобі весільний подарунок.

Гільйом говорив цілком спокійно, хоча все тіло його ледве помітно легенько тремтіло.

— Отже, — знову почав П'єр, — у тебе все гаразд, і ти швидко передаси свій винахід із усіма планами та записками військовому міністрові?

У щирих, одвертих Гільйомових очах промайнуло вагання. Очевидно, йому хотілося сказати неправду, але він усе ж таки стримав себе й спокійно пояснив:

— Ні! Я відмовився вже від цього. Тепер у мене інший план.

У тоні його почувалася така грізна рішучість, що П'єр не наважився розпитувати та довідуватися, який саме той план. Але ж від цієї хвилини тривожне чекання мучило всю його істоту. Він увесь тремтів. У величній мовчанці бабусиній, у Гільйомовому обличчі, на

якому щоразу помітніше було геройське самозречення, П'єрові ввижалося, як народжується й росте і нарешті охоплює весь Париж щось страшне, невимовно-жахливе.

Якось після півдня, коли Тома мав іти на завод Грандідье, прийшла звістка про те, що в старого слюсаря Туссена знову був апоплексичний удар. Тома обіцяв зайти до бідолахи, якого юнак щиро поважав, щоб побачити, чи не можна йому допомогти чимсь. П'єр хотів піти з ним разом, і обидва годині о четвертій пішли.

В єдиній кімнаті, де жили й спали Туссени, дядько з небожем знайшли слюсаря; він безпорадний сидів біля столу на низенькому стільці. Спаралізований у нього був увесь правий бік, віднялися не тільки права рука та нога, але ж і правий бік обличчя. Відняло йому й язик, і він тільки невиразно, незрозуміло щось гарчав. Рот скривило на правий бік, а добре кругле обличчя з поморщеною шкірою та ясними очима перекривилося, це була машкара безкрайого жаху. Йому недавно тільки минуло п'ятдесят років, і все вже для нього скінчилося. Тепер, із непоголоною сивою бородою, це був безсилий дід. Надмірна довголітня праця зламала могутню колись його істоту: все ще жилаві руки й ноги непридатні стали до роботи. Самі тільки очі були ще жваві; вони безперестанку оглядали кімнату, спинялися на обличчі то того, то другого одвідувача. Туссенова жінка, як і перед тим, була все ще гладка, товста жінка; хоч їй і не доводилося вже наїдатися до схочу, проте вона була енергійна, заклопотана господиня і не загубила голови навіть тепер, коли на родину впало таке несподіване страшне лихо. Вона пильно доглядала хворого свого чоловіка.

— Туссене, поглянь бо, які в нас гості! — сказала вона. — До тебе завітав пан Тома з паном абатом...

На хвилинку спинилася й, схаменувшись, спокійно додала:

— ...З паном П'єром, своїм дядьком... Бачиш, тебе не забувають.

Туссен силкувався щось сказати, і тільки дві ве-

ликі сльози повисли в нього на віях. Він дивився на гостей із невимовним розпачем, м'ясні його обличчя кривилися й здригалися.

— Не хвилюйся, мій дорогий! — просила його жінка, — лікар каже, що це тобі шкодить.

Увійшовши в кімнату, П'єр помітив, що там були вже дві гості; вони почтиво встали й скромно відійшли трохи набік. Здивований П'єр пізнав їх: то були пані Теодор із маленькою дочкою Сальва, Селіною. Обидві були чисто вдягнені, й, здавалося, жили тепер не погано. Почувши про нещастя, що сталося з Туссеном, що доводився пані Теодор рідним братом, а Селіні дядьком, вони прийшли відвідати його. Спонукувало їх співчуття, властиве всім нещасним, що самі переживали тяжкі часи. Здавалося, тепер вони вже не страждали, як колись, від невимовних злиднів. П'єр пригадав, що до його дійшли чутки про те, як несподівано, надзвичайно співчутливо поставилося паризьке суспільство до маленької дівчинки. Після смерти її батька на гільйотині, їй прислали силу подарунків, і відразу знайшлося кілька родин, що хотіли взяти її до себе. Кінець-кінцем, дівчинку взяв собі за дочку старий приятель Сальва, знову віддав її до школи, поки вона підросте, щоб могла кудись піти працювати. Пані Теодор дали посаду наглядачки в будинку божевільних. Отже, обом життя було забезпечене.

П'єр підійшов до Селіни й поцілував її. Пані Теодор наказала дівчинці щиренько подякувати „панові абатові“. Обидві ще звали його священиком.

— Ви принесли нам із собою щастя, пане абате, — сказала вона. — Цього ми ніколи не забудемо. Я завжди кажу Селіні, щоб вона щоразу поминала вас у своїх молитвах.

— То, дитино моя, ви знову ходите до школи? — спитав П'єр.

— Так, пане абате, я дуже рада. Крім того, в нас тепер усе є.

Хвилювання стиснуло їй горло, і задиханим голосом белькотіла:

— Ах, коли б бідний батько міг нас тепер бачити!

Пані Теодор ввічливо прощалася з пані Туссен.

— Прощайте, нам час уже йти, — казала вона. — Ми хотіли тільки сказати, що глибоко співчуваємо вам. Ах, яке ж лихо! Подумати тільки! А найгірше те, що, хоч як будеш бадьоритися, однаково, нічого не зробиш. Селіно, ну, поцілуй дядька.. Бідний! Бажаю тобі якнайшвидше одужати.

Поцілували паралітика в обидві щоки й пішли. Туссен увесь час пильно слухав, приглядався до них, тепер глянув їм услід все ще живими, розумними своїми очима; в тих очах палало ще бажання жити, працювати. Безперечно, він сумував за працею, до якої вони поверталися.

Не зважаючи на свій звичайний гарний настрій, пані Туссен раптом позаздрила:

— Бідний мій старий, — сказала вона до чоловіка, поправляючи йому подушку за спиною, — вони багато щасливіші від нас. Коли відрубали голову цьому божевільному Сальва, то їм щастить у всьому. Тепер вони все мають, їм не доведеться вже клацати зубами з голоду.

І повернувшись до П'єра додала:

— А нам так не щастить. Тепер нам так скрутно, що й надії не маємо якось вилізти. Що зробиш, доведеться, напевно, подохнути з голоду. Моему бідоласі-чоловікові не судила доля покласти свою голову на гільйотині. Він чесно, щиро працював ціле своє життя, і ось, бачите, йому лишається тепер тільки подихати, як старій шкапі, що ні до чого вже не здатна.

Вона посадовила своїх гостей і почала відповідати їм. Лікар приходив уже двічі й обіцяв вилікувати хворого; він буде говорити, казав лікар, а може й ходити по кімнаті, спираючись на ціпок. А про те, щоб серйозно знову працювати, то про це годі й думати. Ну, то й нащо тоді лікуватися? В Туссенових очах красномовне було бажання відразу померти. Коли трудящий не має вже сили працювати й не може прогодувати родину, то це якраз час лягти йому в землю.

— А найбільша кривда, що дехто каже, мов нам треба було відкладати якусь копійчину на чорний день... — знову почала вона. — Правда, на той час, коли в Тус-

сена був перший удар, ми мали якусь тисячу франків в ощадній касі. Навряд той, хто не належить до нашого брата-робітника, розуміє, скільки ощадности та обачности треба, щоб заощадити таку силу грошей. Адже людина—не якийсь дикун! Бува, хочеться посидіти з приятелем, зробити щось смачненьке на обід, хочеться іноді й пляшку вина випити... у кожному разі, тисячі франків нам вистачило ненадовго, вона розтанула за якихось п'ять місяців примушеного безробіття, бо доводилося купувати ліки та годувати хворого біфштексами. Тепер оцей другий удар, і вже навряд чи пощастить йому спробувати колись винця або ж із'їсти шматочок печеного.

Вона завжди була ласуха, і в її словах ще дужче, ніж у стриманих сльозах, почувалося смертельне побоювання завтрашнього дня. Вона не втрачала бадьорости та мужности, але ж подумати, яка руїна, просто кінець світу! Не мати змоги підтримувати чистоту в своїй кімнатці, мати щонеділі шматок телятини під соусом і щовечора балакати із сусідками, чекаючи поки чоловік повернеться з роботи!.. Подумайте тільки, більше вже не мати цього! Краще вже, коли б смерть прийшла разом до них обох, та й обох їх забрала.

Тома перебив її:

— Аджеж є притулок для інвалідів праці. Чому б нам не вмістити туди чоловіка? На мою думку, він має на це право більше, ніж хто інший.

— Еге, якраз! — відповіла вона. — Я вже чула про цей притулок і довідувалася про нього. Вони зовсім не беруть до себе хворих. Коли приходиш туди й просиш узяти хвору людину, вони відповідають, що в них не шпиталь.

П'єр жестом розчарування та розпачу підтвердив, що цілком марна річ і пробувати. Він згадав, як бігав сам по всьому Парижу — від голови комітету того притулку, баронеси Дювільяр, до головного адміністратора Фонсега, щоб примістити старого бідолаху Лявева, але добився цього тільки другого дня після його смерти. На цю хвилину заплакало маленьке. Гості надзвичайно здивувалися, побачивши, як Туссенова жінка пішла

в комірчину, що була колись спальнею її сина Шарля, і вийшла звідти, несучи дитинку років півтора.

— Так, так, панове! — сказала вона. — Це дитина мого Шарля, він спав тут на колишньому ліжку свого батька, а тепер, чуєте, прокинувся. Уявіть собі, що в ту середу, саме перед тим, як розбило Туссена, я мусіла поїхати до нього в Сен-Дені, до мамки, бож Шарль, ви розумієте, загуляв, і перестав їй платити. Я казала собі, що Туссен уже зовсім видужав і почав добре працювати, а тому нам не важко буде прогодувати й таке малятко. А тепер усе розвалилося. У кожному разі — що ви хочете? — Тепер, коли воно вже тут, то я ж не можу викинути його на вулицю!

Розповідаючи це все, вона ходила по кімнаті й заколисувала дитину, щоб заспокоїти. Балакаючи, як звичайно, почала вона розповідати про те, як її син Шарль був такий дурний, що зв'язався із служницею з винарні, по той бік вулиці, та так необережно зв'язався, що та подарувала йому синка, а сама, як цього й треба було сподіватися від такої шлюхи, повисла на ший іншому. До того, як Шарль пішов на військову службу, з нього був справний, дуже гарний робітник. Він ніколи не гуляв і кожну копійку приносив додому.

А тепер зовсім не те! Куди дівся колишній його запал до роботи! Він почав думати про інше, почав цікавитися різними непотрібними зовсім ідеями. Правда, він не дійшов ще до того, щоб, як отой божевільний Сальва, кидати бомби, але все таки витрачає він половину свого робочого дня на те, щоб бачитися із соціялістами та з анархістами, і вони зовсім забили йому голову. Шкода, дуже шкода, що такий сильний, гарний молодець отак збився з правдивої путі. А проте, сусіди кажуть, що в цьому кварталі не він перший, не він останній. Найкращі, найрозумніші з молодих робітників обурюються, коли подумують, що їм доводиться все своє життя жити в злиднях та в праці, і за те мати тільки шматок хліба. Вони воліють усе вщент знищити, коли б навіть декому з них і довелось накласти за це головою. На їхню думку, це все

таки краще, як знемагати на праці й не мати під старість шматка хліба.

— Розумієте, сини не в батьків пішли. Немає в них такого терпіння, як у мого сердешного чоловіка, цього старого Туссена, що працював без тями, не шкодував себе, працював, аж поки не зробився такий нещасний, якого тепер бачите...—казала Туссенова жінка.— Чи ви знаєте, що сказав Шарль, побачивши його вчора ввечорі на цьому стільці без язика, без рук, без ніг? Уявіть собі, він розлютився й почав кричати на свого батька, запевняв, що мій Туссен прожив своє життя неймовірним дурнем, коли всього себе вкладав у працю і працював для безсердечних кровопивць буржуїв, а тепер коли він себе отак скалічив, вони не дадуть навіть шклянки води... А проте, серце в мого синка, сказати вам, добре; потім він ридав так, що не можна було дивитися.

Дитина вже не плакала, але жінка все ще ходила по кімнаті, заколисувала, пригортала його до свого ніжного бабиного серця. Син її Шарль не мав змоги допомогти батькам. Іноді тільки перепало від нього якихось п'ять франків, — це й усе. А сама Туссенова жінка постарілася й забула колишню свою роботу, колись вона була пралею і тепер не могла вже братися знову до цієї роботи. Шукати місце помічниці в господарстві, маючи малу дитину на руках, теж не легко, а надто коли треба доглядати ще й цю велику дитину, каліку-чоловіка. Адже так само, як і онука, треба його самій годувати та прибирати з-під нього. А що буде тепер з ними всіма? Навіть не могла собі цього уявити й, як думала про це, то аж мороз пробігав їй поза шкірою. Не зважаючи на всю свою мужність та готовість до саможертви, вона вважала за краще не заглядати в майбутнє.

І П'єрове і Томасове серце краялося від співчуття, коли у цій, ще недавно такій чистенькій, оселі праці вони побачили великі сльози, що котилися й по щокках безпорадного спаралізованого бідолахи. Він чув усе, що говорила жінка, дивився на неї та сердешне немовля, що заснуло на руках. Йому відняло язик,

і він не міг сказати про своє горе словами. І тим тяжче душило б воно його, коли б не знайшло собі виходу в тих сльозах розпачу, що він невпинно проливав. Перед ним проходило все його життя, життя тяжкої праці, життя обдуреного робітника, — він глибоко почував страшну несправедливість того, що тепер, після свого чесного життя, життя безперестанної праці, мав він терпіти такі муки. Душа його кипіла гнівом, обуренням, коли думав він, який він безпорадний. Хай так, хай гине він сам, але ж разом із ним на його очах, через його хворобу мучаться, помирають жінка й онук, такі самі безвинні, як і сам він. Цьому старому інвалідові праці доводилося подихати, немов знесилений шкапі, що впала на вулиці й не має вже сили підвестися. Усе це так обурювало його, усе це була така страшна несправедливість, що Туссен хотів про все це сказати, але з горла виривалося тільки страшне глухе ридання.

— Та мовчи вже, не турбуй себе даремно! — казала жінка. — Що буде, те й буде. Від долі не втечеш!

Вона пішла на хвилинку в комірчину, щоб покласти дитину в ліжку, бо воно знову заснуло. Коли вона вернулася звідти, Тома з П'єром хотіли поговорити з нею про Грандідье, про того хазяїна, що на нього більше вже як тридцять років працював Туссен, але ж на цей час увійшла нова гостя, і вони мусіли хвилину почекати.

Це була друга Туссенова сестра, пані Шретьєно, жінка небагатого службовця, молодша від свого брата на вісімнадцять років. Колишня її врода значно вже зів'яла. Довідавшись про нещастя, вона прийшла висловити братові своє співчуття, хоч її чоловік і примусив її розірвати з родичами, яких він соромився. На ній було дешевеньке шовкове вбрання та тричі вже перероблений капелюх, з червоним маком. Під цими претенсіями на розкіш почувалися злидні та нестатки. Вона ховала свої ноги, щоб не було видно поношених, подертих черевиків. Недавній аборт дуже зіпсував її і колись гарненька, білява жінка остаточно вже втратила свої чари.

Гортенсія спереляку так і застигла на порозі, коли

побачила спаралізованого брата, такого безпорадного. Поцілуваши Туссена та пожалкувавши, що він занедужав удруге, відразу почала вона скаржитися на свою долю, розповідати про скрутне своє становище. Очевидно, боялася, що проситимуть у неї допомоги.

— Так, моя дорога, справи ваші дуже погані! — сказала вона пані Туссен.— Але ж можу вам сказати, що й іншим жити не легше. От хоч би й я, — мушу носити капелюха, пристойно вдягатися, щоб не компромітувати чоловіка, але ви не можете собі уявити, як важко мені зводити кінці з кінцями. На три тисячі франків не дуже то розгуляєшся, коли за саму тільки квартиру доводиться платити 700 франків. Ви скажете, що можна було б найняти квартиру не таку багату, але ж мені доводиться приймати гостей, до чоловіка іноді заходять колеги. То й порахуйте самі!.. Є дочки, їх треба вчити. Люсьєна, крім того, вчиться на фортепіані, а Марселла, виявилось, здібна малювати... До речі, я хотіла привести їх сюди, та боялася, що вони надто вже схвилюються. Сподіваюся, ви мені пробачите?

Далі розповіла вона про всі неприємності, що мала від чоловіка через нещасну долю Сальва. Шретьєно, зарозумілий гонористий чоловічок, вважав, що його плямує жінчина рідня після того, як швагерові відрубали голову на гільйотині. Суворо й бездушно поведився він із Гортенсією, покладав на неї відповідальність за всі нестатки та навіть за свої невдачі на службі, що залежали тільки від власного його недомства. Тим часом удача Шретьєно день-у-день усе гіршала, — одна з причин була тут щоденна нудна канцелярщина. Увечорі, коли він вертався додому, вони щоразу сварилися; жінка казала, що вона могла б вийти заміж за лікаря, що вважав її за досить гарненьку, доки вона служила в шикарній цукерні на вулиці Мучеників. А тепер, коли жінка стала гірша на вроду, а чоловік почував себе засудженим на вічні нестатки, навіть коли б здійснилася його мрія про чотири тисячі франків, — однаково родинне життя робилося раз-у-раз усе нестерпніше, безпорадніше. Дово-

дилося дорого платити, платити щоденними турботами та сварками, нестатками за фалшиву зовнішність заможного життя, тільки за те, щоб тебе вважали за пана. Це було те саме, що й чорні злидні в родині якогось чорнороба.

Туссеновій жінці надокучило слухати безконечну балаканину оцієї жінки службовця про її життя.

— А все ж таки, моя дорога, — сказала вона, — ви не можете скаржитися на долю, вона звільнила вас від третьої дитини.

Гортенсія так зідхнула, немов і справді їй легше стало.

— Ви маєте рацію. Не раз я питала себе, на які гроші ми б її виховували. А крім того, Шретьєно робив мені страшні сцени, казав, що я не могла завагітніти від нього. І він погрожував покинути мене, жити самому, тільки но буде третя дитина... І ви знаєте, я мало не померла через цей аборт: це такі страшні муки, що й досі почуваю себе цілком розбитою. Доктор каже, що я надто погано годуюся, що мені треба добре їсти. Але, що ж, це не важно, я все ж таки дуже задоволена, що так скінчилося.

— Цілком зрозуміло, моя дорога, ви ж цього й хотіли.

— Ну, так, звичайно, ми цього хотіли. Шретьєно кілька разів казав, що коли зроблю аборт, він почне танцювати з радощів... Але ж... але ж...

Голос у Гортенсії раптом урвався й затремтів з несподіваної ніжності.

— Коли лікар, оглянувши мертвеньку дитину, сказав, що це хлопець, мені стало так жалько, так шкода, що мені навіть дух забило. Шретьєно, я бачила, теж відвернувся, щоб не помітили, як скривилося його обличчя... Аджеж у нас є вже дві дочки, і нам так приємно було б мати ще й сина...

На очах у неї виступили сльози, і вона ледве скінчила:

— У кожному разі ми не можемо дозволити собі мати ще й сина, отже все вийшло на краще й для нього, і для нас. Він добре зробив, що вернувся туди,

звідки прийшов... Але ж що й казати, в цьому мало було приємного. І нащо, справді, живеш на світі? Невже тільки на те, щоб ціле життя мучитися?

Вона підвелася і, поцілувавшись з братом, хотіла вже піти, бо боялася, що чоловік зробить їй сцену, коли, вернувшись із служби обідати, не застане її вдома. Але ж постояла ще кілька хвилин, розповідаючи, що бачила сестру, пані Теодор із маленькою дочкою Сальва, Селіною. Обидві вони тепер добре вдягнені й забезпечені від злиднів. І з деякою заздрістю додала:

— Мій чоловік цілі дні рипить пером по папері і, звичайно, ніколи не пощастить йому, щоб відтяли голову і нікому не спаде на думку призначити довічну пенсію Марселлі та Люсьєні... Але ж будьте мужні, моя дорога! Все ще буде гаразд!

Коли вона пішла, П'єр із Тома, яким треба було йти на завод Грандідьє, спитали, чи обіцяв хазяїн заводу хоч трохи допомогти Туссенові. Почувши, що той не обіцяв нічого певного, вони вирішили побалакати з ним, поклопотатися про старого, що проробив більше як двадцять п'ять років на його заводі. Найгірше було те, що колишній той проект каси взаємодопомоги, з'єднаної з інвалідним фондом, обговорюваний перед кризою, від якої почав видужувати завод, не пройшов серед різних ускладнень та перешкод, що тоді виникли. Коли б не це, то Туссен, як спаралізований, мав би законне право так-сяк дожити до смерті. А тепер трудящому, що раптом зробився ні до чого не здатним, лишалося тільки покладатися на хазяйську ласку, бо закони, що існують, не давали йому жадних формальних прав на шматок хліба.

Шарлева дитина знову заплакала. Баба знов узяла її на руки й почала ходити по кімнаті. Тома, стиснувши здорову руку паралітикові двома своїми, сказав йому на прощання:

— Ми ще вернемося й ніколи вас не покинемо. Ви завжди були чесний, працьовитий робітник, і ви заслужили на пошану та любов від усіх... Покладайтеся на нас: ми зробимо все, що тільки можна буде.

І залишили нещасного в його злиденній комірчині. Туссен сидів нерухомо, безпорадний, із сльозами на очах, нагадуючи знесилену шкапу, яку привели вже на шкуродерню. А жінка все ходила навколо його фотелі, заколисуючи дитину, що була тепер таким важким тягаром для діда з бабою, які виховували її на те, щоб потім довелося їй теж подихати від страшної праці, що знесилює робітника, не забезпечуючи його зовсім на старість.

П'єра з Тома зустріла на заводі праця, ручна людська праця, що немов ремствувала та задихалася від напруги. З вивідних димарів на дахах майстерень вилітали з певним ритмом струмки пари, чітко пихкаючи, немов регулювали вони подих спільної праці. По всіх майстернях кипіла робота. Там кишів цілий мурашник робітників, — кували, стругали, пиляли та свердлили серед безупинного руху пасів та машин. День кінчався звичайним гарячковим піднесенням енергії, перед дзвінком, що закінчує працю.

Коли Тома спитав, чи не можна бачити пана Грандідьє, йому відповіли, що хазяїн не був на заводі від самого сніданку. Тома відразу зрозумів, що цей незвичайний факт, безперечно стався через якусь сумну сцену в мовчазному павільйоні із завжди зачиненими віконницями, де жив хазяїн із молодого своєю жінкою, що вже два роки була божевільна. Не зважаючи на страшну хворобу, її врода все ще була чарівна, і Грандідьє так палко любив її, що не міг з нею розлучитися. З вікна окремого відділу мастерні, де звичайно працював Тома і куди він зайшов тепер разом із П'єром, щоб почекати, доки прийде хазяїн, було видно весь у кущах бузку цей павільйон; він здавався такий спокійний та щасливий, немов прикрашений ясним одягом молоді жінки та веселим сміхом дітей, які граються. Раптом і дядькові і небожеві здалося, ніби чують вони страшний зойк, що розриває душу. А потім почули вони немов стогін тварини, яку ріжуть, відгуки страшної передсмертної агонії звіра, якого забивають. Як тяжко вражали й цей зойк, і стогони серед загального гудіння на заводі, що працював повною ходою,

немов під такт ритмічного пихкання струмків пари, якому акомпанював невиразний вереск машин! Недавно була на заводі загальна ревізія, щоб в'яснити його стан. З того часу загальний заробіток майже подвоївся. Криза, що загрожувала, щасливо минула, й добробут фірми щомісяця кращав. Тепер уже не було чого боятися поганих днів. Виявилось, що Грандідьє наживає дуже великі гроші з своєї „Лізетти“, двоколісного вельосипеда, що дуже гарно йшов по півтора ста франків за штуку в крамницях торговельної фірми під маркою „Дешевина“, де один із директорів був рідний брат Грандідьє. Починали щоразу більше вживати самоходів, а тому завод Грандідьє міг би, крім своїх звичайних прибутків від вельосипедів, мати величезний зиск, коли б почав виготовляти й маленькі двигуни. Грандідьє й справді хотів виробляти знову такі двигуни, як тільки докладно буде вироблений новий тип, що був уже майже закінчений. А із сумного павільйона із щільно зачиненими гратчастими віконницями, все ще було чути страшний зойк, — там відбувалася драма. І стукіт та сюрчання заводу, що працював повною ходю, не могли заглушити відгуків тієї драми.

П'єр із Тома, прислухавшись до цього зойку, мимоволі зблідли й, здригнувшись, глянули один на одного. Згодом зойки раптом стихли, і в павільйоні знову стало тихо. Тихенько Тома сказав дядькові:

— Кажуть, божевілля її звичайно дуже тихе і вона цілі дні сидить, як мала дитина, на підлозі, на килимі. Грандідьє любить її, як і колись, кладе її спати, підіймає з ліжка, грається з нею, милує її, намагається розсмішити, хоча, звичайно, дуже не легко йому на серці. Взагалі, як тяжко! Іноді—але ж, на щастя, дуже рідко,—в неї бувають напади, коли вона лютує, кусається й пробує розбити собі голову об стіну. Тоді він мусить боротися з нею, бо він не дозволяє нікому іншому до неї доторкнутися навіть. Він намагається стримувати хвору, бере її за руки, притискає до своїх грудей. Сьогодні, мабуть, сталося щось надзвичайно страшне та сумне. Ви чули, як вона кричала? Здається, ніколи ще не було в неї такого жорстокого нападу.

У павільйоні була тиша, і за чверть години Грандідьє вийшов звідти без кашкета, блідий, мов полотно. Проходячи повз вікна й побачивши, що в майстерні стоять Тома з П'єром, він зайшов туди й притулився до лешат. Йому, очевидно, боліла голова, як після тяжкого кошмару. На лагідному та енергійному його обличчі можна було помітити сліди пережитого переляку та безмежної душевної муки. Коло лівого вуха видно було виразку, з неї текла ще кров.

Грандідьє відразу взяв себе в руки й, повний енергійної рішучості скинути з себе тяжке горе, повернувшись до кипучої діяльності, сказав:

— Дуже радий, що бачу вас, дорогий Тома! Ввесь час думав я над тим, що ви мені казали про маленький двигун. Нам треба буде з вами поговорити докладніше.

Він був такий схвилюваний та збентежений, що юнак відчув до нього глибоке співчуття. Серце підказало Тома, що можна було б відтягти увагу Грандідьє від його власного жорстокого горя, заговоривши про те, яке тяжке лихо впало на другого нещасного. Тому він і відповів:

— Звичайно, я й пришов сюди, щоб бути до ваших послуг... Але дозвольте попередити вас, що ми з дядьком заходили дорогою до Туссена, бідолахи-слюсаря, що його розбила параліза. Невимовно тяжко було нам дивитися на нього. Надзвичайно обурює те, що довгі роки нещасного життя не дали йому на старість жадного забезпечення. Він тепер зовсім злидар і коли не допоможуть йому, мусить померти голодною смертю десь у канаві.

Нагадавши, що Туссен цілих двадцять п'ять років працював на заводі Грандідьє, Тома натякнув, що було б справедливо взяти на увагу цю довголітню чесну та віддану працю, і в ім'я справедливості, в ім'я людського милосердя попросив Грандідьє допомогти нещасному.

— Ах, пане,—дозволив собі теж сказати П'єр.—Мені дуже хотілося б, щоб ви хоч на хвилину зайшли в злиденну комірчину цього бідолахи, що був колись здоровим робітником, а тепер уже не здатний ні до чого.

Йому відняло язик, він навіть не може скаржитися на свої страждання. Немає, здається, гіршого нещастя, як помирати отак, мов собака, втративши надію на те, що існує не то що справедливість, а й якийсь милосердя.

Грандідьє мовчки їх слухав. Потім на очі навернулися сльози, він тремтячим, ледве чутним голосом сказав:

— Гірше нещастя—хто знає його? Хто може говорити про найгірше нещастя, коли не пережив тії муки, яку доводиться переживати іншим? Звичайно, бідолаху Туссена жалько. Тяжко на старість опинитися в такому становищі, коли не знаєш, чи буде тобі завтра шматок хліба. Але ж я знаю такі великі муки, такі страшні страждання, що отруюють життя ще дужче. Звичайно, хліб—це не мала річ, але ж яке безглуздзя казати, що на землі запанує щастя, коли в усіх буде певний шматок хліба!

Грандідьє ввесь тремтів, — так хвилювався, — і в цьому тремтінні виявлялася сумна драма його життя. Бути хазяїном, власником заводу, людиною, що має незабаром нечувано забагатіти, людиною, що має капітали й викликає заздрість у робітників, мати майстерні, де верстати працюють невпинно й немов вибивають золоту монету, яку тільки й треба, що класти собі в кишеню,—і в той самий час бути найнещаснішим серед людей, щодня переживати смертельні душевні муки й щовечора, вертаючися додому, за всю свою працю мати найлютіші моральні страждання, які можна тільки вигадати. Отже, Грандідьє доводилося жорстоко платити за зовнішній добробут, за всі ті успіхи, що припадали йому в боротьбі за існування. Цей фабрикант-тріумфатор, упривилейований фінансист, ридав із одчаю на своїх купах золота, що без перестанку все росли, все більшали.

Він дуже співчував Туссеніві й обіцяв допомогти. Але ж що він міг зробити? Призначити пенсію здавалося йому неможливим принципіально, бо це порушувало б сучасні умови найманої праці. Енергійно обстоюючи свої хазяйські права, Грандідьє повторяв, що нещадна конкуренція не дозволить йому поступитися

хоча б йотою із своїх прав, поки існуватиме сучасна система взаємовідносин між працею та капіталом. Кожен значний і заводовласник, і фабрикант мусить вважати себе за щасливого, як може без шахрайства, благополучно провадити свої справи. Пожальвши, що колишній проєкт заводських робітників — заснувати касу взаємодопомоги—так і лишився проєктом, завідчик дав зрозуміти, що спробує знову піднести питання про ту касу.

На щоках знову з'явилися в нього рум'янці. Знову верталоя його життя, повне щоденної боротьби.

— Отже, я хотів вам сказати про наш маленький двигун...—почав Грандідье, звертаючись до Тома.

Він довго говорив з мол дим механіком, а П'єр ждав, схвильований,—так хотілося йому, щоб усі були щасливі. Він чув уривки фраз, але ж губилися вони в незрозумілих технічних термінах.

Колись на заводі виробляли маленькі парові двигуни, але ж, як можна було думати, виявилоя, що вони непридатні, і замість пари доводилося шукати іншу рухову силу. Електрики, якій, безперечно, належить майбутнє, поки не можна ще було вжити, бо надмірно важкі були приладдя, щоб здобувати енергію. Отже, хоч-не-хоч доводилося вдаватися до гасових та бензинових моторів, але ж невігоди були такі серйозні, що вживання якогось іншого джерела енергії, досі невідомого, обіцяло тріумф та багатство тому механікові, хто його знайде. Усе полягало в тому, щоб нове це джерело енергії знайти та зуміти його використати.

— Отже, тепер треба поспішитися, — сказав Грандідье надзвичайно жваво. — Досі я давав вам можливість працювати, не докучав вам тими запитаннями, що, природно, могли в мене виникати. Але тепер нам треба якнайшвидше завдання наше розв'язати.

Посміхаючись, Тома сказав:

— Почекайте ще трохи, я, здається тепер на правдивій дорозі.

Потиснувши руки Тома й П'єрові, Грандідье пішов, як звичайно, подивитися, що робиться в майстернях, де кипіла праця, а зачинений павільйон, повний трем-

тіння незцілюмої душевної муки, що відживала у заводласника щовечора, чекав його й мовчав, як мертвий.

Уже вечоріло, як П'єр із Тома, зійшовши знову на Монмартрський горб, пішли до величезної майстерні з вікном на всю стіну. Цю майстерню зробив собі, щоб виконати замовлену колосальну постать янгола, різьбяр Жаган серед повіток, хлівів, майстерень та інших тимчасових будівель, поставлених, щоб скінчити базиліку Св. Серця. Великі пустирі навколо базиліки завалені були матеріялами, що разом являли собою якийсь незвичайний хаос обтесаного та необтесаного каміння, дошок, брусів, грантів, машин. Незабаром усе це мали прибрати; грабарі мали все прибрати навколо базиліки,—але покищо там було видно ще глибокі рови, в які можна було зійти поламаними дерев'яними сходами. Двері, позабивані звичайними дошками, вели з цих ровів у підземелля, де збудований був фундамент.

Спинившись перед Жагановою майстернею, Тома показав пальцем на одні двері, якими можна було спуститися в підземелля, і сказав:

— Шкода, що вам ніколи не спадало на думку оглянути фундамент базиліки. Це своєрідний підземний світ, ніщо не може бути цікавіше від нього... Ви, може, чули, що на нього витрачено багато мільйонів франків? Щоб знайти надійний твердий ґрунт, довелося спуститися аж до самої подошви горба. Викопано більш як вісімдесят криниць, потім позаливали їх бетоном; вийшло вісімдесят з чимсь підземних стовпів; на них і спирається тепер церковна будівля... Їх не видно, але ж вони саме й несуть на собі цей монумент безглуздя та зухвалою виклику, що підноситься над Парижем.

Підійшовши до дерев'яної загороди, П'єр автоматично заглянув за двері, що були ззаду й відчинялися на темний ганок, звідки треба вже було йти вниз сходами. П'єр думав про ті невидимі могутні колони, про вперту енергію та тверду рішучість панувати, на яких справді держалася ця будівля.

Тома мусів йому нагадати:

— Нам треба поспішатися. Уже темніє. Однаково тепер нічого не побачимо.

Антуан мав чекати їх у Жагана, що хотів показати їм виліплєну з глини постать. Коли П'єр із Тома ввійшли в майстерню, два підмайстри ще працювали коло величезної постаті янгола й, злізши на рештовання, обліплювали глиною симетричні його крила. А, різьбяр сидів на низенькому табуреті, з рукавами, засуканими поза лікті, з руками в глині, і пильно дивився на постать заввишки один метр, коло якої тільки но працював.

— Ага, це ви! Антуан чекав вас уже більш як півгодини. Здається, він вийшов тепер із Лізою подивитися, як заходить сонце над Парижем, але незабаром вони вернуться.

І знову замовк і, нерухомий, вдивлявся у свій твір.

Це була постать жінки, зроблена на весь зріст, зовсім нага. Вона була така велична, хоча й проста щодо своїх ліній, що відразу здавалася величезною. Розсипане пасмами по плечах, розкішне її волосся здавалося немов промінням, що виходило з її обличчя, і владна краса того обличчя сяяла, як сонце. Простягненими трохи руками немов кликала вона весь світ у свої обійми.

Все ще захоплений творчою своєю мрією, Жаган говорив не поспішаючись:

— Ви пам'ятаєте, мені хотілося створити статую під пару статуї Плодючости,—ви її бачили,—що здатна у могутніх своїх надрах породити та виховати цілий світ. У мене була алегорична статуя Благодійности, але ж я зовсім покинув її, і вся вона потріскалася. Бо вона здавалася мені холодною, нежиттєвою, банальною... Тоді я задумав статую Правосуддя, але ж без меча та ваги. Перед розумовими моїми очима повставало зовсім несучасне правосуддя в суддівській мантиї, з капелюшком на голові, а інше, незрівнянно вище, те Правосуддя, що про нього так мріють, що його жадливо так чекають усі ті, хто страждає, хто знедолений, те Правосуддя, що саме тільки може дати землі хоч

трохи порядку та щастя... Воно з'являлося мені саме таким, у величній своїй простоті, без жадних покровів. Воно є променисте сонце, сонце краси, гармонії та сили, бож сонце тут на землі є найправдивіша емблема справедливості. Воно сяє на небі всім і кожному, дарує, не зважаючи на`лиця, багатіям і бідним, щасливим і нещасним всю розкіш, все тепло свого світла, що є джерело всього життя... І саме через це моя статуя Правосуддя розкриває свої обійми всім і кожному, віддається всьому людству, приносячи йому в подарунках своєї вічної краси вічне життя. Адже, коли маєш красу, силу та почуття справедливості, хіба захочеш іще чогось?

І запаливши свою люльку, він весело зареготався: — А проте, я певен, що вона вийшла в мене гаразд, оця молодичка... Ну, а ви що скажете?

Обидва відвідувачі почали вихвалити його Правосуддя. П'єра дуже вразило вже те, що творча уява цього митця втілила ту думку, яку він сам так довго носив у собі, думку про те, що незабаром мусить запанувати доба справедливості на руїнах сучасного світу, після того, як досвід багатьох віків довів, що благодійність не має сили врятувати цей світ від остаточної загибелі.

Різьбяр весело розповів, що він виліпив постать Правосуддя, щоб потішитися. Бо без того не мав би напевне сили скінчити величезного янгола, якого звав опудалом. Умовна шабльоновість цієї статуї доводила його до розпачу. Один із членів журі, що мало прийняти його роботу, зазначив непристойність у згортках янгольського одягу, бо надто вже виразно позначалися стегна. І різьбяркові довелося наново передрапувати одяг.

— Що ж, нехай, я згодний на все, чого їм забагнеться! — скрикнув він. — Я зовсім не вважаю цього янгола за свій твір, а тільки за замовлення, яке роблю так само, як робить муляр цегляну стіну. Релігійного мистецтва в нас уже немає. Його забили в нас безвір'я мистців та дурний розум духовенства... І якби тепер могло відродитися соціальне мистецтво, що втілює

ідеали людської думки, то, звичайно, була б велика слава тому, хто був одним із його пророків!

Мистець раптом перебив себе. І де вони в біса поділися, оті діти, Антуан із Лізою! І за цим словом розчинив навстіж двері з майстерні. І тоді там, на пустирі, серед різних уламків можна було побачити тонкі профілі здорового, широкоплечого Антуана та мініатюрної, ніжної Лізи, що чітко позначалися на тлі безмежного моря паризьких дахів, позолочених прощальними проміннями сонця. Велетень-юнак підтримував Лізу своєю сильною рукою. Дівчина, що недавно ледве-ледве переступала ногами, ішла тепер цілком вільно. Усе ще тоненька, крихкотіла дівчинка, Ліза немов ожила, почувши в собі розквіт жіночости. З посмішкою невимовної подяки звела вона ніжні свої оченята на Антуана, немов віддаючись йому цілком і назавжди.

— Ну, ось вони й повертаються, — казав далі Жаган.— Уявіть собі, що чудо кінець-кінцем здійснилося! Не знаю, далєбі, якими словами вимовити мені свою радість. Я вже зовсім не сподівався, що можна допомогти сестрі. Не сподівався навіть, що можна буде навчити її читати, і махнув на неї рукою. Бідолаха сиділа цілі дні десь у кутку. Ноги в неї зовсім не служили, а розумовий розвиток цілком спинився. Вона була справді дурненька... Аж ось з'явився ваш брат і дивно все змінилося на краще. Не знаю, як це він зробив, але відразу дівчина почала його розуміти, дуже швидко навчилася читати й писати, стала розумненькою, веселенькою дівчинкою. Але ж ноги все таки не слухалися, і вона здавалася нещасною калікою-карлицею. Антуан почав гуляти з нею, спочатку носив на руках, а потім привчав ходити під руку. Тепер вона зовсім видужала й ходить сама, без жадної сторонньої допомоги. Відколи почав він її виховувати, минуло всього кілька тижнів, і за цей час вона виросла та розвилася так, що з хворої карлиці та напівдіотки вийшла здорова, струнка, дуже мила дівчина... Так, так, запевняю вас, вона знову народилася до життя, і на наших очах немов знову відбувся акт творчости. Ось гляньте на неї!

Антуан із Лізою, не поспішаючись, підходили до май-

стерні. Яким могутнім життям обвивав їх вечірній вітрець, підносячись над великим містом, що блищало ще в теплом соняшному промінні! Якщо юнак вибрав для виховних своїх розмов із молодою дівчиною саме цей закуток, звідки був чарівний такий краєвид на Париж, де повітря було повне зародків розумового поступу, то, безперечно, інстинктивно розумів, що ані в якому іншому місті не біг би він удмухнути в неї душі та енергії більше Антуан своїм коханням створив собі, на-решті, кохану. Він знайшов її нерухому й немов застиглу, уві сні, розбудив її, створив її, покохав її, щоб і вона покохала його. Вона була його створіння й належала йому вся до кінця.

— Ну, що ж, сестричко, ти вже більше не втомлюєшся?—спитав Жаган.

На її устах блимнула дивна посмішка:

— О, ні! Так гарно, так приємно йти все вперед, все вперед, все далі, все далі!.. З Антуаном я, здається, пішла б на край світу!

Усі засміялися, а Жаган додав добродушно-весело:

— Будемо сподіватися, що він не заведе тебе так далеко. Тепер уже ви прийшли куди треба, і в кожному разі я не перешкоджатиму вашому щастю.

Антуан став перед статуєю Правосуддя, що немов тремтіла, як жива, в соняшному промінні. Через піднесені почуття ніжності юнак захоплено розумів мистецтво, що на очах йому показалися сльози, і мимоволі він промовив:

— О, божественна простота, божественна краса!

Він сам недавно вирізав із дерева кліше Лізи з книжкою в руці, коли вона прокидалася до життя й кохання. То був справжній шедевр мистецтва, повний життєвої правди та зворушливого почуття. Цього разу мистцеві пощастило виконати свою ідею саме тому, що він різав просто з натури, маючи перед собою модель. Після цього з'явилися вже в нього великі надії. Він уже мріяв, що дасть багато-багато великих, оригінальних творів, увічнить у них усе життя сучасної доби.

Тома хотів уже вернутися додому і тому П'єр із небожами попрощалися з Жаганом. Скінчивши свою

денну працю, різьбяр теж уже одягав пальто, щоб відвести сестру Лізу додому, на вулицю Голготи.

— То до завтрього, Лізо,—сказав Антуан, нахилиючися, щоб поцілувати дівчину.

Вона встала навшпиньки і він поцілував її очі, що через його кохання розплющилися для того, щоб розуміти життя.

— До завтрього, Антуане!—відповіла вона.

Сутінки вже сходили на землю. П'єр перший вийшов із майстерні, й відразу побачив щось таке, що його навіть приголошило, так здивувало. Хоч було вже темнувато, але він цілком ясно побачив свого брата Гільйома, що виходив якраз із дверей, з тієї діри, що вела в підземелля, де був фундамент базиліки. П'єр бачив, як Гільюм перескочив через паркан, а потім удав, немов прийшов сюди зовсім випадково, повертаючись із Лямаркової вулиці. Коли Гільюм підійшов до своїх синів, то він, здавалося, був дуже радий, що зустрівся, розказував, що йде з Парижу, і П'єр уже почав вагатися, чи не привидилося йому, ніби він бачив свого брата на дверях із підземелля. Але ж стурбований погляд, яким глянув Гільюм на нього, розвіяв усі сумніви. Колишньому священикові ніяково стало при тій людині, що досі ніколи не брехала. Його мучила страшна підозра, що він, нарешті, натрапив на слід того, чого так боявся, що почував уже деякий час, чогось грізного, що своїм льодовим подихом дихало над мирною оселею праці.

Увечорі, коли Гільюм із двома синами та з братом повернувся у велику майстерню, звідки широке вікно виходило на Париж, у ній було ще темно, і вона здалася йому порожня. Лямпи ще не світилися.

— О, тут нікого немає,—сказав Гільюм.

Франсуа, немов інстинктивно понизивши голос, відповів із пільми:

— Ні я тут.

Він сидів біля робочого стола; читати вже не можна було, і він не дивився вже в книжку, а поринув у мрію. Спершись підборіддям на руки, він дивився на Париж, що поволі його обгортала своїм покровом пільма. Юнак

працював біля цього стола від самого півдня, не відриваючи очей від книги. Наближалися іспити, і він жив тепер, весь час напружуючи свій мозок, з усією силою, яку тільки мав. У самотній майстерні, що поринала у вечірню пітьму, вперто працювала розумова енергія цього юнака, що цілі дні сидів над книгами.

— Як, ти все ще тут, ти працюєш? А чому ти не попросив, щоб дали тобі лампу?—спитав батько.

— Я милувався з Парижу,—не поспішаючись відповів Франсуа.—Дивна річ, як поступово сходить ніч на місто, у цьому процесі немов відчувається присутність якоїсь розумної істоти. Денне світило погасло найпізніше на горі св. Женев'єви, на майдані Пантеону, де вирости та змужніли всі точні науки й знання. Школи, бібліотеки й лябораторії освітлені ще від останніх променів сонця, тоді як низи, де торговельні квартали, вже потопують у пітьмі. Я не хочу сказати цим, що денне світло особливу увагу віддає нормальній нашій школі, а проте, безперечно, воно посилає своє прощальне проміння якраз її дахові, — дивіться, ніде в іншому місці його вже не видно.

Він сам засміявся з свого жарту, під яким, проте, почувалася палка його віра в силу мозку, віра, що спонукала юнака присвятити себе розумовій праці, яка, на його думку, одна тільки могла показати людям істину, дати перемогу справедливості та звести на землю щастя.

Стало тихо. Над Парижем густіша щоразу ставала чорна безпросвітня таємнича пітьма, і в ній почали блимати одна по одній іскри.

— Запалюють лампи,—сказав Франсуа.—Знову починають скрізь працювати.

Гільйом, що теж замислився над невідступною своєю ідеєю, скрикнув:

— Так, праця, нема чого й сказати, — діло добре. але ж, щоб нива праці дала належний урожай, треба, щоб запліднила її енергійна свідома воля... Отже, є щось вище над працю.

Тома з Антуаном підійшли, а Франсуа, як від себе, так і від них, сказав:

— Що ж це таке, батьку?

— Зроблене діло.

Усі три сини одну мить мовчали, немов пригнічені врочистістю пізнього вечора, коли з Парижу, обкутаного темним покривом, немов піднеслися до них до майстерні величезні хвилі пітьми. Не можна було відрізнити, чий саме молодий голос заперечив:

— Але зроблене діло — це не що інше, як наслідок праці.

Не маючи безтурботного спокою та непохитної тієї віри, що мали вони до свого батька, П'єр почув, що ще дужче турбується. Перед ним знову повстало щось загадкове, страшне, жахливе. Якесь таємниче тремтіння перебігало в тій пітьмі, що лягла на майстерню, перед цим чорним Парижем, де вже запалювали лампи, щоб цілу ніч уперто працювати.

IV

У базиліці Св. Серця мала відбутися надто врочиста відправа. Під час літургії там мало зійтися десять тисяч людей. Саму церемонію призначено на четверту годину по обіді, але ще задовго перед цією годиною, безперечно, весь Монмартр мала залити численна юрба народу. На всіх поперечних вулицях, по всіх схилах буде повно людей, на найбільшу втіху та користь тим, що торгували вином, чотками, іконками та іншими релігійними реліквіями. На той час, коли над цією гомінкою юрбою загуде великий дзвін, так званий „Грубіян“, з Монмартру стане справжній святковий ярмарок.

Уходячи сьогодні в майстерню, П'єр помітив, що там нікого немає, окрім Гільйома та бабусі. Слово, що випадково донеслося до нього, примусило його спинитися за великою поворотною етажеркою на книжки. Стоячи за тією етажеркою, він дозволив собі безцеремонно підслухати, про що розмовляла бабуся з його братом. Вона сиділа на своєму звичайному місці під вікном і працювала. Гільйом, стоячи перед нею, тихо казав:

— Мамо, в мене все вже готове. Це сьогодні...

Вона страшенно зблідла, випустила з рук рукоділля й глянула на нього:

— То, ви наважилися?

— Так, остаточно. О четвертій годині я буду там і все скінчу.

— Гаразд. Хай буде так, як ви хочете.

Настала страшна тиша. Гільйомів голос, здавалося, доходив здалека, немов уже з того світу. Рішучість його, очевидно, була незламна. П'єр почував, що брат цілком захопився своєю безумною, трагічною мрією, що невідступна думка мучеництва закріпилася довіку в мізку цього нещасного. Бабуся дивилася на Гільйома запалими очима героїні, що постарілася від чужих страждань. Мужнє її серце було повне відданості та самозречення, і їх одухотворяла захоплена свідомість обов'язку. Вона помагала зятеві, а тому й знала про страшний його намір. На своєму віку довелось бачити й перетерпіти стільки беззаконства, що обурене її почуття справедливості згоджувалося на думку про покуту навіть у найгрізнішій, найстрашнішій формі. Може, тільки полум'я з вулкану має силу очистити землю та знищити нещастя з її лиця. А до того, стара жінка глибоко вирішила, що треба мужньо, твердо жити, поки живеться, щоб смерть колись могла здатися їй бажаною, творчою.

— Сину мій, — лагідно казала вона. — Я бачила, як народився та розвивався у вас цей намір. Ані трохи не дивував мене й не обурював. Я згоджувалася на нього, як на громовий удар, або на всежерущий небесний вогонь. Я бачила в ньому найвищу чистоту й силу. Я сама весь час підтримувала вас і совісно вам помагала... Але ж я мушу ще раз сказати вам: не слід бути дезертиром з-під прапорів життя.

— Мамо, даремно про це говорити тепер. Пожертвувавши для ідеї своїм життям, я не можу взяти назад мою жертву... Хіба ви не хочете більше бути втіленням моєї волі, як ви казали, щоб жити й працювати після мене?

Вона нічого не відповіла, але ж питала його далі велично-серйозним тоном:

— Отже, даремно говорити з вами про дітей, про мене саму, про весь дім... Ви все вже обміркували й остаточно вирішили?

Гільйом відповів коротким „так“, і після того стара повторила:

— Хай так, хай буде ваша воля, я напружу всі свої сили, щоб жити й працювати замість вас. Не бійтеся, ваш заповіт у належних руках. Все, що ми вирішили, буде виконане.

Знову замовкли, потім вона спитала:

— То о четвертій годині? Саме тоді, коли благословлятимуть нарід?

— Так, о четвертій годині.

Запалі очі в старої, що сиділа біля робочого столу у простенькій чорній одежі, сяяли надлюдською величністю. Вона дивилася на Гільйома, і погляд цих очей, повних героїської відваги та глибокого суму, раптом схвилював хеміка. Руки йому затремтіли і він спитав:

— Чи можна мені поцілувати вас, мамо?

— Ах, від щирого серця, мій сину. Хоч ми з вами не однаково розуміємо свої обов'язки, але ж я шаную ваші погляди, ваші ідеї й люблю вас.

Поцілувалися і коли, нарешті, з'явився П'єр, з застиглою від жаху кров'ю в жилах, бабуся знов мирно взялася до своєї праці, а Гільйом, працюючий, як завжди, прибирав на одній із численних полиць у своїй лабораторії.

Опівдні, коли всі вже мали сідати до столу, довелося почекати Тома, — він трохи спізнився. Обидва його брати, Франсуа й Антуан, що давно вже повернулися з міста, жартували, сміялися й удаючи, мов сердяться, запевняли, що помирають із голоду. Марі зробила на сніданок крем і дуже ним пишалася, говорила, навіть кричала, що його треба з'їсти ввесь. А хто пізно ходить, той сам собі шкодить. І Тома, що нарешті таки з'явився, зустріли незадоволені вигуки:

— Я тут не винен, — поясняв він. — Я зробив дурницю: пішов поперечною вулицею й зовсім несподівано потрапив у такий натовп, у таку тісноту, що ви й уявити собі не можете. Здавалося, там стоять усі десять тисяч народу. Але, мені казали, що кілька сот чоловіка пощастило вмістити до притулку св. Йосипа. Решті довелося ночувати під голим небом. Усі вони принесли із собою харч і тепер перекушують, де хто може, і не тільки на пустирях коло церкви, а навіть і на тротуа-

рах по сусідніх вулицях. Треба дуже обережно проходити крізь цю юрбу побожного люду, бо щоразу можеш розчавити когонебудь.

Сніданок був дуже веселий, але П'єрові здавалося, що веселість ця надмірна й немов неприродна.

Але діти нічого не знали про страшний подих того, що під яскравим сяйвом чудового червневого дня невидимо присутнє було за сніданком. Проте під час короткої тиші поміж вибухами сміху хіба не з'являлося на мить передчуття правди, невиразне передчуття, що народжується час-од-часу в серцях, які ніжно люблять і яким загрожує тяжка втрата? На Гільйомовому обличчі грала звичайна його добродушна посмішка, що, здавалося, була тільки трохи не така життєрадісна, як звичайно. Зате голос був ніжніший, лагідніший, ніж будь-коли. А бабуся, здавалося, ніколи ще не була мовчазніша та величніша, аніж за цим родинним столом, де вона головувала, як цариця-мати, яку всі шанують, поважають і покійрно слухаються. Крем Марі мав чудовий успіх, усі її вітали з таким захопленням, що, зніяковівши, навіть почервоніла. Раптом настала тиша; всі лиця зблідли, немов по них перебігло тремтіння смерти, — у той час, як десертні ложечки скінчали спустошати тарілки з кремом.

— Ах, як він гуде! — скрикнув Франсуа. — Який набридливий звук, просто голова тріскається!

Великий дзвін, прозваний „Грубіяном“, гув важким невиразним звуком, і міцні його хвилі розтікалися по всьому величезному Парижі. Всі прислухалися тепер до цих звуків.

— Невже він так і гудітиме аж до четвертої години? — спитала Марі.

— Еге, о четвертій годині ще не так загуде, — сказав Тома. — Тоді під час благословення, причастя, він себе покаже, — так роздзвониться, що все повітря колихатиметься! Це буде справжня пісня перемоги.

Гільйом, все ще посміхаючись, сказав:

— Так, так! Кому шкода своїх вух, той нехай позачиняє вікна. А найгірше те, що Париж, хоч-не-хоч, муситиме почути цей дзвін. Мені казали, мов чути його аж біля самого Пантеону.

Бабуся мовчала й була цілком спокійна. Антуан обурювався з грубо-розмальованих літографій, що люди просто виривали один у одного. На них намальований був Ісус, з величезною раною на грудях, а в рані велике криваве серце. З погляду художньої вигадки не можна було уявити собі нічого матеріяльнішого, грубішого та тривіяльнішого. Встаючи з-за столу, всі розмовляли дуже голосно, щоб почути одне одного крізь оте гудіння великого дзвону.

І зараз усі стали знову до роботи. Бабуся знову сіла, як і завжди, шити та лагодити білизну, а Марі сіла поруч і почала вишивати. Гільйомові сини теж почали працювати, кожен на своєму місці, і тільки іноді підводили голову, щоб сказати щось один одному. До пів на третю Гільйом, здавалося, теж працював, як і завжди, зосереджено, уважно. Тільки П'єр ніяк не міг узятися до якогось діла. Він ходив по майстерні, увесь розбитий, пригнічений страшним кошмаром. Найневинніші слова раптом набирали тепер страшного змісту. За сніданком він мусів удати з себе хворого, щоб пояснити, чого йому так неприємно було чути, як усі сміються. Тепер він дивився, ждав і слухав, щохвилини йому було страшніше.

Коло третьої години, глянувши на свого годинника, Гільйом спокійно взявся за капелюха.

— Ну, я пішов! — сказав він.

Три сини, бабуся й Марі підвели голови.

— Я йду... До побачення, — повторив Гільйом.

Але все таки не йшов. П'єр розумів, яка тяжка внутрішня боротьба відбувається в братовому серці. Він почував, що Гільйом напружує всі сили, щоб не бліднути, щоб не тремтіти. Як страшно повинен був він страждати, що не може востаннє поцілувати своїх синів, щоб не збудити підозру, яка не дасть йому померти.

Але пересилив себе:

— До побачення, діти!

— До побачення, батьку!.. Ти, звичайно, скоро вернешся?

— Так, так... Але ви не турбуйтеся за мене, працюйте собі.

Бабуся ввесь час мовчала й не зводила очей із зятя. Він поцілував її, глянули одне на одного, і поглядом тим сказали все, чого він від неї хотів і що обіцяла вона, щоб здійснилася спільна їхня мрія про тріумф істини та справедливості.

— Слухайте, Гільйоме, — весело сказала Марі вслід хемікові, — коли ви підете вулицею Мучеників, то чи не можна мені дати вам маленьке доручення?

— Звичайно!

— Тоді зайдіть, будь ласка, на хвилинку до моєї швачки й попередіть її, що я не можу прийти до неї сьогодні, а прийду завтра,

Мова йшла про її весільну сукню, з недорогого сірого шовку, таку розкішну сукню, що вона сама навіть сміялася. Коли казала вона про свою весільну сукню, то завжди жартувала сама й усі, хто був навколо.

— Розумію, моя дорога, — сказав Гільйом, теж засміявшись. — Це ж одяг Сандрільйони, що їде до королівського палацу. Добра чарівниця зробила його з зачарованого оксамиту, прикрасила його мереживом, щоб улюблениця її була найкраща, найщасливіша на світі дівчина.

Сміх замовк і серед тиші знову, здвалося, дихнуло смертю. Льодовий холод від страшних її крил примусив стиснутися серця в усіх, хто лишався в майстерні.

— Ну, тепер я справді таки йду вже, — сказав Гільйом. — До побачення, діти!

І пішов, навіть не оглядаючись. Тверді його кроки швидко стихли на піскуватому ґрунті в маленькому садку.

Знайшовши собі пристойний привід, П'єр через дві хвилини теж вийшов із майстерні. Йому не треба було йти слідом за братом. Він знав, що, в кожному разі, знайде Гільйома. Внутрішнє почуття підказувало П'єрові, що він знайде брата коло дверей до підземелля, під церквою, коло тих самих дверей, з яких виходив Гільйом позавчора ввечорі. Тому П'єр і не пробував шукати його в натовпі, що линув до церкви. Він поспішився, щоб швидше дійти до Жаганової майстерні й, підходячи до неї побачив, що не помилився. І справді,

він побачив, як Гільйом переліз через паркан і зник у тих дверях. Через нерозпорядність, через тісноту у великому натовпі, П'єр непомітно дістався до дверей у підземелля, де зник його брат. На мить він мусів спинитися, щоб набратися духу. Серце так калаталося!

За дверима був вузенький ганок, а звідти відразу починалися сходи й круто йшли вниз. Там було вже зовсім темно, П'єр обережно ішов сходами, тихенько переставляв ноги із східця на східець. У міру того, як він спускався, пільма щодалі густішала. Тримаючись рукою за стіну, за поворотами сходів, спускався він наче на дно в колодезь. Але спускатися довелось не дуже довго. І коли П'єр почув під ногами прибиту землю, то спинився, бо боявся необережним рухом виявити, що він тут. Навколо було темно, мов у могилі. Тяжкої тиші в підземеллі не порушувало найменше шарудіння. Як бути? Куди йти? Він ще вагався, як раптом, ступнів за двадцять перед ним, блиснула іскра, іскра від сірника. Очевидно, Гільйомові, треба було запалити свічку. П'єр відразу пізнав широкі плечі; брат стояв до нього спиною. Тепер уже не важко було йти слідом за хеміком. Хемік ішов із восковою свічкою в руці каменистою, підземною галерією під низьким склепінням. Здавалося, що вона без кінця, і веде, очевидно, просто на північ, під головний вівтар церкви.

Раптом вогник, що був П'єрові за провідну зірку, став і не рухався вже з місця. Ідучи все вперед, П'єр був у затінку, його не було видно, а сам він бачив усе, що робив брат. Галерія тут ширшала й утворювала ніби невисоку із склепінням камеру. Спинившись якраз посередині цієї камери, Гільйом приліпив воскову свічку до підлоги, став навколішки, підняв вузеньку довгу плиту, що, очевидно, затуляла діру. Кругла камера була в церковному фундаменті й спиралася на кілька центральних підземних стовпів, із колодязів, залитих бетоном. Діра під плитою являла собою або природну розколину в ґрунті, або глибоку щілину, що сталася через нерівномірне осідання. Інші такі самі стовпи попід стінами камери, треба думати, сполучалися з цією

розколиною багатьма тріщинами, що йшли на всі боки. Побачивши, що Гільйом нахилився над дірою в підлозі, зовсім як сапер, що востаннє оглядає зовсім уже готову міну, перед тим, як підпалити гніт у ній, П'єр відразу вгадав, у чому саме була та грізна таємниця, що неясно ввесь час він її боявся. Гільйом зумів принести сюди, в цю круглу камеру, що була під центральною частиною церкви, силу-силенну страшного вибухового надіб'я! Очевидно, він носив туди його потроху, в міру того, як робив, і разів із дванадцять ходив для того в церковне підземелля, вибираючи такий час, щоб церковні сторожі його не помітили. Увесь цей порох насипав він у розколину, що була проти стовпа, і порох насипався дуже глибоко, аж до поперечних щілин; вийшла ніби міна, що створила її сама природа. Наслідки від її вибуху мали бути страшенні. Міна була повна пороху аж до самої плити, яку тепер підняв Гільйом. Треба тільки кинути туди запаленого сірника і все буде висаджене в повітря.

П'єр остовпів. Ноги немов приросли до землі, навіть не міг скрикнути. Він цілком ясно уявляв собі величезний натовп народу, що був на цей час у базиліці Св. Серця. Напевно було там тисяч із десять, і воїни чекали, коли буде освячене причастя. Великий дзвін гудів. В урочистих його звуках, під високим церковним склепінням підносився дим від ладану, і десять тисяч голосів виславляли бога радісним гімном. Раптом громовий удар — земля, хитаючися, розкривається, мов кратер, і викидаючи хвилі вогню та диму, — поглинає церкву з усіма вірними. Страшна сила вибуху, безперечно, розвалила б середні стовпи, й, розвернувши слабкий ґрунт Монмартрського горба, зробила б величезну яму. Масивна будівля базиліки, безперечно, розколеться на дві половини. Одну половину скине тими схилами, що йдуть до Парижу вниз, до базару, а друга половина, що від абсиди, провалиться просто вниз у безодню. Яка страшна лявіна всяких уламків дерева, каміння, цегли від рештування, мурів та склепіння, зруйнованих вибухом страшної міни, впаде тоді посеред непроглядних хмар пороху на дахи тих будівель, що стоять унизу! Та й увесь

Монмартр від страшного струсу міг завалитися й обернутися на купу грузу.

Гільйом підвівся. Свічка, приліплена до підлоги, горіла рівно й відкидала від Гільйомової постаті величезну тінь, що, здавалося, сповнила все підземелля. Маленький вогник у п'яті здавався нерухомою, сумною зірочкою. Гільйом підійшов до неї й, вийнявши з кишені годинника, глянув на нього. П'ять хвилин на четверту. Отже, треба ще чекати мало не години, бо ж він зовсім не поспішав, а хотів виконати свій план точно, і тому спокійно сів на камінь і не рухався з місця. Воскова свічка освітлювала його бліде обличчя з високим чолом, що нагадувало башту, а над нею біле, мов сніг, волосся. Енергійне обличчя, з вогненними очима здавалося надзвичайно молодим та гарним через темнорусі вуси, де не було ще сивини. Замислений дивився він просто перед собою порожніми очима. Жадна риса на обличчі не рухалася. Які саме думки роїлися в нього в голові в цю останню хвилину? Навколо було абсолютно темно й тихо, як у гробовищі, найлегший навіть вітрець не повівав.

П'єр, угамувавши нарешті своє серце, що страшно колотилося, ступив скільки ступенів наперед. Почувши, що хтось іде, Гільйом підвівся й грізно почав вдивлятися, але зараз же пізнав брата й, здавалося, не здивувався.

— А, це ти! То ти йшов слідом за мною! — сказав він. — Скажу тобі, я почував, що ти знаєш мою таємницю. Шкода, що ти зловжив нею й прийшов сюди разом зо мною... Ти повинен був не чинити мені хоч цієї прикрости.

Простягнувши з благанням до брата руки, П'єр сказав:

— О, брате, брате...

— Ні, не починай розмову. Коли неодмінно хочеш говорити, я вислухаю тебе трохи пізніше. Ми маємо майже годину й устигнемо побалакати. Але ж мені хотілося б сказати, що марно ти будеш мені доводити те, що вважаєш за доцільне сказати мені. Зробити своє діло наважився я після того, як довго та всебічно обміркував його. Я роблю так, як мені наказують мій розум та моя совість.

Спокійний, як звичайно, Гільйом почав говорити про те, як вирішив він зробити величезний вибух, але ж довго вагався, бо не знав, яку з монументальних паризьких будівель найдоцільніше буде вибрати. Був час, коли спокушав його театр опери. Але ж гуррикан правосудного гніву, що змів би з лиця землі порівнюючи маленьку купку людей, що прийшли туди потішитися, не мав, на його думку, будь-якого серйозного значіння, не кажучи вже про те, що вважали б, що катастрофу ту вчинив черствий учений із заздрости, бо нездатний зрозуміти чарівну привабу мистецтва. Потім думав він висадити в повітря біржу — це втілення сучасного капіталістичного суспільства, що під його тягаром стогне наймана праця. Всі й кожен зрозуміли б, що вдарено тут по могутній силі грошей цього вереда, що все роз'їдає. Але ж хіба досить серйозна, досить промовиста була б така помста? Досить довго в Гільйома була невідступна думка висадити в повітря суд, зокрема кримінальну палату. І справді, яка спокуса була осудити сучасне людське правосуддя, стерти з лиця землі підсудного разом із свідками, викликаними в його справі, прокурором, що обвинувачував його, оборонцем, що обороняв, службовцями, що судили, та з юрбою цікавих, що зібралися сюди розважитися так, як розважали вони себе, читаючи якісь фейлетонні романи. Це була б якась сувора іронія, це величне правосуддя вулкана, що поглинає все, не спиняючися перед подробицями! А найбільше спокушав Гільйома план висадити в повітря паризьку Тріумфальну Арку. Вона здавалась йому надто вже огидною, мерзенним монументом, що увічнював війну, увічнював міжнародню ворожнечу та фалшиву славу великих завойовників, що за неї доводиться народам платити потом та кров'ю. Як гарно було б обернути на порох отого велетня, що його наставили на честь страшної різанини, в якій загинуло марно стільки людей! Щоб зрівняти Тріумфальну Арку з землею, Гільйом охоче згоджувався віддати власне життя. Якби йому пощастило поховати тільки самого себе під кам'яною озією Тріумфальної Арки, не гублячи нікого іншого, — яка грандіозна була його мо-

гила, які спогади залишила б вона світові, як заповіт.

— Шкода тільки, що під ту Арку не можна було підкопатися, — казав він. — Там немає підвалів, ані льохів, отже довелося покинути той намір висадити її... А крім того, звичайно, мені було б приємніше померти самому тільки, але з другого боку, яка наука величніша, страшніша від смерти безвинного натовпу з кількох тисяч людей, зібраних в одно місце такою самою стихійною силою, що з'єднує окремі краплини води у величезні морські хвилі! Наші людські суспільства своєю несправедливістю, своїми злиднями та немилосердною суворістю всього свого механізму щодня засуджують на загибель стільки невинних жертв! Отже й треба, щоб вибух ударив, як грім, знищив окремі існування, з холодною байдужістю стихії. Так само, як людська нога, що наступає на мурашник.

Обурений до самого серця, П'єр запротестував.

— Брате, брате, хіба ж це ти кажеш усе це?! Невже від тебе я це чую?

Твердо, як і попереду, Гільйом казав далі:

— Остаточно я вибрав оцю базиліку Св. Серця, бо вона була в мене тут близенько, і мені треба було прикласти менше праці, щоб її знищити. Але тут є ще й інша причина. Розумієш, вона обурює мене й призводить до розпачу — і тому сам я давно вже засудив її... Я не раз казав тобі це — не можна вигадати дурнішого безглуздя, як Париж, наш великий Париж, що над ним підноситься, як вінець, оця церква, збудована щоб виславляти абсурд! Хіба ж можна ще після стількох віків переможного поступу науки терпіти цей ляпас простому здоровому розумові; оцю зухвалу вимогу тріумфу, що підноситься вгору під ясным світлом денного сонця! Вони хочуть, щоб Париж каявся, щоб він облудно спокутував свій гріх, той гріх, що він велике місто, з якого розливаються визвольні думки, повні істини та справедливості. Ні! ні! Парижеві треба знести безглуздя, що напосіло на нього, все, від чого доводиться йому терпіти образу, все, що кривдить його, як іде він до остаточного визволення!.. Хай завалиться

церква разом із своїм богом брехні та рабства. Хай розчавить вона своїми руїнами всіх своїх вірних, — щоб така катастрофа, подібна до одної з стародавніх геологічних мутацій, пролунала грізним відгуком аж до найдальших країв землі, щоб відгукнулася вона в серці всього людства, відроджуючи його та змінюючи.

У нестямі П'єр звернувся до брата:

— Брате, брате, невже це ти говориш? Невже ти, великий учений, людина з великодушним серцем, повним такої всеосяжної любови, міг дійти до такого страхіття? Як страшно зруйноване твоє серце, коли дійшов ти до такого божевілля, щоб мати такі думки, щоб говорити такі страшні слова. Пригадай той вечір, коли як брати сповідалися ми один одному. Ти сказав мені про свою мрію про ідеальний анархічний лад, найвеличніший, найблагородніший, який тільки може уявити людина. Загальне щастя народжувалося в ньому саме собою під впливом гармонії життя, на яке діяли властиві йому сили. Думка про крадіжку та вбивство тоді ще обурювала тебе. Ти відгоняв від себе грубий факт, тільки пробував його пояснити та виправдати... Що ж таке сталося, як із того розуму, що спокійно обмірковує, міг ти стати злочинною рукою, що наважується робити таке страхіття?

— Сальва гільйотиновано, — просто відмовив Гільйом, — і я прочитав його заповіт у останньому його погляді. Я тільки виконавець його волі... Що сталося? Через що змінився я? Через усе, від чого взагалі я страждаю, що мучить мене вже чотири місяці, вся ця мерзота, що навколо нас, — її неодмінно треба знищити.

Стало тихо, тяжко тихо. У п'їтми церковного підземелля два брати дивилися один на одного. І П'єр зрозумів усе. Він побачив, як перемінився Гільйом, що зробив із нього грізний подих революційної зарази, що нісся над Францією від краю до краю. Усе залежало від двоїстої Гільйомової вдачі — він став сам собі суперечний: з одного боку, — це був учений, що цілком покладався на дослід та спостереження, а тому ставився розсудливо, стримано до логічних висновків перед

дійсністю; а з другого — це був соціяліст-мрійник з невідступною думкою про те, що неодмінно треба тут, на землі, досягти братерства, рівності та справедливости. Він палко любив людство і вимагав тут, на землі, щастя для всіх і для кожного. Таким чином, він став анархістом на теоретичному ґрунті, що являв собою мішанину науки з фантастичними химерами. Він мріяв про те, як людським суспільством керуватиме великий закон гармонії світів, причому кожна окрема особа стане вільним членом вільного суспільства, яким керуватиме сама любов. Теофіль Морен із Прудоном і Контом, Баш із Сен-Сімоном та Фур'є не могли задовольнити його поривання до абсолютного. Усі системи здавалися йому недороблені, хаотичні; на його думку, вони руйнували одна одну й призводили до такого самого злиденного рабства, як і те, що існує зараз. Тільки Янцен міг догодити йому іноді лаконічними уривчастими фразами, що летіли поза кругогляд, немов грізні ті стріли, що підкорили первісній людській расі всю земну кулю. І ось, на це благородне серце, що так любило, що обурювалося з несправедливого розподілу земних благ та із страждань, які природно походили для кволих та знедолених з цього несправедливого розподілу, — на це серце впала трагедія із Сальва. Це був той фермент, що дав безмежне обурення проти того страшного беззаконства, що панує на землі. Довгі тижні Гільйом знемагав від зворушення, від страху; щоразу ставали вони дужчі й примушували його руки тремтіти, а серце стискуватися від невимовного суму. Увесь його організм був зворушений вибухом бомби, що підкинув Сальва, та газетами, що ради прибутку накинулися на цього нещасного зовсім так, немов би то був скажений звір. Потім обурило Гільйома полювання на людину. Він бачив усе, бачив, як Сальва стримголов тікав у Бульонському лісі від шпигів, а ті бігли за ним слідом, бачив — брудного, обдертого, знеможеного від голоду, знесиленого, нарешті схопили. Так само тяжко вразила Гільйома і вся картина кримінального суду з його суддями, жандармами, свідками, з усією Францією, що вся вкупі повстала, правдивіше, накинулася на одну-єди-

ну людину й примусила Сальва заплатити за злочинства всього суспільства. Мерзенна машина, ота гільйотина, закінчило діло беззаконства, вчинивши в ім'я людського правосуддя непоправну несправедливість. І Гільйомові лишилася тільки єдина думка, думка про несправедливу справедливість, що тяжким тягаром нависла над його мозком. Вона лишила там тільки палючу жагу до акту справедливості, тим актом він хотів виправити зло, дати всім вічне щастя. Сальва глянув на нього і зараза зробила своє діло. Він безумно жадав померти, віддати свою власну кров і пролити річки чужої крові, — для того, щоб залякане, обурене людство оголосило декретом настання золотого віку.

П'єр розумів уперте засліплення, властиве цій формі божевілля. Його бентежила й хвилювала думка про те, що не може він перемогти братову впертість.

— Брате, ти ж божевільний! Вони довели тебе до божевілля, брате! — скрикнув він. — Тут у всьому винен подих лютої жорстокості, що впливає на всіх без винятку. Спочатку ті, що мають у своїх руках владу, зробили прикру помилку: до анархістів поставились відразу надто вже немилостиво, і тепер запалала війна, і в ній обидві сторони по суті помщаються одна на одній. Кожен факт кривавої помсти тягне за нову кару, а тому ніколи не буде підстави для того, щоб кров перестала литись... Брате, послухай мене, скинь із себе цей кошмар! Ти ж не можеш бути вбивцею, як Сальва, чи злодієм, як Бергас. Пригадай но, як вони пограбували будинок княгині д'Арт. Пригадай труп нещасної дівчинки, гарненької дівчинки, яку ми вдвох бачили, як вона лежала з розірваним животом у воротах банкірового будинку... Ти ж не з таких людей, ти не можеш бути такий, як вони, брате! Одумайся, благаю тебе, в ім'я жалю!

Зневажливим жестом Гільйом відхилив від себе всі ці доводи, що здавалися йому безсилями, марними. З погляду мерця, за якого він уже вважав себе, — яке значіння могли мати кілька існувань, яким випадало повернутися разом із його власним існуванням до вічного джерела життя? Беручи на увагу навіть саму тільки

земну кулю, довелося б визнати, що кожна нова фаза в розвитку нашої планети призводила до загибелі цілі мільярди живих істот.

— Але ж у тебе був великий намір! — скрикнув П'єр, щоб урятувати брата, вплинувши на його почуття обов'язку.—Ти не маєш права віддавати своє життя власній твоїй примсі. На тобі лежить святий обов'язок і, хоч би там що, ти мушиш його виконати.

З великим запалом намагався він збудити в Гільйомові гордість ученого. Він заговорив про ту таємницю, що брат сам довірив йому, про історію винайденої гармати, що може знищувати цілі армії. Аджеж цю гармату Гільйом хотів подарувати Франції, щоб його батьківщина, перемігши в майбутній війні, змогла б визволити потім усе людство. Тим часом, він залишає тепер цю чудову, грандіозну ідею й натомість хоче використати страшний свій порох на те, щоб забити кілька тисяч зовсім невинних людей, зруйнувати церкву, що на відбудування її негайно знов зібрано буде мільйони, — нова церква матиме славу святої через ту кров мучеників, що проллється в ній.

Посміхаючись Гільйом відповів:

— Але я зовсім не кидав свого наміру, я трохи тільки змінив його... Хіба не казав я тобі сам про свої вагання та сумніви, що так жорстоко мучили мене? Знати, що в твоїх руках доля всього світу, і разом з тим тремтіти й вагатися, питаючи себе, чи вистачить розуму, щоб зробити те, що потрібне. Як це все важко! Мене лякали всі гріхи нашого великого Парижу, всі помилки, які недавно зробив він на наших очах. Я питав себе: чи досить розумний та бездоганний сучасний французький уряд, щоб можна було довірити йому владу? А до якого страшного лиха може призвести такий винахід, як мій, коли буде він у руках легковажної нації, чи може диктатора, войовничої людини, що зробить із нього знаряддя міжнароднього терору, вживе його на те, щоб завести на землі загальне рабство!.. Ні, ні! Я не хочу увічнити війну; навпаки, я поклав собі вбити її.

Ясно й докладно розповів він свій новий проект,

і здивований П'єр почув там ті самі думки, що їх висловлював колись при ньому генерал де-Безонне, що мав зовсім іншу мету. На Гільйомову думку, війна неодмінно вб'є саму себе великими успіхами військової техніки. Колись, як служили у війську наймані вояки, а згодом некрути, порівнюючи невеликий відсоток люду, що витягав відповідний жереб, війна була ремеслом, і дехто навіть міг захопитися нею. Але ж, з того часу як увесь світ іде на війну, більше вже окрема людина битися не хоче. Озброєні народи, — за невблаганною логікою речей, це знищення армій. Скільки часу згодяться народи додержувати убивчого для них озброєного миру під тягаром щоразу більших військових бюджетів, що потребують цілих мільярдів, щоб можна було лякати одним одним? І як зрадіє все людство, як легко зідхне воно того дня, коли, раптом з'явившись, нова грізна гармата, що одним пострілом нищить цілі армії й руйнує міста, зробить війну неможливою й примусить усі держави роззброїтися! Війну, що губила стільки людей, буде вбито, знищено саму. Це була повсякчасна Гільйомова мрія, і тепер захоплювало його те, що мрію цю негайно треба здійснити.

— В мене все налагоджене якнайкраще!—казав він. Коли я загину, вийду з числа живих, то тільки для того, щоб перемогла моя ідея... Останніми днями — ти бачив сам — я сидів до пізнього вечора з бабусею, зачинившись в її кімнаті. Упорядковували папери, умовлялися, що робити далі. Вона знає мою волю й зробить усе, що я казав, навіть коли б довелось їй заплатити за те життям... Я не знаю людини великодушнішої та відважнішої від неї. Тільки но я загину, під цим камінням, тільки почує вона, як Париж затрясється від вибуху базиліки Св. Серця, від того вибуху, що дасть початок новій добі, бабуся надійшла урядові кожної з великих держав формулу винайденого пороху, а так само рисунки куль та гармати, щоб стріляти ними. Усі потрібні поясняльні записки в бабусі. Отже, я дарую усім народам разом страшну ту руйницьку силу, що раніше хотів подарувати самій тільки Франції, але передумав. Тоді всі держави, маючи до своїх послуг

в однаковій мірі цю грізну силу, муситимуть роззброїтися, бож недоцільність обопільного нищення буде наочна.

П'єр слухав, страшенно здивований. Він почував себе так, немов потрапив у якийсь могутній механізм, — колеса захопили й дробили його розум під грандіозністю цього проекту, одночасно й дитячого, і геніального.

— Нащо тоді висаджувати в повітря церкву, нащо помирати самому, коли ти хочеш відкрити свою таємницю всім великим державам? — спитав П'єр.

— Щоб мені повірили!

Викрик цей вирвався з Гільйомових уст з надзвичайною енергією. І потім він додав:

— Треба з цієї базиліки зробити купу грузу й поховати себе під ним. Без такого наявного доказу страшної сили мого пороку, чого доброго, можуть не звернути уваги на мій винахід, вважати мене за захопленого ентузіяста, що дуже часто трапляються серед винахідників. Потрібні тисячі жертв, річки крові, щоб на завжди кров перестала литися.

І з величним жестом Гільйом вернувся до того, що висадити в повітря базиліку Св. Серця треба невідкладно:

— А крім того, Сальва зробив мене спадкоємцем своєї ідеї, що неодмінно треба чинити акт справедливості. А коли я сказав собі, що треба поширити його розміри, надати йому символічного значіння, підкреслити його, приносячи себе в жертву, щоб найшвидше покласти кінець війні, то це тому, що я мислитель, учений. Може й найкраще самому бути втіленням своєї ідеї й пройти в світі, як вулкан, що міняє все навколо себе, лишаючи життю обов'язок переробити людство.

Свічка вже догорала, і Гільйом підвівся з каменя, на якому ввесь час сидів. Глянувши на годинника, побачив, що через десять хвилин буде чотири. Від його рухів ходив легенький вітрець і вогонь на свічці коливався. Здавалося, що п'ятьма в церковному підземеллі стала ще густіша, набита міна могла вибухнути від найменшої іскри.

— Час уже надходить... Дорогий брате, поцілуй

мене і йди собі. Ти знаєш, як я люблю тебе, яка гаряча приязнь до тебе прокинулася в моєму старому серці. Люби мене, як я тебе люблю, і знайди в собі силу любити мене так, щоб дозволити мені померти, виконуючи свій обов'язок... Поцілуй мене, поцілуй мене і йди, не оглядаючись.

Голос затремтів від глибокої, ніжної любови до брата. Він боровся з собою, щоб не заплакати, бо сльози от-от бризнуть. І коли перемиг себе, то почув, що він вже неземна істота, що не належить уже до живих.

— Ні, брате, ти не переконав мене,—відповів П'єр, не ховаючи своїх сліз.—І саме тому, що я люблю тебе так кріпко, як і ти мене, люблю тебе всією моєю істотою, я не піду звідси. Ще раз кажу тобі, що це неможливо... Ти не можеш стати божевільним убивцею, навіть коли б хотів цього.

— Чому ні? Хіба я не вільний? Мене вже ніщо не зв'язує, я зробив усе, що життя поклало на мене... Сини вже повиростали, виховані та освічені. Марі—це був єдиний ланцюг, що приковував мене до землі, але ж я віддав її тобі.

П'єр почув, що це може бути йому за аргумент, і негайно використав його:

— То ти хочеш померти тільки тому, що віддав мені Марі?.. Признайся, що ти ще кохаєш її! — скрикнув він.

— Ні!—скрикнув Гільйом.—Я вже її не кохаю, присягаюся! Я віддав її тобі і тепер уже не кохаю.

— Це тобі так тільки здавалося, а тепер ти сам бачиш, що кохаєш її. Ти схвилювався, тільки но зайшла мова про неї, а доти був ти цілком спокійний, коли ми говорили про те страшне, що надумав ти зробити. Цілком зрозуміло, ти хочеш померти тільки тому, що втратив Марі.

Гільйом якось завагався, говорив уже немов сам із собою, понизивши голос, уривчастими, незв'язаними фразами:

— Ні, ні, це не так!.. Це було б не гідне великої ідеї, що я їй служу, якби через муки кохання дійшов

я до такого страшного діла... Ні, ні! Зважився я на це в цілому розумі. Я роблю не ради особистої користи, а в ім'я правосуддя та ради людства, щоб знищити війну та злидні.

І з великою мукою скрикнув:

— Ах, яку ти мені зробив прикрість, отруївши радість смерті! Я силкувався створити стільки щастя, скільки мав сили, і я викреслював себе з числа живих, спокійний, що лишаю вас щасливими. І тепер ти зіпсував мені саму смерть... І все ж таки ти помиляєшся. Хоч я й силкуюся зрозуміти самого себе, але ж серце моє не обливається кров'ю: як коли я й люблю Марі, то такою любов'ю, як і тебе.

А проте він був збентежений, боявся збрехати самому собі. І поволі гнів опанував його.

— Слухай П'єре, буде вже! Набалакалися вже, час надходить... Востаннє кажу тобі: іди звідси! Я хочу, щоб ти пішов звідси, я наказую тобі!

— Я не послухаюся тебе, Гільйоме... Я лишаюся тут. І це дуже просто: мій розум не перемиг твого божевілля, отже запалюй цю міну, і я загину тут разом із тобою.

— Загинеш, ти? Ти загинеш? Ти не маєш на це права, ти не вільний!

— Вільний, чи не вільний, це однаково. Але присягаюся тобі, що загину тут разом із тобою... Коли йдеться тільки про те, щоб кинути цю свічку в міну, то скажи тільки слово, і я зараз візьму й кину її туди.

Він зробив рух рукою, і Гільйомові здалося, що П'єр хоче зробити те, що казав. Гільйом спинив його, і міцно стиснувши братові руку, спитав:

— Нащо тобі вмирати? Це було б справжнє безглуздя, досить людей помре й без тебе. Нащо обтяжати мою совість ще й зайвим цим страшним злочином? Я бачу, що ти силкуєшся зворушити моє серце, розчулити мене.

І раптом йому спало на думку, що П'єр тільки прикидається, і розлючений, скрикнув:

— Ти хотів узяти свічку, щоб погасити її, а зовсім

не на те, щоб запалити міну. Ти думав, що після того я не матиму сили зробити... Поганий же з тебе брат!

П'єр відповів:

— Можеш бути певен, мене ніщо не спинить, і я не дам тобі зробити твоє страшне, твоє безумне діло.

— То ти, ти гадаєш, що зможеш мені перешкодити!

— Так, я вчеплюся в тебе, вхоплю тебе руками за плечі й не дам тобі виконати злочин!

— Ти не даси мені, нещасний?! Ти смієш думати, що мені перешкодиш?!

Задихаючись, увесь тремтячи з люті, Гільйом стиснув П'єра так, що в того затріщали ребра. Брати вхопили один одного, їли один одного очима, тяжко дишали в цій камері, що нагадувала підземну в'язницю, повну їхніх величезних тіней, схожих на лиховісні примари, немов злилися в одне ціле. А навколо них була чорна пільма, і в ній вогник свічки здавався маленькою жовтою зірочкою, що ледве мигтіла в пільмі. На цю хвилину глибоко в підземеллі могильна тиша, що таким важким тягаром давила обох братів, немов здригнулася, переймаючись потроху далекими звуковими хвилями. Здавалося, загудів десь невідомий дзвін смерти.

— Чуєш?—сказав Гільйом уривчастим голосом.—Це їхній дзвін дзвонить там нагорі. Вже час, я присягнув зробити те, що задумав, і ти не можеш мені перешкодити.

— Ні, доки я живий, я не дам тобі цього зробити.

— Доки ти живий?.. Бережися, брате, кажу тобі!

До глибини підземелля було чути веселі звуки великого церковного дзвону — „Грубіяна“. Гільйом ясно уявляв собі врочисту базиліку, з десятьма тисячами народу. Сяйво надзвичайної кількості воскових свічок пом'якшувалося клубами ладану, що підносився з кадильниць. І раптом з нестримною силою опанувала його лють проти несподіваної перешкоди.

— То ти перешкоджатимеш мені, поки живий? Поки ти живий?—повторяв він, як несамовитий.—Ну, то помри ж ти, нещасний!

І в його збентеженому, безумному погляді блиснула страшна думка. Вхопивши цеглину, що лежала тут на підлозі, високо підняв її над головою й замахнувся нею.

— Ну, що ж — бий! — сказав П'єр. — Убивай мене! Спочатку забий рідного брата, — а потім уже убивай інших!

Цеглина якраз уже спускалася на П'єра, але ж руки, що держали її, певно інстинктивно відхилилися, і цеглина тільки трохи зачепила П'єрове плече. Але ж П'єр похитнувся й упав у п'їтми навколїшки.

Гільйом, страшенно обурений, був немов без тям. Побачивши, що П'єр упав, він подумав, що вбив його. Але що ж сталося поміж ними? Що він зробив? Хвилину стояв нерухомий, роззявивши рота, витріщивши спереляку очі. Немов очманїлий, придивлявся він до своїх рук, ніби почував, що з них тече кров. Потім стиснув руками чоло, воно так невимовно болїло. Невідступна безумна ідея, раптом вирвана з його мозку, лишила після себе такий бїль, мов розколювався череп. І раптом сам упав на землю, й заривав на весь голос:

— Брате, дорогий брате! Що я наробив! Я — страховище.

П'єр гаряче обняв його:

— Брате, це пусте, присягаюсь тобі... Ах, яке щастя, нарешті, ти плачеш! Ти врятований, я знаю напевно; ти врятований, бо плачеш!.. Як це гарно, що ти розлютився, що твій гнів проти мене скінчився, і zarazом зникла безумна твоя мрія про страшне, жорстоке насильство...

— Ні! Я сам себе лякаюсь!.. Забити тебе, тебе! Треба бути гіршим від звіра, щоб забити рідного брата! Але ж я хотїв забити й усіх інших, усіх, що там, нагорі... Кров стигне в мене в жилах!

Зуби йому цокотїли, тремтіло все тіло. Він був зовсім приголомшений і немов тільки но прокинувся від сну. Братовбивство яскраво по-новому освітило те, що думав він учинити, й увесь колишній його план уважав він тепер за безглузде злочинство, а замислив його хтось інший.

— Забити тебе! — повторив він ледве чутним голо-
сом.— Ніколи я не зможу простити собі всього. Тепер
моє життя скінчилося, я не зважуся жити далі.

П'єр ще дужче притиснув брата до своїх грудей і
скрикнув:

— Що ти кажеш? Хіба ж не полюбили ми зараз
один одного новою щирою любов'ю, як брат брата.
Коли пощастило мені врятувати тебе, як ти врятував
мене, ми будемо зв'язані ще щільніше... Ти пригадуєш
той вечір у Нельї, коли заспокоював ти мене, прити-
скав мене до свого серця так, як тепер притискаю я
тебе до свого? Я висповідав тобі свої муки, розкрив
перед тобою своє серце, спустошене безвір'ям, і ти ка-
зав мені, що треба жити, що треба кохати... А згодом,
брате, ти зробив мені ще більше: ти вирвав із своїх
грудей свою любов і подарував її мені. Щоб зробити
мене щасливим, ти віддав власне своє щастя. Ти вря-
тував мене, давши мені віру... Яке щастя, що тепер
прийшла моя черга, що тепер я можу врятувати тебе,
повернути тебе до життя!

— Ні! На мені невитравна пляма твоєї крові! Я не
маю вже надії...

— Ні, ні! Надія в тебе є! Згадай, як ти сам умов-
ляв мене поклатися на життя. Поклади ж і ти свою
надію на життя, на любов, на працю.

Тримаючи один одного в обіймах, обливаючись слізь-
ми, брати тихенько розмовляли. Воскова свічка догоріла й
раптом погасла, але ж вони того не помітили. У непрогляд-
ній пітьмі підземелля, серед владної могильної тиші, що
знов запанувала тут, лилися покутні сльози їхньої бра-
терської любові. У П'єра це були сльози радості, він
радів, що пощастило йому повернути братові свій борг,
врятувати його, як колись Гільйом урятував його са-
мого. А в Гільйома високий розум поєднувався з ніж-
ним, мов у дитини, серцем, і він плакав від хвилю-
вання, бо, підпавши химеричній мрії, захопившись лю-
бов'ю до справедливості, до людства, дійшов до зло-
чинства. Крім того, в цих сльозах було багато ще де-
чого, що обмивало та очищало серця обох братів. У
тих сльозах почувався протест проти всіх взагалі стра-

ждань, почувалося бажання, щоб людство було звільнене від усього лиха, що тяжить на йому.

Потім Гільйом штовхнув ногою плиту, і вона прикрила набиту міну. Після того П'єр, ідучи навпомацки в пітьмі, тримаючи за руку свого брата, мов дитину, вивів його з підземелля.

А у великій майстерні під вікном, сиділа на той час бабуся й робила звичайну свою роботу. Як і завжди, була вона велично-спокійна, але ж іноді поглядала на годинника, що висів на стіні ліворуч від неї. Потім немов інстинктивно починала дивитися на базиліку, що незакінчену її будівлю видно було крізь рештування, яке немов одягало її величезним панцирем. Вона все шила, мовчки, рівними штихами. Бабуся була дуже бліда, але ж обличчя мужньо-спокійне. Марі вишивала, сидячи по той бік столу навпроти неї, і уже разів із двадцять кидала роботу. Вона почувала якесь нервово хвилювання, і тому нетерпляче так смикала голку, що навіть рвалися нитки. Якась безпричинна тривога важким тягаром лежала на серці. Марі казала, що не розуміє, з чого це. Але ж надто схвилювані були й троє Гільйомових синів: вони хвилювалися, не могли всидіти на одному місці. Зараз, як батько пішов, кожен узявся до своєї роботи. Тома пиляв щось у лещатах, Франсуа намагався поринути в математичне завдання, Антуан, сидячи за одним із ним столом, малював із натури букет маку. Але ж марно силкувалися вони зосередити увагу на праці. Усі троє здригалися, коли чули найменший шум, підводили голови й дивилися один на одного, ніби питали: що ж таке сталося? Звідки в них оцей таємничий страх, що примушував їх раз-у-раз здригатися, не зважаючи на тепле сонце, що цілими снопами лилося у вікно? Щохвилини то той, то той із братів підводився, потягувався й сідав знову. Нічого не говорили, ніби не наважувалися порушити оцю тяжку тишу, і щохвилини тиша та ставала страшніша. За кілька хвилин до четвертої години немов якась утома опанувала бабуся. А може глибоко вона замислилася. Глянувши ще раз на годинника, бабуся поклала свою роботу на коліна, повернулася до базиліки. Стара нічого

вже не робила, тільки ждала й не зводила очей з величезних стін, що навколо них підносилося рещтування, гордовито вимальовуючись на блакиті червненого неба. І раптом, така енергійна, така мужня, здригнулася, коли врочисто й радісно загудів великий дзвін, що сповіщав про благословення причастя. Під цей час десять тисяч вірних наповняли церкву. Зараз мало вибити четверту годину. Стара вже не могла перемогти себе й підвелася; не зводячи очей із базилики, стояла вона, склавши руки, немов на молитві, і тремтіла всім тілом, ждучи страшної катастрофи.

— Що таке вам?—скрикнув Тома.—Бабусю, чого ви так тремтите?

Франсуа з Антуаном теж кинулися до старої.

— Може ви хворі?—питали вони.—Ви ж завжди були такі мужні, чого ж тепер ви так зблідли? Що сталося?

Бабуся мовчала. Ах, якби страшна сила вибуху, розколовши горб, потягла б і цей будинок у вогненний кратер! Померти всім разом із батьком, померти й трьом її онукам і їй самій! Це було її палке бажання, бо тоді нікому не довелося б плакати. І вона все ждала, ждала й не мала сили заспокоїтися, здригалася всім тілом, ждала й не зводила очей із базилики.

— Бабусю, бабусю!—скрикнула перелякана Марі.—Ви нас лякаєте! Ви не відповідаєте нам і все дивитесь туди, кудись далеко, немов би звідти подує гурикан і принесе з собою нещастя.

І раптом, як один, усі троє—Тома, Франсуа й Антуан—схвильовано скрикнули, з великою любов'ю:

— Батько в небезпеці, йому загрожує смерть!

Що знали вони? Абсолютно нічого певного. Правда, Тома дивувала та величезна кількість вибухового надіб'я, що наготував батько; Франсуа з Антуаном дуже добре знали ту палку любов до людства та велике обурення проти соціальної несправедливості, що ввесь час мучили ясний розум ученого. Але ж усі троє так шанували батька, що самі не дізнавалися про його наміри та вчинки, задовольняючись тим, що він сам розказував їм про себе. І тепер їх мучило тяжке перед-

чуття, впевненість, що батькові загрожує смерть. Починаючи від самого ранку, ніби почували вони в повітрі якусь невідому, страшну катастрофу. І від того передчуття тремтіли, як у пропасниці, просто були якісь хворі, не могли працювати.

— Батькові загрожує смерть! Батько може померти!

І три велетні щільно притиснулися один до одного, схвильовані, зворушені, відчуваючи непереможну потребу дізнатися, в чому саме та небезпека, щоб кинутися їй назустріч і померти разом із батьком, як не пощастить його врятувати. Бабуся вперто мовчала. На цю хвилину через майстерню пройшов такий самий таємничий холод смерти, який почували вони під час сніданку.

Вибило четверту. Стара звела до неба свої бліді руки й промовила:

— Батькові загрожує смерть! Врятувати його може тільки почуття обов'язку жити.

Троє юнаків хотіли кинутися — і куди, вони не знали, — щоб знайти батька, розбити все, що відокремлює його від них, перемогти невідомого, грізного ворога. Але ж бачивши свою несилю, вони так розлютились, впали в такий розпач, що сама бабуся мусіла їх заспокоювати.

— Батько вирішив померти, і померти один! — сказала вона.

Усі три здригнулися, але, скільки сили було, намагалися вернути собі твердість і спокій. Минали хвилини і здавалося, льодовий холод смерти поволі відлітає від них. Так іноді в сутінках влетить крізь вікно в темну кімнату лиховісний нічний птах і, облетівши її кілька разів, знов полетить надвір, забравши з собою тривогу й сум. Подібне сталося й тепер. Базилика стояла ціла. Земля не розкрилася, щоб поглинути її. Нестерпна страшна тривога й страх, що так стискував серце, поволі поступалися надії, тому феніксові, що завжди готовий відродитися з попелу.

І коли Гільйом повернувся разом із П'єром, то з усіх сердець вирвався той самий крик, сповнений радості, що буває, коли відроджується життя:

— Батько!

Поцілунки й сльози так схвилювали й без того збентеженого Гільйома, що він мусів сісти. Той погляд, яким оглянув він усіх присутніх, показував, що він вернувся до життя, але з розпачем у серці, як людина, що її примусили жити. Розуміючи весь сум його переможеної волі, бабуся підійшла до зятя й, лагідно посміхаючися, стиснула йому руки, красномовно показавши тим свою радість, що бачить його, що він, повернувшись до свідомості тих обов'язків, що їх накладає життя, не хоче кидати його прапори. Сам Гільйом, очевидно, надто вже мучився й почував себе розбитим. Усі це розуміли й ніхто не питав його, а сам він мовчки показав на П'єра, як на свого рятівника.

Марі, що стояла в кутку, кинулася П'єрові на шию, скрикнувши:

— Дорогий П'єре, я ніколи ще досі вас не цілувала! Бо мені хотілося поцілувати вас уперше за щось надто вже гарне... Я люблю вас, дорогий П'єре, люблю вас усім серцем!

Увечорі того самого дня, коли смеркало, Гільйом із П'єром, zostавшись самі у великій майстерні, спокійно розмовляли. Гільйомові сини кудись пішли, бабуся з Марі розбирали нагорі стару білизну, а пані Матіс, що принесла зроблену роботу, сиділа в темному кутку й ждала, поки дадуть їй білизни чи одежі, що треба полагодити. В сумуватих сутінках брати зовсім забули за неї й тихенько розмовляли собі.

Раптом стурбував, навіть збентежив їх, несподіваний гість. То був Янцен, з худорлявим обличчям, облямованим білявим волоссям, що нагадувало Христа. Заходив він до Фроманів рідко й ніколи не можна було знати, з якої пільми він з'явився й у якій пільмі зникне. Іноді цілі місяці про нього не чути було, а потім раптом з'являвся, мов грізний скороминущий метеор. Минуле й сучасне в його житті однаково було темне.

— Я їду сьогодні ввечорі, їду! — сказав він спокійним своїм голосом, що різав душу, немов гострий ніж.

— Вертаєтеся до себе на батьківщину, до Росії?— спитав Гільйом.

На Янценових вустах промайнула легка, зневажлива посмішка.

— Я скрізь і завжди на батьківщині,—відказав він.— Батьківщина моя скрізь, я зовсім не росіянин і не хочу належати до якоїсь національності, бо почуваю себе громадянином усього світу.

Величним рухом Янцен дав зрозуміти, що він космоліт, який не визнає політичних поділів на держави, і вічна його мрія про вселюдське братерство не знає жадних кордонів та меж. З деяких його слів обидва брати зрозуміли, що він хоче вернутися до Еспанії, де чекають його товариші. Там було багато роботи. Янцен спокійно сів на стілець і, розмовляючи з Гільйомом та П'єром, раптом, як звичайно, цілком спокійно промовив:

— До речі, ви напевно вже знаєте, що у Всесвітньому Ресторані на бульварі тільки но кинута бомбу? Трьох забито!

Здригнувшись, Гільйом із П'єром почали розпитувати його про подробиці. Янцен сказав, що був недалеко, чув вибух і бачив, як повилітали шибки в ресторані. Троє лежало на підлозі мертві та страшенно покалічені. Двох так і не впізнали, бо вони зайшли в ресторан випадково. А третій був дрібний рантьє; він заходив щодня й зайшов тепер, щоб пограти кілька партій в доміно. Вибух дуже зруйнував залю: мармурові столи порозбивано, люстри поламані, а від дзеркала — в кожне з них влучило по кілька куль, — лишилися самі тільки скалки. Як перелякалися всі! Потім, як лютували! Хвилину на вулиці був страшений тиск. Але ж того, що кинув бомбу, майже відразу заарештували, як, тікаючи, він завернув за ріг Комартенської вулиці.

— Мені спало на думку зайти й розповісти вам. Все таки краще, коли ви будете знати, — додав Янцен.

П'єр, страшенно переляканий, догадувався, хто саме взявся бути месником за Сальва, але ж спитав, кого заарештовано.

Спокійно, не поспішаючи, Янцен відповів:

— Отож то й погано, що він вам добре відомий... Це молодий Віктор Матіс, — ви ж його знаєте?

Надто пізно зрозумів П'єр, що не треба було питати про ім'я. Раптом він згадав, що хвилину тому Вікторова мати сиділа тут у темному кутку, за ними. А що, коли вона й тепер там?.. П'єр ясно бачив перед собою молодого Віктора, майже безбородого юнака, з високим упертим чолом, сірими очима, в яких блищав непохитно-логічний розум, з орлиним носом, тонкими вустами, що свідчили про енергійну волю та невблаганну ненависть. Юнак цей не належав до простого люду, він не був один із таких знедолених, як от Сальва. Він вийшов із лав буржуазії й мав таке гарне виховання та освіту, що міг би вступити до нормальної школи, якби не перешкоди. Для злочинного його замаху не можна було знайти жадного мотиву. Тут не було захоплення політикою, так само, як не було божевільної любови до людства, абож нестерпних страждань від безмежних злиднів. Матіс просто був руїник із принципу, упертий теоретик. Ця розумово розвинена людина, з великим запасом енергії та сильною волею, свідомо вживав могутньої сили свого розуму, на те, щоб із вбивства зробити знаряддя соціальної еволюції. Разом із тим це був поет і мрійник, але ж такий, що його мрії були найстрашніші. Таке страховище найлегше було пояснити безумною гордовитістю. Йому хотілося, непереможно хотілося, увічнити своє ім'я, поклавши голову на гільйотині: із-під її сокири, — він гадав, — народиться зоря кращого майбутнього. Послідовно треба було після цього вітати взагалі сліпу косу смерти, що стинає все на своєму шляху.

У майстерні темрява все густішала і знову подихнув холодний жах.

— Ех! — ледве чутно прошепотів Гільйом, — у нього все ж вистачило на це відваги.

П'єр ніжно стискав йому руку, почувуючи, що його брат був такий самий схвильований та обурений, як і він сам, і колишня божевільна мрія вже відступає перед свідомістю загально-людської солідарности. Може

цей злочинний вибух у ресторані став за найкращі йому ліки?

Янцен, безперечно, брав участь у тому злочині. І саме коли він казав, що Матіс помстився за Сальва, почувся мученицьке зідхання й на підлогу впало щось важке. Це впала непритомна Вікторова мати, пані Матіс. Як грім, уразила її несподівана звістка. Якраз бабуся спускалася з другого поверху з лямпою в руці. В кімнаті стало видно, і всі заклопотано кинулися помагати нещасній жінці, що лежала на підлозі в чорній своїй одежі, як смерть біла.

Серце П'єрові знову стиснулося від невимовного болю. Бідна, нещасна істота! Які муки посилає їй доля! Пригадав він свою зустріч із нею в абата Роз, пригадав, які труднощі перемагала вона, щоб жити, хоч бідно, але ж пристойно на нещасні ті су, що лишила їй немилостива до неї доля. Народилася вона в заможній провінціяльній родині, і за молодих років, покахавши свого вчителя музики, втекла з ним і вийшла за нього, хоч батьки того й не хотіли. П'єр пригадав, як увесь час переслідувало її нещастя: справи в чоловіка були погані, він захворів і помер. Удовою жила вона мов черниця, щоб пристойно виховати сина, але ж і тому не пощастило кінчити освіту, бо майже всі її гроші пропали через біржове банкрутство. І тепер єдина її втіха, її радість, єдина надія був цей син Віктор, — вона його до нестями любила. Мати була певна, що він пильно працює й незабаром дістане гарну посаду, відповідно до його хисту та здібностей. І раптом вона чує: безумний злочинець, що кинув у ресторані бомбу й забив там трьох людей, — був її син!

Бабуся допомгла їй, і пані Матіс прийшла до пам'яті, але почала так ридати, так гірко скаржитися на долю, що П'єр із Гільйомом інстинктивно стиснули один одному руки. У цьому братерському стиску рук злилися в одно схвильовані, але ж зцілені їхні душі.

V

Через п'ятнадцять місяців, одного золотого вересневого дня, Баш із Теофілем Мореном снідали в Гільйома

в його майстерні, перед вікном, звідки видно було весь неосяжний Париж.

Коло столу, в колисці, запненій запоною, спало здорове чотирьох місяців дитинча — син П'єра й Марі, Жан. Вони одружилися цивільним шлюбом у Монмартрській мерії, — єдино тільки, щоб дитина мала права. Обійшлися б вони й без цієї формальности, якби мер відмовився одружити законним порядком колишнього католицького священика. Гільйомові хотілося, щоб молоді жили в нього, щоб уся родина була вкупі, і П'єр із Марі оселилися в двох маленьких кімнатах над майстернею, а будинок у Нельї стояв порожній, немов у солодкому півсні, під охороною старої служниці Софі. Чотирнадцять місяців уже належали П'єр і Марі одному й увесь цей час жили собі весело й щасливо.

Але ж тут не було нічого дивного, бо в домі тут дихало миром, ніжною згодою та радісною працею. Франсуа щойно скінчив курс у нормальній школі з найвищими дипломами та науковими ступенями, які тільки могла дати ця школа, і збирався поїхати на вчителя до якогось із лицейів в Західній департамент, з тим, щоб незабаром кинути педагогічну кар'єру й віддатися тільки науковій праці. Антуанові випав блискучий успіх — цілу низку його чудових ксилографій — картини та сцени з паризького життя, — фахівці визнали за майстерну роботу. Через кілька місяців, навесні, коли Лізі Жаган мало сповнитися сімнадцять років, він мав із нею одружитися. Найстаршому Гільйомовому синові, Тома, пощастило ще більше, ніж братам, бо використавши геніяльну батькову ідею, він вигадав і здійснив, нарешті, план маленького двигуна, над яким довго так працював. Одного ранку, після того як зруйнувалися його величезні, але химеричні задуми, Гільйом, обмірковуючи питання, як практично використати могутній свій порох, натрапив на ідею використати його, як порушну силу, змінивши цим порохом гас у тому двигуні, що замовив його синові завод Грандідьє. Він узявся до роботи разом із Тома і винайшов новий механізм. Довелося натрапляти на силу-силенну всяких труднощів та перешкод, і цілий рік вперто працювати. І зате батькові

з сином пощастило створити задумане чудо. Воно стояло тепер під вікном, прикручене до дубової підставки; треба ще тільки де-не-де підшліфувати його. Двигун був малий, але розвивав величезну силу.

Бабусі було вже років немало, але ж це була перша серед працюючих бджіл, що жили в її зятя, такі веселі, такі спокійні тепер. Усі й усе слухалися цієї енергійної, мовчазної цариці-матері. Вона немов зовсім не підводилася із стільця перед робочим столом у майстерні, а проте була скрізь. Коли народився Жан, правнук, бабуся сказала собі, що виховуватиме його, як виховала Тома, Франсуа та Антуана.

Вона була повна відважної саможертви, і, здавалося, не може померти доти, пока хто з родини потребує любови, допомоги, її догляду. Марі захоплювалася нею.

Сина годувала Марі сама й хоча, як і колись, була весела й здорова, але ж іноді втомлювалася. Отже колисали й доглядали Жана невсипуші дві матері, а П'єр, ставши в свого небожа, Тома, за підмайстра, працював великими ковальськими міхами, обрубував та обпилював усе, що було треба. Слюсарство йшло йому дуже добре, і можна було сподіватися, що незабаром із нього буде добрий механік.

Цього ранку прийшли Баш із Теофілем Мореном і сніданок був веселіший та гомінкіший, ніж звичайно. Коли вже подали каву, несподівано прийшов маленький хлопець, син швайцарів із вулиці Корто, і сказав, що йому треба бачити пана П'єра Фромана. Уривчастими фразами він розповів, що пан абат Роз дуже хворий, от-от помре, і просить пана П'єра Фромана негайно, якнайшвидше прийти до нього.

П'єр, дуже схвилюваний, зараз же пішов із хлопцем. На вулиці Корто, у вогкій кімнаті на першому поверсі, що виходила в маленький садок, знайшов він абата Роз у ліжку. Старий був уже при смерті, але ж голова ще була ясна і він розмовляв, хоча й поволі, але ж цілком розумно. Черниця, що доглядала його, здавалося, була дуже здивована й збентежена, коли прийшов відвідувач, якого вона не знала. П'єр відразу зрозумів, що старого суворо доглядають, і абат Роз обду-

рив своє начальство, і тихесенько від доглядачки по-слав хлопця до свого колишнього товариша. І коли абат лагідно, але твердо попросив черницю залишити їх самих, та не зважилася не послухатися останньої волі старого священника й пішла з кімнати.

— Ах, сину мій, як мені хотілося з вами побалакати! Сідайте тут, ближче до ліжка, щоб ви мене могли краще чути. Приходить мій кінець, надвечір мене вже не буде, а я маю попросити вас про щось важливе.

П'єра дуже вразило те, як страшенно переінівся його старий друг. На блідому, немов уже мертвому лиці в старого священника жили тільки очі, — як і колись, вони сяяли ласкою, щирістю.

— Я б давно вже прийшов до вас, коли б знав, що можу чимсь допомогти! Чому ви не послали по мене раніше? Чи добре вас доглядають? — спитав П'єр.

Абат трохи зніяковів і, посміхаючися соромливою посмішкою, сказав:

— Мушу признатися вам, дорогий мій сину, що, як звичайно, я знову наробив дурниць. Я давав гроші таким людям, що, очевидно, не заслуговували на те. Вийшов новий скандал. В архієпископстві мені дали сувору догану, закидали мені, що я компромітую релігію. Потім, довідавшись, що я захворів, приставили до мене оцю добру черницю, що ви зараз бачили. Вони кажуть, що так мені буде краще, бо як лишити мене без догляду, то я можу померти на соломі, бо пороздаю свої простирадла, кому трапиться.

Він спинився, замовк, щоб набрати духу.

— Ви розумієте тепер, — казав він далі, — що цю черницю, дуже добру, справжню святу, приставлено, щоб доглядати мене й щоб не дати мені хоч перед смертю робити дурниці. І от, я мусів зробити маленьке шахрайство, сподіваючись, що господь бог простить мені його. Справа йде якраз про тих бідних, яким я помагав. І тому я хотів так побачитися з вами, щоб побалакати про них.

П'єрові виступили на очах сльози:

— Кажіть, я до ваших послуг. Я весь ваш, усім своїм серцем, усією своєю істотою.

— Так, так, я це знаю, дорогий мій сину, і тому саме й побалакати хотів із вами. Не зважаючи на все, що сталося, я тільки на вас покладаюся. Тільки ви можете мене зрозуміти й дати мені обіцянку, що допоможе мені спокійно вмерти.

Абат Роз тільки цим натякнув на тяжкий болючий обом розрив, бо старий вважав його за природний наслідок зустрічі з молодим розстригою, що повстав проти церкви. Він добре знав, що П'єр оженився, знав, що тим шлюбом Фроман перетяв остаточно собі дорогу до лона церкви. Але ж тепер, перед лицем вічності, абат Роз, здавалося, не зважав на все це. Він знав, що в П'єра щире серце, вважав його за людину, яка може палати найвідданішою любов'ю до знедолених. І цього було йому досить.

— По суті, бажання моє цілком натуральне, — сказав старий; помираючи, він знаходив у собі досить сили, щоб усміхатися.— Я хочу передати вам спадок. О, звичайно, це не дуже корисна річ, ніхто не заздритиме вам, — бо я лишаю вам своїх бідних, — іншого нічого в мене немає.

А надто турбувався абат за трьох нещасних. Перед тим, як розлучитися з тілом, душа його мучилася, що після його смерти вони будуть цілком безпорадні, не матимуть і тих нещасних су, які міг їм давати і вони якось перебивалися. Перш за все потребував помочі високий тесляр, Високий Дід, якого колись абат Роз із П'єром даремно шукали, щоб примістити його в притулок Інвалідів Праці. Його й прийняли були туди, але обурившись проти заведеної там дисципліни, він через три дні втік звідти. Справді, то був лютий дикун із поганою вдачею, а проте треба було врятувати його від голодної смерти. Щосуботи він приходив до абата Роз, діставав один франк, і на нього жив цілий тиждень. Була ще одна стара жінка, спаралізована, лежала в халупі десь на вулиці Мон-Сені. Треба було платити лікареві за те, що щоранку приносив їй хліба. А надто турбувала абата Роз одна молода дівчина — мати, з дитиною на руках. Хвора на сухоти, майже вмираючи, вона не мала сили працювати й мучилася тим, що після

Її смерти нещасна її дівчинка опиниться на вулиці. Спадщина тут була подвійна. Треба було помагати матері, поки вона не помре, а потім подбати за дочку, віддати до якогось порядного закладу.

— Вибачте мені, сину мій, що я накладаю на вас оці клопоти... Я спробував був звернутися до шановної черниці, що доглядає мене, але ж коли тільки я сказав їй про Високого Діда, то вона навіть перехристилася, так перелякалася. Те саме зробив і мій приятель, абат Таверньє. На всім світі, здається, не знайти чеснішої та добрішої людини, але ж, доручивши йому своїх бідних, я все таки не був би цілком спокійний. Розумієте, надто вже він розсудливий. Кажу вам, сину мій, що ні на кого іншого, тільки на вас, я можу цілком покластися. Вам треба взяти від мене спадок, коли хочете, щоб помер я спокійно.

П'єр плакав.

— Ах! Звичайно, я згоджуюсь і від щирого серця обіцяю вам виконати вашу волю! Для мене вона свята.

— Гаразд! Я наперед був певен. Отже, високий тесляр діставатиме від вас щосуботи 1 франк; ви подбаєте, щоб стара жінка мала хліб, допомагатимете молодій, хворій на сухоти, матері, а після її смерти врятуєте якимось її дочку... Ах! Коли б ви знали, від якого тягара звільнили ви моє серце. Тепер хай настає кінець, він буде мені прийнятний!

. Добродушне, кругле абатове обличчя, таке біле, сяяло невимовною радістю. Стискуючи обома руками П'єрову руку, абат не пускав його від свого ліжка, прощався з ним, із ясною, безтурботно-спокійною ласкою. Голос у старого такий уже був слабкий, що П'єр насилу міг почути останні слова.

— Я дуже радий, що помираю... Я вже не міг більше! Даремно роздавав я все, що в мене було, — я бачив, що це краплина в морі. Які це муки розуміти, що благодійність нікчемна, віддавати все, й не мати надії, що колись зцілити можеш муки! Ви мусите пам'ятати, як обурювала мене сама вже думка про це. Я казав вам, що, не зважаючи на розлуку, ми любитимемо один одного в особі тих знедолених, кому

ми помагали. І я мав рацію, бо ось тепер ви прийшли до мене й ставитеся до мене так гарно, як і колись, бож узяли від мене цей спадок, моїх бідних. А все ж таки я не можу, я не маю сили терпіти далі оці муки, я хочу вмерти! Навколо мене стільки муки, що мій розум у них захлинається... Я роблю всякі дурниці, поводження моє скандалізує вірних, я обурюю пастирів церкви, а проте мені не щастить зменшити хоч на одного нещасного оцю хвилю людських злиднів, що все зростає... Прощайте, сину мій! Старе серце швидко спиниться, воно розбите, знесилене, старі мої руки втомилися й почувають, що їх переможено.

Від щирого серця поцілував П'єр абата, і до краю схильований, пішов, мало не плачучи. Ніколи ще не доводилося йому чути сповідь, повну такого безмежного суму, як оті слова, що благодійність безсила, оті слова, що були криком душі цієї старої, щиросердої та незлобивої дитини, обдарованої такою найвищою добрiстю. Які невимовні муки повинен був терпіти він, коли упевнився, що християнське милосердя марне, бо не зважаючи на сльози співчуття, які ллютьсЯ вже стільки віків, на щедрі милостину, що роздають її стільки рук, — океан суму й страждань не тільки не висихає, — навпаки, розливається все ширше й загрожує потопити весь світ! Що ж дивного в тому, що така людина, як абат Роз, хотіла померти! Він усе ж таки зостався християнином, був щасливий тим, що звільняється від усього земного страхіття.

Прийшовши додому, П'єр побачив, що на столі давно вже прибрано. Баш і Теофіль Морен розмовляли з Гільйомом, а трое синів Гільйомових робили звичайну свою роботу. Марі теж сиділа на звичайному своєму місці, навпроти бабусі, і працювала, але щоразу підводилася, щоб глянути на маленького Жана, що спав, притиснувши до серця маленькі свої рученята. П'єр не хотів показувати свого хвилювання, і нахилився над колискою разом з молодію жінкою. Поцілувавши тихенько її в голову, він одягнув на себе фартух і пішов помагати Тома, що готував свого двигуна до роботи.

Майстерня зникла, П'єр нікого вже в ній не бачив, нікого не чув. Зворушення захопило його цілком і він почував тільки на губах запах волосся Марі. А все інше були мрії. Він пригадав той холодний ранок, коли старий абат, зустрівшись з ним біля базиліки Св. Серця, боязко доручив йому передати гроші бідолашному старому Лявевові, що незабаром після того помер, самотній, облишений, немов старий безпритульний собака, що подихає на вулиці. Який далекий був від П'єра цей сумний ранок! І скільки внутрішньої боротьби та душевної муки пережив він від того часу, як відродився потім! Він правив у церкві того дня мабуть востаннє і, тремтячи, пригадував тепер жахливе почуття одчаю, до якого призвело його зруйнування не тільки віри, а й надії. Перед тим він двічі вже пробував зцілитися від цього почуття, і обидва рази невдало. Він пригадав свою подорож до Люрду, де прославлення безглуздя переконало його, що ніяк не можна вернутися назад до первісного дитинства середньовічних народів, що їх гнітила темрява, примушувала смиренно схилити голову перед релігією. Подорож до Риму також довела йому, що колишня могутня влада папська відродитися не може. Він на власні очі побачив, що католицька релігія вже конає, що вона тільки величний привид на руїнах старого світу. Цей привид незабаром втратить будь-яку вагу й змішається з порохом від інших релігій. Потім побачив він, що даремна й проповідь християнського милосердя. Він уже не вірив, що врятувати оце нещасне людство можна благодійністю, і ждав катастрофи, що, в димі пожеж, у струмках крові, знесе з лиця землі грішне людство, засуджене на загибель. Священицька ряса душила його, примушувала його брехати і він не міг цього стерпіти, хоч брехня його мала те виправдання, що робив він це ради вищої мети. Переставши вірити в релігію, совісно й чесно ніс він на своїх плечах обов'язок священика, що, не віруючи сам, все таки мусить дбати за те, щоб вогонь віри ані на мить не згасав у серцях його стада. Його мучило завдання знайти нову релігію, нову віру й надію, для того, щоб заспокоїти

Європу, яка в найближчому майбутньому неодмінно стане демократична. Але ж не міг він погодити наукові факти з потягом до божественного, яким, здається, охоплено людство. І коли християнство має впасти разом із ідеалами благодійності, то доводиться поклати надію на саму тільки справедливість, що вимагають її майже всі в один голос. Ця боротьба ідеалів благодійності з ідеалами справедливості, де сперечалися його серце з його розумом, повинна скінчитися саме в цьому великому Парижі, де атмосфера була повна вулканічного попелу від попередніх струсів землі. Саме в Парижі, оповитому маривом грізного невідомого, повинен відбутися третій рішучий дослід, і після нього, нарешті, засяє істина, як ясне сонце. І тоді тільки вернуться до нього самі собою здоров'я, енергія та радість життя.

П'єр мусів перервати свої думки, бо треба було взяти у шахві інструмент і дати його Тома. І тут він почув, як Баш сказав:

— Кабінет мусів податися сьогодні на відставку. Він'йон сказав: „досить“, — він хоче зберегти себе.

— Він і так держався більш як рік, — сказав Морен. — Це дуже добре.

Через три тижні після злочину Віктор Матіс був вже скараний. А проте Монферранове міністерство негайно впало.

Нащо мати головою кабінету людину із залізною рукою, коли ця рука не в силі загнuzдати анархічний терор, і бомби, не зважаючи нінащо, все розриваються? Найгірше для Монферрана було те, що незадоволена була з нього Палата депутатів. А причина цього була його ненажерливість, що примушувала його брати собі надто великі шматки пирога і іншим нічого не лишалося. Цього разу довелося замінити його на Він'йона, хоч та програма реформ, яку він склав, лякала консервативні елементи французького народнього представництва. Але ж насправді Він'йон, не зважаючи на політичну його чесність та сумлінність, зміг здійснити тільки мізерну частину тієї програми. Руки в його були зв'язані боротьбою із силою-силенною всяких перешкод.

Нарешті, він вирішив правити так само, як правили інші. Отже виявилось, на загальне здивовання, що різниця між Він'їоном та Монферраном, власне кажучи, ледве помітна.

— А знаєте, знов починають говорити про Монферрана,—сказав Гільйом.

— Так,—і він має деякі шанси. Його посіпаки інтригують дуже.

Баш, що завжди глузував із Межа, казав, що цей депутат-колективіст грає найдурнішу роллю. Скидаючи одно по одному міністерства, він робить цим великі послуги різним парляментським ватажкам, що дуже вже ласі на казенні гроші, а сам не має жадних шансів колись правити.

Гільйом скінчив розмову.

— Е, та що там! хай собі гризуться на здоров'я! Аджеж боротьба в них іде тільки за особисті інтереси. Кожному хочеться царювати, щоб мати до своїх послуг гроші та владу. Але ж це не заважає соціяльній еволюції поступати далі. Народні маси поволі переймаються здоровими ідеями, а ідеї перетворюються на факти. Над дріб'язковими інтересами парляментських партій людство без упину далі й далі поступає.

Слова ці вразили П'єра і він знов поринув у свої мрії та спогади. Йому здавалося, що він переживає останню спробу і призвели до неї соціяльні та політичні умови сучасного Парижу. Французька столиця була немов той величезний казан, де варилося й кипіло ціле людство з найкращими, як і з найгіршими його елементами. Відразу могло здаватися, ніби відьми варять там своє надіб'я, змішуючи за диявольським рецептом найдорогоцінніші речовини з екскрементами для того, щоб зварити елексир любови та вічної молодости. У тім казані, перш за все, впадала в око піна парляментського шумування: Монферран, що безсоромно душив чесного республіканця Барру, купував продажну совість різних Фонсегів, Дютейлів та Шеньє, використовував такі посередності, як Табуро та Довернь, хитро-мудро визискував навіть соціялістичний фанатизм чесного Межа та шанобство такої розумної людини,

як Він'йон. Потім бачив він згубний вплив грошей, що їхня отрута в скандальній справі з Африканськими залізницями зіпсувала французьке народне представництво. Диявольська сила грошей зробила з самого переможного буржуа Дювільяра демона-спокусника, ту рану, що роз'їдала все, а в тому числі й фінансовий світ, і логічний наслідок цього був процес розкладу в самій Дювільяровій сем'ї—мерзенне суперництво матері з дочкою, яке скінчилося тим, що дочка відбила в матері коханця й жениха її з бою. Дювільярів син, Гіяцінт, віддав свою коханку, психопатку Розамунду, відомій своєю протиприродною розпустою повії Сільвіяні, з якою батько його одверто живе. Потім рештки старовинної французької аристократії, що вже занепала й швидко мала зовсім зникнути, — бліді постаті графині де-Кенсак та маркіза де-Моріньї. Далі провід на кладовище старовинного французького войовничого духу, якого представником був генерал де-Безонне; судове відомство, що плазувало перед тим, хто мав владу; різні Амадьє, що робили собі кар'єру голосними процесами; Лемани, що писали свої обвинувальні акти в кабінеті міністрів; політики, яким вони були щитами. Нарешті, брехлива та захланна преса, що жила із скандалів,—цей невичерпний струмінь наймерзенніших наклепів та дифамацій, де бабрався Сан'є,—безцеремонна безсоромність репортерів на кшталт Массо, що, совісти не питаючись, готові були писати замовлені статті, чи то за, чи то проти, як хотів той, хто ті статті замовляв. Як деякі комахи, здибавши свого пораненого товариша, якому зламано, наприклад, лапку і він вмирає, добивають його й пожирають геть усього, вся ця зграя, де кишіли хижа ненажерливість, егоїстичні інтереси та жадання, накинулася на нещасного безумця, як той упав на землю,—на бідолаху Сальва, що його божевільний злочин примусив збігтися всіх; і штовхаючи один одного, збиваючи один одного з ніг, мов звіри, поспішали вони вирвати кожен собі шматочок м'яса з виснаженого та обдертого вже трупу цього нещасного. І все це кипіло у величезному паризькому казані, кипіло разом із рознузданими бажаннями та пристра-

стями, що не спинялися перед насильством, утворювали собою страшелезну мішанину з огидними ферментами. Із цієї мішанини мали виробитися могутні хвилі благородного вина будучини.

П'єр розумів тепер справжнє значіння величезної тієї роботи, що відбувалася на дні в казані під брудною піною мерзенних покидьків. Його брат справедливо сказав йому про це: на арені політичної діяльності не мають жадного значіння пороки та хиби окремих людей, так само, як і хижа їхня ненажерливість до наживи, коли людство повільно йде наперед до поступу. Що могло важити виродження буржуазії, що вже зіпсована була аж до мозку кісток, що вже конала, так само як і старовинна аристократія, що її місце заступила колись буржуазія, коли за нею безперервно виступає невичерпаний запас міського та селянського простого народу! Що могла важити розпуста та моральна зіпсованість, що за причину собі мала зайві гроші та могутність, витончену розбещеність, що гналася за незвичайним у царині сексуальній! Що могло важити все це, коли, здавалося, уже були наявні докази, що всі великі міста, колишні світові столиці, платилися так само за пишній розквіт своєї цивілізації, що приносив із собою релігію краси та насолоди! І що могла важити навіть неминуча продажність преси, всі її гріхи та нерозум, коли взяти на увагу благодійний вплив її, як могутнього знаряддя для освіти народніх мас! Це ж була невсипуща суспільна совість, подібна до ріки, що хоча й забирає з собою мерзенну покидь, але безупинно тече, несучи на собі всі народи до великого моря братерського єднання, куди увіллються вони в майбутньому. Частина дріжджів завжди сідає на дно, а решта спливає; не можна вимагати, щоб у процесі людського шумування щодня перемагало добро. Щоразу потрібні бувають цілі роки, — багато років, щоб повільний процес еволюції здійснив якусь надію. У кожному разі самий факт шумування свідчив про невпинне поривання до поступу, що іноді помітно поліпшувало ту речовину, яка шумувала. Коли й досі наймана праця на зачумлених фабриках та заводах нагадувала ще ста-

ровинне рабство, коли чесні трудящі, як от Туссен, помирали з голоду на жебрацьких своїх кутках, немов знесилені, нездатні вже до праці шкапи, — не можна було забувати, що вже раз із цього величезного паризького казана чи, краще сказати, квасильні, бризнув колись могутній струмок волі й розлився по всій землі. Чому б і тепер не вдарить звідти струмок справедливості й, очистившись від піни та накипу, що бруднять його, не напоїть, нарешті, народи цілющою прозорою водою, що відродить їх до нового життя!

Баш і Морен, розмовляючи з Гільйомом, заговорили голосніше. І П'єр прокинувся. Розмовляли вони про Янца, що був скомпрометований в іншому замахові анархістів у Барсельоні. Але ж йому пощастило втекти, він тепер у Парижі, — принаймні Баш казав, що напередодні зустрівся з ним і пізнав його на вулиці. Подумати, такий ясний розум, таке завзяття та непохитно-тверда воля — і разом з тим усі ці таланти даремно витрачає на те, щоб служити такій мерзенній справі!

— Як воно буває, — сказав Морен, — Янцен гуляє собі на волі, а Бартес мусить жити, як вигнанець, у Брюсселі, у якійсь нещасній комірці, підтримуючи себе надією, що добре колись переможе. Він мусить жити так, коли на його руках немає краплини крові. І він мусів дві третини свого життя прожити у в'язниці — і все для того, щоб народи добули собі волю!

Знизавши плечима, Баш відповів:

— Так, воля, воля! Звичайно, річ вона гарна, а все ж таки ні до чого, коли не зорганізувати її, як треба.

І знову почалися вічні їхні суперечки: один брав свої доводи в Сен-Сімона та Фур'є, а другий — у Прудона та Огюста Конта. Туманний релігійний ідеалізм муніципального радника, що колись був членом паризької комуни, виявлявся в тому, щоб заспокоїтися на бадьорій вірі, — а педагог та колишній гарібальдієць не зважаючи на втому, після тяжкої життєвої боротьби, зумів зберегти в своєму мисленні непохитну наукову суворість логічних висновків та довіри до математичної формули світового поступу.

Баш докладно розповів про те, як недавно святкували пам'ять Фур'є. Купка вірних йому учнів прийшла з вінками на його могилу, було кілька промов. Це були зворушливі збори апостолів, які твердо вірили, що наука, якої вони додержувалися, — істинна, що колись, та навіть у найближчому майбутньому, переможе. Потім Морен вийняв із кишені цілу купу різних брошур, виданих від комітету позитивістської пропаганди. Тут були заклики та відповіді на різні запитання в формі популярно викладених монографій, де Контове ім'я, а надто його доктрину, вихваляли, як єдину ту підвалину сподіваної релігії майбутнього. Слухаючи це все, П'єр пригадав колишні розмови в Нельї, коли він сам вагався, і палко жадав чогось певного. Він силкувався тоді підсумувати поступ соціальної думки за все дев'ятнадцяте століття. Взаємні суперечності принципів та висновків у всіх цих попередників соціальної релігії збили його тоді з пантелику й зовсім заплутали. Фур'є цілком походив від Сен-Сімона й значною мірою заперечував його науку. Якщо сен-сімонізм залишав суспільство в нерухомих формах містичного сенсуалізму, то наука Фур'є намагалася підкорити суспільство ніби казарменному статуту, на який ніхто не міг би згодитися. Прудон тільки руйнував, і нічого не творив. Конт, вияснивши систему наук та поставивши наукове знання на належне місце єдиного розумового авторитету, навіть і не думав, що існує соціальна криза і її хвиля загрожувала знести все з лиця землі. А крім того, він скінчив тим, що захопився любов'ю — фактично його перемогла жінка. Конт і Прудон люто боролися не тільки один із одним, але й із Фур'є та Сен-Сімоном. У розпалі цієї загальної бійки не можна було відрізнити правих від винуватих, не можна вже було зрозуміти, які головні істини всі вони визнавали. Істини ці тоді здавалися затемнені і кінець-кінцем перекручені для П'єра, він нічого вже не розумів. А тепер, після повільної еволюції, що відбулася в ньому самому, вони були йому сліпуче ясні й незаперечні. В євангеліях усіх месій соціалізму серед хаосу взаємно суперечних тверджень щоразу натрапляв він на одне й те

саме. Скрізь говорилося, що неодмінно треба захистити знедолених і для того завести інший, справедливіший розподіл благ земних, відповідно до кількості та до вартості праці, а перш за все треба знайти відповідний закон, що встановив би норму для такого розподілу поміж усіма людьми. Хіба ж не ці істини мали лягти в основу релігії майбутнього, адже всі генії—попередники майбутнього соціального ладу—цілком були згодні один із одним щодо основних цих істин. Ці істини сучасне дев'ятнадцяте століття має передати майбутньому для того, щоб, виходячи з них, створило воно справжню людську релігію, релігію миру, взаємної солідарності та любови.

П'єрові думки раптом перескочили на інше. Йому здалося, що він знов у церкві Мадлен і слухає там кінець пастирської бесіди єпископа Марта про новий дух, і єпископ каже, що Париж, повернувшись знову на лоно християнства, через чудеса Св. Серця стане владарем світу. Ні, ні! П'єр ясно розумів тепер усю неправду цих слів. Париж міг бути владарем тільки через силу розуму, що спирається на вільний досвід. Безглуздя було віддавати його владі хреста, робити цю владу залежною від якогось забобонного й zarazом грубо-матеріального міту про величезне, кровоточиве серце. А проте виявилось, що клерикальний рух у Франції фактично безсилий. Прихильникам Ватікану, звичайно, хотілося б розчавити Париж бундючними пам'ятниками своєї влади над ним, спинити успіхи наукового знання в ім'я мертвого вже ідеалу, щоб накласти свою руку й на наступне століття. Ні, можна бути певним, що замість того наука змете з лиця землі й ту решту їхньої колишньої влади, яку вони ще мають. Їхня базиліка завалиться сама собою через самий подих істини, не треба буде навіть доторкатися до неї й пальцем. Багатовіковий досвід довів уже вузькість Ісусової євангелії та того соціального закону, що вона встановляє. З усього цього людство може вдержати в своїй пам'яті всього кілька моральних норм. А весь органічний лад стародавнього католицизму розсипається на порох. З католицького Риму стала вже пустка, руїна. Народи

відвертаються від нього, прагнуть нової релігії—такої, щоб не була вона релігією смерти. За перших часів християнства раб, закутий у ланцюги, горів надією, і, забуваючи про в'язницю, в якій страждав, мріяв про небо, де за горе й злидні на землі обіцяли йому вічне раювання. А тепер, коли наука зруйнувала оте облудне небо, оту нісенітницю про те, що буде після смерти, — раб, який став сучасним робітником, утомившись уже страждати та вмирати за ідею майбутнього щастя, вимагає собі справедливої нагороди тут, на землі, і не хоче задовольнятися ілюзіями. Досвід дев'ятнадцяти віків уже довів, що не можна зцілити рани людства благодійністю та милосердям. Тепер лишається покладатися тільки на справедливість та правосуддя. Ах, коли мине ще тисяча років, коли про католицизм згадуватимуть тільки, як про старовинні забобони, що зникли без сліду, люди навіть і зрозуміти не зможуть, як їхні предки могли терпіти цю релігію страшних мук та божевілля, де божество — кат, де людину намагалися скопити та мучити, загрожуючи вічними муками! Уся природа була тоді ворогом людству, а життя з його пориваннями та вимогами було прокляте. Цілком зрозуміло, що смерть вважали за визвольницю від такого життя. Цілих дві тисячі років поступ людства затримувала безглузда думка про те, щоб вирвати з людини все, що є в ній людського: бажання, пристрасть, вільну думку, волю та розум, — коротко, саме те, в чому сила людства. Як радісно буде прокинутися від цього кошмару, коли, скинувши з себе тягар марновірства, люди почнуть ставитися до безшлюбности з справедливою зневагою! Плодючість знову зробиться тоді чесною, і в урочистому гімні природних бажань та пристрастей, звільнених від путів та пристосованих до того, щоб служити спільній справі, праця буде в пошані, а люди любитимуть життя, і кохаючись дбатимуть за продовження його.

Нова релігія! Нова релігія! П'єр пригадав, що цей вигук злетів із його вуст ще в Люрді, повторив він його в Римі, коли наочно пересвідчився, що застарілий католицизм руйнується. Але ж цього разу він уже не

поспішався так гарячково, не було вже такої дитячої, хворобливої впертості, що примушувала його вимагати, щоб перед ним негайно з'явилося нове божество, щоб негайно створений був новий релігійний ідеал із усіма догматами та культом. Звичайно, П'єр був свідомий, що уявлення про бога стільки саме потрібне людині, як хліб щоденний. Прагнення до таємничого нестримно тягне людину до бога. Завжди здавалося, ніби людський розум єдину має собі втіху — потопати в океані невідомого. Але хіба ж не можна припустити, що науці в свій час пощастить задовольнити цю жагу? Бож наука, як збірник усіх істин та знаннів, що їх уже набуло заразом людство, є й безмежне поле, де розум людський має здобувати щоразу нові істини, Хоч як далеко він, цей розум, зайде на цьому полі, завжди буде перед ним нова безмежна царина для нових шукань і на ній, замість знаннів, доведеться фактично будувати гіпотезу, що заступить місце ідеалу. А крім того ж оця потреба божественного, хіба це не проста потреба почувати присутність божества? І коли знання щоразу більше задовольнятиме потребу все знати та все могти, хіба не можна вірити, що, кінець-кінцем, людство заспокоїться, перестане шукати істину, — бо релігійне поривання зіллється в людини з задоволеною любов'ю до істини. І тоді народиться наукова релігія, що остаточно й неминуче розв'яже довгі скитання людства, щоб знайти істину. Це й буде природний причал, де душі заспокояться, нарешті, в світі точного знання. Але щоб досягти цього причалу, треба пройти крізь пільму невідання та марновірства, через пільму, повну всяких примар та страхіття. Хіба не можна вже й тепер бачити загальні риси цієї нової релігії, що не протиставить бога світові та бачить скрізь єдність? Ідея єдності перетворює весь світ на закономірне гармонійне ціле і один із доводів цієї закономірності, між іншим, доведений тепер закон еволюції, що свідчить про споріднення всіх живих організмів. Попередники нової релігії — Дарвін, Фур'є та інші вчені і філософи — сіяли добре насіння. Але, щоб воно зійшло та щедро вродило, — скільки віків ще треба! За наших часів ніби за-

бувають, що католіцизм вироблявся й нидів протягом чотирьох віків підземної роботи, перше ніж він зійшов та владно виріс над більшою частиною цивілізованого світу. Отже, треба дати кілька віків і науковій релігії, що зародки її починають уже скрізь проростати, — і тоді, безперечно, вона зробить нову євангелію з чудових ідей Фур'є. З пристрастів та бажання буде тоді той важіль, що ним можна буде підняти світ. Обов'язковість та почесність праці визнають усі. Працю вважатимуть тоді за руховий механізм життя не тільки людського суспільства, але й усієї природи. А тому подбають вони за те, щоб привести його до ладу. Могутні сили, — людські пристрасті, — ніхто не буде тоді проклинати. Навпаки, їх збуджуватимуть та задовольнятимуть, щоб використати їх на добре всім. Вимоги справедливості, що стають тепер щоразу голосніші, ніж колишній великий німий оцей нарід, що його так довго дурили, що довго так терпів та страждав, — по суті, вираз поривання до щастя, того поривання що властиве всьому живому. Треба задовольнити потреби всіх, кожен хоче жити, щоб жити, — тобто, щоб тішитися з життя та з усіх його радощів, розвиваючи якнайповніше всі свої сили та здібності. Прийде час, коли це царство боже запанує на землі, а тому хай буде зачинений, хай зникне цей облудний рай, коли навіть тихі духом і страждатимуть деякий час, загубивши ту ілюзію, до якої звикли, — але ж і сліпі теж страждають, коли їм роблять болючу операцію, щоб звільнити їх від вічної страшної ночі, від пільми, в якій вони перебувають.

І раптом П'єр почув, що невимовна радість охоплює його. Саме на цю хвилину тихенько скрикнуло немовля, і П'єр прокинувся. Малий Жан, його син, давав знати, що він уже не спить. Колишній священник раптом ясно почув, що й сам він особисто визволився від пільми, брехні та страхіття й повернувся на лоно благодійної матері-природи. Страшно й згадати, що вважав уже себе за померлого, викресленого з життя й засудженого від бога-ката на небуття! Натомість, як тремтів він із радощів, коли бачив, що

любов зробила з ним справжнє чудо! Вона притягла його з цього небуття, вияснивши йому безпідставність його побоювань, що немає вже для нього можливості бути справжнім чоловіком, чоловіком-творцем життя. І справді, він не позбувся ще своєї життєвої сили, і за наявний доказ того було чарівне немовля, таке веселе, здорове, народжене від нього. Життя породило нове життя, і істина, тріумфуючи, засяяла, як сонце. Такі були наслідки третьої спроби, зробленої в Парижі, що завершилася блискучим успіхом, тоді як перші дві спроби в Люрді та в Римі скінчилися повною невдачею й кинули нещасного, що робив їх, у непроглядніший ще хаос тяжких вагань. Перш за все, вияснився П'єрові закон неминучості праці. Не мудруючи, він вибрав собі найскромнішу працю, а саме — слюсарство. Хоча й пізно почав П'єр вчитися його, але ж, не пропускаючи жадного дня без того, щоб не працювати, знав тепер, що навчиться його досить добре, щоб сумлінно виконати взяті на себе обов'язки. Якнайкраще розумів він тепер, що все життя, по суті, є сама праця, і тільки через неї існує й увесь світ. Потім П'єр зазнав щастя — він любив. Жінка, яку він любив, та дитина, що народилася від неї, врятували його. Ах, які довгі манівці треба було пройти, щоб прийти до такого простого, природного розв'язання! Скільки мусів він витерпіти, скільки помилок та забобонів мусів він подолати для того, щоб виконати обов'язок кожної людини. Самовіддана ніжна любов, що завжди боролася в ньому з розумом, любов, що від неї стискалося серце, коли він дивився на безсоромну експлуатацію безглуздя та зухвалі шахрайства, що робилися в Люрдському гроті з дозволу та потурання застарілого, а проте чванливого ще Ватікану, що теж завдавав П'єрові муки самим фактом свого існування, — любов ця знайшла собі, нарешті, законне задоволення, коли він став чоловіком, батьком, людиною, що покладає всі свої надії на чесну працю, як це наказує єдиний справедливий закон життя. Тільки в цьому була незаперечна істина, тільки певність її змогла принести с собою радісне щастя.

Переконані апостоли далекого майбутнього — Баш із Тоефілем Мореном пішли, потиснувши руки хазяям, обіцяючи зайти якимсь увечорі. Якраз почав плакати Жан і Марі взяла його на руки, розстебнула кофту, щоб погодувати його.

— О, наше мале знає свій час, знає, коли йому треба поїсти. Цього він уже нізащо на світі не пропустить. П'єре, глянь сюди! Мені здається, ніби він ще підріс за сьогодні.

Марі засміялася, а П'єр, теж посміхаючись, підійшов поцілувати дитину, а потім поцілував і матір, захоплений непереможною зворушливою ніжністю, коли дивився на маленьку рожеву істотку, що жадливо припала до чарівних жіночих грудей, повних животворчого молока. Від цих грудей підносився просто в лице аромат щасливого материнства, що п'янив його самого радістю життя.

— Але ж він із'їсть тебе всю! Він надто вже міцно ссе! — весело сказав П'єр.

— О, він навіть трохи мене кусає, але це приємно, і я чую, що він голодний! — відповіла щаслива мати.

Лице мовчазної й завжди такої серйозної бабусі осяяла посмішка і несподівано вона зацокотіла:

— Ви знаєте, сьогодні вранці я його важила, він важчий став ще на цілих сто грамів, і весь час був такий розумненький! Напевно з нього вийде колись дуже розумний та розсудливий маленький громадянин, якраз такий, як мені подобається. Коли йому буде п'ять років, я навчу його читати й писати, а на шістнадцятому році, мабуть, поясню йому, який повинен бути справжній чоловік... Хіба не так, Тома? Правда ж Антуане? Правда ж, Франсуа?

Троє дорослих її онуків засміялися й, стверджуючи, хитнули головами, вдячні за те, що бабуся зуміла дати їм лекції життєвого героїзму. Ніби всі були певні, що вона проживе ще років двадцять, щоб виховати Жана так само, як і їх виховала.

Коли П'єр із любов'ю дивився на жінку, як годувала вона дитину, підійшов до нього ззаду Гільйом і поклав обидві руки йому на плечі. Обернувшись, П'єр

побачив, що старший брат теж увесь аж сяє, стоїть такий радий. Очевидно, Гільйом цілком щиро радів, що бачить їх щасливих. Певний, що брат уже зовсім видужав і в оселі мирної праці панують тепер здоров'я та надія, П'єр почув себе подвійно щасливим.

— А що, брате, — ніжно спитав Гільйом — Чи пригадаєш ти, як я поясняв тобі, що мучишся тільки тому, що борються в тобі серце з розумом? Як і пророкував я, ти заспокоївся, полюбив те, що тобі зрозуміле. У тобі мали помиритися наша мати з нашим батьком, бо сумні їхні непорозуміння та сварки не втихали, втілювалися в твоєму серці, навіть і після їхньої смерті. Тепер усе скінчилося, — вони порозумілися й сплять у спокої твоєї душі, що й сама заспокоїлася.

П'єр був надзвичайно схвильований, зворушений. Його обличчя тепер таке енергійне та мужнє, осяяла радість. Його чоло, як і перед тим, нагадувало башту з непереможною цитаделею розуму, що була його спадщиною від батька, а ніжними рисами підборіддя та рота, так само, як і добрими, мрійними очима, він удався в матір. А проте, всі риси його обличчя злилися тепер у спільне гармонійне ціле, що дихало величною енергією. Невдачі перших двох спроб призвели до кризи ніжної любови, що від неї страждала й його мати, тієї любови, що впадала в розпач, обливалася кривавими слізьми, бо не могла задовольнити себе чимсь певним. Третя спроба дала П'єрові щастя тільки тому, що, повернувшись до трудящого, плодючого життя, взяв собі жінку, а вона подарувала йому сина. Отже він заспокоїв палку спрагу кохання, одночасно скорившись зверхній владі батьківського розуму, що так голосно промовляв йому. І розум переміг. Справді, П'єр страждав тільки тому, що боровся в ньому розум із серцем, і та боротьба захопила його цілком. Тепер він був чоловік, справжня людина, і страждання його були страждання людські. І як спокійно було йому, відколи його розум замирився із серцем, і обое були задоволені. Він почував себе нормальним та могутнім, людиною повною життя, мов той високий дуб, що виріс на волі й широке його гілля підноситься над усім лісом.

— Це було справжнє добре діло для тебе самого й для нас усіх, — сказав ніжно Гільйом, — не виключаючи й любих наших батьків, бо заспокоєні їхні тіні мають щастя жити разом у маленькому будиночку, де жили ми дітьми. Часто думаю я про той милий, дорогий будиночок у Нельї, що тепер доглядає його стара Софі. Мені ввижається, що в пільмі великого робочого кабінету спочивають дорогі наші небіжчики, чекають, доки прилучимося до них. Якою мирною оселею став тепер для них цей спустілий будиночок! З егоїзму захотів я, щоб ви з Марі жили тут, бо мені хотілося оточити себе щастям, але ж твій Жан, коли підросте та матиме сем'ю, неодмінно мусить оселитися в Нельї, щоб повернути старому будиночкові нову молодість.

П'єр і собі взяв брата за обидві руки й, пильно дивлячись йому в вічі, спитав:

— Ти щасливий?

— Так, щасливий, дуже щасливий! Щасливіший, ніж коли! Я щасливий, що люблю тебе так кріпко й ти сам мене любиш, як не міг би любити ніхто інший.

Їхні серця злилися в почутті цієї палкої братерської любови, найповнішого, найблагороднішого почуття з усіх, що єднають людей між собою. Брати ніжно поцілувалися, а Марі, весела, здорова й радісна, все ще годувала дитину й посміхалася до них, хоч на очі й наvertsалися сльози.

Тома, зібравши та перевіривши востаннє свого двигуна, нарешті пустив його. Це було справжнє чудо легкості та сили, що мало найменшу вагу проти величезної тієї енергії, що він розвивав. Двигун працював цілком спокійно, рівно, без шуму й не виділяв жадних смердючих газів. Уся родина захоплено дивилася на цю чудову машину, коли з'явився, надзвичайно вчасно, гість, славетний учений Бертеруа. Гільйом ждав на нього, бо сам просив його зайти, щоб подивитися, як працює двигун.

Великий учений відразу захопився. Пильно оглянувши механізм, зрозумівши, що за порушну силу в двигуні є вибухове надіб'я, Бертеруа почав палко вітати Гільйома й Тома. Особисто він давно вже переконався,

що використувувати вибухові речовини слід якраз на двигуни.

— Ви створили справжнє чудо, — сказав він. — Ваш двигун дасть незчисленні наслідки не тільки в промисловості, а й у всьому суспільному ладу, Так, так! Поки винайдено буде великий електричний двигун, якого ще немає, ваш двигун ідеальний. Тепер усі екіпажі можуть мати механічне тягло. Повітроплавство буде можливе, і завдання, щоб дати всім оселям потрібну механічну енергію, розв'язано тепер якнайкраще. Як далеко наперед поступило через вас людство. Віддалення ще зменшаться, будуть нові шляхи сполучення, і люди впевняться, що вони брати поміж себе. Отак, дорогі мої друзі! Цим двигуном ви зробили людству велику послугу й подарували йому чудовий подарунок!

Потім почав жартувати з нового вибухового надіб'я, що мало таку страшну згубну силу, а тим часом його вживають на таку корисну для людства річ.

— Я вгадав, Гільйоме, що в справі Сальва ваш винахід відограв свою роль. Уявіть собі, мені здавалося, що, вдаючи з себе винахідника, який хоче зберегти свою таємницю, ви ховали від мене формулу вашого пороху, бо мали намір висадити в повітря цілий Париж!

Гільйомове обличчя стало серйозне. Він трохи зблід і признався.

— Був час, коли я справді мав такий намір.

Бертеруа все сміявся, вдаючи, мов вважає це за жарт, але ж він відчув, як волосся зворушилося йому на голові.

— Ну, мій друже, ви зробили дуже добре, багато краще, подарувавши людству це чудо. У кожному разі, справа була не легка й дуже небезпечна. А тепер грізне вибухове надіб'я, що мало нищити людей, мусить покійно працювати, поліпшувати добробут людський. Отже, все виходить на краще. Я сам певний цього і завжди це кажу.

Оця лагідність, повна такої величної терпимости, дуже зворушила Гільйома. Це правда, Бертеруа мав рацію, грізна руїницька сила зробилася слухняною

служницею поступу. Вулкан приручено, — він робився знаряддям мирної праці, що давала добробут та цивілізацію. Сам Гільйом зовсім уже забув про свій цілком уже розроблений та закінчений проект смертельної гармати, що мала змести з лиця землі цілі армії та міста. Останній винахід задовольняв його цілком, бо полегшував людську працю та звільняв від надсильної напруги. Він уважав це за деякий додаток до тієї суми справедливості, що є на землі, і радів, що зміг його здійснити. Повернувшись до вікна й дивлячись на базиліку Св. Серця, не міг він зрозуміти, як хоч на хвилину міг він збожеволіти й ледве не вчинив безглузлого свого злочину. Безперечно, він захворів тоді на божевілля, яке народилося через гнів та помсту, що так буйно розросталися тепер. Але ж можна було вірити, що знищення та вбивство є плодотворчий той подвиг, що дасть людям велике та розкішне щастя! А насправді, насильство уже з природи своєї завжди переходить через край. А крім того, воно завжди обурює почуття загально-людської солідарності навіть у тих, ради кого його вчинено. Народ, велика маса, обурюється проти того, хто сам карає. Вулкан, так, вулкан — є звичайне явище природи, але ж він струшує великий обсяг земної кори, що підноситься під нестримним тиском внутрішнього полум'я, щоб висунути величезні гори Альп або створити вільне суспільство, як це роблять народні маси під час революції. Хоч яке героїчне це божевілля, прикрашене спрагою дістати мученицький вінець, — убивці все таки лишаються вбивцями, і діяльність їхня, замість добра, сіє тільки лихо. Правда, з крові таких мучеників народжуються такі самі вбивці, але ж коли Віктор Матіс був месником за Сальва, то разом унеможливив будь-яке співчуття до цього нещасного, бо його замах, — так думали всі, — був ще злочинніший, ще нікчемніший, ніж злочин першого.

Засміявшись, Гільйом теж махнув рукою, немов хотів показати, що він остаточно видужав, і сказав:

— Ви маєте рацію, все виходить на краще, бо все нарешті дає тріумф істині та справедливості. Шкода

тільки, що іноді чекати доводиться цього цілі тисячі років, поки прийде час... Щодо мене особисто, то я випущу своє вибухове надіб'я на ринок, щоб міг його виробляти кожен, хто матиме належний дозвіл від уряду. Хай це буде загальне майно... А разом з тим я зрікаюся колишньої моєї мрії зробити власними силами соціальний переворот.

Бертеруа енергійно протестував. Цей офіційально визнаний великий учений, член інституту, що мав велику платню й силу-силенну всяких почесних посад та відзнак, показав на маленького двигуна й відповів з такою енергією, якої не можна було й сподіватися від сімдесятилітнього діда:

— Оце й є єдина справжня, єдина можлива революція! Чого вам ще треба? Революцію роблять саме цим, а не безглуздими бомбами. Людина стає революціонером не тим, що нищить, а тим, що творить... Скільки разів уже казав я вам, що єдина серйозна революціонерка — це сама наука. Перебуваючи в своїй сфері понад жалюгідними так званими політичними подіями, не зважаючи на нікчемну агітацію фанатиків та шанобливців, вона виробляє майбутнє людство, готує для нього істину, справедливість та мир... Ах, сину мій, коли ви хочете змінити закони світу, коли ви хочете дати людству трохи більше щастя, вам не треба далеко ходити; лишайтесь в своїй лабораторії, працюйте, бо людське щастя може народитися тільки з наукових ваших приладів.

Звичайно, він трохи жартував, але ж у тоні його почувалося щире переконання й разом з ним зневага до всього, що не було знання. Його навіть не здивувало, коли П'єр скинув із себе рясу. І, як і перед тим, він співчував розстризі-священникові, що одружився й мав дитину.

Двигун надзвичайно швидко працював і тільки трохи дзижчав, як муха на сонці. Навкруги була вся щаслива родина і кожен з її членів був задоволений і щиро радів із наукового Гільйомового тріумфу. І ось малий Жан, мосьє Жан, покинув нарешті ссати, і з ротиком, на якому ще видно було молоко, теж звернув свою

увагу на машинку, що здавалася йому гарненькою цяцькою. Очі в Жана заблищали, на щічках з'явилися ямочки, і з веселим криком простяг він до двигуна свої рученята.

Марі, що спокійно, не соромлячися застібала собі ліф, засміялася й піднесла сина ближче до двигуна, щоб краще роздивився він цяцьку.

— Правда, яка весела цяцька, мій маленький? — сказала вона. — Дивись, як швидко воно рухається, зовсім як живе!

Навколо неї всі тішилися із здивованого та захопленого маленького личка; малому, очевидно, дуже хотілося доторкнутися до машини.

— Так, — казав Бертеруа, — цяцька жива й така ж могутня, як сонце, оце величне сонце, що сяє над усім величезним Парижем, і що через нього досягають і люд, і речі. Адже й самий Париж такий самий двигун чи, може, великий казан, у якому готується майбутнє. А вчені, як от ми з вами, під тим казаном підтримують негасимий вогонь... Зараз, дорогий мій Гільйоме, ви кочегар, ви готуєте майбутнє через створене чудо, що має поширити ще обсяг діяльності великого нашого Парижу.

Слова ці надзвичайно вразили П'єра. Він знову уявив Париж, як величезну квасильню від одного краю виднокругу до другого. Тут, у цій квасильні із страшенної мішанини та найкращих, як і найгірших елементів, вироблялося майбутнє століття. Але ж тепер П'єр ясно бачив крізь шумування егоїстичних бажань дріб'язкового шанолубства та всякої дрібної покиді силу-силенну витраченої праці, героїську працю ремісників, що працювали по заводах та фабриках, вперту розумову працю молоді, що вчилася щиро та смиренно, засвоюючи собі ті знання, що набули їх попередники, намагалися й собі поширити знання. У цій захопленій праці було все майбутнє. Воно вже вироблялося, і можна було мати надію, що незабаром піднесе воно над світом сяйво зорі нового дня. Якщо античний світ мав собі Рим, що, виродившись, тепер уже конав, за нових часів його місце заступив Париж, сучасний центр

народів. Цивілізація немов разом із сонцем іде від сходу на захід, і сучасний її центр є Париж. Він є мізок, усе минуле; багато століть перед сучасною величністю Парижу підготувало його, щоб він став столицею цивілізації, тим джерелом, звідки тече струмок волі. Учора він кидав окремим народам гасло волі, а тепер обіцяє принести їм науку та справедливість, новий символ віри, що нетерпляче ждуть народні маси. Добрість, веселощі, лагідні пестоші, поривання, що спонукає знати все, і великодушна готовість до саможертви зливаються в ньому в одно гармонійне ціле. У робочому люді своїх передмість, у хліборобській людності своїх околиць Париж має незчислений запас людського матеріалу, звідки майбутнє зможе черпати без ліку. Дев'ятнадцяте століття кінчається, а майбутнє століття, ним почавшись, розвиватиметься, і весь гомін його напруженої, дивовижної праці, все сяйво, що підноситься над ним, і віддає йому всю землю, немов світло того маяка, все, що виходить з нього, гуркочучи, мов буря, — готує сяйво ясного майбутнього — і воно дасть щастя людству.

Захоплена Марі, трохи скрикнувши, показала рукою на Париж.

— Дивіться, дивіться! Париж сяє золотом, немов нива, вкрита щедрими жнивами ясного світла!

Захопилися всі, бо й справді картина була надзвичайна. П'єрові вже не раз упадав в око дивовижний той ефект, що створювало його скісне соняшне проміння, немов золотим порохом посипаючи весь безмежний простір Парижу. А проте, цього разу картина вже не нагадувала сівби. Хаос дахів та монументів не являв собою поораного величезним плугом чорного поля, куди божественне сонце пригорщами кидало в усі борозни своє проміння, і проміння те розсипалося скрізь густим золотавим порохом іскор живоносного світла. Не можна було пізнати окремих кварталів столиці. Східні робітничі квартали не вкривав своїм покровом сивуватий дим. На півдні не вирізнялися своїм покоем квартали, де жили й працювали ті, хто вчився. Не можна було помітити й різниці поміж багатими за-

хідними кварталами, перерізаними широкими та ясними вулицями, і похмурими торговельними кварталами центральної частини міста. Здавалося, немов би столиця відкрилася відразу вся одним могутнім розквітом життя, що зрівняв її всю, обернувши на неосяжне поле, яке вродило скрізь однаково щедро, чудово. Від одного краю обрію до другого був неоглядний океан золотистої пшениці, а по ньому раз-у-раз перебігали чудові переливи світла та тіні. Скісне соняшне проміння обгортало весь Париж однаковим яскравим сяйвом, і справді, це були немов жнива, що поспіли після сівби.

— Гляньте! Гляньте! — казала Марі. — На кожному кутку можна було б зібрати цілий сніп. Навіть найскромніші дахи щедро вродили. Скрізь пишається однакове незчисленне багатство ясного світла, немов і справді Париж — це одна нива і окремі його частини злилися в братерській гармонії... Ах, мій Жане, дорогий мій Жане, глянь, глянь, як це гарно!

Схвильований підійшов П'єр до дружини. Бабуся з Бертеруа всміхалися до ясного майбутнього, що його не судила їм доля бачити, а за зворушенням Гільйомом стояли три його дорослі сини — три велетні праці, повні бадьорої енергії та надії.

І Марі граціозним захопленим рухом високо обома руками піднесла вгору свою дитину, немов дарувала її безмежному Парижеві, й скрикнула:

— Дивись, Жане, дивись, моє маля! Ти матимеш щастя жати все це й урожай збирати до житниці!

Париж, засіяний світлом дивного сонця, палав тепер у славі майбутніх жнив істини та справедливості.

